

ISSN 2220-8089

Міністерство освіти і науки, молоді та
спорту України

В І С Н И К

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

імені В.Н.КАРАЗІНА

№ 949

Серія: „Питання політології”

Випуск 18

Заснована у 1993 році

**Харків
2011**

Вісник присвячений розгляду актуальних проблем теорії та практики політичних процесів в умовах глобалізації.

Для викладачів, наукових працівників та всіх, хто цікавиться проблематикою політичної науки.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна (протокол № 4 від 29 квітня 2011 р.)

Редакційна колегія: Сазонов М.І. – академік АПН України, докт. філос. наук, професор ХНУ імені В.Н. Каразіна (відповідальний редактор); Денисенко І. Д. – докт. філос. наук, професор ХНУ імені В.Н. Каразіна; Куць О.М. – докт. філос. наук, професор ХНУ імені В.Н. Каразіна; Півнева Л.М. – докт. політ. наук, професор ХНУ імені В.Н. Каразіна; Поліщук І. О. – докт. політ. наук, доцент ХНЮА імені Ярослава Мудрого; Фісун О.А. – докт. політ. наук, зав. кафедри політології ХНУ імені В.Н. Каразіна, доцент; Целуйко В.О. – канд. політ. наук, ст. викладач кафедри політології ХНУ імені В.Н.Каразіна (відповідальний секретар).

Адреса редакційної колегії:

61077, Харків, пл. Свободи, 6, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, кафедра політології, тел. 707-51-63.

E-mail – vp.kh@mail.ru

Статті прорецензовано

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825 – 696 ПР від 04.10.2006

© Харківський національний університет
імені В.Н.Каразіна, оформлення, 2011

ЗМІСТ

СУЧАСНА ПОЛІТИЧНА НАУКА: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Сарторі Дж. Куди рухається політична наука?	6
Коломер Х. Політична наука рухається вперед, але звивистими шляхами: відповідь Джованні Сарторі	9
Лейтін Д. Напрямки руху політичної науки (міркування над твердженням проф. Сарторі, що „політична наука американського типу йде в нікуди. Це постійно зростаючий колос на глиняних ногах”)	12
Рубанов В.В. Основні суб’єкти політичної аналітики і види знань	16
Гарбадин А.С. Стратегії функціонування влади у розумінні Мішеля Фуко	21
Гайко О. С. Агоністична модель демократії: повернення нормативної політичної теорії.....	28
Поліщук О. С. Походження політичного і політична економіка	33
Дельоз Ж. Спіноза й ми.....	40

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ДЕМОКРАТІЇ

Фісун О. А. Республіка заради спільного майбутнього: дилеми українського конституційного транзиту	45
Романюк О.І. Проблема становлення ліберальної демократії в посткомуністичних суспільствах	52
Авксентьєва Т.Г. Специфіка розуміння демократичного концепту в інформаційну епоху	59
Топалова С.О. Громадянин як головний парадокс демократії	65
Чорна Н.В. Електронна демократія в сучасному світі: досягнення та проблеми	70
Назаренко С.І. Партійна система України: проблеми ефективності	76
Морарь М. В. Партійне лідерство як різновид політичного лідерства	81
Шаповаленко М.В. Регіональні розбіжності у процесі демократизації українського суспільства з точки зору мультикультурної політики	88
Стогова О.В. Виборчі системи для місцевих виборів: проблема визначення оптимальної моделі	95
Іллєнко Д.В. Демократичний аудит: проблеми методології	100

ДЕРЖАВНА ВЛАДА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Біденко Ю. М. Політичний процес та громадянське суспільство: функціональний взаємозв'язок у контексті українських реформ	106
Кокорський В.Ф., Кокорська О.І. Європейська перспектива і соціально-економічна трансформація в Україні: потенціал неліберальної держави	111
Чальцева О. М. Державна стратегія як результат публічної політики в Україні	117
Мірошніченко Г. О. До проблеми деформалізації державних інститутів на пострадянському просторі	123
Воронянський О.В. Становлення системи державної влади в Україні як результат боротьби груп інтересів	128
Довбня О.М. Діалог влади та суспільства як необхідна умова демократичного реформування української держави	134
Довбня О.М. Право на участь в управлінні як фактор становлення громадянського суспільства	141
Корнієвський О. А. Деякі проблеми нормотворчого забезпечення функціонування громадських об'єднань у сучасній Україні	146
Пеліванова Н.І. Правове забезпечення громадської експертизи діяльності органів державної влади	150
Зайдель М.І. Саморегулювання як механізм скорочення державного втручання в розвиток бізнесу	157
Мамонтова Е. В. Символічний капітал території як чинник соціально-політичного розвитку регіону	162
Суська О.О. Право людини на інформацію як базова ознака комунікативних стосунків в інформаційному суспільстві	168
Дацкова Л.С. Дотримання прав віл-інфікованих в Україні	175
Мандрагеля В. А. Воєнно-політичне співробітництво України: перспективи розвитку.	181
Томбулатов І. А. Служба безпеки України у системі антитерористичної політики.....	186

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТУДІЇ

Панченко Т.В. Європейська ідентичність: ліберально-демократична та ізоляціоністська перспективи	191
Гурбич О.С. Концептуалізація поняття „європейська периферія”: в контексті європейського регіоналізму	197
Онищук О. Р. Особливості політико-правових аспектів Європейського Союзу	202
Патратій Н. В. Місце України у процесах регіональної інтеграції у чорноморсько-каспійському просторі	208
Бірюкова О.О. Феномен косовського конфлікту: етнополітичний аспект аналізу	218

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

Рудакевич О. М. Українська національна політична культура: стан і проблеми дослідження	229
Власенко Т.Т. Ідеологічні орієнтири України: проблема визначення	235
Півнева Л.М. Міждержавне співробітництво в галузі вищої освіти України на прикладі програм міжнародних обмінів	239
Прокопова О.А. Специфіка ідеологічної структуризації українського суспільства	243
Колісніченко Р.М. Соціально-економічна складова демократичної електоральної культури молоді в Україні	248
Новіков М.М. Довіра як важливий елемент політичної легітимації соціально-політичної модернізації України	254
Гарник Л.П. Іслам як альтернативна теорія глобалізації: історичний спадок та сучасність	259
Вауліна Ф.В. Потенціал консолідації релігійної ідентичності	265
Бабічев Є.Р. Формування активної життєвої позиції майбутнього спеціаліста в контексті викладання політології	271

БІОГРАФІЧНІ НАРИСИ

Тітар І.О. Життя та творчість Адама Пшеворського	276
---	-----

СУЧАСНА ПОЛІТИЧНА НАУКА: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

УДК 321

Сарторі Дж.

Колумбійський університет (США)

КУДИ РУХАЄТЬСЯ ПОЛІТИЧНА НАУКА?

Політична наука, у своєму сучасному значенні, виникла в Західній Європі на початку 1950-х років. Було б неточним називати це „відродженням”, оскільки з XIX століття і до Другої світової війни цей термін означав дисципліну, в якій домінували юридичні та історичні підходи (як у випадку, наприклад, Гаєтано Моски). Отже, політична наука отримала новий початок і стала самостійною галуззю досліджень близько півстоліття тому. В той час я був одним із її засновників (разом із Стейном Рокканом, Хуаном Лінцем, Маттео Доганом, Гансом Даалдером, Еріком Аллардтом та іншими [1]). Таким чином, я один із свідків того, що „молоді реформатори” тодішнього часу мали на увазі, коли задумували та просували політичну науку. Зараз я „сивий мудрець” і мені приємно, п’ятдесят років потому, поміркувати про те, який шлях пройшла політична наука, і чи правильний курс вона обрала – курс, котрого я прагнув і очікував. Питання „В якому напрямку розвивається політична наука у Центральній Європі?” означає те саме, що питати, чи мають новітні розвідки цієї дисципліни йти шляхом „Великого брата” на кшталт політичної науки американського типу. Я теж був певною мірою захоплений нашим „великим братом”, в тому значенні, що викладаю у Сполучених Штатах вже близько тридцяти років. Дозвольте додати,

що я отримав чималу користь від американського досвіду, але, тим не менш, завжди чинив і продовжую чинити опір американському впливові. І я скористаюся цією нагодою, щоб пояснити, чому мене не влаштовує американський варіант політичної науки.

Для початку дозвольте мені, хоча б на мить, звернутися до наших витоків. З 1950-х років і по теперішній день британці в цілому відхиляли поняття політичної науки, залишаючись вірними категоріям „політичних досліджень” та/або „державного управління”. Що було яблуком розбрату? Спостерігаючи все більшу квантифікацію політичної науки і озируючись назад, я дещо шкодую про свою боротьбу на боці „політичної науки”. Але в той час це мало сенс. Тоді говорити про „політичні дослідження” означало залишатися в рамках буденної мови, нормального дискурсу, котрий не давав можливості розрізняти тонкощі предмету дослідження. Зокрема, це означало неспроможність розмежувати нарративні та когнітивні аспекти, а також утворити „спеціалізовану” мову (як має бути за будь-якого наукового пізнання). І, нарешті, поняття „політичні дослідження” не вимагало створення спеціальної методологічної основи. З усіх цих причин ми були праві у відстоюванні знамені політичної науки. Адже ми не могли передбачити всю вузькість того її визначення, що буде втілене на американській землі.

Все це підводить мене до питання про те, яким типом науки може та повинна бути політична наука. Я завжди стверджував, що нашим „модельним прототипом” є економічна наука. Але економісти мають простіше завдання, ніж інші. По-перше, економічна поведінка керується об’єктивними критеріями (корисність, максимізація інтересу, прибуток), в той час як політична поведінка – ні (політична людина відображає змішану кар-

© Sartori G., 2011.

© Шмат А.С., переклад з англ., 2011.

Текст друкується за виданням: Sartori, Giovanni „Where is Political Science Going?” *PS: Political Science and Politics*, Vol. 37, No. 4 (2004), pp. 785-787. Дискусія між Дж. Сарторі, Х. Коломером і Д. Лейтіним спочатку з’явилась у мексиканському політологічному виданні *Política y Gobierno*, Vol. 11, No. 2 (2004).

тину мотивацій). По-друге, економісти працюють з реальними числами (дійсно вимірюваними грошовими величинами), вбудованими в поведінку їх „економічних тварин”, у той час як соціологи працюють з привласненими та часто довільними числовими значеннями. Крім того, економічна наука розвивалась тоді, коли було загальновищезначим, що будь-яка наука потребує точних і сталих визначень своєї основної термінології, а також стійких „баз даних”, які дозволяють накопичувати інформацію. З’явившись близько 150 років тому, американська політична наука швидко зіткнулася з кунівськими „парадигмами” і науковими революціями, та з радістю стала на захоплюючий, але нестійкий шлях „самореволюціонування” приблизно кожні п’ятнадцять років у пошуках нових парадигм, моделей і підходів.

У цілому, я вважаю, що мейнстрім політичної науки сформувався на не зовсім придатній для себе протомоделі науки (зрештою, запозиченій з точних наук), а відтак політичній науці не вдалося набутти ідентичності (як м’якої науки), бо вона не змогла виробити свою власну методологію. На підтвердження, мої полиці завалені книгами з назвою „методологія соціальних наук”, але ці роботи присвячені просто методам досліджень та статистичній обробки. Вони не мають нічого спільного з методологією та логікою пізнання. Відтак ми маємо достатньо гротескную науку, котрій не вистачає логічного методу, та яка дійсно ігнорує чисту й просту логіку.

Дозвольте мені для початку визначити основні параметри стану дисципліни, тобто того, як політична наука утвердилася в американському академічному середовищі, та, під його потужним впливом, у більшості країн світу. Наша дисципліна, за моїм баченням, прагне утвердити себе як науку: 1) антиінституціональну, і, тим самим, біхевіористську; 2) і кількісну, і статистичну, наскільки це можливо; 3) як таку, що віддає перевагу дослідженню теоретичних моделей, а не виведенню їх із практики.

На все це я можу відповісти таким чином: 1) політика є взаємодією між поведінкою та інститутами (структурами), тому біхевіоризм, відмовляючись від однієї крайності, потрапляє в іншу; 2) кількісний підхід, насправді, веде нас в напрямку оманливої точності або абсолютної нерелевантності; 3) наша неспроможність зіставити теорію та практику призвела до того, що ми створили ні до чого непридатну науку.

Оскільки перші два звинувачення давно відомі, вони не потребують додаткових пояснень. Тому я пропоную зосередитися на третьому. Питання таке: для чого нам потрібне знання? Просто заради знання як такого? Частково так, частково ні.

Більшість наук розподіляються на дві гілки: чисті та прикладні. Чиста наука не займається практичними питаннями. Вона розгортається навколо побудови теоретичних моделей та збору даних і фактів, що підтверджують їх правильність. Натомість, прикладна наука встановлює взаємозв’язок між теорією та практикою, вона є знанням, котре практично застосовується, і істинність котрого підтверджується (або спростовується) практикою. І той факт, що наша дисципліна втратила, або навіть відкинула, свою прикладну гілку, підтверджує, що політична наука – це теорія без практики, знання, паралізоване пустою наукоподібною начинкою.

Я ставив питання: для чого нам потрібне знання? Політична наука не може дати на нього відповіді. Практичний висновок полягає в тому, що ця наука нічого не дає для практики. Більше того, заперечуючи своє прикладне значення, вона позбавляється найкращої перевірки власної істинності. Поняття істини в науці прагматичне. Будь-що істинне лише тоді, коли воно „працює” на практиці.

Для того, щоб виправдати наші практичні та інтелектуальні промахи, ми винайшли теорію непередбачуваних наслідків. Але вона є лише зручним алібі для приховування того факту, що ми не розробили прикладного знання, котре працює за принципом „якщо (...), то (...)” і ґрунтується на аналізі цілей та засобів. Хоча непередбачувані наслідки завжди мають місце, їх неминучість була значною мірою перебільшена. У сфері політичних реформ та інституціонального будівництва більшість наших інтелектуальних невдач була легко передбачувана, і найбільш несподівані наслідки можна було передректи (як майже завжди показує аналіз *ex post*). Але дозвольте мені на цьому зупинитися, тому що зараз я хочу продовжити тезис, до якого раніше обіцяв повернутися, а саме, – що у нас є методологія без логіки, котра втратила навіть видимість логіки.

Візьмемо для прикладу те, яким чином тема цієї зустрічі – демократія – зазвичай розглядається в нашій науці. Що таке демократія? Якщо це питання щодо дефініції, то перший варіант відповіді, ймовірно, буде полягати в тому, що ми не повинні обмежувати себе певними рамками, і що визначення

мають бути доволі всеохопними. У другому випадку відповідь, скоріше за все, буде в тому, що це погано сформульоване питання, котре призводить до нормативно-онтологічної дискусії, у той час як більш правильним було б поставити питання так: в якому ступені той чи інший державний устрій та/або демократія демократичні? Але я вважаю, що обидві відповіді неправильно розтлумачили сутність проблеми.

Недооцінювання ролі визначень є помилковим за трьома пунктами. По-перше, оскільки визначення надають словам відповідні їм значення, то вони гарантують, що ми правильно зрозуміємо один одного. По-друге, слова, в нашому дослідженні, також є носіями інформації. Тому якщо наші носії інформації визначені доволі широко, то ми неправильно зберемо факти про них. По-третє, визначити – це, перш за все, призначити межі, відокремити та розмежувати. Отже, визначення встановлює, що повинно бути включено, і навпаки, що виключається з наших категорій. Якщо демократія визначається як система, в якій лідери приходять до влади шляхом виборів, то більшість країн в даний час вважалися б демократичними, але якщо її визначити як систему „вільних виборів”, то кількість країн, включених до нашого списку, скоротилася б удвічі. Як можна після цього говорити, що визначення неважливі?

Аргумент щодо ступеня є ще більш суперечливим. Його теза полягає в тому, що всі відмінності є відмінностями в ступені. Але це не так. В сутності речей немає нічого, що встановлює, що всі відмінності – лише відмінності в ступені, так само як і немає нічого, що пов'язує їх виключно з відмінностями самостійних видів. У такому разі (логічно) відмінності або неперервні та взаємоперехідні, або вони перериваються в класифікації за родами та видами. Чи є відмінності кількісними або якісними, ступеня або виду, в будь-якому випадку виникає питання логічного підпорядкування, і, далі, питання про те, що краще підходить для тієї чи іншої мети.

Якщо демократія визначена, то вона повинна мати протилежність – недемократію.

Питання: як демократія співвідноситься логічно зі своєю протилежністю? У двох напрямках. З одного боку, ми можемо вважати, застосовуючи аристотелівський принцип виключення третього, що демократія і недемократія суперечливі і, таким чином, взаємовиключні терміни. Якщо так, то будь-який державний устрій є або демократичним, або ні. З іншого боку, ми також можемо уявити собі демократію і недемократію як два полюси одного континууму, котрий передбачає проміжні варіанти і, таким чином, багато різних ступенів демократії. У цьому випадку принцип виключеного третього не застосовується. Таким чином, ми однаково вправі спитати, чи є це демократією, чи ні, і спитати, в якому ступені демократія є більш чи менш демократичною (та відносно яких характеристик). Обидва питання цілком обґрунтовані, і їх краще ставити, як мені здається, саме в такій послідовності. Перше питання встановлює граничні значення. Друге пов'язане з варіаціями в рамках демократії. Але навряд чи цей аргумент можна знайти в більшості американських підручників. У них ви, ймовірно, дізнаєтеся, що дихотомічне мислення застаріло, що вимірювання замінює визначення, і тому подібну низку гасел, котрі свідчать, на мій погляд, про логічну безграмотність.

Я маю підвести підсумок. Куди рухається політична наука? Спираючись на запропоновану мною аргументацію, політична наука американського типу йде в нікуди (хоча можна з упевненістю сказати, що „нормальна наука” завжди існує для тих, хто вважає за краще думати, а не повторювати). Це постійно зростаючий колос на глиняних ногах. Відвідайте, щоб переконатися, щорічні засідання Американської асоціації політичної науки, це досвід непохитної беззмістовності. Або спробуйте розібратися в нетрях беззмістовних статей в *American Political Science Review*. Альтернатива, або, принаймні, альтернатива, котру підтримую я, - чинити опір квантифікації дисципліни. Коротко кажучи, *необхідно думати перед тим, як рахувати*, і *використовувати логіку* в мисленні.

ПОЛІТИЧНА НАУКА РУХАЄТЬСЯ ВПЕРЕД, АЛЕ ЗВИВИСТИМИ ШЛЯХАМИ: ВІДПОВІДЬ ДЖОВАННІ САРТОРІ

У своїх роздумах „Куди рухається політична наука?”, проф. Сарторі яскраво відзначає деякі недоліки в дисципліні: занадто багато емпіризму і недостатньо прикладних досліджень. Однак у своїй атаці на політичну науку „американського типу”, на мій погляд, він вибирає невірною ворога. Я наполягаю на протилежній точці зору – головним джерелом всіх перерахованих недоліків є слабкість політичної теорії.

Я був щасливий дізнатися, що Сарторі „завжди стверджував, що нашим модельним прототипом є економічна наука”. Я дотримуюся тієї ж думки і вважаю, що соціальні науки можуть багато запозичити з економіки. Проте економічна наука не є вихідною моделлю побудови власної ідентичності політичної науки як „м'якої науки”, на чому наполягає Сарторі. Економіка є достатньо жорстким варіантом науки, і вона повинна розглядатися саме так, особливо в якості моделі. Сарторі правий в тому, що в розвитку політичної науки мало прикладних досліджень. Це відображено у відносно невеликому, в порівнянні з курсами з політичної науки, кількості курсів з публічної політики та управління, на відміну, наприклад, від досить великої кількості бізнес-шкіл по відношенню до загальної економічної теорії. Наведений приклад економіки показує, що в соціальних науках, як і у всіх науках взагалі, прикладні дослідження, відокремлені від теоретичних, не можуть стати окремою наукою, так само як і зробити внесок у накопичене знання чи інтелектуальний, матеріальний або моральний прогрес людства. Нетеоретичне прикладне навчання може передати, як мінімум, певні навички та інструментарій, заснований на досвіді практикуючих (у бізнесі, чи електоральних кампаніях, або в чому

б то не було). Експансія ж прикладної економіки та бізнес-досліджень в останні два або три десятиліття стала успішною завдяки високому рівню узгодженості, якого було досягнуто в економічній науці після тривалого періоду накопичення знань. Політична наука як академічна дисципліна виникає, як вказує Сарторі, набагато пізніше економіки і цілком логічно, що вона до цих пір знаходиться на стадії, коли в ключових питаннях, які потребують вирішення, спостерігається тенденція домінування теоретичних досліджень над прикладними. Я хотів би, щоб теоретичні дослідження в політичній науці нарешті дали подібні результати і змогли привести до переваги прикладних досліджень у таких самих масштабах, як в економічній науці.

Всі політологи повинні бути дуже вдячні засновникам політичної науки; деякі з них, але тільки деякі, були згадані Сарторі. Без їхнього внеску ми б не знаходилися там, де є зараз, не проводили б досліджень, не викладали б, не писали б і не читали це есе. Але, як це зазвичай буває, засновники політичної науки встановили тільки деякі засади тієї дисципліни, розвиток якої самий по собі повинен вести нас уперед. Як зазначає Сарторі, основним завданням засновників була розробка певного числа працюючих „дефініцій”, які могли б сприяти подальшому аналізу. Я б ще додав до них розробку „класифікацій” (таких, як розробив сам Сарторі для партійних систем), які дозволили б розпочати збір і осмислення інформації. Тим не менш, науковий прогрес вимагає чогось більшого. Суворо кажучи, можна виділити принаймні чотири рівні пізнання будь-якого об'єкта:

1. дефініції та класифікації;
2. система кількісних вимірювань;
3. причинно-наслідкові гіпотези;
4. пояснювальні теорії.

Батьки-засновники, як зазначає Сарторі, зупинилися, в основному, на першому рівні – дефініцій. Що дивує Сарторі, так це те, що подальший розвиток дисципліни досяг другого рівня, заснованого на кількісних вимірах. Посивілий мудрець, як він сам себе називає, абсолютно правий говорячи про те,

© Colomer J., 2011.

© Вауліна Ф.В., переклад з англ, 2011.

Текст друкується за виданням: Colomer, Josep M. „Political Science is Going Ahead (By Convolutated Ways). A Commentary on Giovanni Sartori,” *PS: Political Science and Politics*, Vol. 37, No. 4 (2004), pp. 793-794.

що дуже часто „кількісні вимірювання замінюють визначення”, що робить всі зусилля марними, а іноді й абсолютно непродуктивними. Не можна не розділити тривогу Сарторі про те, як багато статистичних робіт лише злегка модифікують перемінні в моделях регресії інших авторів, або просто дають інше їх трактування, взагалі не замислюючись над визначенням того, про що йде мова, не пропонуючи гіпотез або теорій, які могли б надати сенс вимірам або прояснити релевантність питання. Сотні аспірантів і асистентів стають сьогодні жертвами „дослідницьких проектів”, заснованих на безглуздому перетасовуванні статистичних даних. Але, можливо, це плата за безпрецедентне розширення наявної інформації, якої не можна уникнути (економісти досить часто стикаються з подібним). Хоча, наскільки мені відомо, в інших галузях науки це відбувається не так часто, мені здається, що такий стан речей також зачіпає і більш „зразкові” моделі науки – фізику та біологію.

Звичайно, справжня політична наука – тобто те, чим займаються політологи – до цих пір знаходиться дуже далеко від поняття науки в повному розумінні цього слова, включаючи чотири рівні наукового знання, перерахованих вище. Для досягнення вищого рівня – задовільної політичної теорії – ми повинні почати, насамперед, з точного визначення меж її предмета, в якому політика не повинна розглядатися просто як похідна від економіки, соціальної структури або культури, але як раціональна діяльність, що вимагає власного пояснення. Далі нам потрібне чітке визначення мотивів дій індивідів у політиці, на основі яких в подальшому можуть бути побудовані пояснювальні моделі емпіричних досліджень. На останок, ми повинні прийняти послідовний і спільний загальний критерій для того, щоб надалі оцінювати результати політичних дій.

Разом з тим, завжди існували і будуть існувати різні думки, альтернативні концепції та школи думки. Але явним симптомом теоретичної слабкості є те, що, на відміну від економіки та інших соціальних наук, в політології автори, звані класиками, до цих пір знаходяться на тому ж, якщо не більш високому, рівні, що й сучасні дослідники. Простіше кажучи, жоден твір Макіавеллі або Монтеск'є, або кого-небудь іншого з авторів, які зазвичай включаються в канонічний список, не був б прийнятий сьогодні до публікації в академічному журналі з анонімним рецензуванням. Будь-хто, якщо читав сучасні наукові видання, повинен усвідомлювати, що, роз-

глядаючи класиків, ми часто виявляємо лише нечіткі та неоднозначні тези й аргументи, і через це кілька поколінь дослідників витрачають своє життя, намагаючись встановити „що ж конкретно ці панове (колись Маркс, тепер, можливо, Ніцше чи Токвіль) хотіли сказати”.

Я не схильний заперечувати основоположну роль деяких класиків і інтерес в їх читанні сьогодні для прояснення деяких фундаментальних питань, припущень, гіпотез, що вимагають перевірки або навіть пошуку пропозицій щодо розвитку досліджень з уже існуючими методами. Цілком може бути допустимим також включення в програму навчання студентів-політологів генеалогії того, яким чином концепції, визначення та гіпотези розроблялися протягом століть. Але для того, щоб бути корисним для студентів, викладач повинен показати, в чому полягав вирішальний внесок того чи іншого класика як і те, чому деякі теорії, навпаки, виявилися неточними, тавтологічними і навряд чи плідними, оскільки їхні гіпотези були визнані неправильними, спростовані досвідом і наступними науковими дослідженнями. Звичне ототожнення „політичної теорії” з історією ідей є образливим для сучасної політичної науки, адже, незважаючи на деякі складності, описані вище, дисципліна все-таки створила значний теоретичний фундамент, який вийшов за межі спадщини наших попередників. Цей фундамент включає, поряд з іншими важливими темами і предметами, розробку таких понять, як колективна дія, політичні партії, електоральні системи, електоральні стратегії, формування порядку денного в питаннях політики, інституційний вибір і значення демократії. Виходячи з даної перспективи, було б значно цікавіше включити в список класиків таких учених, як, наприклад, Роберт Даль, Ентоні Даунс, Моріс Дюверже, Манкур Олсон та Вільям Райкер – жоден з них, до речі, не був зарахований Сарторі до сучасних „засновників” дисципліни, – чим вкотре обговорювати примітки до Платона. Безумовно, існуюча досі в політичній науці звичка ототожнювати „теорію” з „класикою” є дивною для інших наук, в яких немає подібного вшанування.

Я вважаю, що Сарторі кардинально помилився у виборі мети, коли він визначив як ворога політичну науку „американського типу”. По-перше, необхідно згадати, що згідно з нехитрими підрахунками, близько 80% всіх політологів у світі працюють в університетах та інститутах, розташованих у Сполучених Штатах (хоча багато з них прибули

з інших регіонів). Спроба ізоляції від американської політичної науки була б провінційним курйозом. Я також приєднуюсь до запрошення „відвідати щорічні засідання Американської асоціації політичної науки”, яке прозвучало від Сарторі. У мене як в учасника близько дюжини таких зустрічей за п'ятнадцять років склалася думка, що є прямо протилежною враженню „цілковитої тупості”, що склалася у Сарторі. Я знаходжу тут тільки найкращі інтелектуальні стимули і бажання ділитися амбітними проектами. Однак відвідувати або не відвідувати ці зустрічі залежить лише від вас.

Нарешті, „альтернатива”, запропонована Сарторі, може бути віднесена тільки до прояву його добре відомого почуття гумору, оскільки вона є нічим іншим, як просто закликком „чинити опір квантифікації дисципліни”. Якби він як мінімум бажав би, щоб кількісні методи ґрунтувалися на ясних і чіт-

ких визначеннях і класифікаціях, то я б у кінцевому рахунку погодився б з ним. Тоді б ми принаймні перейшли від першого рівня до другого, за градацією, що була наведена мною вище. Я є прихильником переходу від першого рівня до другого, який може бути здійснений тільки базуючись на першому, але також і подальшого руху до третього і четвертого. Це означає слідувати шляхом „модельного прототипу” економічної науки, а разом з тим і інших наук в тому, щоб пояснювальна теорія була в змозі підтримувати прикладні дослідження. Таким чином, ми доб'ємося прогресу не тільки в розумінні політики, а й у розумінні ймовірних результатів політичних дій, більш повного задоволення інтересів (чи щастя і корисності, що як вдало відзначений одним класиком – одне і те ж) більшого числа громадян.

НАПРЯМКИ РУХУ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

(міркування над твердженням проф. Сарторі, що „політична наука американського типу йде в нікуди. Це постійно зростаючий колос на глиняних ногах”)

Політична наука залишається дисципліною, що розвивається, однак дослідження в її межах тяжіють до декількох добре розроблених програм, навколо яких об'єднуються міжнародні співтовариства вчених. Я позначу три подібних дослідницьких програми для того, щоб показати існуючу напругу інтелектуальних пошуків у дисципліні. По-перше, у нормативній теорії політологів розробляють ідеї „Теорії справедливості” Джона Ролза в межах програми, що надала нової енергії лібералізму в його можливостях відповідати на ключові політичні виклики сучасності [1]. По-друге, у програмі, що виникла в межах вивчення американської політики, політологи розвивають положення теорії медіанного виборця Дункана Блека [2] для широкого набору демократичних держав з різним інституціональним устроєм, щоб дослідити роботу ключових демократичних механізмів представництва й підзвітності. По-тре-тє, ґрунтуючись на раніше недоступних широкомасштабних крос-національних історичних даних, комп'ютерних програмах, про які не могло й мріяти попереднє покоління, та теоретичних відкриттів в галузі економетрики, політологи реалізують мрію засновників біхевіористської революції (Стейна Роккана, С.М. Ліпсета, Карла Дойча) про системне вивчення джерел виникнення демократії й політичного порядку.

Звичайно, існує безліч інших дослідницьких програм, наприклад, в теорії міжнародних відносин, порівняльній політичній економії та політичній психології, які могли б

бути висвітлені в цьому есе. Моє завдання, однак, полягає в тому, щоб, відповідаючи на жалібний плач проф. Сарторі, продемонструвати не великий масштаб дослідницького поля політичної науки, а скоріше його якість, інтернаціоналізм досліджень та їхню відповідність потребам реального світу.

Джон Ролз та „Теорія справедливості”

Праця Дж. Ролза запропонувала нові теоретичні підстави ліберального державного устрою [1]. Для цілого покоління політичних теоретиків „Теорія справедливості” визначила центральний фокус досліджень як у спробах заперечити її основні положення, так і розвивати їх далі в сучасній політиці. В межах економетричної умови Парето добробут суспільства збільшується, тільки і якщо зміна політичного курсу не погіршує становища будь-кого, а поліпшує становище як мінімум одного його представника. Ролз наполягає, що зазначений принцип добробуту не може сам по собі створювати концепцію справедливості; вона повинна супроводжуватися теорією, що пояснювала б, яким чином із часом може бути визначено первісний розподіл прав і ресурсів (природних і соціальних). Зазначена теорія, вважає Ролз, може бути розроблена з використанням припущення про „вихідне становище”, у межах якої під „завісою незнання” про своє майбутнє місце в суспільстві, раціональні індивіди вибирають принципи справедливості. Два принципи були теоретично виведені з цього припущення: перший – про рівний розподіл базового набору основних свобод, другий – про справжню рівність можливостей. Як наслідок другого принципу, соціально-економічна політика (що не суперечить попереднім тезам) повинна бути переорієнтована на збільшення добробуту тих, хто перебуває в найменш сприятливому становищі. Зазначені принципи спричинили серію дискусій і спроб їхнього вдосконалення, що тривають дотепер. Наприклад, А. Сен і Дж. А. Коен конкретизували застосовані критерії рівності. Аналогічно, Б. Беррі й Ф. Ван Парійс, ґрунтуючись не на комунітаристських припущеннях багатьох марксистів, а на індиві-

© Laitin D., 2011.

© Фісун О.А., переклад з англ., 2011.

Автор висловлює подяку за зауваження та інтелектуальну підтримку Хосе Коломеру, Дж. Бінхему Пауеллу мол., Робу Рейху та Сіднею Тарроу в роботі над ранніми варіантами статті. Текст друкується за виданням: Laitin, David D. “Whither Political Science? Reflections on Professor Sartori’s claim that “American-type political science... is going nowhere. It is an ever growing giant with feet of clay”” *PS: Political Science and Politics*, Vol. 37, No. 4 (2004), pp. 789-791. Переклад з англ. О. Фісуна.

дуалістичних положеннях Ролза, нормативно обґрунтували радикальні егалітарні вимоги.

Можливо, найпомітнішим аспектом зазначеної програми в сучасних дослідженнях є концепція мультикультуралізму. У тезі про „вихідне становище” Ролза були присутні абстрактні індивіди, без історії та культури. Вони повинні були обрати правила для суспільства, що неминуче повинне було бути культурно різноманітним. На цей час значна кількість нормативних теоретиків, очолюваних У. Кімлічкою, запитують, чи є можливим включення фактора культури в теоретичну традицію, що раніше вважала його менш важливим, ніж розв’язання питання справедливості [3]. Вказані теоретики стверджують, що культурна приналежність є необхідним елементом індивідуальної свободи, і тому вона повинна бути інтегральною частиною етичного індивідуалізму в центрі ролзовської ліберальної теорії. Більше того, теоретики мультикультуралізму відкидають консервативне розуміння культури, що походить від Берка та приймає традиційні неліберальні практики. Зазначені теоретики мріють про таке ліберальне суспільство, що ґрунтується на ліберальних принципах Ролза, але в якому індивіди можуть бути визнані як члени тієї або іншої „соціальної культури”. Ролз прагнув модифікувати свою теорію з урахуванням зазначеної критики, розчаровуючи універсалістів та егалітаристів, які побачили в цьому загрозу індивідуальній свободі (особливо ті з них, хто так і лишився в межах тільки своєї культури). На їхній погляд, Ролз усе більше відхилявся від питань перерозподілу у бік не дуже бажаного ними визнання культурного релятивізму. Такі дискусії демонструють жвавість та актуальність нормативних суперечок у політичній науці, їх прямий взаємозв’язок з виробленням публічної політики та розв’язанням *inter alia* практичних питань про політику в царині добробуту, мови й розподілу соціальних благ.

Дункан Блек та „Теорема медіанного виборця”

Теорема медіанного виборця є простою та елегантною. В умовах існування набору переваг з одним максимумом у межах одномірного континууму політичних позицій та правил їхнього вибору на підставі принципу більшості перемагає той варіант політичного курсу, що припадає на ідеальну позицію медіанного виборця, „ліворуч” і „праворуч” від якого перебуває рівна кількість виборців. Ця потужна теза спонукала Ентоні Даунса до написання знаменитої роботи „Економічна

теорія демократії”, у якій він продемонстрував (з набором певних припущень), що політичні партії за виборчої системи відносної більшості будуть раціонально пересувати свої програмні платформи до найкращої позиції медіанного виборця [4]. Розробка положень даної праці виявилася настільки плідною, що кожний новий поворот питання, як теоретичний, так і практичний, викликав нову хвилю досліджень.

Розглянемо тільки один аспект цієї дослідницької програми, що активно досліджується сьогодні, а саме, питання про те, яка саме виборча система найкраще задовольняє умовам знаходження позиції медіанного виборця. У вихідній даунсівській моделі відповідь була очевидною і сформульована ще раніше як закон Дюверже (і теоретично обґрунтована у недавніх роботах Гарі Кокса): виборча система відносної більшості сприяє формуванню двопартійної системи. Модель міжпартійної конкуренції Даунса припускала, що обидві партії будуть зближувати свої протилежні програмні позиції до ідеальної точки медіанного виборця. Однак останні роботи Дж. Бінхема Пауелла мол., Дж. Губера й Х. Коломера продемонстрували, що голос медіанного виборця може за певних умов не враховуватися при переході від ситуації виборів до політичних торгів у легіслатурі. У реальному законодавчому процесі, як показують вказані дослідження, пропорційні виборчі системи дозволяють проводити політику, що узгоджується з позицією медіанного виборця так само, як у системах відносної більшості. Вивчення здатності різних виборчих систем забезпечувати законодавчу політику на основі демократичних принципів на цей час є ядром дослідницької активності в сучасній політичній науці.

Безліч інших питань, що утворюють центр демократичної теорії та походять від „теорема медіанного виборця”, продовжують впливати на поточний порядок денний політологічних досліджень. Одне з них стосується здатності політичних партій при одержанні більшості місць в легіслатурі формувати політичний курс на основі медіанної позиції усередині своєї фракції, а не в легіслатурі в цілому. Інше пов’язане зі з’ясуванням можливостей парламентських комітетів діяти в межах своєї компетенції в інтересах насамперед медіанних членів комітету, а не в інтересах медіанної позиції законодавчого органу. Третє має справу з ендегенним відбором виборчих правил та інститутів, і як далеко він відхиляється від позиції медіанного виборця. Четверте досліджує, чи дійсно

економічне зростання (через менші можливості добування ренти) зумовлено більш тісним зв'язком публічної політики з потребами медіанного виборця. П'яте досліджує складні конфігурації коаліцій та кабінетів меншості в багатопартійних парламентських системах і те, в якій мірі вони представляють медіанного виборця. В даній сфері безліч учених, що співробітничали між собою з різних берегів Атлантики (М. Лейвер, К. Стром, Н. Шофілд та ін.), продемонстрували, як у різноманітних політичних вимірах виникає несподіваний взаємозв'язок ідеальних позицій медіанного виборця й політичних курсів коаліційних урядів та кабінетів меншості. Всі ці питання зараз широко обговорюються в статтях, що публікуються в провідних політологічних журналах. Хоча ці статті застосовують складні моделі й статистичні техніки, всі вони є частиною загальної дослідницької програми, що звертається до фундаментальних питань демократичної теорії.

Проект порівняльних досліджень Стейна Роккана

У класичному корпусі текстів Стейна Роккана та його співавторів завдяки побудові розгалужених схем і матриць системно розкриваються траєкторії розвитку сучасних демократичних держав [5]. Карл Дойч та його співавтори розробили програму, в якій кількісні дані повинні були збиратися й оброблятися так, щоб ці матриці й схеми були представлені в статистичному вигляді. У ранніх статтях про можливість даного методу набір даних Дойча був наполовину порожній, більше того, якби він і був повністю заповнений, на той час не існувало статистичних програм, які могли б аналізувати їх (як і теорій, що розв'язували б неминучу проблему ендогенності даних).

Сучасні політологи додали нової сили програмі порівняльних досліджень, запропоновану С. Рокканом, С.М. Ліпсетом та К. Дойчем. Озброївши її новими методами, вони знову направили її на вирішення поставлених ними фундаментальних порівняльно-історичних проблем. Першою з них є пошук того, що відрізняє демократичні країни від не таких. Даний проект, очолюваний А. Пшеворським, частково підтвердив результати класичного дослідження С.М. Ліпсета „Політична людина” про взаємозв'язок модернізації та демократії [6]. Команда Пшеворського, ґрунтуючись на великому наборі даних, що охоплює майже півстоліття, продемонструвала, що, хоча виникнення демократії є досить випадковим процесом стосов-

но структурних передумов, імовірність виживання демократії підвищується в міру досягнення країною певного рівня ВВП на душу населення [7; 8]. Карл Буа, розвиваючи цю програму далі, навів нові докази припущення про те, що за останні два століття демократії не виникали випадково, а з'являлися там, де існували умови відносної економічної рівності й мобільності основних суспільних активів [9].

Інші політологи звертаються до питання не про підстави демократії, а, скоріше про проблеми підстав політичного порядку: чому одні країни здатні підтримувати політичний порядок, у той час як в інших виникає громадянська війна та/або розпад держави? Кілька команд дослідників, використовуючи великі набори даних по всіх континентах та історичних періодах, дійшли висновку, що економічне процвітання та рівень здатності держави придушувати підривною діяльністю є факторами, які щонайкраще гарантують порядок. Що є цікавим у цих дослідженнях (як і у вивченні виникнення демократії), так це те, що перемінні, пов'язані з такими категоріями як „цивілізаційні розлами” або „культура”, продемонстрували дуже слабку пояснювальну здатність, або взагалі не відігравали ролі. Хоча в рокканівській традиції (пошуку стійких довгострокових паттернів розвитку нації-держави) релігійні та інші культурні перемінні відігравали ключову роль [10], останні масштабні дослідження демократії й громадянських війн виявили їх відносно невелике значення. Хоча й можна поставити питання про те, чому культурно-історичні фактори, що використовуються в статистичних моделях, перестали мати значення, однак все одно ці нові роботи є значним кроком уперед на шляху, який сам С. Роккан, без сумніву, схвалив би.

Висновок

Досягнення політичної науки як академічної дисципліни часто недооцінюється внаслідок того, що в ній або немає такого теоретичного ядра, як, наприклад, у фізиці або економіці, або відсутній загальноприйнятий метод дослідження, що існує в таких експериментальних науках, як біологія та психологія. Однак, що відрізняє політичну науку як дисципліну, так це її фокус на дослідженні ролі ключових результатів політичних дій – справедливості, представництва, порядку, демократії, – та її спроби поставити важливі нормативні, аналітичні та емпіричні питання, що впливають з їхнього осмислення. Я сподіваюся, що мені вдалося продемонстру-

вати, як три основні дослідницькі програми, розглянуті в даному есе, намагаються поєднати нормативні, аналітичні й емпіричні ракурси аналізу способами, що просувають наше розуміння кількох ключових політичних факторів. Я також сподіваюся, що згадування деяких провідних політологів, які працюють у рамках указаних програм, зводять нанівець будь-які підозри, що наша дисципліна є винятково „американською”. Фактично, навіть у найбільш „американській” з усіх програм – „теоремі медіанного виборця”, немає нічого тотожного з американською монополією, ані теоретично, ані емпірично. Я сподіваюся, що мені вдалося висвітлити весь динамізм сучасної політичної науки й спростувати тезу проф. Сарторі про те, що це колос, що розжирів, на глиняних ногах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж.Ролз ; [пер. з англ. О. Мокровольський]. – К.: Основи, 2001. – 822 с.
2. Black D. The Theory of Committees and Election / D.Black. – Cambridge: Cambridge University Press, 1958. – 242 p.
3. Кимлічка В. Лібералізм і права меншин / В.Кимлічка. – Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001. – 176 с.
4. Downs A. An Economic Theory of Democracy / A. Downs. – New York: Harper, 1957. – 310 p.
5. Rokkan S. State Formation, Nation-Building and Mass Politics in Europe / S. Rokkan; [ed. by S. Kuhnle, P. Flora and D. Urwin]. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 440 p.
6. Lipset S. M. Political Man: The Social Bases of Politics / S.Lipset. – Garden City, N.Y.: Doubleday, 1960. – 432 p.
7. Przeworski A. Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950-1990 / A.Przeworski, M.E. Alvarez, J. A. Cheibub, F. Limongi. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000. – 336 p.
8. Пшеворский А. Демократия и развитие: что мы знаем и чего не знаем? / А. Пшеворский // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков, 2007. – Вып. 5. – С. 148-166.
9. Boix C. Democracy and Redistribution / C. Boix. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 280 p.
10. Роккан С. Измерения процессов формирования государства и создания нации: возможная парадигма для исследования вариаций в пределах Европы / С. Роккан // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Харьков: Константа, 2005. – Вып. 3. – С. 182-217.

УДК 321.02

Рубанов В.В.

Харківський національний
університет імені В.Н.Каразіна

ОСНОВНИ СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИЧНОЇ АНАЛІТИКИ І ВИДИ ЗНАНЬ

Идентифікуються основні суб'єкти політичної аналітики, способи, які ними використовуються, а також види політичного знання, які продукуються – аналітичне та експертне. Особлива увага звертається на їх специфіку: обидва види знання за своєю природою відрізняються один від одного і в той же час вони не роздільні, оскільки в кінцевому підсумку виявляються двома компонентами цілісного експертно-аналітичного політологічного знання, яке необхідне для підготовки, прийняття і реалізації публічних політичних рішень і програм.

Ключові слова: основні суб'єкти політичної аналітики, способи і процедури політичного аналізу, аналітичне і експертне знання, експертно-аналітичне політологічне знання, публічне політичне рішення.

Рубанов В.В.

ОСНОВНЫЕ СУБЪЕКТЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ АНАЛИТИКИ И ВИДЫ ЗНАНИЙ

Идентифицируются основные субъекты политической аналитики, используемые ими способы и процедуры исследования, а также продуцируемые виды политологического знания – аналитическое и экспертное. Особое внимание обращается на их специфику: оба вида знания по своей природе отличаются один от другого и в то же время они неразделимы, поскольку в конечном итоге являются двумя компонентами целостного, экспертно-аналитического политологического знания, необходимого для подготовки, принятия и реализации публичных политических решений и программ.

Ключевые слова: основные субъекты политической аналитики, способы и процедуры политического анализа, аналитическое и экспертное знание, экспертно-аналитическое политологическое знание, публичное политическое решение.

Rubanov V.

MAIN SUBJECTS OF POLITICAL ANALYTICS AND TYPES OF KNOWLEDGE

The main subjects of political analytics, used them algorithms and procedures of research, and also generated types of politological knowledge – analytical and expert appraisal are identified in the article. Special attention was paid to their peculiarities: both types of knowledge are different one from another by their nature and at the same time they are inseparable, because finally they are two components of whole, expert-analytical politological knowledge that is necessary for preparation, in the process of making and realization of public political decisions and programs.

Key words: main subjects of political analytics, ways and procedures of political analysis, analytical and expert knowledge expert appraisal, expert-analytical politological knowledge, public political decision.

На думку дослідників, більшість реформ, що проводилися в Україні, не отримали свого завершення саме з причин недостатнього урахування людського чинника, що, як правило, пов'язано з недостатнім рівнем кадрового забезпечення реалізації цих реформ [1, с. 6]. У повній мірі ця оцінка відноситься і до

основних суб'єктів політичної аналітики – політичних аналітиків і політичних експертів, які повинні забезпечувати, відповідно до їхнього функціонально-рольовому статусу, експертно-аналітичний супровід указаних реформ, і від ефективної професійної діяльності яких напряду залежить доля будь-якого політичного рішення або здійснення політичної програми. Проте, на жаль, ці професії не отримали ще в нашій країні на-

лежного нормативно-правового оформлення. Однією з головних причин незавершеності цього процесу є, на наш погляд, невизначеність в політологічній літературі, особливо вітчизняній, самих цих базових понять, а також практична відсутність наукових праць, де б в прямій постановці аналізувались питання критеріїв демаркації професій політичного аналітика і політичного експерта, специфіки видів політологічного знання, якими формуються, природи способів і процедур їх продукування.

Тому **мета даної статті** полягає не стільки в аналізі вже існуючих спроб визначення понять „політичний аналітик”, і „політичний експерт” (це необхідна, але в даному разі не головна умова досягнення поставленої мети), скільки в обґрунтуванні адекватних критеріїв їх демаркації як окремих професій і самодостатніх суб’єктів політичної аналітики, які продукують специфічні, але взаємозв’язані і взаємозумовлені види знань, необхідних для підготовки, прийняття і реалізації публічних політичних рішень і програм.

Для досягнення поставленої мети пропонується вирішити три основні завдання: по-перше, критично проаналізувати вже існуючі в літературі підходи відносно визначення основних суб’єктів політичної аналітики, їх сильні і слабкі, з методологічної точки зору, сторони; по-друге, відповідно, визначити головні причини, які блокують, аж до нинішнього часу самий процес ідентифікації дослідниками основних суб’єктів політичної аналітики і види знань, які ними продукуються, і, по-третє, обґрунтувати необхідні критерії, що дозволяють не тільки розділити функціонально-рольові особливості професійної діяльності політичного аналітика і політичного експерта, але й одержані ними в процесі цієї діяльності основні види політологічного знання.

Беручись до рішення окреслених завдань, відзначимо, що у більшості випадків, дослідники взагалі не помічають наявну реальну функціонально-рольову специфіку професійної діяльності політичного аналітика і політичного експерта як самодостатніх суб’єктів аналітичного процесу, а тому, як правило, не розділяють їх на окремі види і способи професійної політичної аналітичної діяльності, а якщо і розділяють, то не самі ці професії як такі, а лише визначаючи їх поняття. Яскравий тому приклад – праці К.Симонова і Ю. Кальниша, в яких вказується, що коли ми визначаємо в якості суб’єктів політичного аналізу представників певної професії – політичних аналітиків, то дане

визначення несе у собі деяку тавтологію, і тому краще називати їх політичними експертами [2, с.65] або політичними консультантами [3, с.159]. Але у такому разі природно виникає питання: а наскільки коректна, з методологічної точки зору, така, на перший погляд, проста „заміна назв”, професій, як зрештою і ексклюзивна пропозиція російського дослідника Е.Я. Баталова віддати на відкуп самому суспільству проблему вирішення питання ідентифікації основних суб’єктів політичної аналітики. „Декретами таку ненормальну ситуацію, – аргументує свою позицію вчений – не змінити, тому що це, за великим рахунком, хвороба зростання. І кого називати (якщо називати взагалі), „політологом”, кого – „політичним аналітиком”, кого – політичним оглядачем”, а кого – „політичним експертом”, повинно вирішувати саме суспільство” [4, с.40]. У ситуації, яка склалася, куди більш перспективною виглядає позиція С.Г. Туранка – автора сучасного підручника з політичного аналізу, який вважає, що використання вказаних термінів, особливо в Росії, дотепер носить не цілком суворий і досить розпливчатий характер і тому потребує якраз від самих дослідників ясного визначення понять, які розглядаються [5, с.16]. А тому, даючи характеристику всім суб’єктам аналітичного процесу, він особливо підкреслює, що варто ясно розуміти розходження в трьох основних рольових позиціях: особу, що приймає політичне рішення, політичного аналітика й політичного експерта. На його думку, це диктується, по-перше, тим, що ми обґрунтовано не можемо очікувати від особи, що приймає рішення, професійного знання всіх проблем, з якими йому доводиться мати справу відповідно до займаної посади, суспільного становища та ін. Та й часовий ресурс, відпущений на рішення важливих питань, нерідко виявляється обмеженим. По-друге, що є не менш важливим, подібне розмежування функціонально-рольових особливостей суб’єктів політичного аналізу диктується тим, що й політичні аналітики (які за штатом повинні готувати такі рішення), також не можуть бути фахівцями у всіх або хоча б у більшості проблем, що виникають. Їхнє основне завдання – організувати експертизу, залучити експертів – висококваліфікованих фахівців у сфері прийняття рішення й забезпечити професійний рівень її проведення, максимальну вірогідність результатів експертизи [5, с. 206-207].

Беручи до уваги ці дуже важливі рекомендації вченого, разом з тим відзначимо, що виявлені ним організаційні й тимчасові фак-

тори, що впливають на функціонально-рольові позиції суб'єктів політичного аналізу, далеко не вичерпують всі характеристики сутності та особливостей їхньої професійної діяльності, а швидше тільки актуалізують необхідність подальшого пошуку інших об'єктивних факторів, які можна було б використовувати як основні критерії, що визначають не тільки те загальне, що властиве всім суб'єктам аналітичного процесу, але й ті функціонально-рольові особливості професійної діяльності, які притаманні політичному аналітику і політичному експерту як самодостатнім суб'єктам політичної аналітики в цілому. На наш погляд, таким основним критерієм, що безпосередньо визначає специфіку професійної діяльності політичного аналітика і політичного експерта як суб'єктів політичної аналітики, є передусім певна система методів, які вони використовують в аналітичному процесі. Але чому ж тоді дослідники не використали даний критерій для демаркації суб'єктів політичної аналітики і видів знань, які ними продукуються?

На нашу думку, є дві основні причини, що пояснюють ситуацію, яка склалася. Перша – це розбіжності між прихильниками кількісних і якісних методів і процедур дослідження з приводу їх пріоритету в аналізі політичних проблем, і як наслідок першої – друга причина – невирішеність питання статусної характеристики нової галузі політологічного знання – „Аналізу політики” як політико-управлінської дисципліни, її співвідношення з політичним аналізом.

Якщо говорити більш конкретно і по суті питань, які розглядаються, то необхідно, поперше, вказати, що на сьогоднішній день як в науковій, так і в навчальній політологічній літературі дуже чітко виділяються дві групи вчених які опонують одна другій: одні (Д.Гупта [6], Дж.Б.Мангайм, Р.К. Річ і Ф.А.Шродт [7], Є.Н.Ожиганов [8] та ін.) – віддають перевагу кількісним, математичним і іншим суворо формалізованим методам і процедурам дослідження, другі – (А.Вілдавські [9], Г.Брувер и П.Леон [10], В.Данн [11], Б.Хогвуд та Л. Ганн [12] М.В.Жеребцов [13]) – роблять акцент на якісних способах і процедурах аналізу політичних проблем. І в цій ситуації сучасний дослідник змушений стояти перед дилемою: зайняти позицію однієї з опонуючих сторін і тим самим продовжувати дискусію, захищаючи пріоритети своїх прихильників, або спробувати, з позицій досягнення сучасного

наукового знання, глибше проникнути в проблему, що аналізується.

Ми вибрали останнє і в процесі цілеспрямованого дослідження кількісних і якісних методів і процедур виявили, що з погляду їхньої природної сутності вони знаходяться в нерозривній єдності – одні способи – кількісні – тісніше пов'язані з *аналітичною* діяльністю суб'єктів політичної аналітики, а другі – якісні – з *синтезуючою* діяльністю вказаних суб'єктів. І їхня цілісна єдність забезпечується не тільки загальною процедурно-функціональною стратегічною метою – підготовкою, прийняттям і реалізацією публічного політичного рішення, але й логікою самого наукового процесу пізнання як такого. По-перше, жоден синтез принципово неможливий, якщо йому не передує аналіз. По-друге, у чистому вигляді, окремо, аналіз як метод пізнання теж не може бути реалізований, оскільки він існує й використовується тільки в діалектичній єдності і протилежності з синтезом. Але в окремих випадках процесу пізнання допускається, як відомо, перевага аналізу, а в інших – синтезу як самостійних видів наукової діяльності.

Інакше кажучи – кожен із способів аналізу, які ми розглядаємо, є *самодостатнім, виконуючим тільки йому притаманні специфічні функції*. Разом з тим, і це треба особливо підкреслити, – обидва ці способи аналізу є системно взаємопов'язаними і взаємозумовленими – як вияв *діалектичної єдності загального і особливого* в аналітичному процесі підготовки, прийняття і реалізації публічних політичних рішень і програм. Це диктується насамперед самою природою методів, які використовуються в політичній аналітиці – існує певна закономірність у використанні тих чи інших способів дослідження: математичні та інші суворо формалізовані методи і процедури ефективні при рішенні завдань рутинного характеру і, навпаки, – при невизначеності й наростанні динамічності ситуації управлінські процедури неминуче ускладнюються, а тому потребують аналізу численних альтернатив і, відповідно, застосування якісних способів і процедур дослідження. Саме в процесі впливу експертних методів і процедур, і за їх допомогою й відбувається розвиток *загального* – аналітичного процесу в цілому.

Разом з тим, відзначаючи переваги саме експертних методів та їх превалювання над формалізованими, треба мати на увазі, що не варто перебільшувати їх процедурно-функціональну роль і значення, як і применшувати роль і значення формалізованих ме-

тодів і процедур, оскільки в реальній практиці підготовки, прийняття та реалізації публічних політичних рішень і програм ці різні способи й види аналітичної діяльності органічно взаємозалежні та взаємообумовлені. Адже аналіз і опрацювання експертної інформації здійснюється за допомогою математичного апарату, досконалість якого і визначає успішність застосування методу експертних оцінок.

Сказане дозволяє зробити висновок: головною вадою прихильників використання в політичній аналітиці тільки кількісних або тільки якісних методів і процедур дослідження є невиправдане наділення їх властивостями виробляти цілісне політологічне знання. В той час як об'єктивно, користуючись тільки кількісними або тільки якісними методами дослідження, можна отримати тільки один із його необхідних компонентів. Тому відповідно, слід говорити швидше про досягнення якогось ідеального балансу при використанні кількісних та якісних способів аналізу й отриманих у такий спосіб знань для забезпечення аналітичного процесу в цілому, а також досягнення такого ж балансу і в реальній процедурно-функціональній професійній діяльності політичного аналітика і політичного експерта з врахуванням того реального місця, яке вони посідають у системі суспільного розподілу праці.

Річ у тому, що закономірність обумовленості аналітичного процесу природою методів, що використовуються у ньому, згодом виявилася не тільки в загальному – виникненні *політичного аналізу*, але й *особливому* – інституціоналізації на рубежі ХХ - ХХІ століття відносно самостійної, в межах предметного поля політичного аналізу, галузі політико-управлінського знання: „*Аналіз політик*”, і відповідно формуванні на основі якісних способів і процедур дослідження – нового різновиду аналітичної професії – *політичного експерта*. При цьому політичний експерт як різновид аналітичної професійної діяльності, так само як і політичний аналітик, став самодостатнім суб'єктом аналітичного процесу, оскільки у своїй професійній діяльності він спирається на профільні, вироблені вже самим аналізом політики – експертні методи і процедури дослідження. Виступаючи в цьому єдиному процесі як *особливе*, вони, завдяки своїй природній сутності, підкоряють собі частину загального – кількісні методи і процедури дослідження. Це відбувається, по-перше, тому, що на певних фазах аналітичного процесу, особливо при прогнозуванні і розробці варіантів політичних

рішень, експертні методи і процедури не тільки більш інноваційні й оперативні, але й результативніші завдяки об'єктивним процедурно-функціональним умовам їх безпосереднього застосування. Якщо кількісними методами в аналітичному процесі користуються лише один їх носій – політичний аналітик, то безпосередньо експертними методами і процедурами користуються відразу два суб'єкти експертної діяльності – особи, що приймають рішення, і незалежні професійні експерти. Завдяки цьому, як правило, в процесі спільної професійної діяльності експертів – керівників і незалежних професійних експертів утворюється креативний експертний тандем і особлива творча атмосфера осмислення складних, особливо малодосліджених проблем і застарілих стереотипів їх сприйняття. По-друге, що не менш важливо, це відбувається ще й тому, що достовірне знання політики передбачає володіння двома різними видами знань – аналітичним і експертним, або кажучи словами Майкла Оукшота – технічним і практичним знанням [14, с.14-15], які окремо один від одного не існують і в однаковій мірі беруть участь у будь-якій реальній діяльності, в тому числі і політичній. А політичний аналітик, спираючись на кількісні методи і процедури дослідження продукує в процесі своєї професійної діяльності лише один вид політологічного знання – аналітичний – необхідну, але недостатню запоруку для ціннісного аналізу процесу підготовки, прийняття і реалізації публічних політичних рішень і програм. Цінність якраз експертного знання і його носія – політичного експерта в цьому процесі полягає в можливості контролювати сам процес пізнання і встановлювати тим самим межі і форми практичного застосування знань, а отже, відсікати таке знання, яке позбавлене функціональності, тобто не може бути інструменталізоване в процесі професійної аналітичної діяльності. Цю специфічну особливість професійної діяльності, притаманної тільки експерту як суб'єкту пізнавального процесу загалом, дуже точно визначив А. Ашкерев, зауваживши, зокрема, що: „Якщо експерт і є „жерцем”, – то в першу чергу жерцем операціоналізації результатів пізнавальної діяльності. Завдяки йому знання перетворюються на інструмент, починають функціонувати, „працювати”. Завдяки йому формула, „Знання – сила” із декларативної перетворюється на керівництво до дії” [15, с. 39]. Таким чином, на основі проведеного дослідження можна зробити такі узагальнені висновки.

Основними суб'єктами політичної аналітики є політичний аналітик і політичний експерт. Процедурно-функціональну роль останнього в реальному пізнавальному процесі здійснює творчий тандем, який складається з особи, що приймає рішення, і незалежного професійного експерта. Базовим критерієм, який дозволяє розмежувати специфічні особливості професійної діяльності політичного аналітика і політичного експерта і ідентифікувати їх як основних суб'єктів політичної аналітики, є природа методів, які використовуються в пізнавальному процесі.

Існуюча традиція стверджувати про несумісність кількісних і якісних методів і процедур дослідження, як і визнавати абсолютну пріоритетність кожного з них в цьому процесі, є методологічно невиправданою. Кількісні та якісні методи і процедури дослідження не є абсолютно протилежними, навпаки – повинні, як ми в цьому переконалися, взаємно доповнювати один одного, і тільки їхня раціональна цілісність може закласти підвалини якісного *експертно-аналітичного* процесу. В процедурно-функціональному відношенні це проявляється насамперед в продукуванні з їх допомогою *аналітичного* і *експертного знання*. Ці два різні види знання, також як і способи їх продукування, окремо один від одного не існують, а тому рівною мірою застосовуються в професійній діяльності політичного аналітика і політичного експерта як два необхідних компонента цілісного *експертно-аналітичного знання*, необхідного для підготовки, прийняття і реалізації публічних політичних рішень і програм.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кагановська Т.Е. Кадрове забезпечення державного управління в Україні / Т.Е.Кагановська. – Монографія. – Х. : ХНУ імені В.Н.Каразіна, 2010. – 362с.
2. Симонов К.В. Политический анализ: [учеб. пособие] / К.В. Симонов. – М.: Логос, 2002. – 152с.
3. Кальниш Ю.Г. Політична аналітика в державному управлінні: теоретико-методологічні засади: Монографія / Ю.Г. Кальниш. – К. : Вид-во НАДУ, 2006. – 272с.
4. Баталов Э.Я. Восхождение к политической науке / Э.Я. Баталов // Общественные науки и современность. – 2005. – № 3. – С. 34-47.
5. Туронок С.Г. Политический анализ. Курс лекций / С.Г.Туронок. – М.: Изд-во Дело, 2005. – 360с.
6. Gupta D. Analysing Public Policy: Concepts, Tools and Techniques / D. Gupta. – CQ Press, 2001. – 388 р.
7. Мангейм Дж. Б., Рич Р.К. Политология. Методы исследования // Дж.Б.Мангейм, Р.К. Рич; [пер. с англ.]. – М.: Издательство „Весь Мир”, 1997. – 544с.
8. Ожиганов Э.Н. Моделирование и анализ политических процессов: [учеб. пособие] / Э.Н.Ожиганов. – М. : Изд-во РУДН, 2006. – 189с.
9. Wildavsky A. Speaking Truth to Power. The Art and Craft of Policy Analysis / A.Wildavsky. – New Brunswick, 1987. – 386 p.
10. Brewer G. The Foundations of Policy Analysis / G.Brewer, P.de Leon. – Homewood, 1983. – 478 p.
11. Dunn W. N. Public Policy Analysis. An Introduction / W.N.Dunn. – Englewood Cliffs, 1981 – 400 p.
12. Гогвуд, Б. Аналіз політики для реального світу / Б.Гогвуд, Л.Ган; [пер. з англ. А. Олійник; Наук. ред. пер. В.Тертичка]. – К.: Вид-во Соломії Павличко „Основи”, 2004. – 396 с.
13. Жеребцов М.В. Качественные методы в прикладном политологическом исследовании / М.В. Жеребцов // Вестн. Моск. Ун-та. – Сер. 12. – Политические науки. – 2005. - № 3. – С. 19-33.
14. Оукшот, Майкл. Рационализм в политике и другие статьи / М.Оукшот; [пер. с англ.]. – М.: Идея-Пресс, 2002. – 288с.
15. Ашкеров А. Экспертократия. Управление знаниями: производство и обращение информации в эпоху ультракапитализма / А.Ашкеров. – М.: Издательство „Европа”, 2009. – 132.

УДК 32.001:165.75

Гарбадин А.С.

Львівський національний університет імені Івана Франка

СТРАТЕГІЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВЛАДИ У РОЗУМІННІ МІШЕЛЯ ФУКО

У статті аналізуються проблеми осмислення влади як категорії, її політичної форми вияву та притаманних їй характеристик. Розглядається розуміння даного концепту відповідно до дослідницької позиції Мішеля Фуко. Досліджується історичний вимір її модифікації та видозміни через механізми дисциплінарних практик та фактори, що до цього спричинили. Проаналізовано співвідношення влада-знання, їх взаємну кореляцію та детермінацію, водночас розтлумачено політичну владу через таку призму. Окреслено сучасну стратегію функціонування механізмів політико-владних відносин, її основні властивості.

Ключові слова: влада, дискурс, знання, дисципліна, контроль, механізм, стратегія, концепт.

Гарбадин А. С.

СТРАТЕГИИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ВЛАСТИ В ПОНИМАНИИ МИШЕЛЯ ФУКО

В статье анализируются проблемы осмысления власти как категории, ее политической формы проявления и присущих ей характеристик. Рассматривается понимание данного концепта в соответствии с исследовательской позицией Мишеля Фуко. Исследуется историческое измерение ее модификации и видоизменения через механизмы дисциплинарных практик и факторы, которые к этому привели. Проанализировано соотношение власти-знания, их взаимная корреляция и детерминация, одновременно разъяснена политическая власть через такую призму. Очерчено современную стратегию функционирования механизмов политико-властных отношений, ее основные свойства.

Ключевые слова: власть, дискурс, знание, дисциплина, контроль, механизм, стратегия, концепт.

Garbadyn A.

STRATEGY FUNCTIONING OF POWER IN THE SENSE OF MICHEL FOUCAULT

The article analyzes the problems of understanding power as a category of its political forms of expression and peculiar to this performance. A understanding of the concept according to research positions Michel Foucault. Examined the historical dimension of its modifications and variations through the mechanisms of disciplinary practices and factors that led to this. Correlation of power-knowledge, their mutual correlation and determination, while political power is explained through a prism. Outlined the current strategy of functioning mechanisms of political power relations, its basic properties.

Key words: power, discourse, knowledge, discipline, control, mechanism, strategy, concept.

Проблема влади, її політичної форми вияву, набуває особливої актуальності для сьогодення. Передусім через те, що класичні схеми її інтерпретації мають своє означення через категорії панування-підпорядкування, примусу, специфіка яких уже не здатна повною мірою охопити сенс існування влади на сьогоднішній день. Теоретичні напрацювання Мішеля Фуко дають відповіді на цю

проблематику і водночас сприяють розгляду історичної еволюції цього концепту.

Дослідження даної проблематики не набуло в межах вітчизняної політичної науки системного характеру, оскільки дослідницькі акценти розставлялись більше на питаннях філософського змісту, при цьому механізми реалізації влади у межах політичного простору існування людини не розглядались. Відповідно, ключовою метою є розгляд стратегій функціонування влади, політичних механізмів її реалізації. Це передбачає ряд за-

вдань, зокрема, осмислення влади як категорії, а також простеження в історичному вимірі її видозміни. Також слід приділити увагу питанням її сучасних стратегій функціонування, розглянути специфіку співвідношення влади-знання як основного в даному аспекті, відповідно до теоретичних розробок Мішеля Фуко [1; 2; 3].

Стратегія конкретно-історичного модусу функціонування влади, на думку Фуко, її дискурсивної артикуляції, на пряму пов'язана із формою знання. У цьому ключі мова йде про певні режими влади-знання – „звідси цілком природно, що локалізація влади ним не обмежується виключно рамками політичної системи, а поширюється на ситуативність соціальних відносин. Вона розчиняється у дисциплінарних практиках та епістемах, які продукують соціальну реальність” [3, с. 248].

Відповідно, тут мова йде про відношення влади-знання. Це таке знання, яке безпосередньо визначається цілями та завданнями влади, передбачає виокремлення специфічних об'єктів влади. Влада ніби сама формує свій об'єкт пізнання. Влада-знання – це таке знання, „яке розвивається і збагачується шляхом збору інформації і спостережень за людьми у функції об'єктів влади” [4]. Це також і влада, що реалізує себе у формі знання – самовідтворюваного для власного буття.

Досліджуючи специфіку конструкцій влади-знання Фуко відзначав їх децентрованість. Її суть полягає у відсутності Суверену, Государя, Властителя, тобто немає ієрархічної привілейованості, немає визначального носія і спричинювача чіткої каузальності, немає телеологічної доцільності. Влада усюди. У неї нема чіткого обличчя, у неї тисячі облич, тисячі характеристик. Влада є процесом взаємоорієнтованості, пронизаним конфліктними відносинами, що засновані на силових полях, які прорізають собою весь соціум.

Знання передбачає такі форми власного вираження, як бачення, висловлюваність, тобто можливість себе-виведення як певного смислового архіву. Натомість влада ґрунтується на силових відношеннях – причому силу тут не варто розуміти у вузько-тілесному аспекті. Це також і сила слова, висловлювання, подекуди заміщена пихою. Відповідно перетин влади та знання цілком природний – утворений таким чином комплекс поєднує вищенаведені характеристики, розвиваючи при цьому їхню послідовність, позбавляє їх впорядкованості. Відносини влади-знання стають усе-проникливими, усюди-

найними – „влада якраз є безформним началом, яке просочується між формами знання чи під ними. Тому вона названа мікрофізичною. Вона є силою, силовим відношенням, а не формою” [5, с. 130]. Влада і знання складають, таким чином, нероздільну суміш.

Основою всяких політичних відносин виступає сутнісна приєднаність, взаємодоповнюваність влади та висловлювань істинності, тобто знань. Фуко називає „гротескною” таку властивість тексту чи індивіда володіти через статусне забарвлення владних ефектів такого характеру, що чітко простежується безпосередньо у суті політичної системи на її інституційному рівні – „гротеск – це один із найважливіших методів самодержавного управління. Але той же гротеск, як ви знаєте, використовується і прикладною бюрократією. Адміністративна машина з її неохопними владними ефектами передбачає посереднього, безтолкового, тупого, сірого, смішного, затравленого, бідного, безпорадного чиновника” [1, с. 34]. Така лінія бере свій початок ще з ХІХ століття і тягнеться по сьогодні. Бюрократичний гротеск є безпосереднім інструментом влади, це канал впровадження її знання, її істинності на суспільне тіло.

Однак усвідомлення всієї нищості такого знання через відверто безсовісну систему адміністративних ритуалів лише підкреслює безмежність, невідворотність механізмів функціонування влади, „яка якраз і може функціонувати зі всією своєю суровістю і у вищому ступені жорстокою раціональністю” [1, с. 35], у безвідносності до „вершини піраміди”, тобто людського себе-втілення у формі управителя.

За версією Фуко, співвідношення влади та знання, їх суспільно-політичного статусу виражається через систему покарань за провину. Усіляка провина у суспільно-державному устрої не є суто виною людини супроти людини чи її майна. Це завжди провина проти спільності – і саме інституційна вираженість влади, її ідеологічна серцевина у цій ситуації виходить на передній план – бо всяке покарання присікає не стільки злочин, скільки злочинне непідпорядкування правилам, нормам, суть яких завжди виростає із джерела влади-знання, їх специфічної направленості. У такому ключі варто із особливою настирливістю відзначити, що влада багато в чому схожа на геніального мислителя, митця. Усякий митець із приставкою „геній” виражає свою геніальність саме через тонке розуміння сучасної йому дійсності, та у її увіковченні перед обличчям безмеж-

ності буття у своїх творіннях. Влада також дуже тонко, у всіх деталях, найдрібніших вигинах відчуває площину реальності, однак вона лише „заморожує” її у собі через механізми знання. Знання проростає із суспільно-політичної специфіки людини, а влада усе це трансформує, залишаючись усюди-ініде, залишаючись без-обличчя. Її не цікавить вічність, її цікавить лише зараз. Хоч і зараз можна вічністю вважати, однак це уже дещо інша проблематика.

Класична епоха є чи не переломною віхою в історії політичної думки, в історії становлення адміністративних апаратів, політичних інститутів та їх теоретичної обґрунтованості. Також „класична епоха створила такі техніки влади, з допомогою яких влада діє вже не шляхом накладання, а шляхом виробництва і його максимізації. Вже не шляхом виключення, а швидше шляхом економічного та раціонального включення елементів” [1, с. 72]. Саме у цей час сформувалось „мистецтво управління”, стратегія розподілу влад, її сутнісне нове наповнення.

У межах класичного права усіякий злочин зачіпав володаря, – „таким чином, у всякому злочині було зазіхання, бунт, повстання проти володаря” [1, с. 108]. Фуко додає, що навіть у найменшому проступку був напук на царевбивство. Покарання у такому випадку просто зобов’язане було втілювати присутність володаря, який цілком справедливо, у ключі цієї системи влади-знання, відплачував за неповагу до власної персони, – „володар вступав у ще одне протистояння із порушником, але на цей раз на ешафоті, це було ритуальне розраховування ним своєї сили, церемоніальна презентація злочину у перевернутому варіанті” [1, с. 109]. Ритуал покарання був ідеальним – він повністю відновлював пошкоджену владу суверена, а за рахунок наджорстокості ця влада возвеличувалась над злочинцем, чия нікчемність в очах володаря лише підкреслювалась істеричним криком від несамовитого болю. Між покаранням та злочином не було схем типу status quo, не було жодної міри – „у самій серцевині покарання містився дисбаланс. На боці кари повинна була бути свого роду перевага. І цією перевагою був страх, жакливий характер кари” [1, с. 109]. Потенційний злочинець, вдивляючись у очі нікчеми, що терпить муки за проступок супроти суверена, повинен сам усвідомити власну мізерність та неможливість іти супроти такої Величі.

Характер жаху кари підкреслювався рядом характеристик. По-перше, характер по-

карання напук диктувався характером проступку – це ніби перевернута версія його, актуалізована у процесі покарання. По-друге, основою покарання виступала помста, холодна, виважена, неістерична, а невідвотна. Правитель не просто карає, а й інших таким от чином попереджає. „Як наслідок, в цю економіку – в дисбалансну економіку покарань – цілком природно вписувалась страта” [1, с. 109]. Злочин і кара поєднувались саме жорстокістю, і страта ідеально вписувалась у цей розклад – особливо за рахунок її публічності. Тотальність остраху перед владою забезпечувалась саме таким от чином. Бо за великим рахунком ціль покарання не була власне карати злочинця, ні, ціль крилась у ритуальному відпущенні гріха супроти суверена. Як відзначає Фуко, „механізми влади такі сильні, їх перевага у ритуалі так точно розрахована, що караючи ніколи не доводиться повертати злочин, яким би жакливим він не був, у розпорядження природи. Влада достатньо сильна, щоб увібрати в себе, продемонструвати і анулювати тяжкість злочину в рамках ритуалів володарювання” [1, с. 111].

Тобто у цей час існує виключно стратегія влади, що ґрунтується на самозацикленому знанні – природа злочинності до розгляду не береться.

Влада суверена ніби зациклена на насильстві, не помітила що у постійній театралізованій постановці крові і насилля народу може набриднути роль дешевого матеріалу – „хвороба влади пов’язана із деяким головним надлишком: з тим, що можна назвати надлишковою владою короля, в якій право карати тотожно особистому праву короля” [2].

Уже у XVIII столітті було розроблено нову економіку владних механізмів у формі синкретичної єдності специфічних прийомів та аналітичних формул, які б посилили ефективність влади, зменшивши при цьому затрати на її функціонування. Влада перестала наповнюватись церемоніалом – його місце зайняли нагляд та контроль. Посилення ефективності влади означає „зробити так, щоб владні механізми позбавились неповноти, яка була їм властива” [1, с.113]. Нові ефекти влади поривають із агресією та милістю володаря, стають тотально-фатальними по відношенню до індивіда.

Зменшення витратності функціонування влади криється у зменшенні простору для опору їй – влада вже не протистоїть людині буквально, вона починає її повсюдно супро-

воджувати, вона стає невіддільною від людини, вона стає її тінню.

Теоретично-правовою основою такого переходу стає суспільний договір – „бо першочерговий договір, який громадяни, як вважається, підписали одне з одним, чи під яким вони підписались індивідуально, чітко показав, – не варто про це забувати, – інтересу від природи властиво стикатись з інтересом інших, поступаючись одноособовим затвердженням” [1, с. 117]. Відтепер підтекст злочину криється у тому, що злочинець виступає проти соціуму, інших, як порушник, що порушив власне слово. Це уже не злочинність супроти суверену, це вже злодіяння супроти усієї громади. Злочин стає суто егоїстичним за своєю природою, влада ж виступає гарантом відновлення справедливості, що парадоксально замикається на її функціонуванні. Влада для збереження влади. Безпрограшний варіант. Відтепер суспільство, держава виступаю своєрідним тілом, а всяка протиправність – його хворобою. Відтепер покарання відбуватимуться суто в ім'я закону.

Злочинець відтепер – малий деспот, що старається на своєму рівні нав'язати власний, егоїстичний інтерес. Тому в часи Великої французької революції відчутною є тематика спорідненості злочинця і тирана (екс-володаря) – „між двома сторонами описаного договору є своєрідна симетрія: злочинець і деспот є родичами, ідуть, так би мовити, рука об руку, як два індивіди, що відкидаючи, не визнаючи чи розриваючи фундаментальний договір, перетворюють свій інтерес у свавільний закон, який вони нав'язують іншим” [1, с. 120]. Водночас злочинець є ситуативним деспотом, він порушує закон, договір ситуативно, не втримуючись від віяння власних, егоїстичних спрямувань. Він деспот у моменти „осліплення”, коли його природою володіє природа неприродна – як от спалах злочинних міркувань. Натомість „деспот, як такий, на відміну від злочинця, доводить перевагу свого інтересу та своєї волі, віддає їм постійну перевагу” [1, с. 121]. Деспот є злочинцем у своєму статусі, а злочинець – ситуативним деспотом. Деспот є постійним нелегалом, оскільки його воля повстає проти суспільного договору, проти розумного суспільного укладу й порядку, це одинична людина, життя якої злочин *par excellence*, життя якої невід'ємне від злочину. Деспот – протиприродне утворення. А природа таки бере своє. Мусить узяти.

Таким чином, перелом на цьому етапі владних відносин, механізмів влади зумови-

вся неможливістю подальшого співіснування двох протиприродних монстрів – деспота і народу. Народу, який утратив задоволення від втрати владної крові і відчув можливість провести зворотну процедуру. Створилися нові засади усвідомлення суспільно-політичного життя, засади договору, які посприяли якісній зміні специфіки владних механізмів.

Нова економія влади розглядає злочин як протиправну дію цілком раціонального характеру, зумовлену цілком логічними, хоч і егоїстичними інтересами. Саме через необхідність виключення всякого винятку і відбулося створення клінік, тобто інституцій для „аномальної” людини. Відтепер механіка покарань влади ґрунтується на двох засадах. По-перше, на раціональності. Тепер карається безпосередньо злочинець, а не злочин як акт. При цьому карати можна лише у випадку підтвердження чистої раціональності у діях злочинця. По-друге, окрім раціональності при покаранні, слід звертати увагу ще на два важливі моменти: „з одного боку, зрозумілу механіку інтересів, що керують діянням, і, з іншого боку, раціональність діяння суб'єкта” [1, с. 146].

Тепер напряму потрібно засвідчити розумність злочинця. Тут відчутна суттєва зміна у механізмах функціонування влади – відтепер суттєвий акцент поставлено саме на знанні, істиною забарвленому. Раціональність мотивації злочинця вибудовує важливість критеріїв істини/фальші, божевілля/розумності, що ґрунтуються на безпосередньому знанні – як самого злочинця, так і системи нормативного регулювання протиправності.

Відповідно, і посилений інтерес до кримінального божевілля з боку влади не випадковий – „вона відразу зацікавилась божевіллям, спроможним вбивати, оскільки їй потрібно було сформуватися і відстояти свої права у якості влади і знання в області внутрішнього захисту суспільства” [1, с. 152]. Відповідно створення психіатричних інституцій стерло глухий кут, що вималювався у контексті раціонального тлумачення світу, – з'явилося місце для виведення неумотивованих злодіянь, що цілком логічно увійшло в інституційно-теоретичну специфіку тогочасного співвідношення влади-знання.

М. Фуко серед таких процесів генералізації, як поєднання психіатрії та адміністративного управління, нового сімейного запиту до психіатрії, відзначає також у висунені політичного запиту до психіатрії. – „до психіатрії звернулися із проханням про щось таке, що би можна було б назвати дискримі-

нантом, політико-правовим дискримінантом індивідів, груп, ідеологій і навіть історичних процесів” [1, с. 187]. Він також вважає, що саме традиція теорії суспільного договору і стала таким дискримінантом, що відділив хороші/нехороші, правильні/неправильні політичні режими. При побудові такої теоретичної конструкції відповідна ціль не ставилась, однак її у подальшому використовували і у такому ракурсі.

Уже після Великої французької революції, у кінці XVIII століття таким фактором дискримінації стала історія загалом. Історія як нитка, що об’єднує минуле і майбутнє, що відкидає усе небажане, що нанизує лиш те, чим повинна бути людина та держава. Та останнім дискримінантом у сфері політичного є психіатрія – „порівняно із двома її попередниками – політико-юридичним і історичним – цей дискримінант, безсумнівно, більш слабкий теоретично, однак його перевага хоча б у тому, що він підкріплений діючим знаряддям санкції та ізоляції, бо медицина як влада, психіатрична лікарня як інститут служать якраз для того, щоб ефективно санкціонувати операцію розрізнення” [1, с. 188].

У цілому слід відзначити ще одну важливу тенденцію – якщо за часів деспота покарання здійснювалося над тілом, над процесом його руйнування, то у нових механізмах влади воно стає їх елементом. Так народжується „політична анатомія”, за висловлюванням Фуко. Основою такої анатомії є дисципліна.

Дисципліна ґрунтується на кількох нормативних параметрах.

По-перше, розподіл індивідів у просторі. „Дисципліна вимагає відмежування, специфікації місця, відмінного від усіх інших і замкненого саме у собі. Відмежованого місця дисциплінарної монотонності” [2]. Однак цей принцип не є достатнім – розмежування передбачає постійне розділення індивідів на свого роду атоми, яким не варто дозволяти масової об’єднаності. Таким чином, через функціональне розміщення індивідів соціальний простір потроху кодується, набуває чіткої визначеності і стратифікації. Окрім цього, у зв’язку із потребою взаємодоповнюваності, продовжуваності задля функціонування всього організму, вводиться певна стратифікаційна мережа, за одиницю відліку у якій взято ранг. „Дисципліна – мистецтво рангу і техніка перетворення розміщень” [2].

По-друге, контроль над діяльністю. Він передбачає розподіл робочого часу, ритмічність робочого циклу, деталізацію дії у часі, зв’язок між тілом і об’єктом – „дисципліна

визначає, які відношення тіло повинно підтримати з об’єктом, яким воно маніпулює” [2]. Ну і, звісно, повне використання – заборона просто так витратити час, а використовувати кожен секунду. Як бачимо, час украй важливий у врахуванні специфіки влади – її лінійне розгортання забезпечує стабільність функціонування влади. Остання ж також відчуває на собі важливість часу з огляду на зміни у формах знання.

По-третє, в цілях функціонування ефективної машини важливим є складання сил – одиначне тіло стає елементом, який потрібно скласти, докласти для ефективного функціонування усієї машини, „чітко розрахована система сил потребує чіткої системи командування. Вся діяльність дисциплінованого індивіда повинна посилюватися наказами, ефективність яких визначається ясністю і короткістю” [2].

У цілому, вважає Фуко, дисципліна створює чотири типи індивідів, чи індивіда із чотирма характеристиками: „він клітинний (у грі просторового розподілення), органічний (кодування діяльності), генетичний (сумування часу) і комбінований (складання сил)” [2]. Відповідно для того, щоб добитися таких от наслідків, використовуються такі методи – будівництва таблиць, прописування часу, примус до вправ, і використання тактики. Тактики – це вже безпосереднє уміння із виокремлених тіл створювати апарати, у межах яких функціонує влада.

Сучасне суспільство, за Фуко, побудоване відповідно до засад паноптизму. Засновок його механізмів влади слід вбачати в ідеї паноптикону. Паноптикон – це конструкт Бентама, який розробив таке бачення тюремного закладу, у якому видимість – це пастка. Паноптикон – це така архітектурна споруда, в якій в’язень відчуває спостережуваність за власною персоною, однак немає видимої присутності наглядача, „звідси – основна ціль паноптикону: привести в’язня у стан свідомої і постійної видимості, яка забезпечує автоматичне функціонування влади” [2]. Це принцип видимості і недосяжності влади, її неможливо виявити, перевірити її споглядання: „паноптикон – машина для розбиття пари „бачити-бути видимим”: людина в колоподібній будівлі повністю видима, але сама ніколи не бачить; із центральної вежі наглядача бачить усе, однак сам він невидимий” [2]. Паноптикон забезпечує навіть видимість, контроль за власними механізмами, оскільки можна контролювати навіть обслуговуючий персонал.

Відповідно, паноптикон серйозно відрізняється від першого свого прототипу, – міста, охопленого чумою. У політичному сенсі місто, охоплене чумою, вимагає сурових меж, непорушності закону, дисциплінарну прописаність усіх аспектів буття людини, ієрархічної стрункості та прив’язання кожного індивіда по параметрів істинності.

У першому випадку основою контролю виступає надзвичайна ситуація, тоді як паноптикон є засобом контролю в умовах повсякденного життя. Відразу слід відзначити зміну у функціонуванні саме політичного аспекту механізмів влади – підконтрольність уже не описується схемами боротьби проти чогось, відтепер вона ґрунтується на повсякденності, звичності спостереження. Уже відмерла потреба у конкретному аспекті застосування контролю і нагляду – „паноптикон – форма політичної технології, яка може і повинна бути відділена від усякого конкретного застосування” [2].

При цьому невидимий тиск влади діє набагато сильніше, ніж її постійне муштрування індивіда – за умов паноптикону вона може проявитись у будь-яку секунду і саме такий психологічний аспект діє набагато ефективніше, аніж тотальне втручання. „В умовах паноптикону сила влади полягає в тому, що вона ніколи не втручається, а діє невимушено і безшумно, вона утворює механізм, чій дії витікають одна з одної” [2].

Модель міста, зараженого чумою, явно програє у цьому плані – абсолютно насильницька, відверта у своєму втручанні, усюди простежувана. Паноптикон натомість розширює зону свого впливу з метою її економізації та збільшення її ефективності, – „його ціль у тому, щоб зміцнити соціальні сили – підняти виробництво, розвинути економіку, поширити освіченість і підвищити рівень суспільної моралі” [2]. Це дійсно так. Саме така, позитивна, а не негативна роль влади, не тиск, а спостереження, становлять ідейну серцевину паноптикону. Тому межі його впливу важко простежити – він усюди і ніде. Така влада не може знайти серйозного опору – бо мовчазна згода громадян на таку підконтрольність впливає із самої мети її функціонування.

Паноптична влада якнайтонше виражає специфіку сучасного суспільства з його страхами та проблемами – тероризм, асоціальність, маргіальність – усе це тільки і долається через таку ненасильницьку видимість. Бо пройшли часи тотального насилля, пройшли часи видимих загроз і кривавих протестів. Відтепер загроза лежить у най-

більш сірих шарах суспільства – і вже немає явних характеристик протиправності. І лише „всевидяче око” здатне уловити та ліквідувати загрозу. По суті паноптикон – це демократичний аналог „Старшого Брата”. Видимий контроль – найдосконаліший. Відчуття тотальної простежуваності діє сильніше за організований нагляд, бо жодних гарантій спокою немає, усевидимість заспокоює. І виводить із себе. Різниця лиш у розташуванні по відношенню до порядку „правильності”.

У цілому відмінність паноптикону від усіх попередніх варіантів дисциплінарної влади полягає у таких характеристиках:

1. Функціональна інверсія дисциплін. Якщо колись вони носили негативний статус – їхня роль полягала у нейтралізації небезпек, прямому втручанні та обмеженні життя людини, то тепер їхня роль виключно позитивна і полягає у збільшенні корисності індивідів.

2. Розмноження дисциплінарних механізмів. Механізми контролю постійно розмножуються, діляться, спеціалізуються, пролазять у всі сфери буття людини. Також зростає інституційне розгалуження спостережень і контролю.

3. Державний контроль над дисциплінарними механізмами. Це зрозуміло, повинна бути центральна інституція, вежа паноптикону, яка би здійснювала контроль за дисциплінарними механізмами. А також держава є центральним елементом спостереження і контролю з боку влади.

У цілому дисципліну не можна ототожнювати ні з інститутом, ні зі статусом людини, ні з апаратом, це тип влади, нове наповнення суті її механізмів, що покладається, засновується на сукупності тактик та стратегічних направленостей, заснованих на ідеї контролю. Як зазначає Фуко, „наше суспільство – суспільство нагляду, а не видовища” [2]. На місце показової величі влади приходять її видима відсутність, невидима усюди-сутність. Влада тепер тотальна в силу того, що її неможливо простежувати. І ця мовчазна сила нагляду набагато дієвіше, адже злившись із позитивною необхідністю власного буття у свідомості людини вона фактично позбавляє останнього способів самовиведення із контрольованості.

І на завершення доцільно навести специфіку становлення дисциплінарного суспільства з огляду на історичну процесуальність (у єдності юридичних, політичних, наукових факторів), виведених Фуко:

1) в цілому слід підкреслити, що дисципліни є техніками, що покликані впорядкову-

вати людські життя і їх множинності. Однак особливість дисципліни полягає в тому, що „вона намагається ввести тактику влади, яка відповідає трьом критеріям: використання влади повинно бути максимально дешевим економічно; дії цієї соціальної влади повинні бути максимально сильними і поширюватися якомога далі без провалів і пробілів; і нарешті, „економічне” зростання влади повинно бути пов’язано з виробництвом апаратів (навчальних, військових, промислових, медичних), усередині яких вона відбувається; коротше кажучи, потрібно одночасно збільшувати як послух, так і корисність усіх елементів соціальної системи” [2];

2) паноптична модальність влади у сукупності всіх її механізмів напряму не залежить, не виводиться із інституційної системи політико-юридичних відносин. Однак вона не є абсолютно незалежною – „суспільний договір можна розглядати як ідеальну основу права і політичної влади; паноптизм виступає повсюди поширеною технікою примусу” [2];

3) окремо ці техніки мають власну історію. Однак на сучасному етапі розвитку влади вони перетинаються, взаємодоповнюються і підсилюють одна одну.

Отже, сучасна стратегія влади постає у механізмах дисциплінарності. Саме дисципліна допомагає перетворити людей на об’єктів, на сонові різних сфер її буття – від медицині до політики. Дисциплінарність забезпечує нормалізацію у функціонуванні суспільно-державної системи – через дискурси, що ґрунтуються на співвідношенні влади-знання.

Водночас слід зауважити, що Фуко визначає і деяке зміщення акцентів у сучасній стратегії влади, що свого часу підмітив і Делюз. На його думку, „і дисциплінарні суспільства, в свою чергу ввійшли у стадію кризи,

поступаючись поступово місцем новим силам ... тепер ми вже не живемо у дисциплінарному суспільстві, ми не є більше такими” [5, с. 26].

На зміну дисциплінарності приходять контроль. Це вже абсолютизація повною мірою сутності паноптизму – дисциплінарні інституції типу сім’ї, освітніх закладів, в’язниці постійно реформуються, між ними стираються межі у сенсі дисциплінарної замкненості. Більше не потрібно дисциплінувати громадянина – він під постійним контролем, відповідно, дисциплінування – виключно його особистий пріоритет. Людині притаманно тепер самій себе дисциплінувати, володіючи при цьому фікцією свободи – свободи самій обирати, як себе дисциплінувати.

Контроль – це модус нової дійсності влади, що відзначається небувалою нестатичністю, постійною змінюваністю своєї структурної складової, а також і видозміни внаслідок надчуттєвої реакції на зміни знання. Саме влада як контроль – оце і є результат співвідношення влади та знання на сучасному етапі розвитку суспільства та держави.

У результаті владу слід розуміти як стратегію функціонування специфічних механізмів контролю та організації соціально-політичного виміру буття людини. Саме таке трактування влади розкриває її специфіку у політичному вимірі. Крім цього, саме таке означення влади якнайточніше виражає її значення та статус у межах дослідницьких стратегій Мішеля Фуко. Цей статус, специфіка полягає у всюдї проникливості влади, її наповненні практично усіх відносин, у які вступає людина, при цьому самій владі як концепту не слід надавати якого центрального, стержневого статусу – вона всюдї і ніде.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фуко М. Ненормальные / М. Фуко. – СПб.: Наука, 2005 – 432 с.
2. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы [Электронный ресурс] / М. Фуко. – Режим доступа: http://ru.philosophy.kiev.ua/library/foucault/03/fuko_oglavlenie.html
3. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко; [пер з фр. Визгин В., Автономова Н.]. – СПб.: А-сэд, 1994. – 408 с.
4. Тур М. Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів/ М.Г. Тур. – К.: ПАРАПАН, 2006. – 396 с.
5. Делёз Ж. Переговоры / Ж. Делёз. – СПб.: Наука, 2004. – 240 с.

УДК 321.7

Гайко О. С.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

АГОНІСТИЧНА МОДЕЛЬ ДЕМОКРАТІЇ: ПОВЕРНЕННЯ НОРМАТИВНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ТЕОРІЇ

У статті розглядається критика агоністичної моделі демократії емпіричної політичної теорії та місце агоністичної демократії в нормативній політичній теорії. Акцент робиться на основних для агоністичної демократії питаннях – поняття політичного та небезпека нейтралізації політичного, сутність демократії, специфіка встановлення гегемонії.

Ключові слова: агоністична демократія, нормативна політична теорія, емпірична політична теорія, політичне, демократія, гегемонія.

Гайко О. С.

АГОНИСТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ДЕМОКРАТИИ: ВОЗВРОЩЕНИЕ НОРМАТИВНОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ

В статье рассматривается критика агонистической модели демократии эмпирической политической теории и место агонистической демократии в нормативной политической теории. Акцент ставится на основных для агонистической демократии вопросах – понятие политического и опасность нейтрализации политического, сущность демократии, специфика установления гегемонии.

Ключевые слова: агонистическая демократия, нормативная политическая теория, эмпирическая политическая теория, политическое, демократия, гегемония.

Gaiko O.

THE AGONISTIC MODEL OF DEMOCRACY: RETURN OF THE NORMATIVE POLITICAL THEORY

The article analyses the criticism of the empirical political theory by the agonistic model of democracy and the place of agonistic model of democracy in the normative political theory. The basic problems of agonistic democracy - the conception of the political and danger of neutralization of the political, essence of democracy, specificity of establishment of hegemony - are emphasized.

Key words: agonistic democracy, normative political theory, empirical political theory, the political, democracy, hegemony.

Лейтмотивом XIX століття можна вважати конфронтацію між монархією та демократією за легітимність, яка була спричинена фундаментальними змінами в структурі суспільства, саме ці зміни викликали неоднозначну реакцію з боку інтелектуалів – від захоплення А. де Токвіля до відчуття наближення катастрофи, яку ніс із собою процес демонтування традиційної монархії в роботах Д. Кортеса, неминучість корінних змін із занепокоєнням передбачав Ф. Ніцше, і вже на початку XX ст. Х. Ортега-і-Гасет розча-

ровано констатував остаточне домінування демократичної легітимності та спрощення інституту традиційної монархії разом з інститутом аристократії. Але допоки демократія протистояла монархії, і, власне, за своєю суттю була „немонархією” чи „антимонархією” (об’єднуючи різноманітні течії – від ліберальної демократії до соціал-демократії чи консервативної демократії), в ній залишалося непоміченим відсутність послідовних, концептуальних моделей (протестуючи проти монархії, демократія являла собою соціальну реакцію, яка об’єднувала під своїм гаслом всіх, хто не сприймав монархічну легітимність). З остаточною „перемогою” демо-

кратичної легітимності демократія втратила свій головний зміст – відігравати роль опонента монархії, бути її протилежністю (подібно до того, як диктатура за своєю суттю є протилежністю самої демократії, хоча К. Шмітт, майстер знаходити і обґрунтовувати такі парадокси, як взаємозв'язок соціалізму та римо-католицької церкви, чи капіталізму і більшовизму, виявляє ще один парадокс демократії – диктатура заради збереження демократії не вступає в протиріччя із демократією [1]). Отже, встановлення демократичної легітимності викликало необхідність в обґрунтуванні якісно нових моделей демократії, які мали на меті звести демократію від протилежності монархії до конкретного інструментарію та водночас подолати класичне уявлення про демократію, як реалізацію „народної волі”.

Починаючи з робіт М. Вебера та згодом у роботах Й. Шумпетера, Е. Доунса та Р. Даля формуються моделі демократії в рамках емпіричної політичної теорії, що з'явилася на противагу класичній нормативній теорії. Емпірична політична теорія відмовляється від фундаментального поняття, яке було характерне для класичної теорії – „загальне благо”, протиставляючи йому „приватні інтереси”. Дана теорія, розглядаючи демократію як політичний метод, прагне розробити в рамках економічного детермінізму досить дієвий інструментарій для прийняття політичних рішень та відбору політичної еліти. Подібно до того, як Й. Шумпетер в роботі „Капіталізм, соціалізм і демократія” говорить про те, що ускладнення інструментарію економічної науки призвело до того, що освічені люди, які не є фахівцями в конкретних галузях економічної науки, неспроможні зрозуміти методи економічної науки та її інструментарій (зокрема економічний аналіз), так само в рамках емпіричної політичної теорії демократичні моделі є досить складними для того, щоб населення вільно реалізовувало пасивне виборче право. Для цього вводиться теорія політичної еліти (чи у випадку Й. Шумпетера політичне лідерство, яке отожднюється ним з економічною активністю підприємців, проводячи тим самим паралель між особистими якостями, які необхідні як для підприємницької, так і для політичної діяльності, відповідно, це порівняння, фактично, не допускає до політичної діяльності непрофесійних політиків, оскільки, якщо ми говоримо про те, що займатися успішно підприємницькою діяльністю можуть не всі (а саме на цьому робить акцент Й. Шумпетер), а лише ті, що мають для цього певні здібнос-

ті і навички, то політична діяльність, яка отожднюється з економічною активністю так само вимагає певних якостей, якими не володіють всі, відповідно займатися політичною діяльністю можуть лише ті особи, які мають необхідні навички в даній сфері, себто професійні політики [2]. Саме домінування емпіричної політичної теорії, на думку представників нормативної політичної теорії, призвело до втрати легітимності демократичних інститутів та до зростання популярності правих партій, які намагаються (часто через демократичні процедури) поставити під сумнів, або ліквідувати демократію.

Д. Ролз та Ю. Габермас роблять спробу повернутися до нормативної теорії демократії, в основі якої має бути покладений проект нового суспільного договору, який є продовженням (чи скоріше переосмислення) класичної теорії демократії. Даний проект є відкритим для всіх і має об'єднати учасників з різними поглядами репрезентуючи, тим самим, „волю народу”. В основі нового суспільного договору, в моделі Д. Ролза, є кантіанські принципи моралі, в основі моделі Ю. Габермаса – комунікативна раціональність. Нормативна теорія демократії (в аргументації Д. Ролза та Ю. Габермаса) має розробити раціональну (а за переконанням Д. Ролза, раціональне за своєю суттю є справедливим) модель, в якій різноманіття позицій узгоджувалися і концентрувалися би у вигляді базової ідеї, яку поділять всі, і, відповідно, дану ідею кожен з учасників має розглядати як власну ідею (оскільки вона була кожним учасником підтримана) [3; 4]. Така процедура забезпечує легітимність рішення, оскільки ніхто не може сказати, що базове рішення дискредитує або не відповідає інтересам чи переконанням кожного з учасників і, на думку Д. Ролза та Ю. Габермаса, не повинна викликати відчуження у кожного конкретного учасника. Дана модель, за переконанням Д. Ролза, має вирішити проблему справедливого розподілу ресурсів та позицій у соціальній стратифікації, коли всі учасники мають рівні стартові позиції [5], а на думку Ю. Габермаса, дана модель обмежить життєвий світ від втручання з боку системи (конфлікт обумовлений різними логіками розвитку системи та життєвого світу), яке відбувається, зокрема, через соціальні дотації та формування дискурсу ЗМІ [6]. Таким чином, деліберативна модель демократії побудована навколо ідеї обговорення, яку К. Шмітт пов'язував виключно з лібералізмом, ототожнюючи останній з „постійними та безплідними дискусіями” [1].

Продовжуючи спробу „реанімувати” нормативну політичну теорію демократії та звільнити політичну теорію від засилля емпіричної теорії демократії, агоністична модель (презентована Ш. Муфф та Ж. Ранс’єром) виступає опозиційно як до емпіричної політичної теорії, так і до нормативної теорії Д. Ролза та Ю. Габермаса. Агоністична модель демократії може бути зведена до двох фундаментальних питань, навколо яких і будується дана модель, – поняття політичного та, власне, поняття демократії.

Визначаючи поняття „політичне” агоністична модель демократії представляє ліве крило шміттінської політичної думки [7]. Політичне не зводиться (попри поширену думку) до функціонування органів державної влади, які можуть функціонувати без політичного і часто зацікавлені в „нейтралізації” політичного. За своєю суттю політичне не є чимось природнім, скоріше навпаки – в ідеалі політичного не повинно було існувати. Так, на думку К. Шмітта, будь-яке питання – релігійне, культурне, світоглядне, тощо стає політичним, якщо виникає можливість в рамках даного питання провести розмежування „друг”–„ворог” [8]. Наявність політичного ворога є головною передумовою існування політичного. Звідси і виявляється парадоксальна сутність політики як такої, чого в ідеалі не повинно бути, оскільки політичне з’являється лише тоді, коли неможливо вирішити даний конфлікт за внутрішньою логікою тієї сфери, в рамках якої конфлікт відбувається. Але як тільки розмежування „друг”–„ворог” зникає, відразу політичне перестає існувати. Так, Ж. Ранс’єр зазначає: „політика – це не здійснення влади і не боротьба за владу. Це конфігурація специфічного простору, розчленування особливості сфери досвіду, об’єктів, яких сприйнято в якості загальних і підзвітних загальному рішенню, суб’єктів, які мають визначити ці об’єкти і наводити відносно них доводи” [9, с.65]. У роботі „На краю політичного” Ж. Ранс’єр дає таку характеристику сутності політичного: „Традиційне питання: „На якій основі люди об’єднуються в політичне співтовариство?” – завжди є вже і відповіддю, і відповідь ця сприяє зникненню об’єкта, на пояснення чи обґрунтування якого він претендує, тобто форма політичної участі відразу зникає при взаємодії елементів чи атомів товарищескості” [10, с.198]. За такою логікою появі політичних суб’єктів передують поява політичного, а появі політичного – конфлікт з можливістю протиставлення „друг”–„ворог”. Однак існують фактори, які перешкоджають, або лікві-

дують існування політичного, можлива наявність ситуації, яку Ш. Муфф називає „нейтралізацією політичного”, а Ж. Ранс’єр – „занепадом політичного”. Річ у тому, що слово „політика” походить від старогрецького слова πόλις (місто, держава), але від цього слова походить і інше слово, яке є повною протилежністю політичного – „поліція”. Протилежність політичного та поліції зумовлена їхньою різною логікою розвитку, тобто якщо політичне, як ми вже з’ясували вище, виникає на розломі, який переростає в конфлікт, то поліція функціонує як нейтралізатор існуючих, або потенційних, розломів. Сутність поліції в ліквідації порожності, вона, відповідно, до власної логіки, робить „адекватними” одне до одного функції, методи та способи існування. В рамках такої „адекватності” не залишається місця для порожності. Політичне ж виникає, як незадоволення, як певний бунт проти даної „адекватності”. Відповідно, політика вносить деструкцію в існуючу логіку і заради збереження порядку поліція прагне ліквідувати політичне. Ліквідація поліцією політики може відбуватися двома способами – ототожнення поліцією логіки політики із власною логікою, або ігноруючи чи заперечуючи політику. Тепер стає зрозумілою теза, яку ми висловили вище стосовно того, що політичне не зводиться до функціонування органів державної влади, так само як і не зводиться до участі в державних справах чи до перерозподілу ресурсів, оскільки це все може бути (і значною мірою є) характерним для функціонування поліції, яка є за своєю суттю повною протилежністю політики. Однак існуванню політичного перешкоджає не лише поліція, факторам „нейтралізації політичного” може бути соціальне та економічне. Справа в тому, що економічне подібне до політичного, оскільки несе нерівність, тому можна зробити припущення, що з „нейтралізацією політичного” (в основі якого є конфліктність позицій, яка передуює (і є причиною) появі політичного) конфліктність позицій нікуди не зникає і має (при відсутності політичного) реалізовуватися в іншій формі, саме такою формою (при відсутності політичного), в якій конфліктність позицій може реалізуватися в економічне (наприклад, у вигляді економічної нерівності).

Економічне та соціальне є загрозою для політичного саме через те, що вони шляхом перерозподілу ресурсів чи соціальних позицій ліквідує політичне. Політичний ворог через втручання соціального чи економічного перестає бути ворогом політичним (лікві-

дується антагонізм, що є передумовою політичного), а стає економічним партнером, співгромадянином, колегою тощо. Саме цим фактом можна пояснити ідею Ю. Габермаса стосовно того, що через перерозподіл ресурсів (який контролює система) система „колонізує” життєвий світ, у даному контексті ресурси, необхідні для перетворення політичного ворога в економічного партнера, що нейтралізує політичне. Так само один з головних аргументів Платона щодо неможливості брати участь у вирішенні політичних питань простим населенням (демосом), оскільки воно буде використовувати політичні процедури для вирішення власних економічних питань, що є загрозою для політичної діяльності. Нейтралізація політичного, на думку Ш. Муффа та Ж. Ранс'єра, становить серйозну загрозу для подальшого існування демократії, саме з процесом нейтралізації політичного замість ворога політичного з'являється Інший (який не сприймається власне, через свою „іншість”). Так, Ж. Ранс'єр проводить паралель між процесом нейтралізації політичного, яке відбулося в політичному житті Франції, та популяризацією гасла „Франція для французів”, результатом чого стала підтримка консервативних політичних партій та відчуття напруги в суспільстві, яке ототожнювалося з наявністю арабського населення, останнє розглядалося французами як носій чогось неприродного та небезпечного для французів (себто суспільне та політичне життя Франції почали мислити не в термінах політичного ворога, а логікою Іншого). Тепер стає зрозумілим, чому Ш. Муфф пов'язує активізацію правих радикальних рухів в Європі саме з тривалим домінуванням емпіричної демократичної політичної теорії, остання зводила політичне до інструментарію (про що вже було сказано вище), відбору політичної еліти та забезпечення легітимності прийняття рішень в обмін на перерозподіл економічних ресурсів (вводячи у політичний дискурс питання про необхідність забезпечення високих стандартів споживання), відповідно в даному дискурсі не знаходиться місця для протистояння політичних ворогів, оскільки основна дискусія ведеться за перерозподіл ресурсів та справедливе представництво інтересів що призводить до спрощення дискусії в термінах політичного та нейтралізацію самого політичного. Однак, з'являючись на місці „розколу”, навіть через заміну політичної дискусії на дискусію щодо перерозподілу ресурсів та з трансформацією політичного протистояння в економічну нерів-

ність, не зникає лінія розколу, вона може трансформуватися з неприйняття політичного ворога (що є суттю політичного) в неприйняття через інші властивості об'єкту, або просто через те, що „вони” – „не ми” (тобто, функціонує вже не політична логіка, а логіка Іншого). У ліквідації логіки Іншого та „поверненні” політичного і полягає основне завдання агоністичної моделі демократії. Акцент робиться на тому, що неможливо досягнути „єдності” поглядів шляхом раціональних процедур (у чому, власне, і полягає опозиційність агоністичної моделі демократії деліберативній моделі) і взагалі єдність є протилежністю політичного, різноманітні проекти щодо спроби уніфікувати позиції, або пошуки компромісу нейтралізують політичне, наслідками чого стає зведення політичної дискусії до обговорення механізму перерозподілу ресурсів та поява логіки Іншого яка ставить під загрозу саму демократію та подальше існування конкретних суспільств.

Іншим, центральним, питанням агоністичної моделі є питання демократії, яке, як ми плануємо показати далі, має безпосередній стосунок до наведеної нами вище характеристики політичного. Агоністична модель демократії розглядає демократію не як політичний режим, а „як сам режим політики, як форму відносин” [10, с. 202]. Демократія являє собою втручання в „нормальну” логіку архе, яка полягає в переході передачі влади від принципу філіації до принципу багатства [10]. Визначаючи демократію як владу народу, ключове питання полягає в тому, хто має право говорити від імені народу, а хто – ні. Так, ми можемо помітити, що в основі демократії знаходиться логіка виключення, яка позбавляє слова (і права належати до народу) певні групи людей. Так, Платон говорить про те, що ремісники не мають права брати участь у справах політичних, оскільки вони зайняті фізичною працею і в них не залишається часу для того, щоб займатися політикою. Таким чином, Платон під виглядом браку часу в ремісників, фактично, позбавляє їх права брати участь у політичних справах, отже, дану ідею Платона можна висловити більш простою тезою – ремісники не представляють народ, а, відповідно, їхні аргументи чи зауваження не мають враховуватися при прийнятті рішень, оскільки це не аргументи чи зауваження народу. Так само і Аристотель називаючи рабів „істотами, які розмовляють”, теж позбавляє їх права представляти народ. У цьому контексті є досить цікава робота відомого французького лінгві-

ста Е. Бенвеніста, в якій автор досліджуючи індоєвропейські мови, прагнув з'ясувати семантику слова „раб”. У результаті дослідження Е. Бенвеніст доходить висновку, що в багатьох індоєвропейських мовах слово „раб” ототожнювалось зі словом „іноземець”. На думку дослідника, таке ототожнення раба з іноземцем мало би закріпити статус раба, який не належав до конкретної спільноти, або належачи до неї не мав значної частини прав, які мали члени даної спільноти, таким чином, семантика слова „раб” повинна була не допустити в подальшому можливість почути голос раба, як голос частини народу [11]. Така логіка виключення, як основна властивість, продовжує функціонувати у всіх суспільствах; ознаками цієї логіки сьогодні можна вважати вікове обмеження, обмеження за громадянством чи за психічним станом (цікаві в даному контексті є роботи М. Фуко, який говорить про те, що поняття „психічна неадекватність” з'являється тільки в Новий час з ініціативи державних інституцій і за право „визначати хворих” конкурували між собою медицина та юридична наука). Саме з урахуванням сутності демократії (яка функціонує як логіка виключення) і ґрунтується критика агоністичної моделі демократії ліберальної демократії, яка пробує поєднати два протилежних принципи, які мають різну логіку – логіка демократії та логіка лібералізму. Однак демократією вважається не лише процес визначення того, хто не може представляти народ, а хто презентує народ, демократія є процесом боротьби тих, хто не мав права говорити від імені народу, хто був виключений з народу і слова якого залишалися не почутими за право долучитися до народу і, відповідно, говорити від імені народу. Демократія виступає тоді спробою переорієнтувати символічний простір долучивши до лав народу, чи звести поняття народ до тих груп, які раніше не мали права належати до нього. Саме в цьому полягає специфіка демократії яка представляє сам режим політики як форму відносин.

Отже, пояснивши сутність демократії та політичного в інтерпретації агоністичної моделі демократії, ми акцентуємо увагу на ще декількох моментах даної моделі. Агоністична модель демократії відштовхується від необхідності створити систему, яка буде чутливою до „різноманіття позицій та голосів”. Ця система є запорукою існування демократії та політичного. Ці позиції мають бути агоністичними, але не антагоністичними, тобто не повинні ставити під сумнів існуючу

систему і мають розглядати одне одного як політичного ворога, а не економічного конкурента. Для того, щоб боротьба не перетворилась в суцільний хаос та не викликала пасивність в груп Ш. Муфф вводить грамшійанське поняття „гегемонія” [12]. Відповідно, боротьба між різними поглядами відбувається за право встановити гегемонію, після встановлення якої з'являється опозиція до існуючої гегемонії. Таким чином, кожна група буде прагнути зробити власні цінності та погляди універсальними, а інші групи, які самі прагнуть стати гегемоном, будуть чинити супротив існуючій гегемонії. Така модель націлена на ліквідацію будь-якої спроби встановити консенсус у суспільстві, оскільки він призводить до нейтралізації політичного та ставить під загрозу подальше існування демократії [13;14].

Таким чином, агоністична модель демократії презентує досить амбіційний проект, який орієнтований на відновлення позицій лівого крила політичної теорії та прагне показати можливість існування неліберальної демократії і, разом з тим, має подолати вплив емпіричної теорії демократії. Головна мета даної моделі повернутися до „чистого” розуміння демократії та політики, позбавленого впливу економічного детермінізму і раціональних інтерпретацій, орієнтованих на пошук позицій, які мають влаштувати всіх.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шмитт К. Политическая теология / К. Шмитт. – М.: Канон-Пресс-Ц, 2000. – 336 с.
2. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия [Электронный ресурс] / Й. Шумпетер. – Режим доступа: http://www.gumfak.ru/polit_html/shumpeter/content.shtml
3. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас. – СПб.: Наука, 2001. – 417 с.
4. Ролз Д. Справедливость как честность / Д. Ролз // Логос. – 2006. – № 1. – С. 35-60.
5. Литвиненко Н. Концепция справедливости Джона Ролза / Н. Литвиненко // Логос. – 2006. – №1. – С. 27- 34.
6. Хабермас Ю. Отношение между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма / Ю. Хабермас // THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1993. – Т.1. – вып. 2. – С. 123-136.
7. Михайловский А. Западное понимание политического Карла Шмита [Электронный ресурс] / А. Михайловский. – Режим доступа: http://www.zlev.ru/161/161_32.htm

8. Шмитт К. Понятие политического / К. Шмитт // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С. 35-67.
9. Рансьер Ж. Разделяя чувственное / Ж. Рансьер. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2007. – 264 с.
10. Рансьер Ж. На краю политического / Ж. Рансьер. – М.: Практикс, 2006. – 240 с.
11. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 448 с.
12. Laclau E. Hegemony and socialist strategy / E. Laclau, C. Mouffe. – London: Verso, 2001. – 218 p.
13. Муфф Ш. Карл Шмитт и парадокс либеральной демократии / Ш. Муфф // Логос. – 2004. – № 6. – С. 140-153.
14. Wielgosz P. Chantal Mouffe i paradoksy demokracji [Электронный ресурс] / P. Wielgosz. – Режим доступа: <http://nowakrytyka.pl/spip.php?article251>

УДК 321.1

Поліщук О. С.

Харківський національний
університет ім. В.Н. Каразіна

ПОХОЖДЕНИЯ ПОЛИТИЧНОГО І ПОЛІТИЧНА ЕКОНОМІКА

У статті з позицій політичної та економічної антропології досліджується проблема економічних засад політичного. Аналізуються проблеми політичної еволюції, природного стану і політичної інтеграції. Порівнюються такі форми політичної інтеграції, як система бігменів і вождівство. Розглядаються такі стратегії економічного контролю як фінансування продуктами та фінансування цінностями.

Ключові слова: політична антропологія, політична економіка, бігмен, вождь, азіатський та африканський способи виробництва, фінансування продуктами та цінностями, М. Салінз, Т. Ерл.

Полищук А. С.

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЭКОНОМИКА

В статье с позиций политической и экономической антропологии исследуется проблема экономических оснований политического. Анализируются проблемы политической эволюции, естественного состояния и политической интеграции. Сравниваются такие формы политической интеграции, как система бигменов и вождество. Рассматриваются такие стратегии экономического контроля как финансирование продуктами и финансирование ценностями.

Ключевые слова: политическая антропология, политическая экономика, бигмен, вождь, азиатский и африканский способы производства, финансирование продуктами и ценностями, М. Салинз, Т. Ерл.

Polischuk A.

ORIGINS OF THE POLITICAL AND POLITICAL ECONOMY

The problem of economic basis of the political is studied from perspective of political and economic anthropology in the article. The problems of political evolution, state of nature and political integration are analyzed. Such forms of political integration as bigman system and chiefdom are compared. Such strategies of economic control as staple finance and wealth finance are considered.

Key words: political anthropology, political economy, bigman, chief, Asiatic and African modes of production, staple and wealth finance, M. Sahlins, T. Earle.

Сучасний світ політичного, описаний мовою медіа, постає як цілком прозора реальність. Це світ електоральних ігор, бюрократій і дипломатій, інвестицій і міграцій. Медіа, обмежені можливостями своєї мови, представляють читачеві, слухачеві і глядачеві лише ті фрагменти політичного, які можуть бути описані цією мовою. Однак у цій прозорій реальності не беруться до уваги явища, що надають доступ до інших вимірів політичного. Один простий приклад – мафія. Одне тільки знання про мафію змушує нас засумніватися в тому, чи дійсно держава володіє суверенітетом, чи є економіка конкурентною, чи справді гроші витіснили більш архаїчну валюту – насильство. Важливим є те, що ми потребуємо спеціальної оптики, що дозволила б розпізнавати й досліджувати подібні – приховані від уваги медіа – ділянки політичного. Однією з таких оптик можна вважати політичну антропологію.

Політична антропологія є привабливою для політолога з причини її критичного потенціалу. Антропологія досліджує реальні альтернативи існуючому соціальному порядкові. Дослідження не тільки історичних, але й живих прикладів цих альтернатив дозволяє уникнути, як висловлювався Г. Маркузе, „соціальних звичок мислення”, дозволяє розколоти звичний політологічний дискурс і здійснити з цих уламків нові синтези.

У даній статті ми хотіли б зупинитися на проблемі економічних підстав політичного. Цій проблемі присвячений цілий масив праць з різних областей соціальних наук. Нас в першу чергу цікавлять антропологічні праці. Серед американських та європейських антропологів, що розробляють цю проблему, можна відзначити М. Салінза, Т. Ерла, Ж. Баландьє та ін.; серед російських дослідників цього питання можна відзначити Л. Васильєва, Н. Крадина, А. Коротаєва, Д. Бондаренко та ін.

У цій статті в якості вступу ми коротко торкнемося проблеми політичної еволюції. Далі подано огляд та аналіз антропологічних концепцій М. Салінза і Т. Ерла, що стосуються конфлікту домогосподарств і політиці, способів політичної інтеграції та стратегій політичного контролю над економікою.

1. Політична еволюція

Соціальні науки, принаймні в першому наближенні, завжди знаходилися в силовому полі інших дисциплін. З цього джерела вони

черпали свої інтенції та аналогії. З XIX ст. однією з основних інтенцій соціального теоретизування можна вважати побудову моделей суспільної еволюції за аналогією з моделями біологічної еволюції.

Проблема еволюції для нас важлива тому, що політична антропологія має справу з питанням про походження і подальшу долю політичного – хоча, мабуть, це питання є пріоритетним у першу чергу для еволюціоністів [1, 2, 3].

В антропології існує декілька популярних еволюційних схем [4]. Схема Г. Чайлда: мисливці-збирачі, землероби, цивілізація; схема Е. Сервіса, А. Джонсона та Т. Ерла: локальна група, плем'я, вождівство і держава; схема М. Салінза і Т. Ерла: хедмен, бігмен, просте вождівство, складне вождівство, держава; схема М. Фріда: егалітарне суспільство, ранжоване суспільство, стратифіковане суспільство, держава.

Із сучасних дискусій про суспільну еволюцію потрібно, як нам здається, засвоїти такі важливі тези: по-перше, суспільна еволюція не є переходом від простого до складного; по-друге, вона є не однолінійним процесом, і якщо в якості точки відліку брати виток людського суспільства, то соціальна еволюція виявляється в декількох еволюційних потоках; і, по-третє, еволюційні процеси, як правило, відбуваються не навмисно, еволюція не є результатом планування [5].

Наприклад, еволюційний біолог С. Гулд, оскаржуючи моделі „конуса” (еволюція як ускладнення організму) і „сходів” (еволюція як прогресивні кроки в лінійному процесі), пропонує таку модель. Організм, час від часу стикаючись із новими, проблемними умовами, виробляє найбільш ефективне адаптаційне рішення. Еволюція набуває форми переривчастої рівноваги: стадії відносного спокою перериваються несподіваними змінами. Еволюційні рішення виробляються за синхронною логікою, тобто виживання нових форм залежить не від попередніх форм, а від ефективної адаптації до нових умов та ефективної конкуренції з співіснуючими формами. Х. Спрюйт [6] користується цією моделлю, зокрема, для пояснення політичної еволюції в Європі за часів пізнього Середньовіччя, коли інтенсивний розвиток торгівлі перервав стадію стабільного існування феодальних політичних форм, що викликало до життя кілька конкуруючих між собою

адаптаційних політичних проектів у вигляді територіальної суверенної держави (Франція), міст-держав (Італія) і ліги міст (Ганза), перший з яких вийшов переможцем.

У цілому, ця модель відповідає підходу історичного неонституціоналізму і розробленим тут уявленням про історичну розвилку, залежність від обраного шляху та непередбачуваності результатів [7].

2. Природний стан та політична інтеграція

Інтерпретації ролі того чи іншого політичного явища, віддаленого у часі чи просторі, часто стають засобами актуальної політичної боротьби. Подібна ситуація спостерігається і в економічній антропології, розвиток якої позначився дискусіями між субстантивістами і формалістами [8]. Для К. Поланьї [9], який сам належав до субстантивістської течії, – принципова відмінність між субстантивістами і формалістами пролягає між двома значеннями терміна „економічний”. Субстантивістське значення цього терміна виходить із залежності людини від природи і суспільства. Економіка тут тотожна господарству – інституційно оформленому процесу взаємодії між людиною і навколишнім середовищем, що веде до постійного забезпечення матеріальними засобами для задоволення потреб. Формалістське значення терміна „економічний” виходить із зв'язку між обмеженими засобами і альтернативними цілями в умовах вибору. Економіка тут тотожна економії – раціональному (позначеному максимізацією чи оптимізацією) вибору. Перше значення, на думку К. Поланьї, виникає з факту, друге – з логіки. Закони першого – це закони природи, закони другого – це закони розуму.

Ідеологічний вимір цієї дискусії виявляється в питанні можливості застосування формальної економічної теорії (заснованої на формалістському значенні економіки) до аналізу примітивних економік. Формалісти в даному спорі наполягають на універсальності формальної економічної теорії, а значить, і можливості її застосування до примітивних економік. Субстантивісти ж вважають, що формальна економічна теорія є теорією капіталістичної економіки і непридатна для аналізу інших типів економік. По суті, це суперечка між апологетами капіталізму і його критиками. Цю ідеологічну складову, як нам здається, необхідно брати до уваги при розгляді конкретних концепцій. Перейдемо до розгляду проблеми домогосподарства та політиці на прикладі концепції одного з автори-

тетних представників субстантивістської течії – М. Салінза [10].

М. Салінз вдається до поширеної серед соціальних теоретиків моделі, в якій стикаються природний і суспільний стани. Природний стан означає роз'єднання, суспільний стан – об'єднання. Образом природного стану для М. Салінза є так званий домашній спосіб виробництва. Як видно з назви, цей спосіб виробництва передбачає наявність соціального інституту – домогосподарства. Саме домогосподарство – а не незалежний економічний актор – є „точкою збирання” економічного процесу. Саме домогосподарство є своєрідною мірою всіх речей: все відповідає масштабам домогосподарства. Відзначимо кілька ключових тез, що стосуються домашнього способу виробництва.

1. *Масштаби виробництва, розподілу та споживання відповідають масштабам домогосподарства.* Домашній спосіб виробництва – це система, що складається з (відносно) автономних економічних осередків – домогосподарств. Основна мета економічного процесу тут – це відтворення домогосподарства. Домогосподарство дотримується логіки не безмежних, а обмежених потреб. Це означає, що основна мета виробництва – життєзабезпечення; жодних інших стимулів до виробництва домогосподарство не має. Як тільки досягається мета життєзабезпечення, економіка „вимикається”. Домашній спосіб виробництва не потребує виробництва надлишку: це економіка, для споживання, а не економіка для обміну. Продукти створюються членами домогосподарства, розподіляються всередині домогосподарства та споживаються членами домогосподарства; сімейні відносини є основними виробничими відносинами. Звідси, основним атрибутом домашнього способу виробництва є недовиробництво, тобто недовикористання робочої сили та природних ресурсів.

2. *Масштаби власності та технології відповідають масштабам домогосподарства.* Формально в багатьох традиційних суспільствах „верховним власником” засобів виробництва є общинний або надобщинний лідер. Однак фактично таким власником є домогосподарство: ніяка влада не може позбавити домогосподарство засобів до життєзабезпечення. Домогосподарству завжди забезпечений або необмежений доступ до засобів виробництва, або ж їх конкретна частка. Така автономія посилює прихильність кожного домогосподарства своїм власним інтересам і не стимулює виробництво для інших. Масштаби технології також відпові-

дають масштабам домогосподарства. Основні технічні засоби можуть перебувати в руках окремих домогосподарств або в автономному володінні індивідів. Знаряддя виготовляються в домашніх умовах, а процеси їх виготовлення є єдиними, а не розкладеними на складові частини розробленим поділом праці.

3. *Усередині домогосподарств рухи є доцентровими, а між домогосподарствами – відцентровими.* Основний рух природного стану, що виявляється в домашньому способі виробництва – це прагнення домогосподарств до самодостатності. Домашній спосіб виробництва має тенденцію до дисперсії. Домогосподарства протистоять взаємозалежності і спільній владі. Системи спорідненості і політичні системи являють собою об’єднувальні сили, а значить, сили, що суперечать логіці природного стану.

М. Салінз опрацьовує безліч специфічних атрибутів домашнього способу виробництва, однак основне повідомлення його концепції можна сформулювати так. Домогосподарства відносно економічного процесу, власності та технології постають як самодостатні одиниці, які прямують до дисперсії. Політичне постає як подолання цієї дисперсії, підпорядкування інтересів конкретних домогосподарств спільному інтересу. Причому це підпорядкування має конкретні економічні наслідки, що протистоять тим атрибутам домашнього способу виробництва, які були зазначені вище. Тобто виникнення політичного узгоджується з виробництвом надлишку, переформатуванням системи власності, стимулюванням поділу праці, утриманням цілісності громади. Причому виробництво надлишку, мабуть, є тут найбільш значущим атрибутом політичного.

Економіка домогосподарств, що має тенденцію до дезінтеграції, у суспільному стані інтегрується за допомогою тих чи інших суспільних інститутів. Тут варто звернути увагу на способи інтеграції економічного процесу, що виділив К. Поланьї [9], а саме на реципрокність, редистрибуцію та обмін. Ці поняття є одними з ключових аналітичних інструментів економічної та політичної антропології. Реципрокність як спосіб інтеграції господарства полягає у переміщенні продукту між відповідними точками в симетричних групах. Редистрибуція як спосіб інтеграції господарства полягає в мобілізації продукту центром з їх подальшим переміщенням з центру. Обмін як спосіб інтеграції господарства полягає в зустрічному переміщенні продукту з рук в руки в умовах ринкової

системи. Для інтеграції господарства необхідні відповідні інститути: групи спорідненості у випадку реципрокності, (політичний) центр у випадку редистрибуції і ціноутворюючі ринки у випадку обміну.

Для нашого дослідження важливим є той факт, що на певному історичному етапі домашній спосіб виробництва зіткнувся з проблемами, що викликали до життя альтернативні політичні проекти, пов’язані з тим або іншим способом інтеграції господарства. Ми постараємося описати дві примітивні альтернативи: систему бігменів і вождівство.

3. Способи інтеграції: бігмени і вожді

Система бігменів і вождівство досліджувалися М. Салінзом на матеріалах Океанії [11]. Однак ці політичні форми – і особливо вождівство, – характерні для різних регіонів.

Відмінність між ними полягає в „політичній геометрії”. Система бігменів передбачає сегментарну структуру. Суспільство тут розділено на безліч політично неінтегрованих сегментів – родинно-територіальних груп, рівних за своїм політичним статусом. Вождівство передбачає пірамідальну структуру. Родинно-територіальні групи є тут не самоврядними громадами, а за допомогою системи міжгрупового ранжування (конічного клану) інтегровані в більш велике політичне тіло, очолюване верховним вождем. Бігмени і вожді є типами політичного лідера, що розрізняються за кількома параметрами, але в першу чергу за накопиченням „фонду влади”.

Бігмен. Бігмени не досягають і не вбудовані в заздалегідь існуючу формальну позицію лідера групи. Бігмен – це не політичний статус, а визнана позиція в міжособистісних відносинах. Досягнення позиції бігмена – це результат серії актів, – вбудованих в систему престижної економіки, – які підносять людину над іншими членами громади і збирають навколо нього фракцію вірних і зобов’язаних йому прихильників. Політична сфера бігмена розділена на дві частини. З одного боку, це внутрішній сектор, де бігмен є „центральною людиною” (center man), тобто лідером, який має можливість керувати. З іншого боку, це зовнішній сектор, де бігмен є „славною людиною” (man of renown), тобто героєм, що володіє тільки популярністю і непрямим впливом. Лідерська позиція бігмена полягає у створенні групи прихильників. Племінний ранг і слава бігмена досягаються ним за допомогою великих публічних роздач (бенкетів) на честь тієї чи іншої події, спонсорування релігійних церемоній, виплати викупів, дарообміну з іншими бігменами.

Відносини між бігменом і його послідовниками не формалізовані: ставлення кожного конкретного послідовника до бігмена має конкретну якість, але це завжди відносини особистої вірності і зобов'язань, які створюються і постійно підтримуються бігменом. Керуючи групою, бігмен не застосовує силу: послідовники відчувають себе зобов'язаними підкорятися йому. Бігмен – це той, хто може створювати соціальні зв'язки, які надають йому важіль впливу на виробництво і споживання інших і можливість, за висловом М. Салінза, „перекачувати” (siphon) надлишковий продукт. Для бігмена важливо встановити ці зв'язки з найбільшою кількістю людей так, щоб їх продукція могла бути мобілізована для видобутку слави у зовнішньому розподілі. Слабкість системи бігменів полягає в тому, що ця система нестабільна: це потік висхідних і низхідних (тобто тих, хто здобуває і втрачає свої позиції) конкуруючих бігменів. Крім того, існує складність в організації масових акцій (воєн, церемоній): спонукати до масової дії бігмен може тільки добуваючи більшу славу і вступаючи у відносини примусу і реципрокності з іншими бігменами.

Вождь. Вожді та чіфтейни (chieftains), тобто підлеглі вожді, на відміну від бігменів, займають заздалегідь існуючу формальну позицію лідера групи. У вождівствах виявляються надособистісні структури лідерства та підпорядкування, організація, яка існує незалежно від окремої людини, яка займає в ній якусь позицію. Вожді приходять до влади, а не створюють її. Авторитет вождя виходить від організації, від організованої згоди з його привілеями та організованими засобами їх підтримки. Головний (вождівський) лідіж конічного клану управляє на підставі його генеалогічного зв'язку з божествами; вожді змінюються їх первістками, які „в крові” несуть атрибути влади. На відміну від бігмена, він займає владну позицію не в мінливих, а в постійних групах. На великих територіях, де бігмени могли мати тільки славу, вожді, завдяки розвинутому апарату, мали реальну владу. Вождь – це господар людей і землі, а значить, він має право на працю і продукти домогосподарства в межах своїх володінь. Встановлюючи табу на деякі продукти праці на користь колективних проєктів, вождь генерує надлишок виробництва. Надлишок перерозподіляється на спонсорвання будівництва технічних та релігійних споруд, на військові кампанії, утримання апарату, щедрі прийоми інших вождів і населення. Фракція вождя – це група економі-

чно залежних від нього людей, у той час як бігмен, навпаки, економічно залежний від своєї фракції. Поріг стабільності вождівства лежить у вилученні продукту в населення на користь фракції вождя, у той час як поріг стабільності системи бігменів лежить у вилученні продукту у фракції бігмена на користь населення. На будь-яке вилучення (експлуатацію) накладені моральні обмеження, переступивши через які, система стикається з опором.

З такого порівняння системи бігменів і вождівства нам важливо зрозуміти, що політична влада може бути пояснена в економічних термінах. Політичне тут узгоджується з рухом економічного продукту, набуває різних модальностей залежно від траєкторії і законів цього руху. Існування бігменів і вождів було можливим тільки в інтегрованих господарствах: бігмен діє в полі реципрокних обмінів та накопичення престижу, вождь діє в полі традиційно легітимізованої редиистрибуції. Втім редиистрибуція тут не відірвана від реципрокності: економічна роль вождя, як вказує М. Салінз, є спеціалізацією моралі спорідненості. Обидва цих політичних проєктів, певно, були відповіддю на необхідність інтенсифікації економіки домогосподарств і відхилення її продуктів на загальні цілі. Як показують еволюціоністи, в тому числі і М. Салінз, вождівство виявилось більш ефективним рішенням, причому саме в силу більш високої межі накопичення „фонду влади” (надлишків виробництва) і завдяки можливості контролю за більшою кількістю населення. Тому далі об'єктом нашого розгляду буде вождівство, а саме реалізовані в ньому стратегії економічного контролю.

4. Стратегії контролю: продукти і цінності

Для початку ще раз зупинимось і уточнимо відмінність між економікою життєзабезпечення (subsistence economy) і політичною економікою (political economy), що впливає з нашого опису. Т. Ерл так визначає ці поняття.

Економіка життєзабезпечення задовольняє прямі потреби виживання населення. Її характер залежить від масштабу цих потреб і від наявності ресурсів, які можуть бути перетворені виробничим процесом людини. Проблеми виживання тут можуть вимагати створення соціальних мереж і групових лідерів, підтримуваних традиційними реципрокними правилами [4].

Політична ж економіка забезпечує прибуток для підтримки еліт і пов'язаних з ними інститутів. Політична економіка за своєю суттю орієнтована на зростання. Зростання обмежене тільки здатністю мобілізувати ресурси населення общини. Цю здатність надають і обмежують різні форми контролю над економікою. Розглянемо деякі з них.

Азіатський спосіб виробництва. Економічне значення азіатського способу виробництва [12, 13, 14] полягає в тому, що відносини між надобщинною владою та громадами безпосередніх виробників будувалися на принципі прямого втручання влади у виробничий процес. Це досягалось за допомогою двох головних способів експлуатації підлеглих: вилучення надлишку у формі ренти-податку та організація громадських робіт на основі принципу „загального рабства”. Таке втручання підкріплювалося неекономічними структурами (силою та ідеологією). Мобілізовані ресурси перерозподілялися на підтримку апарату, масове будівництво, створення публічних фондів.

Африканський спосіб виробництва. На противагу азіатському, африканський спосіб виробництва (його концепція була розроблена К. Кокері-Відрович [15] на матеріалі африканських суспільств) характеризується відсутністю прямого втручання надобщинної влади у виробництво підпорядкованої громади. В умовах неефективного сільського господарства, основною економічної влади лідерів був контроль над торгівлею на далекій відстані. Головний елемент „фонду влади” – товари для обміну – здобувалися у війнах і мирному обміні з сусідніми народами. Експлуатації, таким чином, піддавалися швидше сусіди, ніж підлегли; зобов'язання підлеглих, як правило, обмежувалися лише військовою службою. Ресурси, звичайно, мобілізувалися і всередині підвладних общин, але в цьому випадку вони перерозподілялися на престижні роздачі, тобто мали на меті відтворення соціальної структури. У цілому ж африканський спосіб виробництва ґрунтується на комбінації патріархальної общинної економіки та виключної влади однієї групи над торгівлею на далекій відстані.

Зрозуміло, що основні принципи економічного контролю, які характеризують африканський і азіатський способи виробництва виявляються не тільки в Азії та Африці. Т. Ерл [4, 16, 17, 18] на основі аналізу різноманітного історичного та антропологічного матеріалу виділив два поняття, які в цілому узгоджуються з описаними способами výro-

ництва. Це поняття фінансування продуктами (staple finance) та фінансування цінностями (wealth finance).

Фінансування продуктами (staple finance). Це система мобілізації продуктів виробництва общинників, – як правило, за допомогою системи власності на землю, – і їх розподілу для життєзабезпечення фракції. Таке фінансування може відбуватися у формі частки від продукту общинника, чітко фіксованого збору або як продукт із землі, що обробляється в ході громадських робіт. Ефективне фінансування продуктами повинно бути засновано на системі власності (часто підтримуваної силою), за допомогою якої продукти общинників мобілізуються у формі ренти за їх доступ до ресурсів життєзабезпечення. Для мобілізації надлишку потрібна інтенсифікація виробництва (наприклад, будівництво іригаційних систем), а процес інтенсифікації часто створює умови, завдяки яким земля стає ще більш контрольованою лідером (наприклад, за допомогою розділення землі за якістю та забезпечення диференційованого доступу). Таким чином, структурна (та, що походить з ієрархічної системи споріднення) та ідеологічна (та, що походить зі зв'язку з надприродними силами) влада вождя реалізується і підкріплюється допомогою конструювання і присвоєння ландшафту.

Фінансування цінностями (wealth finance). Це система добування цінностей (престижних товарів або грошей), – як правило, за допомогою обміну або утримання мануфактур, – і їх розподілу серед членів фракції як політичної валюти. Цінності мали значення маркерів статусу в інституційній ієрархії. Цінності, порівняно з продуктами, простіше переміщуються в просторі, тому їх виробництво і рух можуть бути централізовані і контрольовані на більш великій території. Контроль над обміном цінностями міг встановлюватися за допомогою іноземних контактів вождів, домінування на торгових шляхах або монополії на засоби транспортування. У деяких вождівствах цінності могли добуватися за допомогою війни. Фінансування цінностями пов'язано з розвитком власності на рухоме майно і обміном.

Отже, стосовно визначення термінів азіатського і африканського способу виробництва, корпоративних і мережевих стратегій, фінансування товарами і цінностями, для нашого розгляду найбільш важливим є той факт, що політичні інститути, діючи в стихії економічного, стихії руху продуктів і цінностей, встановлюють тут своє розпорядження і контроль. У такий спосіб вони відтво-

рюють своє існування. При цьому відтворення самих політичних інститутів – і це може служити предметом подальшого дослідження – має свої особливості. І тут дослідження політичних антропологів може бути „посилено” дослідженнями соціологів, зокрема концепцією М. Вебера про перехід від патрімоніалізму до станового суспільства, концепцією П. Бурдьє про перехід від домашнього способу відтворення („королівського дому”) до бюрократичної держави, концепцією генези держави Н. Еліаса.

Зрозуміло, що інститути традиційного і сучасного суспільств різняться між собою. Але одні виключають інші, певно, тільки в логічному сенсі. У реальності ж – особливо в реальності так званих перехідних суспільств – вони можуть співіснувати. Господарства, інтегровані обміном (ціноутворювальними ринками), як показують дослідження, – в першу чергу історичної та економічної соціології, – не виключають політичного [19]. З достатньою мірою обережності описані вище поняття (або пов’язаний з ними хід думки) можуть бути застосовані і в аналізі політики в сучасних суспільствах.

ЛИТЕРАТУРА

1. Баландье Ж. Политическая антропология / Ж. Баландье. – К.: Альтерпрес, 2002. – 252 с.
2. Дельеж Р. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії / Р. Дельеж. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 287 с.
3. Альтернативные пути к цивилизации / [ред. Н. Крадин, А. Коротаев, Д. Бондаренко, В. Лынша]. – М.: Логос, 2000. – 368 с.
4. Earle T. Political domination and social evolution / T. Earle // Companion encyclopedia of anthropology / [ed. by Ingold]. – Routledge, 1994. – P. 940-961.
5. Классен Х. Проблемы парадоксы и перспективы эволюционизма / Х. Классен // Альтернативные пути к цивилизации / [ред. Н. Крадин, А. Коротаев, Д. Бондаренко, В. Лынша]. – М.: Логос, 2000. – С. 6-23.
6. Spruyt H. The sovereign state and its competitors / H. Spruyt. – Princeton University Press, 1994. – 302 p.
7. Холл П. Новый институционализм в сравнительной политологии / П. Холл, Р. Тейлор // Ойкумена. – 2006. – Вып. 4. – С. 48-76.
8. Семенов Ю. Теоретические проблемы „экономической антропологии” / Ю. Семенов // Этнологические исследования за рубежом. – М., 1973. – С. 30-76.
9. Поланьи К. Экономика как институционально оформленный процесс / К. Поланьи // Избранные работы / К. Поланьи. – М.: Территория будущего, 2010. – С. 47-81.
10. Салинз М. Экономика каменного века / М. Салинз. – М.: ОГИ, 1999. – 296 с.
11. Sahlins M. Poor man, reach man, big-man, chief: political types in Melanesia and Polynesia / M. Sahlins // Comparative Studies in Society and History. – 1963. – Vol. 5, № 3. – P. 285-303.
12. Годелье М. Азиатский способ производства: стимулирующий концепт с ограниченным аналитическим значением / М. Годелье // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). – 2007. – № 1. – С. 3-18.
13. Нуреев Р. Азиатский способ производства как экономическая система / Р. Нуреев // Феномен восточного деспотизма. – М., 1993. – С. 62-88.
14. Васильев Л. Феномен власти-собственности. К проблеме типологии докапиталистических структур / Л. Васильев // Типы общественных отношений на Востоке в средние века. – М., 1982. – С. 60-99.
15. Coquery-Vidrovitch C. Research on an African mode of production / C. Coquery-Vidrovitch // Perspectives on Africa: a reader in culture, history, and representation / [ed. by R. Grinker, C. Steiner]. – Blackwell Publishing, 1997. – P. 139-150.
16. Earle T. How chiefs come to power: the political economy in prehistory / T. Earle. – Stanford University Press, 1997. – 254 p.
17. Earle T. Archaeology, property, and prehistory / T. Earle // Annual Review of Anthropology. – 2000. – Vol. 29. – P. 39-60.
18. D’Altroy T. Staple finance, wealth finance, and storage in the Inka political economy / T. D’Altroy, T. Earle // Current Anthropology. – 1985. – № 2, Vol. 26. – P. 187-206.
19. Мірошніченко Г. Структура взаємовідносин ринку і влади у сучасному суспільстві / Г. Мірошніченко. – Вісник ХНУ ім. Каразіна. Серія: «Питання політології» – 2010. - № 885. – С. 104-108.

СПИНОЗА Й МИ

Пропонується переклад статті французького політичного філософа Жюль Дельоза, у якій розглянуто практичний аспект політичної філософії Бенедикта Спінози. Особлива увага приділяється феномену тіла та поняттям „іманентність”, „концепт” і „афект” у провідній роботі філософа – „Етиці”. Демонструється основна різниця між етикою як іманентним заходом і мораллю як заходом, що спирається на трансцендентність.

Ключові слова: іманентність, тіло, концепт, афект, відношення, здатність, етологія.

Делёз Ж.

СПИНОЗА И МЫ

Предлагается перевод статьи французского философа Жюль Делёза, в которой рассмотрено практический аспект политической философии Бенедикта Спинозы. Особое внимание уделяется феномену тела и понятиям „имманентность”, „концепт” и „афект” в основной работе философа – „Этике”. Демонстрируется разница между этикой как имманентным предприятием и моралью как предприятием, опирающимся на трансцендентность.

Ключевые слова: имманентность, тело, концепт, аффект, отношение, способность, этология.

Deleuze G.

SPINOZA AND US

This is the translation of the article of the French philosopher Gilles Deleuze, where the author considers the practical aspect of political philosophy of Benedict Spinoza. Its especially attended to the phenomenon of the body and such notions as „the immanence”, „the concept” and „the affect” in „Ethics”, which is the main work of philosopher. Its demonstrated the difference between the ethics as the immanent undertaking and the morality as the undertaking which is based on the transcendence.

Key words: immanence, body, concept, affect, relation, capacity, ethology.

„Спіноза й ми” – ця фраза може мати безліч змістів, але серед іншого вона означає „ми посеред Спінози”. Спроба сприйняти й зрозуміти Спінозу із середини. Як правило, починають із першого принципу філософа. Але не менше значення мають також і третій, і четвертий, і п’ятий принципи. Усім відомий перший принцип Спінози: одна субстанція

для всіх атрибутів. Але нам також відомі третій, четвертий або п’ятий принципи: одна Природа для всіх тіл, одна Природа для всіх індивідуальностей, сама Природа як індивідуальність, яка варіюється у безліч способів. Те, що мається тут на увазі, — уже не встановлення однієї-єдиної субстанції, але, скоріше, встановлення загального плану іманентності, на якому розташовуються всі тіла, всі душі й усі індивідуальності. Цей план іманентності або консистенції є планом не в сенсі уявлюваної моделі, проекту або програми; він суть план у геометричному сенсі: зріз, перетин, діаграма. Таким чином, бути посеред Спінози – це значить бути на цьому модальному плані, або, скоріше, розташовуватися на ньому, – що передбачає спосіб життя, спосіб існування. Що ж це за план і

© Deleuze G., 2011.

© Канцедалов П.Б., пер. з англ., 2011.

Текст друкується за виданням: Deleuze, Gilles. *Spinoza: Practical Philosophy*. Trans. R. Hurley. San Francisco: City Light Books, 1988, Ch. VI.

як він конструюється? Це повною мірою план іманентності, але в той же час він повинен бути сконструйований, якщо ми живемо по-спінозівськи.

Як Спіноза визначає тіло? Тіло, незалежно від роду або виду, визначається Спінозою одночасно двома способами. По-перше, тіло, яким би маленьким воно не було, складається з нескінченної кількості часток; воно є відношенням руху й спокою, швидкостей і повільностей між частками, які визначають тіло, індивідуальність цього тіла. По-друге, тіло порушує афектом інші тіла, або ж порушується афектом з боку інших тіл; ця здатність афектувати й бути афектованим також визначає тіло в його індивідуальності. Обидва ці положення здаються дуже простими; одне – кінетичне, інше – динамічне. Однак якщо хтось насмілиться дійсно поринути в ці положення, переживе їх, то він виявить речі куди більш складними й відчує себе спінозистом ще до того, як зрозуміє чому.

Так, кінетичне положення стверджує, що тіло визначається відношеннями руху й спокою, швидкості й повільності між частками. Тобто воно не визначається формою або функціями. Всесвітня форма, видова форма, а також органічні функції залежать від відношень швидкості й повільності. Навіть розвиток форми, хід її розвитку, залежить від цих відношень, а не навпаки. Дуже важливо розуміти життя, кожную живу індивідуальність, не як форму або розвиток форми, але як складне відношення між різними швидкостями, між уповільненнями й прискореннями часток. Композиція швидкостей і повільностей на плані іманентності. Так само і музична форма буде залежати від складного відношення між швидкостями й повільностями звукових часток. Це не питання музики, але питання того, як жити: завдяки швидкостям і повільностям ми вкрадаємося між речей, завдяки ним поєднуємось із чимось іншим. Ніщо не має початку; ніщо не є непочатим; ми вкрадаємося, починаємо із середини; ми сповільнюємо або прискорюємо ритми.

Друге положення, що стосується тіл, відсилає нас до здатності порушувати й порушуватись афектом. Вам не визначити тіло (або душу) ні його формою, ні його органами або функціями, але також вам не вдасться визначити його як субстанцію або суб'єкт. Кожному читачеві Спінози відомо, що для нього тіла й душі не є субстанціями або суб'єктами, але – модусами. Проте недостатньо осмислювати це лише теоретично. Кожен конкретний модус являє собою складне від-

ношення руху й спокою і як тіло, і як душу, а також є здатністю афектувати й порушуватись афектом, що стосується тіла або до душі. Якщо ви визначаєте тіла й душі як здатності афектувати й порушуватись афектом, багато що змінюється. Ви будете визначати тварину або людину не їх формами, органами й функціями, а також не як суб'єктів; ви будете визначати їх через афекти, на які вони здатні. Афективна здатність, з максимумом і мінімумом порогу, — постійне поняття в Спінози. Візьміть будь-яку тварину й складіть перелік її афектів, у будь-якому порядку. Діти чудово знають, як це робиться: маленький Ганс у випадку, описаному Фрейдом, складає такий перелік афектів для тяглогового коня, що везе віз мостом (бути гордим, мати шори, швидко пересуватися, везти важку поклажу, падати, бути побитим батою, піднімати шум і т.д.). Наприклад, є куди більша різниця між орним або тягловим конем і скакуном, аніж між волом і тягловим конем. Це тому, що в скакуна й тяглогового коня немає ні однакових афектів, ні однакової афективної здатності; тягловий кінь скоріше має спільні афекти з волом.

Звісно, план іманентності, план Природи, що розподіляє афекти, зовсім не прокреслює ніякого розмежування між речами, іменованими „природними”, і речами, іменованими „штучними”. Штучне – повною мірою така ж частина природи, з тих пір як будь-яка річ, що перебуває на іманентному плані Природи, визначена композицією рухів і афектів, на які вона здатна, незалежно від природності або штучності цих композицій. Набагато пізніше від Спінози біологи й натуралісти спробують описати тваринний світ, визначаючи істот за їхніми афектами і афективною здатністю. Наприклад, Я. фон Ікскуль зробить це з кліщем, твариною, яка смокче кров ссавців. Ми визначимо цю тварина трьома афектами: перший стосується світла (підніматися на край гілки); другий – нюховий (падати на ссавця, що проходить під гілкою); і третій – тепловий (шукати ділянку без вовни, найбільш тепле місце). Світ, що складається з трьох афектів, посеред усього, що відбувається у величезному лісі. Вищий і нижчий пороги афективної здатності: досита насичений кліщ, який умирає, і кліщ, який може досить довго поститися. Подібні дослідження, що визначають тіла, тварин або людей за афектами, на які вони здатні, почали те, що сьогодні зветься *етологією*. Цей підхід не менш придатний для нас, людей, як і для тварин, тому що ніхто наперед не знає, на які афекти хто здатний; це – тривалий

експеримент, що вимагає постійної обережності, спінозистської розсудливості, що припускає конструювання плану іманентності або консистенції. Етиці Спінози нема чого робити з мораллю; він розуміє етику як етологію, тобто як композицію то більших, то менших швидкостей і афективних здатностей на цьому плані. От чому Спіноза звертається до нас саме в такий спосіб: ви не знаєте наперед, на що хороше або погане ви здатні; ви не знаєте наперед, на що здатні тіло або душа в даній зустрічі, в даних обставинах, у даній композиції.

Етологія – це насамперед вивчення відношень швидкості й повільності, афективних здатностей, що характеризують кожну річ. Кожне таке відношення й здатність мають властиві їм межі, пороги (мінімум і максимум), а також варіації та трансформації. Це вони відбирають зі світу, з Природи, те, що узгоджується з річчю; це вони відбирають те, що афектує або порушується афектом річчю, що рухає її або ж спонукуване нею. Візьмемо, наприклад, тварину: що із усього світу не торкає її афектом? На що вона реагує, а на що – ні? Що придатне йому в їжу, а що діє як отрута? Що „опановує” воно в цьому світі? Всяка істота порівнювана з іншими: рослина й дощ, павук і муха. Так, тварина, річ ніколи не відділені від відношень зі світом. Внутрішнє – це всього лише відібране зовнішнє, а зовнішнє – виступає як внутрішнє. Швидкість або повільність метаболізму, сприйняття, дій і реакцій, з’єднані воедино, конституують у світі одиничну індивідуальність. Більше того, завжди є спосіб, завдяки якому ці відношення швидкості й повільності здійснюються згідно з обставинами, а також спосіб заповнення афектами афективних здатностей. Вони залежать, завжди по-різному, від того, чи загрожують поточні афекти речі (зменшують її могутність, знижують її, зводять до мінімуму), або ж збільшують, підсилюють, підвищують: отрута або їжа? — з усіма складностями, що стосуються можливості отрути бути їжею для тієї або іншої частини розглянутої речі.

Зрештою, етологія вивчає композиції відношень або здатностей між найрізноманітнішими речами. Це інший аспект проблеми, відмінний від попереднього. До цього було лише одне питання, яке полягало в тому, як одинична річ може розкладати інші речі, відносини між якими узгоджуються з її власними, або, з іншого боку, як ця річ ризикує бути зруйнованою з боку інших речей. Але зараз нас цікавить те, як відношення (і які саме?) здатні безпосередньо скласти нове,

більш „протяжне” відношення, або ж які афективні здатності можуть скласти більш „інтенсивну” здатність або могутність. Це вже не питання використань або поглинань, а спільностей і об’єднань. Як індивідуальності вступають у композицію одна з одною, щоб сформувати більшу індивідуальність, і так до безкінечності? Як одна істота може прийняти у свій світ іншу, зберігаючи або поважаючи її власні відношення й світ? І які в цьому аспекті різні типи спільностей? Які відмінності між суспільством людських істот і об’єднанням істот розумних?... Тепер нас цікавлять уже не відношення між істотами, не відбір зі світу, але питання симфонії Природи, композиції світу, який усе ширше й інтенсивніше. У якому порядку і яким чином можуть компонуватися швидкості, повільності й могутності?

План музичної композиції, план Природи, у тій мірі, у якій він – найскладніша й найінтенсивніша Індивідуальність, частини якої варіюються до безкінечності багатьма способами. Іскюль, один із засновників етології, є спінозистом, коли спочатку визначає мелодійні лінії або контрапунктові відношення, що відповідають кожній речі, а потім описує всю симфонію як іманентність найвищого порядку, що стає усе ширше й повніше („природна композиція”). Ці музичні композиції звучать в „Етиці” усюди, конститууючи її в якості такої от Індивідуальності, чії відношення руху й спокою не перестають змінюватися, безупинно й одночасно. Безупинно: ми бачили, як різні частини „Етики” задають відносно мінливі швидкості, поки не досягнуто абсолютної швидкості мислення в третьому роді пізнання. І одночасно: теореми й схолії не просуваються тим самим темпом, але становлять два пересічні рухи. „Етика” — це композиція, частини якої постійно рухаються вперед з величезною швидкістю. В одному дуже гарному тексті Ланьйо говорив про ці швидкості й амплітуди, які спонукали його порівнювати „Етику” з роботою музики: блискавична „швидкість думки”, „широкодіапазонна могутність”, „здатність розглянути у звичайній події відношення величезної кількості думок”.

Коротше кажучи, якщо ми спінозисти, те ми не визначаємо річ ні за формою, ні за органами та їх функціями, ні як субстанції або суб’єкти. Користуючись термінологією Середньовіччя, або географії, ми будемо визначати її за широтою та довготою. Тіло може бути будь-яким; це може бути тваринне тіло, тіло звуків, душі або ідеї; лінгвістичне

тіло, тіло соціальне або ж колективне. Ми називаємо довготою тіла сукупності відношень швидкості й повільності, руху й спокою між частками, які компонується між неоформленими елементами. Ми називаємо широтою тіла сукупність афектів, що охоплюють тіло в кожну мить, які суть інтенсивні стани анонімної сили (сили існувати, афективної здатності). Так ми встановлюємо карту тіла. Довготи й широти разом конституують Природу, план іманентності або консистенції, що змінюється, компонується й перекомпонується індивідуумами.

Є два досить протилежні розуміння слова „план”, або ідеї плану, навіть якщо обидві вони зливаються й ми переходимо від одного до іншого, самі того не помічаючи. Будь-яка організація, що приходить зверху й відсилає до трансцендентності, будь вона навіть прихованою, може бути названа „теологічним планом”: образ Бога в душі, але також і образ еволюції в уявлюваних надрах природи, або ж образ організації влади в суспільстві. План такого типу може бути структурними або генетичним, або ж володіти обома якостями одночасно. Він завжди містить у собі форми і їх розвиток, суб'єктів і їх формацію. Розвиток форм і формація суб'єктів: основна властивість плану такого типу. Назвемо його планом організації або розвитку. Хто би що не говорив, план цей завжди буде планом трансцендентності, що пропонує форми або суб'єкти, що й залишається прихованим, ніколи не даним, але який завжди маєть на увазі в тому, що він дає. Цей план завжди має додатковий вимір; він завжди припускає вимір, додатковий до даного виміру.

План іманентності, навпаки, не має додаткового виміру; процес композиції повинен бути досягнутим сам по собі, через те, що він дає, у тому, що він дає. Можливо, кольори вказують на перший тип плану, тоді як музика, тиші й звуки відносяться до другого. Форм більше немає, є лише відношення швидкостей між нескінченно малими частками неоформленої матерії. Суб'єкта більше немає, афективні стани анонімної сили, що індивідуалізують. Цей план заповнений лише рухом і спокоєм, динамічними афективними зарядами. Він буде сприйнятий нами за допомогою того, що він робить сприйманим нами в процесі просування по ньому. Ми зовсім не живемо, думаємо або пишемо тим самим чином на обох планах. Наприклад, Гете або навіть Гегель можуть у певному сенсі вважатися спінозистами, але насправді спінозистами вони не є, тому що не пере-

стають прив'язувати план до організації Форми й до формації Суб'єкта. Спінозистами, швидше, є Гельдерлін, Клейст і Ніцше, тому що вони мислять у термінах швидкості й повільності, нерухомих кататоній і прискорених рухів, неоформлених елементів, не суб'єктивованих афектів.

Письменники, поети, музиканти, режисери, художники, — будь-який читач здатний виявити себе спінозистом; насправді, подібні речі куди більш імовірні стосовно їх, аніж професійних філософів. Це питання практичної концепції „плану”. Неможливо бути спінозистом, не знаючи цього. Скоріше, це дивний привілей, яким насолоджувався Спіноза, щось, що здається досягнутим тільки ним і ніким більше. Він є філософом, який має винятковий концептуальний апарат, один із найбільш розвинутих і систематичних; і при всьому при цьому він — невід'ємний об'єкт безпосередньої, непідготовленої зустрічі, яка відбувається з нефілософами або навіть із кимось, хто не має ніякої формальної освіти, — усі вони можуть одержати від його робіт раптове осяяння, „спалах”. Це і є ті ситуації, коли хтось виявляє себе спінозистом; хтось спрямовується в середину Спінози, хтось — поглинений ним, поринає до цієї системи або композиції. Коли Ніцше пише: „Я здивований, більш того, я в захваті! Я майже не знав Спінозу: те, що мене зараз до нього потягло, було „інстинктивною рухом”” — він говорить не тільки як філософ. Такий скрупульозний історик філософії, як Віктор Дельбос, був уражений цією двоїстою роллю Спінози як прикладом ретельно розробленої моделі, але також і невідомим внутрішнім імпульсом. Це подвійне читання Спінози: з одного боку, систематичне читання, що переслідує загальну ідею й спільність усіх частин, але з іншого боку, афективне читання, що не переслідує ідеї цілого, де ми піднімаємося й знижуємося, рухаємося або спочиваємо, тремтимо або перебуваємо нерухомими згідно зі швидкістю тієї або іншої частини. Хто спінозист? Іноді це, звичайно ж, той, хто працює „зі” Спінозою, з його концептами з достатньою вдячністю й враженням. Але також і той, хто, не будучи філософом, одержує від Спінози афект, сукупність афектів, кінетичний заряд, імпульс, роблячи з нього зустріч, пристрасть. Спіноза унікальний тим, що він, найбільш філософський із усіх філософів (на відміну, наприклад, від Сократа, Спінозі потрібна була лише філософія), учить філософів ставати нефілософами. Звідси й та надзвичайна гармонія, що присутня в 5-ій частині; наскільки

незвичайним є той спосіб, яким зустрічаються в ній концепт і афект, і той шлях, яким ця зустріч була підготована, стала необхідною завдяки небесним і підземним рухам, що спільно створили попередні частини.

Багато інтерпретаторів любили Спінозу вже хоча б за те, що одне його прочитання будило невимовний Вітер. І насправді, кращого порівняння не знайти. Але який це вітер: той самий спокійний вітер, про який говорить філософ Дельбос? Або ж це смерч, чаклунський вітер, як у „Людині з Києва”, зовсім не філософа, а бідного єврея, що купив „Етику” за копійки, що й не розумів, як усе це з ним відбувається? Обидва, тому що „Етика” містить у собі як послідовну низку теорем, доказів і короларіїв, які суть великий рух концепту, так і переривчасту низку схолий, яка суть ланцюг афектів і імпульсів, серії ураганів. 5-а частина являє собою повсюдне єднання, але це тому, що вона також і найбільш інтенсивний пік: тут уже немає різниці між концептом і життям. Але у двох попередніх частинах уже була композиція цих компонентів, що переплітаються, – того, що Ромен Ролан назвав „білим сонцем субстанції” і „вогняними словами Спінози”.

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ДЕМОКРАТІЇ

УДК 321.728

Фісун О.А.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

РЕСПУБЛІКА ЗАРАДИ СПІЛЬНОГО МАЙБУТНЬОГО: ДИЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО КОНСТИТУЦІЙНОГО ТРАНЗИТУ

Стаття присвячена аналізу проблеми українського конституційного реформування в широкій теоретичній порівняльній перспективі. Особливу увагу приділено стратегіям побудови республіки в умовах інверсійної логіки українського демократичного транзиту, а також особливостям конституційного дизайну держави-нації versus нації-держави.

Ключові слова: республіка, конституційний транзит, держава-нація, нація-держава.

Фісун А.А.

РЕСПУБЛИКА РАДИ ОБЩЕГО БУДУЩЕГО: ДИЛЕММЫ УКРАИНСКОГО КОНСТИТУЦИОННОГО ТРАНЗИТА

Статья посвящена анализу проблемы украинского конституционного реформирования в широкой теоретической сравнительной перспективе. Особое внимание уделяется стратегиям построения республики в условиях инверсионной логики украинского демократического транзита, а также особенностям конституционного дизайна государства-нации versus нации-государства.

Ключевые слова: республика, конституционный транзит, государство-нация, нация-государство.

Fisun O.

REPUBLIC FOR COMMON FUTURE: DILEMMAS OF UKRAINE'S CONSTITUTIONAL TRANSITION

The article is devoted to the problem of Ukraine's constitutional reform in theoretical and comparative perspective. Special attention is paid to the strategies of republic building in inverse Ukraine's transition to democracy, and constitutional design's peculiarities of state-nation versus nation-state.

Key words: republic, constitutional transition, state-nation, nation-state.

Проблема конституційного транзиту в Україні ставить перед нами ряд фундаментальних теоретичних і практичних питань, що чекають свого вирішення. Яке суспільство ми прагнемо побудувати? До якого виду демократії ми прагнемо, і взагалі, що ми маємо на увазі, коли вживаємо такі поняття, як „демократія”, „нація”, „конституційна держава”? Адже кожне з них відрізняється не тільки багатозначністю, але й зв'язком з безпосереднім історичним контекстом свого виникнення, на який ми часто не звертаємо уваги, намагаючись знайти їх об'єктивний зміст і субстанціональну сутність.

Кожне із вищеназваних понять було своєрідним історичним експериментом з вирішення кардинальних конфліктів свого часу й кожне з них пропонувало свою модель деполітизації існуючих соціальних розмежувань і розколів (станових, релігійних, класових, геополітичних). У цьому контексті, кожне з них у момент свого історичного виникнення (я говорю про європейську історію Нового часу) виступало альтернативою внутрішнім громадянським війнам і пропонувало певне бачення спільного майбутнього. Так, спробою примирення гострих релігійних протиріч був, у певному сенсі, вестфальський проєкт територіальних держав, у XIX ст. спробою примирення соціально-класових проти-

річ виступав проект нації, у якому на другий план відходять класові, релігійні та регіональні протиріччя. „Демократія”, „нація”, „конституційна держава” стали породженнями виснажливих раундів конфлікту та протистояння, що призвели до стану пата (і знищення до 1/3 європейського населення), у межах якого перед страхом взаємного знищення відбувалося перевизначення політиї, тобто принципів заснування співтовариства, а також політики включення/виключення та проведення кордонів. Згадаємо в цьому сенсі парадоксальну тезу С. Гантінгтона про те, що „здатність еліт до компромісу створює можливість демократії, а схильність еліт до помсти створює її необхідність для самої еліти” [1, с. 212], що вказує на те, що демократія в дійсності це не тільки метод визначення переможця (як припускається економічною концепцією демократії), але й, у першу чергу, надання гарантій „невиключення” переможеним. Ще більшою мірою це відноситься до понять „нація” та „конституційна держава”. У більш широкому сенсі, якщо використовувати мову теорії соціального вибору, вони стали прикладом гри з ненульовою сумою, у якій виграють всі учасники, а витрати порушення (або виходу) були незіставні із сукупним благом, що отримували всі.

Розглянемо, яким чином, і за допомогою яких концептуальних конструктів ми намагаємося осмислити протиріччя та динаміку розвитку як українського, так і деяких інших пострадянських суспільств? Домінантною тенденцією їх аналізу є традиційна дихотомія „демократії й авторитаризму”, наслідком якої є істотні концептуальні перебільшення дослідників, а, подекуди, й теоретичні оксюмори, що свідчить про те, що дані конструкти не можуть бути адекватним ключем для дослідження. Схоластичний пошук боротьби демократичних і антидемократичних начал, зіткнення „добрих” та „поганих” політичних сил, „демократів” і „не демократів” давно вже не наближає нас до розуміння того суспільства, в якому ми живемо, як і не сприяє розумінню реального сенсу політичної боротьби, динаміки елітного протистояння та тенденцій політико-режимного розвитку пострадянських суспільств взагалі, і українського, зокрема. Суперечка про те, хто є демократом, а хто ні, заводить політичну науку в глухий кут, тому що накладаються схеми, які, на мою думку, просто „не працюють” в умовах української дійсності.

Вказані обставини різко підвищують необхідність пошуку інших, більш адекватних,

ракурсів аналізу політичного розвитку та демократизації, пов’язаних, зокрема, з досягненнями неовеберіанської школи політичного аналізу, що досить успішно переосмислила спадщину політичних і соціальних наук другої половини ХХ ст. Одним із шляхів заповнення теоретичних лакун та розробки нових напрямків вивчення демократизації може виступати дихотомія „демократії та неопатримоніалізму” (відкритого конкурентного доступу та приватного присвоєння публічно-політичної сфери), що завжди – у явному чи прихованому вигляді – була однією з головних проблемних тем як політичної теорії, так і порівняльної політології [2].

Imperium versus dominium

Для осмислення вказаних розходжень і пошуку адекватної теоретичної рамки аналізу значний вклад також може зробити теорія історичного інституціоналізму, що фокусує увагу на історичних послідовностях змін, принципів історичних „розгалуженнях” траєкторій соціально-політичного розвитку, факторах, що впливають на їх вибір. Справа в тому, що та або інша траєкторія розбудови національних держав, послідовність процесів бюрократизації, демократизації, індустріалізації значною мірою визначає формування тієї або іншої конкретно-історичної моделі взаємин громадянського суспільства й держави. Тут можна виділити суспільства, в яких раціональна бюрократизація передувала процесам демократизації, і суспільства, в яких бюрократизація та раціоналізація здійснюється після процесу демократизації. У першому випадку виникає стабільна партійно-парламентська система, в якій партії виступають формальними каналами артикуляції інтересів громадян, у другому випадку замість партій виникають політичні інститути скоріше неформального типу, що ґрунтуються на патронажі й клієнтарному „обміні лояльністю та прихильністю”.

З погляду історичної послідовності розвитку ми маємо **інверсійну** логіку українського політичного транзиту; одним з елементів цієї інверсійної логіки є те, що інститути демократії й, у першу чергу, інститути електоральної демократії, в нас почали працювати до здійснення раціонально-бюрократичної трансформації держави, до побудови апарата сучасної держави, що виникає в період раннього Нового часу на Заході, де вже **після** цього наприкінці ХІХ ст. – на поч. ХХ ст. відбувається демократизація бюрократичних структур правління та виникають режими поліархії, що передбачають відкритий

конкурентний ринок політико-економічних інтересів.

Одним із найважливіших аспектів нової моделі владних відносин, що почала складатись (на основі якої згодом став можливим процес демократизації), є формування відмінності між поняттями „влада” й „володіння”, що виникає в давньоримському праві та переосмислюється й реформулюється теоретиками *scientia politica* раннього Нового часу. Влада як сукупність верховних примусових повноважень (*imperium*) відокремлюється від панського володіння даною територією як своєю приватною власністю (*dominium*). Влада перестає розглядатись як приватна власність (домен, вотчина) правителя, а володіння земельним простором (територіальний суверенітет) відокремлюється від влади над людьми. Як пише Н.В. Устрялов, „казні, як і приватним особам, можуть належати ділянки землі за правом власності. Але право власності є приватним правом, а панування держави над територією має публічно-правовий характер: не *dominium*, а *imperium*, тобто влада наказувати” [3, с. 80-81]. У цьому сенсі поняття *dominium* пов’язується з управлінням державою як своєю приватною власністю (*patrimonium*) та протиставляється політичній владі як вираженню принципово іншого типу публічно-владного (політичного) суверенітету. Відділення владних публічних повноважень від приватних прав патримоніального типу, верховної влади (*imperium*) над територією від приватної сфери патримоніального панування (*dominium*) стає важливою передумовою розвитку ідеї республіки, тобто впровадження політики й побудови держави як деякої „спільної справи”, а не „приватного володіння” окремих груп або сегментів суспільства.

По суті, перехід до суспільства Модерну, що відбувався в період XV – XVIII ст., є складною трансформацією з усупільнення інститутів та побудовою республіканських механізмів, де посада й та або інша інституція перестає асоціюватися з управлінням як приватною вотчиною, управлінням як „приватною справою” або „своєю власністю”, а починає розглядатись як „спільна справа”. Мені здається, що цей республіканський елемент, що стверджує розуміння політики в якості „загального добра”, є тією ниточкою, що може вказати шлях розвитку України на найближчі 20 років. Завершення республіканської модернізації держави означає створення дієздатних інститутів (*state capacity*) у всіх секторах і сегментах життя, а також перетворення політики в інструмент розвитку

всіх, а не окремих корпоративних, сегментних, соціальних, регіональних та інших сил суспільства.

Відповідно, з погляду даної порівняльно-історичної перспективи, ми можемо намітити контури *реалістичного* розуміння логіки сучасного політичного розвитку України, що інакше структурує динаміку політичної конкуренції – не як боротьби (ліберальних) демократів і (авторитарних) недемократів, а як боротьби прихильників і супротивників республіки: з одного боку, тих хто бачить політику як спосіб здобутку ренти та створення монополій (не тільки політико-економічних, але й соціокультурних) на основі включення „своїх” і виключення „чужих”, з іншого – тих, хто розуміє її як публічний процес вироблення „загального добра”, що виражається формулою „що стосується всіх, повинне бути й схвалено всіма”. Різниця двох підходів полягає в відмінному розумінні онтології політики й сенсу свободи/порядку: як (ліберального) не-втручання в першому випадку, і як (республіканського) не-панування в другому. Трагедія „наукового лібералізму” полягає в тому, що „не-втручання” за відсутності республіки обертається „правом найсильнішого”, а реалізація публічної влади (*imperium*) змінюється на одностороннє панування, що розуміється як *володіння, dominium*.

Мова йде про політико-економічну революцію, подібну до тих перетворень, що проходила Європа на початку Нового часу, коли постало питання про права буржуазного „третього стану” і гарантії прав власності. „Третій стан” зажадав переформатування всієї архітектури держави й включення його інтересів у структуру функціонування політичної системи. Політики пізнього Середньовіччя, що досягли досить високого рівня економічного розвитку, провели революцію, яка полягала в зміні політичного капіталізму моделлю раціонального капіталізму, що ґрунтувався на прийнятті спільних правил гри. Політична сфера є, з даної точки зору, спільною сферою, вона не може бути колонізованою приватними інтересами, не може бути поставлена на службу приватних інтересів. Одне з невирішених завдань українського розвитку саме й полягає у відмові від моделі політичного капіталізму (*crony capitalism*, капіталізму родичів та друзів), який ґрунтується на ідеї преференцій для секторів, що отримують ренти, і перебудови її на модель включення всіх, що не передбачає побудову ієрархічного „допуску” до ресурсів, привілеїв, імунітету від закону й т.ін.

Парадокс демократії за відсутності „республіки” полягає в тому, що громадяни держави, які *де-юре* є рівними, *де-факто* виявляються нерівними, оскільки вони стратифіковані по різних статусних групах, що мають різні політичні, культурні й економічні можливості. Як наслідок, держава ХХІ століття фактично є багатокладною системою, де є тонкий шар просунутих секторів економіки, величезний сектор економіки епохи „вугілля й сталі” з відповідними методами феодально-індустріальної організації не тільки праці й бізнесу, а й політики, а також галузі широкого позаекономічного трудового примусу й навіть *де-факто* кріпацького й рабовласницького укладу.

Нація-держава або держава-нація?

Існує певне протиріччя, що фіксується, наприклад, у політичній філософії, між універсальними принципами лібералізму та концептами демократії, зокрема поняттям „народ” та визначенням меж „демосу”. Хто входить у поняття „народ”? Які критерії встановлюються для визначення меж „народу”? Концепція „республіки” не просто передбачає концепцію нації (політичну або громадянську), що „включає”, але й пересмилює політичні принципи функціонування української держави, а також задає нові імперативи конституційного реформування політичної системи України.

Мається на увазі те, що, можливо, Україна являє собою приклад специфічного шляху побудови нації та держави, що комбінує риси нації-держави й держави-нації. Мова йде про евристичні можливості концепції професора Колумбійського університету А. Степана, який розрізняє націю-державу, що виникає в межах відносно гомогенних у культурному сенсі територій, та державу-націю, що відрізняється національно-культурним розмаїттям [4; 5]. Різниця зазначених ідеальних типів полягає у виборі різних засобів розбудови демократичного суспільства: через культурну гомогенізацію й унітарну державу (збіг культурної й політичної спільності) *versus* визнання соціокультурного розмаїття та відображення гетерогенності в інституціональному дизайні політичної системи. Класичними прикладами націй-держав є Японія, Португалія, скандинавські держави, до не-класичних випадків держав-націй А. Степан відносить, наприклад, Іспанію, Індію, Бельгію, Канаду.

Концепція А. Степана та його співавторів підіймає фундаментальні питання формування сучасних держав і націй, змушує нас переглянути багато сталих догм та стимулює

подальші дослідження. Справа в тому, що між двома ідеальними полюсами перебуває велика кількість проміжних за своїм соціокультурним складом держав, що формувалися із частин різних імперських проєктів, рекомбінуючи в складних сполуках частини зон ядра, напівпериферії та колишньої колоніальної периферії, а іноді відразу декількох із них. Україна також відноситься до даної групи, оскільки нинішня територія держави фактично є комбінацією частин трьох різних імперських проєктів: російського, австро-угорського та османського. Що обумовлює вибір або французької унітарної моделі побудови нації-держави, або медісоніанське експериментування з різними інституціональними формами (федералізмом, консоціальною демократією, двопалатністю й т. ін.), які сприяють демократичному представництву всіх соціетальних частин політичного співтовариства?

Сучасна порівняльна макроісторична соціально-політична теорія доходить висновку про те, що, хоча вибір визначається сполученням безлічі факторів, ключовим є геополітичний контекст, насамперед, умови військово-політичної конкуренції в міжнародній системі, що визначають як конкретні історичні шанси виживання тих або інших політій у даних кордонах, так і можливості реалізації того або іншого проєкту національної інтеграції. Такий напрямок вивчення процесів європейського *state-building* представлено працями Ч. Тіллі, С. Роккана, Р. Коллінза, І. Валлерстайна, М. Манна, які наголосили на значенні геопросторової (гео-економічної, військово-політичної) організації Європейського континенту та її визначальний вплив на формування тієї або іншої траєкторії національного будівництва (див., напр.: [6; 7; 8]). Так, з одного боку, Франція демонструє національно-державної уніфікації досить гетерогенної в соціокультурному відношенні території (де альтернативними центрами націєбудівництва були Аквітанія, Прованс, Бургундія), у той час як здійснення подібної політики в Німеччині (з боку, наприклад, Пруссії, Баварії, Австрії) виявилось історично неможливим і породило, в остаточному підсумку, інші форми державності.

У своєму невеликому блискучому есе „Чи існує в дійсності Індія” І. Валлерстайн пропонує здійснити невелику розумову операцію: уявіть, що в період 1750-1850 рр. Британія колонізувала б територію Імперії Великих Моголів, назвавши її Гіндустаном, а Франція – південну (переважно дравидську) частину сучасної Республіки Індія, назвавши

її Дравидією? „Чи вважали б ми сьогодні після цього, що Мадрас був споконвічною „історичною” частиною Індії? Використовували б ми взагалі це слово Індія? – ставить запитання І. Валлерстайн. – „Я вважаю, що ні. Замість цього вчені з усього світу, ймовірно, строчили б пухкі томи, які доводять, що з незапам’ятних часів Гіндустан та Дравидія були двома принципово різними культурами, народами, цивілізаціями, націями або якимось інакше відрізнялись яким-небудь іншим чином”. На думку І. Валлерстайна, те, що „трапилось у віддаленому минулому, завжди є наслідком того, що відбулось у недавньому минулому. Сьогодні визначає минуле, а не навпаки, як намагаються переконати нас існуючі логіко-дедуктивні аналітичні схеми” [9, с. 3-4]. Інакше кажучи, в історичному минулому завжди існував цілий спектр можливих альтернативних варіантів формування як модерних націй, так і кордонів сучасних національних держав: Аквітанія або Бургундія замість Франції, Іллірія або Дунайська конфедерація на Балканах і т.ін. Якою би була політична карта й „історія Європи”, якби геополітичні умови сприяли б успіху Анжуйської імперії Генріха II Плантагенета або Бургундського герцогства Карла Сміливого?

Крім того, існує ще одна немаловажна обставина, що вказує на актуальність ідеї держави-нації для України. Нещодавні роботи М. Манна продемонстрували фундаментальний взаємозв’язок уніфікуючого „французького” проекту гомогенних націй (і демократії як її політичного вираження) з етнічними чистками й геноцидом по відношенню до тих, хто не включаються та/або соціальних, регіональних та етнічних сегментів, що опираються [10]. Геополітичне „вікно можливостей” для формування гомогенних проектів націй-держави в Центрально-Східній Європі (ЦСЄ) відкривалося після першої світової війни (класичним прикладом є створення національних держав на території колишньої Австро-Угорської імперії), потім після другої світової (наприклад, зі зміною польських кордонів у західному напрямку, що передбачало висилку німецького населення й перевідтворення історії цих територій як споконвічно польських земель), що, в остаточному підсумку, призвело до виникнення таких однорідних націй-держав, як Польща, Угорщина, з одного боку, й (за цими ж геополітичними обставинами) успішне збереження таких гетерогенних держав, як Югославія, Чехословаччина, Румунія – з іншого. Розпад соціалістичної системи відкрив можливість

для військово-силової „національно-державної” переконфігурації дуги нестабільності на Балканах та Закавказзі (балканські й кавказькі війни 1990-х років), а також реалізації проектів націй-держав у Чехії, Словаччині й країнах Прибалтики. Однак, за тими самими геополітичними (і військово-політичними) обставинами політика побудови унітарних націй-держави не змогла реалізуватись в нових гетерогенних державах ЦСЄ – Україні, Білорусі й Молдові, де її здійснення вимагало розколу держави по лініях соціокультурних розмежувань й неминучого воєнного втручання сусідніх Great Powers (як це відбулося у випадку Молдови/-Придністров’я). В умовах нинішньої міжнародної системи й тих обмежень, які вона накладає на внутрішню політику держав – у вигляді як *soft*, так і *hard power*, – реалізація унітарної „французької моделі” нації-держави в чистому виді, як показує А. Степан, без тих або інших елементів політики держави-нації, в Україні є практично неможливою.

Таким чином, концепція держави-нації як елемента українського республіканського проекту ставить серйозні виклики перед вітчизняною політичною й інтелектуальною елітою, змушуючи переглянути сталі, начебто звичні уявлення. Секрет „республіки” як форми політиці полягає в тому, що вона виникає не навколо спільного історичного минулого, а навколо спільного бачення майбутнього. Про це чітко й ясно писав більш ніж 80 років тому в праці „Повстання мас” видатний іспанський мислитель Х. Ортега-І-Гассет. Національна держава, на його думку, аж ніяк не виникає на підставі „спільності історичного походження, мови й території проживання”, а, скоріше, вона є трансценденцією вищезазначених принципів, коли „люди, не об’єднані родинними зв’язками, змушені співіснувати разом” [11, с. 196 і далі]. На його думку, „нам не залишається нічого іншого, як раз і назавжди розвінчати хибне уявлення про національну Державу й привчати себе до думки, що насправді ці три причини, які, здавалося б, лежать в основі створення Держави, є найбільшою перешкодою, яку довелося перебороти у своєму розвитку ідеї державної єдності” [Там само, с. 204]. Навпаки, стверджує Х. Ортега-І-Гассет, національна держава „це абсолютно нова спільність людей, що у праці сьогоднішнього дня кує своє майбутнє. У Державу нас поєднує не те, чим ми були вчора, а те, що ми будемо будувати спільними зусиллями завтра” [Там само, с. 207].

Конституційний транзит в умовах держави-нації

Можна спробувати окреслити проблеми сьогоденної Конституції, і з'ясувати, чи полягають вони в конституційно-юридичних факторах, чи вони обумовлені інверсійною динамікою політичного розвитку? Мені здається, що в умовах держави-нації, а не нації-держави, не можуть ефективно працювати механізми класичної демократії мажоритарного типу (як у парламентській версії, так і у версії чистого президентіалізму). Чому? Тому, що воно в умовах безлічі соціальних розмежувань припускає виникнення багато-сегментного суспільства, де немає єдиного поділу, як у Європі, на правих і лівих, які по черзі змінюються при владі. Праві знижують податки й згортають державні програми, а ліві підвищують податки й розширюють втручання держави – так ця система працювала в післявоєнний період.

Україна має додаткову кількість соціальних розмежувань саме тому, що вона не є класичною нацією-державою, а є державою-нацією, що складається з декількох соціокультурних частин, що раніше входили до складу різних імперських проектів. Це означає ускладнення коаліціювання й, в остаточному підсумку, неможливість демократичним чином визначити переможця, тому що переможці й переможені отримують приблизно рівну кількість голосів, і виникає ситуація конституційного глухого кута та/або політичного пату. Вихід полягає в зверненні основних гравців до параконституційних практик. Якщо ми подивимося на вирішальні моменти сучасної політичної історії України, то побачимо, що політична машина починала працювати тільки тоді, коли відбувалася відмова від формальних конституційних норм, починаючи з прийняття Конституції 1996 р., переголосування другого туру президентських виборів 2004 р. і формування правлячої коаліції після президентських виборів 2010 р. Тобто тільки після відмови від формальних конституційних правил (у межах яких прийняття рішень виявлялося неможливим) політична система починала працювати. Чи повинні ми змиритися з такою її особливістю, і, при пробуксуванні, періодично до неї звертатись, чи ми можемо спробувати змінити її у бік більшої дієвості? Тут велику роль відіграє конституційний транзит і інституціональний дизайн політичної системи, що працює не на продукування конституційних глухих кутів, а на їхнє вирішення та запобігання.

Чи є це унікальною українською особливістю, або є певні історичні паралелі? Насправді, Європа також так чи інакше вирішувала подібні проблеми. В остаточному підсумку зазначені протиріччя, що були властиві багатьом європейським парламентським демократіям, особливо у міжвоєнний період в 1920-1930 рр. та післявоєнне відновлення 1950-1960 рр. (наприклад, „режим асамблеї” III Республіки у Франції, домуссолінівська Італія, „режим партій”/партократія IV Республіки у Франції, післявоєнна Італія до 1993 р.), були вирішені за рахунок пошуку оригінальних конституційних рішень у самій формі правління та/або відходу від „чистої” пропорційності до менш пропорційних виборчих систем, що дозволяли чіткіше визначити переможця й знижували кількість коаліційних партнерів.

Потрібно, насамперед, зазначити перехід від пропорційних виборчих систем до різних варіантів змішаної (як це відбулося, наприклад, у Німеччині, де пропорційна частина була поєднана з мажоритарною, або в Італії в 1990-і рр.), або двотурової системи виборів (Франція). Другий шлях – це посилення повноважень голови держави, створення конституційних гібридів, наприклад, підвищення ролі президента (Франція, Фінляндія) або президентіалізації посади прем'єра (Великобританія, Німеччина, Італія). Класичним прикладом є конституційне експериментування Ш. де Голля у Франції – створення напівпрезидентської V Республіки, що складається з двох моторів: президента, що обирається всенародно, і парламенту. Коли президент має більшість в асамблеї, система працює як президентська, коли не має – як парламентська. Третій шлях – розвиток бікамералізму та/або серйозне поширення прав регіонів (Німеччина, Іспанія, Італія, Франція). Бікамеральна структура парламенту дозволяє врівноважити нестабільність нижньої палати, врахувати розмаїття регіональних інтересів та „рівним” чином представляти великі й малі соціетальні одиниці (за рахунок різних способів обрання). Всі вказані рішення так чи інакше модифікують, тобто знижують, пропорційність результатів, створюючи можливість чіткого визначення переможця й формування правлячого кабінету.

Тут хотілося би наголосити потребу у відмові від так званого „конституційного фетишизму”. У дійсності мова йде про зміну „правил гри” у способах прийняття політичних рішень інституціональними вето-гравцями. Якщо міркувати послідовно, то що є президентська структура в остаточному

підсумку? Президентська структура є другою палатою парламенту, тільки чисельність цієї палати дорівнює одиниці, а порядок взаємин ґрунтується на асиметрії повноважень і неконгруентності формування, які варіюються в різних системах. Більше того, у деяких скандинавських державах після парламентських виборів парламент поділяється на дві частини: верхню й нижню палати. Коли ми мали змішану систему й два типи депутатів (одні обирались за партійними списками, а інші – мажоритарним чином), фактично був симетричний неконгруентний квазібікамералізм, оскільки повноваження депутатів обох типів були однаковими, а спосіб обрання – різним. Якщо ми зробимо цей статус неоднаковим за допомогою інституціонального розведення їх повноважень, ми отримаємо варіант бікамеральної структури. Мова йде про конституційний інжиніринг та продукування нових інституціональних правил взаємодії вето-гравців, де нижня палата могла б обиратися пропорційним чином, а верхня – відносною більшістю в одномандатних округах, третя (президентська) – відносною більшістю у дві тури.

З бікамералізмом чи без нього, нижня палата повинна обиратись не за загальнонаціональним списком, а за регіональними списками (це дає зниження пропорційності, оскільки місця розподіляються не серед великої кількості депутатів, а в рамках 10-30 осіб) та/або змішаною системою з багатомандатними округами. Це сприяло б вирішенню багатьох проблем, зокрема: 1) дозволило б за рахунок зниження пропорційності чіткіше визначити переможця та/або коаліцію переможців, 2) посилило б взаємозв'язок депутата з виборцем, 3) за рахунок „механічного” ефекту виборчої системи підвищило б реальний виборчий поріг до 7-15%, що сприяло б формуванню стабільної партійної системи з декількох великих партій.

Таким чином, уявляється, що в умовах інверсійного транзиту й неможливості побудови нації-держави, неминучим є конституційне експериментування – пошук вирішення протиріч, закладених, у тому числі, Конституцією як варіанту 1996 р., так і варіанту 2004 р. І в тому, і в іншому випадку мова йде про пом'якшення негативних рис напівпрезиденталізму, особливо помітних в умовах слабкої партійної системи. Тільки у випадку Конституції Кучми ми мали суперпрезидентську республіку, а у випадку 2004 р. – прем'єр-президентську. Фактично мова йде про певний маятникподібний рух, коли інтереси політичних еліт та великих політич-

них інвесторів полягають у зниженні вартості президентського призу й більш кооперативному розподілові виграшу. Система від суперпрезидентської моделі рухається до прем'єр-президентської, коли виникають дві конкуруючі вертикалі. Потім починається зворотний рух у бік суперпрезидентської республіки. У цьому маятникподібному русі й полягає суть нинішнього політичного моменту, коли, після реставрації Конституції 1996 р., в 2010 р. почався зворотний рух маятника у бік суперпрезиденталізму.

Такі деякі міркування з приводу, контексту й умов сучасного конституційного розвитку України, що можуть стати основою для подальших дискусій, висловлень як „за”, так і „проти”, оскільки ми намагаємося знайти нові варіанти вирішення проблеми, вийти за рамки того, що вже пропонувалося. Для цього необхідно не тільки переосмислення конституційно-юридичного формату, але й загального політичного контексту розвитку нашої держави, тому що саме це дозволить створити правильну перспективу й піти від непрацюючих формул і теоретичних схем, які вже довели свою неефективність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валлерстайн И. Существует ли в действительности Индия? / Иммануил Валлерстайн; Пер. с англ. А. Фисун // Логос. – 2006. – №5(56). – С. 3-8.
2. Ортега-и-Гассет Х. „Дегуманизация искусства” и другие работы. Эссе о литературе и искусстве: Сборник / Хосе Ортега-и-Гассет; Пер. исп. – М.: Радуга, 1991. – 639с.
3. Роккан С. Измерения процессов формирования государства и создания нации: возможная парадигма для исследования вариаций в пределах Европы / Стейн Роккан // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Вып. 3. – Харьков: Константа, 2005. – С. 182-217.
4. Тилли Ч. Принуждение, капитал и европейские государства. 990-1992 гг. / Чарльз Тилли; Пер. с англ. Т.Б. Менской. — М.: Территория будущего, 2009. – 360с.
5. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / Фисун А.А.; ХФ НИСИ. Харьков: Константа, 2006. — 352с.
6. Устрялов Н.В. Элементы государства / Устрялов Н.В. // Политическая наука. – 2000. – № 2. – С. 76-117.
7. Huntington S.P. Will More Countries Become Democratic? / Huntington S.P. // Political Science Quarterly. – 1984. – Vol. 99. – No.2. – P.193-218.
8. Mann M. The Dark-Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing / Mann M. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 580p.
9. Rokkan S. State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe / Rokkan S. – Oxford:

- Oxford University Press, 1999. – 440p.
10. Stepan A. Comparative Theory and Political Practice: Do We Need a ‘State-Nation’ Model as Well as a ‘Nation-State’ Model? /. Stepan A. // Government and Opposition. – 2008. – Vol. 43. – No.1. – P. 1-25.
11. Stepan A., Linz J., Yadav Y. The Rise of “State-Nations” / . Stepan A., Linz J., Yadav Y. // Journal of Democracy. –2010. – Vol. 21. – No. 3. – P. 50-68.

УДК [321.7 : 329.12] : 321.74

Романюк О.І.

Харківська державна академія культури

ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

У статті розглядається проблема становлення ліберальної демократії в умовах посткомунізму. На ґрунті аналізу перебігу посткомуністичних трансформацій, автор робить висновки про те, що важливими чинниками руху до свободи і демократії виступають характер соціально-економічних і соціально-політичних відносин докомуністичного періоду розвитку суспільства та зовнішньополітичний контекст трансформаційного процесу.

Ключові слова: ліберальна демократія, ліберальна держава, громадянське суспільство, переходи до демократії, посткомуністичні трансформації.

Романюк А.И

ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ПОСТКОМУНІСТИЧЕСКИХ ОБЩЕСТВАХ

В статье рассматривается проблема становления либеральной демократии в условиях посткоммунизма. На основе анализа посткоммунистических трансформаций, автор делает вывод о том, что важными факторами движения к свободе и демократии выступают характер социально-экономических и социально-политических отношений докоммунистического периода и внешнеполитический контекст трансформационного процесса.

Ключевые слова: либеральная демократия, либеральное государство, гражданское общество, переходы к демократии, посткоммунистические трансформации.

Romanyuk O.

THE PROBLEM OF LIBERAL DEMOCRACY FORMATION IN POSTCOMMUNIST SOCIETIES

This article deals with the problem of liberal democracy formation in the frame of the postcommunism. The author draws a conclusion on the basis of the postcommunist transformations analysis, that the most important factors of liberty and democracy advance are the character of social-economic and social-politic relations in the precommunist period and foreign context of transformation process.

Key words: liberal democracy; liberal state, civil society, transits to democracy, postcommunist transformations.

Два десятиліття тому, коли після лавинного краху комуністичних режимів почався процес посткомуністичних трансформацій, мало у кого з фахівців у царині політичної науки виникав сумнів стосовно того, що його кінцевим пунктом має стати ліберальна демократія, яка, за думкою Френсіса Фукуями, являє собою універсальну та остаточну форму правління [1, с.135]. Ухвалення у посткомуністичних країнах нових конституцій, в яких декларувалися принципи вільного демократичного суспільства, здавалось, підтверджувало такі сподівання [2; 3]. Проте вже перші роки посткомунізму засвідчили, що процеси перетворень у різних країнах ідуть не тільки різними темпами, але й у різних напрямках, до чого привернув увагу Майкл Макфол [4]. Одні країни швидко наблизилися до якості ліберальної демократії, в других виникли гібридні режими, що балансують на межі демократії та авторитаризму, в третіх установилися та консолидувалися авторитарні режими.

Чому так розбіжно та суперечливо йдуть процеси посткомуністичних трансформацій? Що дозволило одним країнам досягнути якості ліберальних демократій і що загальмувало рух до свободи і демократії для інших? Дати відповіді на ці запитання й становить мету даної статті.

1. Дві складові ліберальної демократії

Ліберальна демократія як тип політичного режиму утворилася на ґрунті синтезу двох суспільно-політичних явищ демократії та лібералізму. Демократія (грец. δῆμοκρατία – *народовладдя*) виникла у Стародавній Греції як форма правління полісом (державою, суспільством), за якої усі політичні рішення ухвалювалися громадянами на народних зборах (агорі); виконавча влада здійснювалася різними комісіями, що утворювалися народними зборами; судочинство справляла колегія, до складу якої громадяни потрапляли внаслідок жеребкування. Проте така форма правління могла існувати тільки в невеликих державах, де усі громадяни могли зібратися на народні збори. У процесі історичного розвитку відбулося укрупнення держав, що зумовило загибель полісної демократії. Відродження демократії відбулося у нову добу, але це була інша її модель, оскільки у модерній демократії абсолютну більшість політичних рішень став ухвалювати не сам народ, а його представники, яких народ обрав до владних структур.

У становленні модерної демократії велику роль відіграв лібералізм (лат. *libertas* – *воля, свобода*), що як ідеологія і політичний рух був продуктом становлення буржуазних відносин. Розвиток буржуазного соціально-економічного укладу в надрах феодальної формації потребував особистої свободи людини (бо він ґрунтувався на вільному продажу робочої сили) та скасування податкового й інших видів урядового свавілля, яке заважало розвитку вільного підприємництва. Лібералізм вимагав обмеження монархічної влади, розширення функцій парламенту, впровадження правління Закону, незалежності судової влади, гарантування державою „невідчужуваних прав людини” на життя, свободу і власність, доступу представників третього стану до політичної влади.

Проте спочатку ідеї демократії та лібералізму не тільки відрізнялися, а й суперечили одна одній. Відповідно до первинного постулату лібералізму, утворюють громадянське суспільство тільки *власники*, які беруть участь у суспільному договорі й дають згоду на врядування. Натомість надання політичних прав незаможним верствам населення створює загрозу для приватної власності і гарантії свободи людини.

У ході політичних змагань, спираючись на народні маси, буржуазія крок за кроком виривала з рук монархічної влади все більше поступок стосовно громадянських свобод і політичних прав, своєї участі у здійсненні політичної влади, впровадження парламентського правління. Ця боротьба привела до виникнення ліберальних держав, що, як зауважує Йорген Мьоллер, ґрунтувалися на тріаді гарантованих свобод, принципі панування права та поділі влади, а не загальному праві голосу або принципі парламентського представництва [5, р.176]. Вони являли собою політичні режими, які Роберт Дал визначив як „конкурентні олігархії” [6, с.28], бо внаслідок виборчих цензів (майнового, освітнього, осілості та інших) у політичних виборах брала участь меншість населення. Перехід від конкурентної олігархії до демократії відбувся через скасування виборчих цензів і впровадження загального виборчого права, внаслідок чого до числа виборців було включено *більшість населення*¹. Велику

¹ Першою країною, яка у 1701 р. впровадила парламентське правління (систему за якою уряд формується парламентською більшістю), була Велика Британія. Проте ще у 1830 р. виборче право в ній мали тільки 220 тисяч громадян. Після виборчої

роль у демократичній трансформації ліберальних держав відіграв організований тиск на владу з боку незаможних верств населення (дрібних фермерів, ремісників, пролетарів), які, користуючись буржуазними свободами, створювали структури захисту своїх прав (селянські, кооперативні, професійні та інші спілки).

Коли і де відбувся перехід від конкурентної олігархії до демократії? Семюел Гантінгтон вважає, що вперше це відбулося у 1828 р. у США, коли скасування майнового цензу у старих штатах та приєднання нових штатів з виборчим правом для всіх дорослих чоловіків допомогли довести долю білих чоловіків, які дійсно голосували на президентських виборах, більш ніж до 50% [7, с.27]. Проти такого критерію є заперечення (особливо з боку прихильників гендерного та расового рівноправ'я), оскільки мова йде про більшість не від усього населення, а тільки *чоловіків*, та ще й *білих*. Проте уявлення про демократію та межі свободи, є, як зауважує Йозеф Шумпетер, „історично змінними” [8, с.337] і підходити з позиції сучасних стандартів до історичного минулого не варто. У контексті нашого дослідження принципово важливим є те, що перші ліберальні демократії виникли внаслідок еволюції ліберальних держав, що ґрунтувалися на доволі *розвиненому громадянському суспільстві*.

2. Особливості вихідної позиції посткомуністичних трансформацій

На відміну від старих ліберальних демократій, де запровадження громадянських свобод, розбудова структур самоорганізації суспільного життя та виникнення ліберальної держави передували становленню демократичного правління, у посткомуністичних суспільствах втілення демократичних процедур здобуття політичної влади випередило процес становлення громадянського суспільства. Таку відмінність зумовило те, що вихідною позицією посткомуністичних трансформацій були *тоталітарні режими*, за період функціонування яких відбулося *суцільне одержавлення* суспільного життя. Структури його самоорганізації були винищені вщент (або майже вщент) не тільки у політичній, але й у позаполітичних сферах [9].

У галузі економіки відбулося знищення вільного підприємництва та одержавлення суспільного виробництва. Скасування інституції приватної власності спричинило відсу-

тність економічних класів. Соціально-економічну структуру суспільства було підмінено соціально-політичною, бо, як про те наголосив Мілован Джилас, комуністичні суспільства поділялися на партійно-державну бюрократію („новий клас”), яка зосередила у своїх руках усі важелі влади, розпоряджалася одержавленими засобами виробництва та користувалася розгалуженою системою соціальних привілеїв, та відсторонених від влади та власності трудящих [10, с.197-229]. Відсутність економічних класів зумовлювало відсутність приватних економічних інтересів, які становлять фундаментальну основу для виникнення та розвитку громадянського суспільства.

Комуністичні режими цілеспрямовано ідеологізували суспільну культуру. Комуністична ідеологія, що мала офіційний статус та монопольний характер, насаджувала у суспільній свідомості колективістські та патерналістські настрої, відповідно до яких людина повинна була усвідомлювати себе не вільним індивідом, який своєю активністю створює своє та суспільне благо, а як гвинтик державного механізму, що виконує лише ті функції, які покладає на неї держава, за що й одержує від неї певні блага.

3. Реставраційні транзити

Проте, не дивлячись на вельми несприятливі вихідні умови, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словенія, Угорщина та Чехія вже за перше десятиліття посткомуністичних трансформацій набули якості ліберальних демократій. За висновками експертів моніторингової програми „Nation in Transit” вони вже на кінець 1990-х мали статус вільних країн з консолідованими демократичними режимами та консолідованою ринковою економікою [11]. Невдовзі до них додалася й Словаччина. Оцінюючи такий перебіг подій, Террі Карл і Філіпп Шміттер констатували, що ці країни добилися „незвичайних успіхів у демократичному транзиті” й „завершили перехід до демократії навіть швидше своїх попередників з Південної Європи та Латинської Америки” [12, с.8]. Що же спричинило незвичайно швидкі темпи демократизації та лібералізації у цих посттоталітарних країнах?

Секрет такого успіху криється, насамперед, у їх історичному минулому. Говорячи про історичне минуле, я маю на увазі те, що тоталітаризм був лише порівняно невеликим періодом у соціально-економічному і політичному розвитку цих країн. До встановлення комуністичних режимів вони належа-

реформи 1832 р. число виборців досягло 600 тисяч, у 1868 р. – 2,5 мільйонів, у 1883 р. – 9 мільйонів.

ли до числа індустріально-аграрних країн з високим (Чехія) та аграрно-індустріальних з середнім рівнем розвитку капіталізму. У них в достатній мірі було сформовано міський середній клас, представники якого, за думкою Гантінгтона, є найбільшими прибічниками демократизації [7, с.79]. За рівнем розвитку капіталізму та структур громадянського суспільства вони у довоєнний період випереджали країни Південної Європи та Латинської Америки.

Це ж стосувалося й політичного життя. Хоч у період між світовими війнами демократичний режим протягом усього часу функціонував тільки у Чехо-Словаччині, але в усіх цих країнах були ухвалені конституції², що впроваджували громадянські свободи та політичні права (хоч у більшості випадків й обмежені), усі вони у дототалітарні часи набули досвід парламентаризму, конкурентних напіввільних (у деяких випадках і вільних) виборів, багатопартійності, існування легальної опозиції, функціонування місцевого самоврядування.

Встановлення тоталітарних режимів стало сходом цих країн з колії їх природного суспільного розвитку. Тоталітарні режими в них мали *інстальовану* природу, бо виникли не на власному соціальному ґрунті, а були принесені на багнетах Червоної Армії під час Другої світової війни. Вони не сприймалися суспільною свідомістю як власні. Збройний опір комуністичній владі у післявоєнний період у Польщі та країнах Балтії, антикомуністичне повстання 1956 р. в Угорщині, політичні заворушення 1956, 1968, 1979-81 рр. у Польщі, „Празька весна” 1968 р. у Чехо-Словаччині є яскравими свідченнями неприйняття народами цих країн тоталітарної (радянської) моделі суспільного ладу.

Треба також враховувати й те, що комуністичні режими функціонували в них близько 50-ти років, а отже, на початок посткомуністичних трансформацій ще була жива генерація, яка сформувалася у дототалітарний період. У 1990-ті у Естонії, Литві, Латвії, Польщі, Чехії, Угорщині (а також у Болгарії) були прийняті закони про реституцію,

згідно з якими колишні власники або їх нащадки одержали право повертати націоналізовану за комуністичних режимів власність, що пришвидшило відживлення економічної та соціальної інфраструктури громадянського суспільства.

За період свого панування комуністичній владі не вдалося змінити культурний генокод населення, бо зміна культурного генокоду відбувається лише у третій генерації, а за час її функціонування встигло змінитися тільки дві. Трансформації, що почалися в цих країнах після краху комуністичних режимів, у суспільній культурі сприймалися як процеси повернення до попереднього, докомуністичного стану, на рейки свого природного розвитку. Специфіку такого переходу до демократії дуже влучно охарактеризувала Марія Мілова, визначив його як „реставраційний” [13, с.123].

3. Перспективи ліберальної демократії для країн Південно-Східної Європи

За показниками моніторингу Freedom House³ [14, 15], дуже близька до цієї якості сьогодні Хорватія, яка набула статус „вільної” країни, а показники додержання в ній політичних прав та громадянських свобод такі, як у Латвії або ж у Італії. Декілька гірші показники мають Болгарія, Румунія, Сербія та Чорногорія, що, як і Хорватія, мають статус „вільних” країн. Проте демократичні режими в усіх цих країнах залишаються „напівконсолідованими”, що заважає визнати їх ліберальними демократіями⁴. Ще гірші показники мають Македонія та Албанія, що також є „напівконсолідованими” демократіями, але мають статус „частково вільних” країн. „Частково вільною” країною є й Боснія і Герцеговина, але її політичний режим визначається як „гібридний”. Проте, оскільки урядова влада у вищезазначених країнах створена внаслідок вільних, конкурентних та загальних виборів, усі вони визнаються електоральними демократіями [16], хоч ступінь демократизації в кожній з них є різним.

Відставання цієї групи країн від провідної вісімки можна також пояснити історичними причинами. У дототалітарний період

² Треба звернути увагу на те, що, окрім Угорщини та Словенії, країни, що здійснили швидкий перехід від комуністичного тоталітаризму до ліберальної демократії, у міжвоєнний період мали республіканську форму правління. Угорщина була монархією за регентства адмірала Хорті, Словенія – складовою частиною Королівства сербів, хорватів та словенців (з 1929 р. – Югославія).

³ За думкою Ларрі Даймонда, Freedom House має найкращі емпіричні індикатори ліберальної демократії, з тих що існують [17, с.14].

⁴ Оскільки політичним силам цих країн ще не вдалося остаточно знайти консенсус щодо принципів, інститутів та норм функціонування політичної системи, це створює невпевненість щодо подальшої траєкторії їх політичного розвитку.

це були аграрні країни зі слабким ступенем зрілості капіталістичних відносин та невеликою питомою вагою міського середнього класу, що зумовило слабкість розвитку інфраструктури громадянського суспільства та втілення ліберальних принципів у суспільну культуру. Можна також припустити, що монархічна форма правління, що існувала в усіх цих країнах у міжвоєнний час, певною мірою сприяла гальмуванню демократичного процесу, бо політичні перевороти легітимізувалися королівською (у Болгарії – царською) владою.

Проте для пояснення відставання одних тільки історичних чинників є недостатньо, бо історичні передумови будь-якого процесу завжди корелюються з чинниками самого процесу. Для країн, що виникли на терені колишньої Югославії важливим чинником, що загальмував їх рух до свободи та демократії, стали балканські війни. Словенія, якій вдалося уникнути участі в них⁵, стала лідером ліберально-демократичних перетворень на посткомуністичному просторі. Перетворення у Хорватії, яка також мала хороші стартові позиції, були затримані⁶ внаслідок її безпосередньої участі у сербо-хорватській війні (1991-1995) та опосередкованої участі у сербо-боснійській (1992-1995). Сербо-боснійська війна розшматувала Боснію та Герцеговину на дві фактично самостійні частини (сербську та мусульмано-хорватську), що робить соціально-політичний поступ вельми проблематичним. На розвиток Македонії негативно вплинув напружений стан відносин корінного етносу з албанською меншиною (22% населення), що у березні-серпні 2001 р. викликало збройне протистояння між регулярною армією країни та військовими формуваннями албанців. Чорногорія, хоч безпосередньо не брала участь у військових конфліктах, але її перебування у складі СР Югославії (1991-2003)⁷, де провідну роль відіграла Сербія, не могло не відбитися на її суспільно-політичному розвитку. Сербія, яка під час розвалу Соціалістичної Югославії потрапила в заручники шовіністської полі-

тики уряду Мілошевича, десятиліття не виходила зі стану війни. Хоч сербська демократична революція 2000 р. стала єдиною вдалою революцією, з тих що відбулися на посткомуністичному просторі, але подальше просування цієї країни шляхом демократії обтяжує проблема Косова. Косове, яке 17 лютого 2008 р. проголосило свою незалежність від Сербії, тільки почало розбудовувати свою державність і має великі проблеми з її невизнанням як з боку Сербії (та ще багатьох країн світу), так і з боку сербського населення краю (6%).

З точки зору ліберально-демократичних перспектив розвитку країн цього регіону важливим є зовнішньополітичний чинник. Усі вони проголосили чітку орієнтацію на інтеграцію до європейських та євроатлантичних структур. 1 квітня 2009 р. Хорватія та Албанія стали повноправними членами НАТО, що досі для усіх посткомуністичних країн було першим щаблем входження до ЄС⁸. Намагання інтегруватися до ЄС є дуже важливим чинником у плані розбудови ліберальної демократії, бо: 1) країни-члени ЄС мають відповідати копенгагенським критеріям, серед яких чільне місце посідають забезпечення прав людини, розбудова ефективно функціонуючої ринкової економіки та стабільної політичної демократії; 2) встановлюється моніторинг за розвитком ситуації в країні, що певною мірою компенсує слабкість контролю з боку ще недостатньо потужних структур громадянського суспільства; 3) країні-кандидату надається вагома інтелектуальна та матеріальна допомога.

4. Поразка ліберально-демократичного проекту на пострадянському просторі

На відміну від країн Середньо- і Південно-Східної Європи та Балтії, одна половина з яких вже стали ліберальними демократіями, а інша наближається до цієї якості або, принаймні, орієнтується на неї, серед пострадянських країн домінують авторитарні режими неліберальної якості та немає (за винятком держав Балтії)⁹ жодної повноцінної

⁵ За винятком „10-денної війни” (25 червня – 4 липня 1991 р.), яка відбулася зразу ж після проголошення Словенію своєї державної незалежності. Втім ця війна на проведення у країні політичних та економічних реформ серйозно не вплинула.

⁶ Стейки радикальні реформи у Хорватії почалися тільки у 2000 р. [18, с.214].

⁷ Після розпаду СР Югославії Чорногорія ще три з половиною роки (4.02.2003-3.06.2006) входила до „Державного союзу Сербії і Чорногорії”.

⁸ Македонію не було прийнято до НАТО тільки внаслідок вето Греції, яка вимагає від цієї країни зміни її теперішньої назви Завдяки позиції Греції у офіційних документах ЄС та НАТО ця країна визначається як „Колишня югославська республіка Македонія”.

⁹ У подальшому як пострадянські країни визначаються усі країни колишнього Радянського Союзу, за винятком країн Балтії.

демократії та жодної „вільної країни”¹⁰. З 12-ти пострадянських держав 8 мають статус „не вільних” країн з „консолідованими авторитарними режимами”, 2 – „частково вільних” з „напівконсолідованими авторитарними режимами” (Вірменія та Молдова), 2 – „частково вільних” з „гібридними режимами” (Україна та Грузія) [14; 15].

Домінування авторитарної тенденції на пострадянському просторі теж можна пояснити історичним чинником. До встановлення комуністичного режиму усі пострадянські країни входили до складу Російської імперії, в якій капіталістичний період розвитку тривав тільки півстоліття і був обтяжений великою кількістю феодалних пережитків. Розвиток капіталізму на її терені був нерівномірний. Порівняно високого рівня він досяг у Прибалтиці, центрі та північному заході Росії, в Україні, тоді як у Середній Азії капіталізму взагалі практично не було. На пострадянському просторі ніколи не було буржуазного конституціоналізму та парламентаризму, альтернативних виборів на основі загального і рівного виборчого права. Період існування обмеженої багатопартійності тривав тільки близько десятиліття у дореволюційний час.

Комуністичний режим тут мав *оригінальне* походження, бо виник на власному напівфеодалному соціокультурному ґрунті, і за часів Сталіна, як про те пише Станіслав Андрескі, являв собою майже стовідсотковий тоталітаризм [19, с.44]. Структури громадянського суспільства, що почали тільки зароджуватися у період капіталізму, були винищені вщент. Важливим чинником для розуміння перебігу трансформаційних процесів на пострадянському просторі є те, що тоталітарний режим тут функціонував більше 70-ти років, за які змінилося три генерації населення, а отже, навіть ті невеликі культурні здобутки капіталістичного періоду розвитку (де вони малися) були втрачені.

Таким чином, впровадження після краху комуністичного режиму та розпаду Радянського Союзу електоральної демократії, у пострадянських країнах не мало під собою ані соціально-економічного, ані соціокультурного підґрунтя. Політичні партії, які масово виникли в першій період посткомунізму, не

маючи соціальної бази, являли собою клуби політизованої інтелігенції, клієнти певних лідерів, об’єднання колишньої компартійної номенклатури або ж політичні філії промислово-фінансових угруповань. У таких умовах політична влада, була неспроможною провести ринкові реформи, що є конче необхідними для становлення ліберальної демократії. Неминучі негативні явища ринкових реформ лякали владу, зумовлювали їх відкладання на непевний час або їх припинення, що усталило трансформаційну кризу. Приватизація набула номенклатурного характеру, за якого основні засоби суспільного виробництва потрапили до рук пов’язаних з владою структур. Олігархічні клани, що виникли в ході номенклатурної приватизації, для захисту своїх інтересів створили політичні партії, які, монополізуючи політичну владу, вихолостили зміст демократичних процедур. Певну роль у авторитаризації режимів відіграло впровадження у більшості пострадянських країн президентської моделі державного правління, про небезпеку якої для демократії попереджав Хуан Лінц [21].

Зовнішньополітичний чинник на пострадянському просторі діє у зворотному, ніж у інших посткомуністичних країнах, напрямі. Імперські амбіції Росії, які значно посилюються після приходу до влади Путіна, заважають розвитку відносин пострадянських країн з західними демократіями. На пострадянському просторі Росія підтримує авторитарні режими та проросійські політичні сили. Завдяки Росії існують самопроголошені держави Абхазії, Північної Осетії та Придністров’я, що справляє негативний вплив на розвиток ситуації у Грузії та Молдові. Західні демократії, не бажаючи сваритися з Росією, хоч періодично і роблять заяви щодо стану політичних прав та громадянських свобод у окремих країнах, проте жодних серйозних кроків з підтримання демократичного процесу на пострадянському просторі поки що не зробили.

5. Висновки

Рух до ліберальної демократії є надзвичайно складним та поліфонічним процесом, на якій впливають багато чинників. Усіх їх можна поділити на чинники вихідної позиції та чинники шляху. Як уявляється, чинники вихідної позиції виступають як детермінанти чинників шляху, бо шлях до свободи і демократії зумовлений тим структурним (соціально-економічними, соціально-політичними та соціокультурними) підґрунтям, що дісталася у спадок від попередніх часів.

¹⁰ На пострадянському просторі статус „вільної країни” мала тільки Україна у період 2005-2009 рр. Проте згідно з щорічним рейтингом політичних прав та громадянських свобод Freedom House за 2010 р., Україну віднесено до категорії „частково вільних країн” [20]

Досвід посткомуністичних трансформацій свідчить, що для розбудови ліберальної демократії важливими є не тільки особливості попередніх комуністичних режимів (ступінь їх тоталітарності, час функціонування тощо), але й характер суспільних відносин дототалітарного періоду розвитку країни. Країнам Середньо-Східної Європи та Балтії, що були значно просунуті у розбудові громадянського суспільства та ліберальної держави у докомуністичні часи, вдалося швидко перейти до ліберальної демократії. Країни Південно-Східної Європи, у яких такі передумови були слабкішими, більш важко дола-

ють цей шлях. На пострадянському просторі, де такі передумови були відсутні (або майже відсутні), домінують тенденції авторитаризації політичних режимів, згортання громадянських свобод, ігнорування політичних прав.

На рух до свободи і демократії суттєво впливає й зовнішньополітичний чинник, який для країн Середньо- і Південно-Східної Європи та Балтії є сприятливим, а для пострадянських країн ні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фукуяма Ф. Конец истории? / Ф. Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. – №3. – С. 134-148.
2. Конституції нових держав Європи та Азії / Упоряд. С. Головатий. – К.: Українська правнича фундація. Вид-во „Право”, 1996. – 544 с.
3. Конституции стран СНГ и Балтии / Моск. гос. академия; сост. Г. Н. Андреева – М.: Юрист, 1999. – 639 с.
4. McFaul, M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World / M. McFaul // World Politics. – Vol.54.– 2002. – №. 2. – P. 212-244.
5. Меллер Й. Откуда берется либеральное государство? Судьба демократии в постсоветском пространстве с точки зрения фискальной социологии / Й. Меллер; [пер. з англ.] // ПРОГНОЗИС. – 2008. – №1. – С. 175-191.
6. Даль Р. А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / Р. А. Даль; [пер. з англ.] – Харків: Каравела, 2002. – 216 с.
7. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон; [пер. с англ.] – М.: РОССПЭН, 2003. – 386 с.
8. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. А. Шумпетер; [пер. з англ.] – К.: Основи, 1995. – 526 с.
9. Романюк О. І. Проблема типологізації політичних режимів в контексті аналізу демократичних транзитів / О. І. Романюк // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – № 555. – Серія: „Питання політології”, вип. 4. – Х., 2002. – С. 16-25.
10. Джилас М. Новый класс./ М. Джилас; [пер. с сербо-хорват.] // Лицо тоталитаризма. – М.: Новости, 1992. – С. 159-360.
11. Rankings and Classifications East Central Europe and NIS [Електронний ресурс] // Nation in Transit 1998. – Режим доступу: <http://freedomhouse.org/survev99>
12. Карл Т.Л. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформа-
- ций / Т. Л. Карл, Ф. Шмиттер; [пер. з англ.] // Полис. – 2004. – № 4. – С. 6-27.
13. Мілова М. І. На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант: монографія / М. І. Мілова. – Одеса: Астропринт, 2005. – 328 с.
14. Table of Independent Countries [Електронний ресурс] // Freedom in the World 2010. – Режим доступу: www.freedomhouse.org/uploads/fiw10/TableofIndependentCountriesFIW2010.pdf
15. 2010 Rankings by Regime Type [Електронний ресурс] // Nation in Transit 2010. – Режим доступу: www.freedomhouse.org/images/File/nit/2010/NIT-2010-Tables-final.pdf
16. Electoral Democracies [Електронний ресурс] // Freedom in the World 2010. – Режим доступу: www.freedomhouse.org/uploads/fiw10/ElectoralDemocraciesFIW2010.pdf
17. Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации? / Л. Даймонд; [пер. с англ.] // Полис. – 1999. – № 1. – С. 10-25.
18. Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / О. Гаврилишин; [пер. з англ.] – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2007. – 384 с.
19. Andreski, S. Max Weber's Insights and Errors / S. Andreski. – L.; Boston: Routledge & Kegan Paul, 1984. – 155 p.
20. Серйозний удар по демократії у регіоні // Дзеркало тижня. – 2011. – 15 січня. – С.1.
21. Лінц Х. Дж. Небезпеки президентства // Глобальне відродження демократії / За ред. Л. Даймонда, М. Платтнера [пер. з англ.] – Львів: Ахілл, 2004. – С.178-197.

УДК 321.7.

Авксентьєва Т.Г.
Харківський національний
університет радіоелектроніки

СПЕЦИФІКА РОЗУМІННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО КОНЦЕПТУ В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ

Стаття присвячена питанням специфіки експлікації демократичного концепту в інформаційну епоху. Відзначається негативізм тенденції на пріоритет технології над аксіологією у духовно-практичному опануванні світу людиною. Виклики сучасності відбиваються на розумінні демократії: процедурні аспекти превалюють над змістовними. В українському суспільстві це виявляється в актуалізації проблеми прав і свобод особи як першооснови демократичної моделі суспільного устрою.

Ключові слова: демократія, інформаційне суспільство, інституціонально-технологічні аспекти, аксіологія, життєві смисли.

Авксентьєва Т.Г.

СПЕЦИФИКА ПОНИМАНИЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО КОНЦЕПТА В ИНФОРМАЦИОННУЮ ЭПОХУ

Статья посвящена вопросам специфики экспликации демократического концепта в информационную эпоху. Отмечается негативизм тенденции на приоритет технологии над аксиологией в духовно-практическом освоении мира человеком. Вызовы современности отражаются на понимании демократии: процедурные аспекты превалируют над содержательной стороной. Для украинского общества это проявляется в актуализации проблемы прав и свобод личности как первоосновы демократической модели общественного устройства.

Ключевые слова: демократия, информационное общество, институционально-технологические аспекты, аксиология, жизненные смыслы.

Avksent'eva T.

SPECIFICITY OF UNDERSTANDING OF DEMOCRATIC CONCEPT IN INFORMATION EPOCH

The article is devoted to problems of specificity of explication of concept of democracy in information epoch. Author notes negativism of tendency to priority of technology over axiology in spiritual and practical mastering of the world by human. The calls of modern times are reflected on understanding of democracy: procedure's aspects are prevails over substantial side. For Ukrainian society this is reflected in actualization of the problems of right and freedom of the personality as basis of democracy's model of organization of society.

Key words: democracy, information society, institutional aspects, axiology, life's senses.

Сучасне суспільство у світовому масштабі входить до нової епохи завдяки черговій інформаційній революції. Нові якісні зміни розпочалися із виникненням мікропроцесорної технології і входженням до нашого життя комп'ютерної техніки. Відповідно, вже з 60-х років ХХ ст. об'єктом уваги дослідників стає інформаційне суспільство як соціальна, економічна і культурна система. З появою Інтернету процеси зміни моделі епохи, її моральних цінностей набули довшої форми. Сьогодні навіть уводять до наукового обігу поняття мережевого, постінформаційного суспільства. Зрозумілим є той факт, що змінюються кардинальним образом наші уявлення про світ і ці зміни світоглядного характеру напряму пов'язані із розвитком інформаційних технологій.

Проблему специфіки суспільних процесів в інформаційну епоху докладно висвітлювали такі автори, як М. Кастельс, Д. Белл, П. Хіманен, Дж. Нейсбіт, М. Луман, Дж. Грей, К. Мей, Е. Тоффлер, Х. Ленке, В. Іноземцев, О. Панарін, О. Зинов'єв, М. Делягін, С. Кара-Мурза ті ін. Метою ж цієї статті є зосередження на специфіці розуміння самого демократичного концепту в інформаційну епоху, оскільки таке розуміння дещо відрізняється у різні періоди розвитку демократії та у різних суспільствах.

У загальному плані інформаційне суспільство ми можемо визначити як таке, що має високий рівень креативності при пріоритетному використанні ІТ-технологій. Як указує М. Кастельс, інформаційне суспільство становить специфічну форму соціальної організації, в якій завдяки новим технологічним умовам за певного історичного періоду генерування, обробка, передавання інформації стали фундаментальними джерелами виробництва та влади [1, с.42-43]. Глобальна інформаційна революція надзвичайно стимулювала розвиток інтелектуальних і творчих здібностей людини на засадах використання нових інформаційних технологій. Будь-які надзвичайні можливості, особливо пріоритетно технологічного змісту (як сьогодні) потребують адекватної відповіді у зростанні почуття відповідальності та формуванні механізмів стримування й контролю як нормативного, так і соціокультурного плану. Питання про співвідношення цивілізації та культури в умовах глобалізаційних викликів інформаційної епохи набуває для подальшої долі людства ключового значення. У сучасному світі, на жаль, все чіткіше простежується така тенденція: цивілізація (як техно-

логія діяльності, певний спосіб організації життєвих смислів), на відміну від служіння культурі відривається від неї, починаючи панувати своїми засобами над вищими цінностями. Спотворюється сама логіка процесу духовно-практичного освоєння світу людиною, коли системобудівне ядро культури – життєвий смисл, який реалізується за допомогою тих або інших засобів – підкоряється цим засобам. Аксиологія діяльності людини (її ціннісноорієнтовний ґрунт, система творення життєвих смислів) постає, таким чином, „бідною родичкою” у системі цілей і засобів, тобто технології діяльності.

Щоб краще усвідомити негативні наслідки цього спотворення логіки розвитку людства, що особливо є відчутними у сучасну добу, слід згадати відому притчу. Перехожий питає трьох робітників, які везуть тачки з цеглою, що вони роблять. Перший відповідає: „Вожу цеглу”, другий – „На хліб заробляю”, а третій – „Собор мурую”. Хоча всі вони виконують одне й те саме виробниче завдання (доставляють цеглу) в один спосіб. Отже, коли припустити, що рівень їхньої майстерності (технології) однаковий проте аксиологія діяльності, її сенс у них різний. Лише в останнього його особистісний сенс та сенс справи, в якій він бере участь (собор – символ великої справи), збігаються [2, с.10]. Так само людина може бути цивілізованою (мати високий рівень освіти, технологічних навичок), однак виявлятися малокультурною, або навіть бездуховною (коли вона має культуру, що заперечує сама себе). Сенс її діяльності не гармонізується із світовою і вітчизняною культурами, розривається зв'язок балансу розвитку суспільства, особистості, природи. Критичне зростання подібних настанов у світовому соціальному просторі загрожує ноосфері (сфері розуму), бо вона також може налаштуватися на заперечення самої себе, тобто розум, який втратив гуманістичні життєві смисли, швидше за все виявиться силою руйнації власного існування. Риси бездуховності ми бачимо сьогодні насамперед у такому ставленні людини до світу, коли все стає лише засобом задоволення поточних біологічних і матеріальних потреб, а не способом самореалізації. Відомий та доленосний для людства принцип, сформульований видатним французьким філософом Р. Декартом „Мислю, отже, існую”, на жаль, у суспільстві загального споживання перетворюється на новий основний життєвий смисл „споживаю, отже, існую”. Важливо, що володіння знаннями (наприклад, про те, що є гармонія, справедливість, краса,

добро й зло, милосердя) само по собі не дає підстав для входження людини у духовно-практичний простір відповідних життєвих смислів. Наявність у людини здатності виступити носієм та творцем цих смислів виявляється лише у здатності людини інтерпретувати їх у відповідних діях. Тобто зрозумілим стає марність намагання з'ясувати відносини та визначити, хто правий, а хто ні між представниками різних типів культур. Вони, звісно, можуть певним чином зрозуміти один одного, однак інтерпретувати життєві смисли в діяльності все-таки будуть у межах свого культурного контексту.

Природа робить людину індивідом, суспільство наділяє людину соціальними якостями і формує її як особистість. Однак саме культура надає людині унікальності, робить її індивідуальністю. Д. Белл виділив три сфери сучасного суспільства – суспільні структури, політичні організації і культурні орієнтації та стверджував, що культурний сектор суспільства починає знаходитись у більш напружених стосунках з економікою, котра підкоряється дії технократично регульованих соціальних структур [3]. Культура стає сама по собі ворожою чинним соціальним інститутам і законам, вона повернена проти всевладдя та стандартизації політичних і техніко-економічних тенденцій соціального розвитку. Такої ж думки про негативний вплив техніки, технологій на культуру дотримувався й Х. Ортега-і-Гассет. Сама техніка, відзначав він, будучи для людини, з одного боку, декотрою безмежною здібністю, а з іншого – чинником спустошення людського життя, змушує кожного жити виключно вірою у техніку, і тільки в неї. Тому наш час, як ніколи, – технічний – виявився на рідкість беззмістовним і порожнім. Чим складніше цивілізація, тим важче проблеми, які вона ставить перед нами, тому прогрес неминуче тягне за собою одну із загроз: життя стає кращим, а разом із тим – складнішим [4, с. 117].

Пришестя нових технологій потребує змін або ж упорядкованості наших уявлень про те, що є здоровий глузд і безумство, справедливість і несправедливість, раціональність і ірраціональність, краса і потворність. Звичайно, важливе значення має й з'ясування ціннісних настанов, впорядкування управління суспільними справами, що ще за часів Стародавньої Греції визначали політичну сферу. Благородна демократична ідея рівноправ'я, вказує Х. Ортега-і-Гассет, перестала бути далеким ідеалом і перетворилася на безсвідоме нездійсненне бажання.

Як тільки ідеальне стає реальним, воно позбавляється ідеальності, а водночас втрачає привабливість ідеалу, останній перестає впливати на людину [4, с. 52]. Питання про свободу і несвободу, права та безправ'я, на нашу думку, сьогодні потребують особливої уваги. Так само питання про долі демократичного концепту та можливі форми його втілення виходять на новий рівень наукової рефлексії.

Ідея демократії у новітній політичній історії виявилася провідною зіркою та надихаючим чинником великих суспільно-політичних зсувів у багатьох суспільствах, є навіть примусовою палицею, приводом для зазіхань певних соціальних спільнот на світове панування. Отже, сьогодні ми бачимо велику кількість визначень демократії. Однак результати намагань впровадження її у різних регіонах світу досить неоднозначні, розпливчасті й призводять часто-густо до прояву такої визначальної тенденції епохи, як зростання самозаперечення будь-яких ідей. Демократія починає заперечувати себе. Все чіткіше лунають голоси не лише на буденному рівні, а й на науково-теоретичному про кризу демократії як науково-дослідної програми й практичної моделі втілення цілей та засобів життєвих смислів сучасної людини. Отже, ідея Ф. Бекона, видатного англійського філософа XVII ст., про панування різноманітних ідолів над людською свідомістю постає сьогодні як ніколи актуальною стосовно майбутньої долі демократії. Ф. Бекон вказував, що для реформування науки слід очистити розум від помилок. Він визначив чотири перепони на шляху пізнання – чотири ідоли або примари. Це „ідоли роду” і „ідоли печер”, „ідоли ринку”, „ідоли театру”. Вони відповідно зумовлені природою людини (коли вона хибно судить про природу, виходячи з власних якостей та виявляє телеологічне уявлення про природу); помилками суб'єктивних переваг в уявленнях окремих суб'єктів пізнання; перепонами від некритично засвоєних хибних думок, коли розум підкорюється цим хибним думкам. І звісно ж велике значення має боротьба з „ідолами ринку”, коли спілкування людей за допомогою слів спотворює сутність предметів у процесі слововикористання, інтерпретації поняття змінюють сенс або ж формуються на засадах випадкового враження від предмету. Тобто завданням наукового пошуку постає з'ясування відповідності поняття предмету. Стосовно нашого предмету дослідження демократії саме права та свободи людини є кінцевою формою та одночасно

першозасадою демократії як моделі суспільного устрою.

Сьогодні сутність демократії розпорошується у вирії розмаїття її визначень. Найвною є тенденція намагання визначити поняттям „демократія” феномени організації управління суспільними справами, які значно далекі від її докорінних параметрів. На жаль, до поняття демократії апелюють часто-густо різноманітні політичні сили у всьому світі, які налаштовані на використання позитиву демократичного декору у своїх політичних програмах для реалізації своїх приватних амбіцій, пов’язаних із зазіханнями на владу. Це стосується і світового розподілу сил впливу: країни-лідери у геополітичному просторі, пов’язані переважно із західно-європейським типом цивілізації, використовують ліберально-демократичні моделі суспільно-політичного устрою як методологічне підґрунтя для проведення пріоритетного впливу на країни периферії та навіть для втручання у внутрішні справи суверенних країн. Так, після торжества демократії за американським рецептом у Косово та Метохії було вбито, поранено, вкрадено понад дві з половиною тисячі людей, в основному сербів. Першу хвилю насилля за правління Мілошевича з лихвою перекинула нова – при американцях [5, с.195]. Така ситуація, яка характеризується, по-перше, розпорошенням поняття демократії, по-друге, довільним використанням демократичного концепту без наявної відповідності якісному змісту феномена, по-третє, застосуванням демократичного концепту для реалізації цілей, які є прямим запереченням його джерельної ціннісної основи, – свідчить про кризу сутності демократії. Можна сказати, що ця криза пов’язана з вихолощенням сутності через розпорошення та амбівалентність використання поняття. В українському суспільстві ці явища виявляються досить рельєфно. Насамперед слід зазначити зростання невдоволення самою ідеєю демократії. Провали практичних політичних заходів конкретних сил пов’язуються у суспільній свідомості із недосконалістю демократичних методів управління суспільним цілим. Вади особистої неспроможності стабілізувати життя суспільства, на жаль, ототожнюються з неефективністю та надмірною гнучкістю, невловимістю механізму відповідальності політичної влади демократичного типу. Постійне, нав’язливе просування політиками демократії як споживчого бренду призводить до зростання відповідної негативної реакції громадян-споживачів в умовах, коли їхні спо-

живацькі експектації та реальні пропозиції політичного товару все більше не збігаються. На тлі загального високого рівня розчарування в результатах політики, що проводиться останнім часом, нестабільності, яка виявляється як на індивідуальному рівні громадян, так і на рівні всього суспільства та зростання зневіри у можливості майбутнього покращання ситуації складаються передумови для закріплення негативних ціннісних настанов стосовно демократичного вибору взагалі.

На нашу думку, все ж таки поки що зберігається притягальна сила демократичного ідеалу в українському суспільстві, тобто процеси зневіри у демократичному концепті ще не набули незворотного характеру. На це є декілька впливових причин. Серед них можна згадати наявність глибинно історичних традицій, пов’язаних із демократичними цінностями на українському тлі: народ, який жив на своїх землях століттями, виборював право на свободу, розуміючи його цілковито ліберально – як свободу від будь-якого свавілля. Важливо зазначити, що це свавілля розглядалося не лише як прояв індивідуальних, або групових зазіхань на свободу, а й як прояв, насамперед, державницького свавілля. Це виявилось в інституціоналізованому насиллі-примусі: з боку привілейованих груп, які державу використовували для реалізації своїх владнозначущих інтересів. Характерним епізодом цієї боротьби за волю є визвольна війна середини XVII століття, а потім опір будь-якому всевладдю з боку пересічних народних мас. Опір був однією з вагомих причин того, що кріпацтво на українських землях, остаточно впроваджується у межах російської імперії лише наприкінці XVIII ст. Тоді як на суто російських воно стабілізувалося значно раніше.

Ще одним фактором підтримки демократичного ідеалу є нещодавня (в історичному сенсі) відмова більшості від тоталітарного минулого. Однак сьогодні все частіше почали з’являтися більш помірковані, ніж у 90-ті роки минулого століття оцінки радянського періоду нашої історії. Це, звісно, є позитивним фактором, оскільки крайнощі не сприяють адекватному сприйняттю феноменів життя та розробці раціональних відповідей на історико-культурологічні питання. Між тим, тенденції на негативізм у розумінні демократії можуть отримати штучне підсилення у пропаганді зацікавленими політичними силами як ідеалізації минулого, так і у створенні імідж-маркерів „сильної руки” – „ефективної влади”. Таким чином, на нашу дум-

ку, для майбутнього українського суспільства у межах демократичного концепту слід усвідомити, що постійне розходження поняття та сутності демократії може призвести до вкрай негативних наслідків, закладається підґрунтя для впровадження авторитарних моделей управління суспільством, яким навіть не буде необхідності прикриватися демократичним декором, поглиблення і до того вже стійких політико-режимних рис неопатримоніалізму. Як зазначає М. Сазонов, „складається враження, що сьогодні Україна демонструє світові ноу-хау у вигляді приватизації самої влади” [6, с.16].

Криза сприйняття демократії в інформаційну епоху віддзеркалює загальний конфлікт між аксіологією діяльності та технологією, що з особливою силою є наявною саме на певному етапі людства. У розумінні поняття „демократія”, як ми бачимо сьогодні, превалюють саме риси, що пов’язані із технологією впровадження демократії із забезпеченням інституціонального підґрунтя, тобто відповідної організації. Інституціонально-технологічні аспекти починають переважати над джерельною аксіологічною сутністю демократії в її розумінні. У процесі нібито набуття демократичного змісту знецінюється, нівелюється, виплескується докорінний зміст. Красномовно свідчить про це українська увага до процедури виборів, популярність промов експертів, нестабільність інституційно-конституційної моделі, однак на цьому тлі розквітає повна зневага до прав і свобод людини, до їх стану та практичних механізмів захисту. На жаль, інститути та процедури стають у нашому суспільстві та політикумі важливішими за людину. Як справедливо вказує М. Делягін, для ефективності управління потрібна не формальна, а змістовна демократія, що розуміється не як перелік тих чи інших засобів у різних ситуаціях (зокрема, за різного ступеня розвитку суспільства), але як досягнення результату: забезпечення максимального повного врахування керівною системою інтересів та думок, які існують у керованій структурі [7, с. 173]. В іншому випадку заперечується культуротворчий зміст демократії. Впровадження та розвиток життєвих смислів як на особистісному, так і суспільному рівні справи побудови демократичного соціуму в українських умовах для більшості населення розпрошуються, деактуалізуються через наявні потреби виживання. Активно нав’язується думка про те, що технології можуть бути самодостатнім чинником удосконалення суспільного життя. Всеваддя та стандартизація

політичних і техніко-економічних тенденцій соціального розвитку в інформаційну епоху виявляють ворожий вплив на культурні аспекти життя людини. Доля демократичного концепту сьогодні свідчить на користь цьому твердженню.

Як пише К. Мей, „хоча нові ІКТ потенційно можуть прискорити процес демократизації суспільства, сьогодні далеко не всі громадяни мають бажання сильніше долучатися до політичних процесів. Інформаційна ера не привела до глибокого перетворення політичного життя” [8, с.140]. Це стосується насамперед підсилення контролю з боку керованих нам керівниками та перспектив формування сутнісно-демократичного культурно-ціннісного простору, взаємодії влади та суспільства. Зміст цього простору у пріоритеті керованих над керівниками, або хоча б у рівності сторін. Саме у цьому глибинна відмінність демократичного змісту управління суспільними справами від недемократичного. В Україні сьогодні, справедливо пише М. Сазонов, демократія – заручниця політиків, відсутній саме його величність контроль за діями представників народу у владі з боку самого народу [6, с.74].

Саме духовно-культурні складові сьогодні є ключем до інновацій та суспільного розвитку. Культура повинна бути останніми критерієм суспільного прогресу через посередництво усіх соціальних індикаторів і показників зростання. Соціальні зміни отримують пріоритетно саме культурну мотивацію, стан культурного потенціалу суспільства визначає темпи і характер процесів інформатизації та набуття якостей новою інформаційною епохою. На нашу думку, демократичний концепт у своєму духовно-культурному змісті є важливішою складовою гуманізації процесів становлення нової епохи. Кастельс та Хіманен так розкривають соціальні напрямки формування нових якостей епохи: „Концепція інформаційної держави благоденства включає ідею оновлення структур держави благоденства завдяки більш динамічній мережевій організації, економіки організації з високим ступенем соціальної справедливості та колективного захисту трудящих .. Держава свідомо розвиває застосування інформаційних технологій для вирішення соціальних завдань” [9, с.115-116]. Така держава благоденства виявляється не лише запорукою гарантованого виживання та джерелом легітимності національної держави, а й є основою проекту побудови національної ідентичності. Однак для цього необхідним є само вплив інтересів народу.

Захист прав і свобод особистості повинен діалектично взаємодіяти з підсиленням реалізації інтересів на рівні соціальних груп та народу в цілому. Таким чином, важливо уникати надмірної індивідуалізації соціального простору задля запобігання нової варваризації та атомістичного розривання суспільно-інтегративних ідентифікацій. Сьогодні ми бачимо майже левіафанівську силу сучасних комп'ютерних технологій: віртуальна реальність, що утворюється ЗМІ, часто стає більш правдоподібною і достеменною в очах масової аудиторії, ніж справжня реальність. Інформаційно-комунікативні технології надають можливості для нового рівня маніпуляції свідомістю. Звісно, що благополучні суспільства можуть поступово „вповзати” до тоталітарної парадигми суспільного розвитку, навіть не усвідомлюючи цього, легковажно враховуючи, що високий рівень ІКТ, наявність відносно давніх традицій процедурної демократії та індивідуалістична етика є запорукою від тоталітарних тенденцій. Насправді, слід, мабуть, прислухатися

до критики, яка стосується змісту сучасної представницької демократії. Вона соціально нерівних людей трактує як рівних за статусом „власників виборчого голосу”. Для того, щоб останні готові були зректися свого тривалого соціального досвіду та відмовитися від своєї групової лояльності, потрібно відбутися одне з двох: або вони повинні повірити в те, що політика спроможна переокреслити тривалі дії економіки, історії, культури і насправді може подарувати їм „нове життя”; або ж вони беруть участь у політиці як представники особливої „культури дозвілля”, якій байдужі реальні соціальні проблеми [10].

Таким чином, нова інформаційна епоха ставить перед людством нові проблеми та виклики. Сьогодні рівень ІКТ примушує глибше замислитися над долею демократії, бо саме її духовно-культурні складові, набуття ними сутнісного втілення на практиці є хоча б деякою гарантією майбутнього існування й розвитку людства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура; [пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана]. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
2. Бичко А.К. Теорія та історія світової вітчизняної культури: курс лекцій/ А.К.Бичко, Б.І.Бичко, П.І. Ігнатенко, А.П. Голуб та ін. – К.: Либідь, 1992. – 392 с.
3. Белл Д. Социальные рамки информационного общества [Электронный ресурс]/ Д. Белл. – М.: Прогресс, 1986. – С. 330–342 – Режим доступа: <http://alt-future.narod.ru/Future/bell.htm>.
4. Ортега-и-Гассет Х. „Дегуманизация искусства” и др. работы. Эссе о литературе и искусстве/ Х. Ортега-и-Гассет; [пер. с исп.]. – М.: Радуга, 1991. – 639 с.
5. Казинцев А. Симулякр, или стекольное царство/ А. Казинцев // Наш современник. – 2003. – №2. – С. 186-210.
6. Сазонов М.І. Український конституціоналізм: національне надбання чи гіркий досвід? /Сазонов М.І. – Харків: Корпорація „Техностандарт”, 2008. – 80 с.
7. Делягин М.Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации: курс лекций. – 3-е изд., перераб. и доп. / М. Делягин. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 768 с.
8. Мей К. Інформаційне суспільство. Скептичний погляд / К. Мей; [пер. з англ.]. — Київ: „К.І.С”, 2004. – 220 с.
9. Химанен П. Информационное общество и государство благосостояния: Финская модель / П. Химанен, М. Кастельс ; [пер. з англ.]. – М.: Логос, 2002. – 224 с.
10. Панарин А. Стратегическая нестабильность XXI века [Электронный ресурс] / А. Панарин. – Режим доступа: http://www.gramotey.com/?open_file=1269009380.

УДК: 323. 2.(477)

Топалова С.О.

Харківський інститут банківської справи УБС НБУ

ГРОМАДЯНИН ЯК ГОЛОВНИЙ ПАРАДОКС ДЕМОКРАТІЇ

У статті розглянуто проблеми формування моделі демократичного громадянина на сучасному етапі політичного розвитку України, визначено головні загрози для демократії, джерелом яких є громадяни. Проаналізовано роль гуманітарної освіти у процесі становлення культури громадянськості.

Ключові слова: політична культура, культура громадянськості, політичний режим, політичні міфи, маніпулювання.

Топалова С.А.

ГРАЖДАНИН КАК ГЛАВНЫЙ ПАРАДОКС ДЕМОКРАТИИ

В статье рассмотрены проблемы формирования модели демократического гражданина на современном этапе политического развития Украины, определены основные угрозы для демократии, источником которых становятся граждане. Проанализирована роль гуманитарного образования в процессе становления культуры гражданственности.

Ключевые слова: политическая культура, культура гражданственности, политический режим, политические мифы, манипулирование.

Topalova S.

THE CITIZEN AS THE MAIN PARADOX OF DEMOCRACY

The article deals with the formation of a democratic citizen at the present stage of Ukrainian political development. The major threats for the democracy with a citizen as their main source were determined. The role of liberal education in the process of citizenship culture development was analyzed.

Key words: political culture, culture development, political myths, political regime, a manipulation.

Комуністичне суспільство, яке остаточно сформувалося в мозку людей, буде залишатись таким навіть за наявності усіх атрибутів західної демократії. Зміст цього відомого політичного афоризму точно ілюструє не лише стан масової політичної культури сучасного українського суспільства та його реальні здобутки на шляху демократизації, але й вказує на фундаментальні науково-теоретичні проблеми становлення і функціонування демократичного режиму, пов'язані із формуванням політико-культурних передумов. Ключовими аспектами понять „громадянство”, „культура громадянськості” є залученість людини до справ соціальної спільноти та відповідальність як за власну участь, так і за стан спільноти. Однак міра залученості і міра відповідальності визначаються типом політичної системи і характером полі-

тичного режиму, що формують відповідний тип політичної культури і модель громадянина, які втілюють визначені владні пріоритети та ідеологічні цінності.

Українське суспільство, маючи певні історичні передумови та деякі традиції демократичності, але, проживши значний період в умовах недемократичних режимів, сьогодні відчуває пріоритетний політико-культурний вплив останніх. Передумови для подолання патріархально-підданської культури та психології „виживання і пристосування” не створені. Тому питання про те, яку роль відіграватимуть громадяни, стануть вони рушійною силою подальшої демократизації чи знищать своєю пасивністю і некомпетентністю незначні „паростки” демократії, залишається сьогодні відкритим.

Осмилення сутності та якостей громадянина, їх реалізації за умов демократичного правління, сягає Античної цивілізації. Так,

громадянами стародавніх Афін вважались лише ті вільні чоловіки-власники, які брали участь у роботі народних зборів, судів, виборах та роботі виконавчих магістратур. Така політична участь була водночас громадянським правом і обов'язком. „Золотий вік” античної демократії ознаменувався і формуванням основ наукових концепцій громадянського суспільства, демократичного режиму, поняття громадянина і ідеї громадянства. Показово, що і в політичній практиці, і у філософських вченнях, зокрема, у роботах Аристотеля, Цицерона, увага акцентувалась на активній реалізації політичних прав. У руслі античних традицій обґрунтовують модель громадянина як активного учасника політичного процесу і теоретики Нового Часу – Ж.Ж.Руссо, Дж. Локк, А. де Токвіль, досліджуючи підґрунтя американської демократії, також в якості фундаментальних також визначає ментальні риси і політико-культурні якості американців. Він зазначає: „... ті політичні права, якими користуються мешканці Сполучених Штатів, постійно нагадують кожному громадянину про те, що він живе у суспільстві. Громадянин спочатку служить суспільним інтересам з необхідності, а відтак уже здійснює свідомий вибір ...” [1, с. 415]. Як бачимо, саме риси активістської громадянської культури визнаються такими, що забезпечують ефективне використання гарантованих прав.

У ХХ столітті обґрунтування моделі демократичного громадянина відбувається в рамках концепцій пасивного й активного громадянства. Згідно з першою, автором якої є Т. Маршалл, демократична держава, яка гарантує своїм підданам усі політичні права і забезпечує можливості для політичної участі, сама тим самим перетворює підданих у громадян [2]. На нашу думку, таке бачення є обмеженим. Людина, яка досягла певного віку, формально має право на водіння автомобіля. Але, чи зробить лише наявність і гарантії цього права людину водієм, а рух, як мінімум, безпечним? Відповідь очевидна. Вона повинна вміти користуватись цим правом, а вміння визначається знанням правил руху, механізмів управління автомобілем. Крім того, необхідно підтвердити наявність знань і вмінь, і лише потім реалізувати формальне право. У протилежному випадку чи у разі недотримання правил реалізація формального права стає життєво небезпечною для самого водія та інших учасників дорожнього руху. Суспільство є не менш складною системою з точки зору структури і механізмів управління. То чи можна цією системою

управляти без знань і компетентності, як базового підґрунтя ефективності.

Прибічники другої моделі [3] наголошують на недостатності формальної наявності політичних прав, і, навіть, гарантії їх реалізації, акцентують увагу на здатності впливати на політику і активності політичної участі. Власне, ці концепції відображають юридичний і політичний бік громадянства. Формально закріплений статус, взаємодія на основі взаємних прав і обов'язків визначають юридичний аспект. Однак найдемократичніше конституційне закріплення найширших громадянських і політичних прав може виявитись абсолютною формальністю, сумісною з недемократичними політичними режимами, про що свідчить і наш власний досвід. Тому актуальним, з точки зору реального функціонування демократії, її якості і ефективності, є більш широке, політологічне розуміння громадянства, яке окрім формальних юридичних аспектів включає політико-культурні характеристики і якості, що визначають здатність користуватись і дозволяють ефективно реалізовувати закріплені права, впливати на політичний процес і усвідомлювати відповідальність власного впливу.

Отже, в подальшому, виходимо з двох позицій: широкої інтерпретації громадянства, що включає проблематику культури громадянськості, оскільки саме комплекс активістських політико-культурних орієнтацій і відповідних політичних цінностей спонукає громадянина до участі у політичному житті, визначає здатність до такої участі; усвідомлення того, що модель громадянина і культура громадянськості є продуктом впливу багатьох чинників.

Модель громадянина формується, підтримується і коригується в рамках конкретної політичної системи, визначається її типом і специфічними характеристиками. Деспотичні, тоталітарні системи формують не просто слухняного і покійного підданого, не здатного навіть подумки допускати можливість непокори чи протесту, але й насаджують „активну форму несвободи” як беззаперечну готовність до підтримки дій влади за її ж вказівкою, що є, по суті, єдиною формою політичної участі громадян, поряд із такою ж специфічною формою електоральної участі. Такі громадянські якості у комплексі із відчуттям панічного страху перед владою протягом майже століття цілеспрямовано формувались у наших співгромадян. Сьогодні вони також виступають суттєвою складовою політичної свідомості і культури громадян, навіть тих поколінь, які народи-

лись вже після розпаду СРСР. Висновок про наявність таких стереотипів у сучасної молоді можна робити навіть не звертаючись до результатів соціологічних досліджень, а із власного 15-річного досвіду викладацької діяльності. Так, при вивченні із студентами тем „Політична система”, „Політичні режими”, „Держава”, в числі перших ставлю запитання: „Хто головний у державі?”. Показово, що 80-90% студентів намагаються знайти відповідь, перераховуючи різноманітні владні статуси: президент, прем'єр-міністр, іноді, вказують на залежність від форми правління. І лише в небагатьох випадках, скептично, хтось говорить: „Я”, але не може аргументувати свою відповідь. На нашу думку, це є однозначним свідченням наявності стійкого, певною мірою, підсвідомого уявлення і переконання у тому, що головною є влада та її носії, а суспільство виступає засобом задоволення їхніх потреб. Не влада для суспільства, а суспільство для влади. Не спостерігається суттєвих відмінностей і у відповідях представників старших вікових груп, що навчаються за заочною формою та на факультеті перепідготовки і підвищення кваліфікації. Отже, значна частина громадян віком від 18 до 50 років не мають уявлення про саму сутність влади і свою роль в суспільстві. Люди ж старшого віку мислять стереотипами „комуністичного минулого”. Глибоке коріння страху перед владою, активна несвобода, психологія пристосування і виживання – це ті риси політичної свідомості сучасного пересічного українського громадянина, які визначають специфіку його політичної участі, в тому числі, і в організованих владою акціях власної підтримки.

Як бачимо, фундаментальна передумова формування активістської політичної культури у вигляді хоча б усвідомлення можливості і потреби впливати на владу відсутня. Відсутнє також уявлення про соціальне призначення влади. Як правило, вказуються функції контролю, регулювання, іноді, говорять про захист інтересів. Все це унеможливує політико-культурну трансформацію у стислий період.

Авторитарні та псевдodemократичні режими формують дещо іншу модель громадянина. Оскільки влада намагається створити і підтримувати свій імідж як демократичної, формувати видимість перебування під впливом суспільства і підконтрольності йому, демонструвати відданість принципам демократії, відповідно, змінює і засоби впливу на суспільну свідомість. Залежно від міри жор-

сткості режиму, явний примус поступається місцем прихованому, що реалізується з допомогою маніпулятивних технологій та міфотворчості. Отже, найбільш цінними громадянськими якостями, поряд із постійним відчуттям страху і здатністю пристосовуватись, стає сприйнятливість щодо вищезгаданих технологічних продуктів, нераціональність мислення та схильність до ірраціональних мотивів, що забезпечують ту ж підконтрольність і тотальну залежність від влади. Режимом формується деяка гібридна модель громадянина: боязкого, не здатного до усвідомлення взаємозв'язків між власними інтересами, своєю політичною участю і діяльністю влади; легковірного щодо „програм дій”, навіть не підкріплених жодними ресурсами і раціональними міркуваннями; такого, що покладає надії на героїв, вождів, „месій”, здатних вирішити одразу всі проблеми суспільства без його участі; сприйнятливого до політичних міфів, слухів, забобонів, астрологічних прогнозів і ясновидінь та здатного до їх подальшого розповсюдження і використання в якості мотивів політичної участі; цінуючого показову увагу до себе з боку влади, навіть, без усвідомлення її електоральної циклічності.

Таким чином, на зміну громадянину покірному, боязкому, слухняному, ідеологізованому приходить громадянин ірраціональний, міфологізований, апатичний, такий, що втілює усі риси попереднього, але у більш прихованому, замаскованому демократичним популізмом вигляді. Спільними рисами культури громадянськості усіх недемократичних політичних систем є страх перед владою і її носіями; „подвійна психологія”, як механізм пристосування; політична пасивність, що може співіснувати з надмірною політизацією; відсутність уявлень про себе як суб'єкта політики. Саме такі риси, на нашу думку, є сьогодні домінуючими у структурі політичної культури сучасного українського суспільства. Вони несумісні з моделлю демократичного громадянина.

За демократичної системи громадянин виступає її найбільшою цінністю і головною загрозою одночасно. Цінністю тому, що широкі можливості для реалізації політичних прав і свобод забезпечують реальну політичну і владну суб'єктність громадянина і народу. Активна громадянськість є фундаментом демократії. Однак цінністю громадяни стають лише тоді, коли набувають необхідних громадянських якостей: усвідомлення і підтримки як самої ідеї демократії, так і основоположних демократичних цінно-

стей і принципів; обізнаності, інформованості і компетентності щодо суті суспільних проблем і засобів їх вирішення у рамках демократичних принципів і процедур; усвідомлення взаємозв'язків між приватними інтересами, власною політичною участю і функціонуванням системи державної влади; усвідомлення відповідальності за власну політичну участь; здатність до політичної участі, підкріплена відповідними навичками; толерантність у ставленні до політичних опонентів і „чужих”, готовність до компромісів; наявність політологічних знань, як основи для формування усіх вищезгаданих якостей. Умовою стабільного демократичного розвитку, як зазначає Г. Алмонд, „...є залучення до політики усіх громадян не на словах, а на ділі, ...участь у політичному житті, заснована на поінформованості, результатах аналізу і розумінні причин, що роблять таку участь необхідною” [4, р. 16].

За відсутності цих якостей громадянин стає головною загрозою демократії. Нераціональними мотивами і некомпетентним вибором він наділяє владними повноваженнями не найбільш гідних і здатних до їх реалізації, а тих, хто зумів вдало актуалізувати ці ірраціональні мотиви і стереотипи, впровадити у його свідомість відповідну сукупність міфів. Притаманна політична пасивність унеможливорює в подальшому будь-який вплив на діяльність влади. „Психологія виживання” забезпечує пошук шляхів пристосування до несприятливих умов, створюваних владою для суспільства. Некомпетентність, нездатність думати й аналізувати, сприйнятливості щодо міфів і відсутність усвідомлення власної відповідальності полегшують пошук причин і винних. Таким чином, формується і відтворюється псевдодемократія, за якої, з одного боку, громадяни формально наділені всіма політичними правами, притаманними демократичній системі, присутня видимість реалізації цих прав, а з іншого, специфіка політичної культури громадян та застосування ними прав і свобод дає можливість владі бути непідконтрольною суспільству, сприймати народ у ролі об'єкта маніпулювання.

Як було зазначено вище, специфіка культури громадянськості значною мірою визначається особливостями існуючого політичного режиму. То ж і політична культура сучасного українського суспільства є продуктом сучасного перехідного режиму з його стійкими і аморфними характеристиками, невизначеністю ключового вектора трансформації. За період незалежності, із здобуттям

якої було задекларовано курс на демократизацію, в становленні політичного режиму, на нашу думку, можна виділити кілька етапів, кожен з яких характеризується відповідними змінами і у культурі громадянськості. Перший – етап ейфорично-популістської демократизації початку-середини 90-х рр. ХХ ст., коли після абсолютної несвободи радянського тоталітаризму і відкриття „залізної завіси” суспільство з піднесенням сприймало можливість критикувати і вибирати із багатьох кандидатів, саму ідею демократизації, однак, лише на основі споглядання „благ демократії” в західному світі і без найменшого усвідомлення її суті та взаємозв'язків із благами. Другий – середина 90-х рр. – президентська виборча кампанія 2004-05 рр. Це авторитарний режим різних „ступенів жорсткості”. З точки зору специфіки політичної культури та засобів владного впливу на неї, цей етап характеризується кількома „виражними” змінами: від розчарування „демократією” в середині 90-х, наростання протестних настроїв до початку 2000-х рр., що вилились в акцію: „Україна без Кучми” та перемогу опозиції за партійними списками на парламентських виборах 2002р., забезпечили громадянську підтримку ідей та лозунгів „помаранчевої революції”. Відбулися зміни і у технологіях владного впливу на політичну свідомість громадян. Початок 2000-х рр. ознаменувався створенням технологічного гібриду, в якому жорсткий і явний примус поєднувався із маніпулюванням та міфотворчістю. Українське суспільство виявилось беззахисним. Третій – 2005-2009 рр., наближення до моделі „електоральної демократії”, певного прогресу на шляху реалізації деяких принципів демократії, зокрема, ролі виборів як засобу формування влади, свободи інформації та ін. З точки зору трансформації політичної культури, цей етап характеризувався наявністю значної кількості політичних міфів і стереотипів як основи мотивації політичної участі, а також кількох векторів розколу масової політичної свідомості на міфологічно-маніпулятивній основі; зміною політичних настроїв від революційно-ейфоричних до апатії; стабільно високим рівнем політизації і ток-шоуполітизації. Сучасний етап, після президентських виборів 2009 р. характеризується очевидним „відкатом” при наявності декларативно-популістської підтримки стратегії „демократизації”, „євроінтеграції” з боку влади та зневіри і апатії з боку громадян. Усі зазначені етапи, по суті, відображають специфіку окремих різновидів недемократичних режимів, що приходять на зміну один одно-

му впродовж періоду незалежності. Якщо ж говорити в цілому про специфіку трансформації політичного режиму в сучасній Україні, його можна характеризувати як псевдodemократичний із невизначеністю перспектив подальшої трансформації. Ознаки псевдodemократичності присутні як у діяльності інститутів влади, так і у політичній культурі суспільства. Формальні атрибути демократії – Конституція, вибори, політичні права і свободи ставляться у залежність від політичних інтересів суб'єктів влади, а громадяни продовжують пристосовуватись і виживати.

Таким чином, констатуємо відсутність в українському суспільстві базових політико-культурних передумов демократизації. Нездатність влади до функціонування у рамках принципів демократії і неготовність до створення політико-правового, інституціонального підґрунтя демократії унеможливають демократизацію „зверху”. Відсутність головних компонентів активістської політичної культури у громадян унеможливає демократизацію „знизу”. Впродовж двадцяти років декларованої демократизації у пересічного громадянина існує уявлення про те, що демократія – це „влада народу”, або „свобода слова”. Інших відповідей на питання: „Що таке демократія?”, яке ставлю у кожній аудиторії на початку вивчення теми „Демократія”, чути не доводилось. Не вдається і поєднати за змістом поняття „вибори” і „відповідальність”.

Отже, очевидно є актуальність проблеми формування культури громадянськості, сумісної з демократичним режимом. Виховання вищезгаданих громадянських якостей є прямим завданням гуманітарної освіти, яке сьогодні не реалізується. „Основи культури розуміння і сприйняття політичного життя, політичних процесів і колізій закладаються системою освіти. Ось тут і виникає протиріччя. Мова йде про відсутність системи гуманітарного знання, яке б поетапно формувалось. Міжпредметна розірваність, скорочення до рівня лікбезу гуманітарного блоку не дозволяють сформулювати у молодій людині адекватне уявлення про політичну історію, філософію, політологію” – зазначає Астахова К.В. [5, с. 25]. Коротка і точна характеристика ситуації, що склалася. Можна її лише проілюструвати на конкретних прикладах.

Сьогодні, згідно діючих програм підготовки фахівців-економістів, та й інших, на вивчення „Філософії” відводиться 36 аудиторних годин, „Політологія”, правові дис-

ципліни є вибірковими. А „вибір” може визначитися низкою чинників, в тому числі, і суб'єктивних: від особистої оцінки керівництвом навчального закладу потрібності-непотрібності дисципліни, до оцінки зручностей-незручностей, джерелом яких є викладач дисциплін, симпатій чи антипатій. Отже, політико-культурні якості громадян, рівень правосвідомості виявляються залежними не від суспільних потреб і декларованої стратегії політичного розвитку, а від чергового вектора міфологізації суспільної свідомості та випадкових факторів. Водночас, ставляться грандіозні завдання щодо громадсько-правового виховання студентів [6]. Тема першої лекції 2010-2011 навчального року, визначена МОН України, була: „Я – громадянин України”. У запропонованих рекомендаціях і матеріалах акцентувалась увага на необхідності формування почуття патріотизму, гордості та ін, однак, про громадянські якості взагалі не йшлося.

Отже, руйнування системи гуманітарної освіти унеможливає формування культури громадянськості, адекватної демократичному режиму, а системні зміни в методиках навчання, пов'язані тотальним впровадженням спрощених тестових технологій, орієнтацією на „висмикування” і „заучування шматками” формує „людину не думаючу”, „людину нерозуміючу”, яка нагадує „короткий термінологічний словник”. Все це робить процес демократизації декларативним, наповненим міфологічним, а не реальним змістом, руйнує людський капітал, що, в свою чергу, зумовлює соціальний регрес.

Таким чином, ми вже сьогодні наштовхнулись на головну проблему сучасної демократії, сформульовану не лише науково, у роботах західноєвропейських та американських політологів, але й більш образно та колоритно у коротких висловлюваннях, що вже стали афоризмами: „Демократія не може стати вищою за рівень того людського матеріалу, з якого зроблені її виборці”; „Про майбутнє демократичного суспільства не потрібно дізнаватися по зіркам, його можна прочитати на обличчях виборців” (В. Швельбель); „При демократії без звернення до статистики можна достатньо точно визначити по обранцеві народу, кого у суспільстві більше – розумних чи ідіотів” (Е. Севрус) [7, с. 47, 49, 52]. Це проблема ефективного відбору еліт. Наше суспільство виявилось неготовим і неспроможним здійснювати ефективний відбір правлячих еліт, застосовувати навіть наявні механізми контролю влади. Цілі соціальні верстви стали об'єктами мані-

пулювання, нездатними розпізнати його найпримітивніші форми. Тому цілком закономірно, що рівень інтелекту та ступінь ефективності діяльності правлячого класу цілком відображає рівень політичної компетентності та міру раціональності електоральних уподобань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Токвіль А. де. Про демократію в Америці / А. де Токвіль; [пер. з фр.]. – К: Видавничий дім „Все-світ”, 1999. – 587 с.
2. Marshall T.H. Citizenship and Social Class / T. H. Marshall. – Cambridge, 1950. – 102 p.
3. Патнам Р. Творення демократії / Р. Патнам; [пер. з англ]. – К., 2001. – 302 с.
4. Almond G.A. Intellectual History of the Civic Culture Concept / G. A Almond, S. Verba S. // The Civic Culture Revisited. – Boston, 1980. – P. 16
5. Астахова К.В. Проблема понимания с точки зрения формирования политической культуры студенчества / К. В. Астахова // XXII Харківські політологічні читання [„Проблеми розбудови державності та народовладдя в Україні”]. – Харків, 2009. – С. 25-26.
6. Концепція національного виховання студентської молоді. Додаток до рішення колегії МОН від 25.06.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?code=vr2_4290-09
7. Афоризмы. Сборник / [сост. К. Душенко]. – М., СПб: КСМО - ПРЕСС, 2000. – 198 с.

УДК 323:321.7

Чорна Н.В.

Харківський національний
університет радіоелектроніки

ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТІЯ В СУЧАСНОМУ СВІТІ: ДОСЯГНЕННЯ ТА ПРОБЛЕМИ

Аналізуються зміни в соціально-політичній сфері суспільства, що відбулися в результаті розвитку засобів масової комунікації та впливають на процес демократизації суспільства; перспективи впровадження, використання новітніх інформаційних технологій в політичній сфері та процес соціальної адаптації до них.

Ключові слова: політична комунікація, інформаційне суспільство, „електронна демократія”, „електронне голосування”, „електронний уряд”.

Черная Н.В.

ЭЛЕКТРОННАЯ ДЕМОКРАТИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ: ДОСТИЖЕНИЯ И ПРОБЛЕМЫ

Анализируются изменения в социально-политической сфере общества, произошедшие в результате развития средств массовой коммуникации и влияющие на процесс демократизации общества; перспективы внедрения, использования новейших информационных технологий в политической сфере и процесс адаптации к ним.

Ключевые слова: политическая коммуникация, информационное общество, „электронная демократия”, „электронное голосование”, „электронное правительство”

Chorna N.

ELECTRONIC DEMOCRACY IN MODERN SOCIETY: ACHIEVEMENTS AND PROBLEMS

Changes in the socio-political sphere of society, which happened as a result of development of mass communication facilities and influence on the process of democratization of society; the prospects of introduction, uses of the newest information technologies in a political sphere and process of adaptation to them are analysed in the article.

Key words: *political communication, information society, „electronic democracy”, „electronic voting”, „electronic government”.*

Перехід від індустріального до постіндустріального (інформаційного) суспільства, що розпочався наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., веде до трансформації політичних інститутів як при демократичних, так і при авторитарних режимах. Ця трансформація характеризується зниженням ролі національної держави та появою нових претендентів на владу з боку наднаціональних структур, суспільно-політичних організацій, бізнес-груп та інших акторів політики. Виклики сучасної епохи потребують відповідей на цілу низку проблем пов'язаних з процесом політичних і соціальних змін, які приводять до кризи класичної демократії. Пошук відповідей на ці виклики сприяє появі нових теоретичних концепцій, в яких формуються особливості розвитку постіндустріального суспільства, що базуються на інформаційно-комунікативних технологіях (теорія постіндустріалізму, теорія „інформаціоналізму”, теорія транзиту тощо). Так, теорія постіндустріального суспільства Д. Белла стала першою спробою осмислити сутність нового інформаційного простору та інформаційних технологій як основних факторів переходу до нової форми демократії. Теорія „трьох хвиль” О. Тоффлера пояснює роль інформаційно-комунікативних технологій у перетвореннях сфери політики, економіки, культури сучасного суспільства. Концепція „інформаційного капіталізму” М. Кастельса та теорія „третьої хвилі” С. Хантінгтона дозволяють сформулювати тезу про новий інформаційний спосіб розвитку та основні тенденції сучасного світу – глобалізацію, інформацізацію і демократизацію.

У наш час проблема розвитку політичної комунікації в інформаційному суспільстві стає все більш актуальною. Структурні зміни економічного механізму, висунули на перші позиції нові наукоємні галузі, „індустрію знань” та пов'язаних з нею технології передачі та обробки інформації, глобальну

комп'ютеризацію, розгалужені інформаційні системи. З розвитком Інтернету людство вступило у фазу формування єдиного глобального інформаційного середовища. Стрімке зростання ролі нового, інформаційного сектору економіки, привело до того, що комунікація охоплює своїм впливом всі галузі соціальної дійсності та по-новому організує суспільно-політичні відносини. Традиційне розуміння демократії стає неактуальним для суспільств, які існують і функціонують у світі глобальних постіндустріальних комунікацій, що стрімко удосконалюються на базі розвитку інформаційних технологій. В інформаційному суспільстві великого значення набувають комунікативні можливості та ресурси органів державної влади і управління, політичних партій, рухів, конкретних політиків, їх здатність до ефективної комунікації як цілеспрямованої інформаційної взаємодії з суспільством або електоратом, формування або корегування суспільної думки. Тому політичні комунікації, які сьогодні визначаються одним із важливіших аспектів легітимації влади, потребують відповідного аналізу. Згадані вище концепції представляють безпосереднє теоретичне обґрунтування процесу розвитку політичної демократії та передумову формування парадигми „електронної демократії”, яка орієнтована на практичну реалізацію.

У статті аналізуються перспективи впровадження „електронної демократії” та процес соціальної адаптації до нових комунікативних можливостей, що удосконалюються на базі розвитку інформаційних технологій.

У науці вже є загальноприйнятим термін „е-демократія”, тобто електронна чи цифрова демократія, яка і є основою більш широкої демократії інформаційної.

Термін „е-демократія”, який вперше з'явився у США, немає однозначного тлумачення. У широкому сенсі він означає можливість залучення громадян до більш активної

участі у справах суспільства за допомогою використання комп'ютерних, а також аналогічних їм засобам та мережам комунікацій. Погодимось з думкою російського дослідника проблем політичної комунікації М.М. Грачова, що у загальному плані е-демократія – це заснований на використанні мережевих комп'ютерних технологій механізм забезпечення політичної комунікації, який сприяє реалізації принципу народовладдя і дозволяє привести політичний устрій у відповідність з реальними потребами інформаційного суспільства [1]. Поняття е-демократії пов'язується із заходами щодо розширення політичної участі громадян, щоб з'єднати їх один з одним, з їх представниками в уряді саме через нові інформаційні та комунікаційні технології. Цінністю демократії такого типу є інформація, а критерієм демократичності – доступ до відкритої, правдивої та об'єктивної інформації. Отже, засоби політичної комунікації виступають як засоби інструментального характеру реалізації потенціалу людини та людських спільнот.

Концепція е-демократії корелює з концепцією демократії. У широкому сенсі слова мова йде про форму устрою та функціонування будь-якої організації, заснованої на принципах рівності прав її членів, прийнятті рішень більшістю, періодичністю виборів та підзвітності органів управління загальним зборам, конференції, з'їзду організації. У вузькому сенсі слова в сучасній політичній науці під демократією розуміється форма політичної самоорганізації суспільства, яка не тільки базується на визнанні народного суверенітету або волі більшості, а й забезпечує відповідальність державних органів управління, відкритість їх роботи, підзвітність суспільству, адекватну реакцію на зміни у внутрішньому і зовнішньому середовищі тощо.

У політичній науці сьогодення традиційні засоби здійснення демократії все частіше піддаються критиці через їх недоліки, серед яких називаються такі, як, наприклад, слабкий вплив громадян на прийняття рішень, на реалізацію політичної програми партії влади чи коаліційного уряду, залежність вибору громадян від маніпуляційних можливостей виборчих технологій, можливість дискримінації меншості більшістю тощо. Стійка ж демократія вимагає міцних діалогових зв'язків між державою і громадянським суспільством, між урядом і керуванням, і саме новітні інформаційно-комунікаційні технології відкривають нові перспективи національної та локальної державної політики, взає-

модіючи з громадянами за допомогою Інтернету, електронної пошти, суспільних кіосків інформації тощо.

Таким чином, демократія, яка збагачена можливостями інформаційних технологій та включена у загальну систему цінностей інформаційного суспільства, є важливим досягненням держави і громадянина.

Через використання новітніх засобів комунікації закладається основа і забезпечується подальший розвиток відкритості, прозорості влади. На спеціалізованих інформаційних вузлах держава презентує свою діяльність, інформує про цілі, методи та хід реалізації інтересів своїх громадян у внутрішній і зовнішній політиці. Завдяки створенню на цих вузлах системи зворотного зв'язку та оперативного реагування, відбувається певна наближеність до партисипаторної демократії, тобто досягається можливість громадян брати участь у обговоренні та реалізації політичних рішень.

Широкі можливості відкриваються у цьому напрямку завдяки поширенню мережі Інтернет. Інтернет є засобом, який кидає виклик традиційним політичним структурам завдяки здатності швидко поширювати інформацію серед широкого кола людей, надає можливості громадянам стати більш інформованими в конкретних питаннях, навіть ніж самі політики. На думку російського політолога А. Чеснакова, перенесення політичними акторами частини своєї комунікаційної діяльності в Інтернет-середовище сприяє формуванню принципово нового типу інтерактивної комунікації, динаміка розвитку якої може перевернути уявлення і про систему забезпечення політичної діяльності, і про традиційні інструменти політичної участі [2, с. 55–56]. Сучасні дослідники цієї проблеми оцінюють перспективний потенціал Інтернету саме у залученні громадян до політичних процесів та реальних можливостях для політичних змін. Деякі з цих змін є наслідком розвитку нових технологій, інші будуть виявлятися у якості створення нових політичних інститутів, які під впливом думки громадян, груп, а також самих чиновників, що використовують Інтернет, сприятимуть змінам у політичній системі суспільства.

Е-демократія реалізується за допомогою електронного голосування. Електронне голосування – це спосіб, за допомогою якого відбувається волевиявлення виборців завдяки електронним засобам, нова система використовує персональні комп'ютери для підрахунку голосів. Уперше експеримент електронного голосування був проведений у 2000 р.

у США, штаті Аризона. На даний час використовуються такі типи систем електронного голосування у виборчій практиці: система оптичного сканування, що автоматично зчитує інформацію з паперового бюлетеню (Велика Британія, Венесуела, Філіппіни); система прямого запису через сенсорний екран (Колумбія, Венесуела, Велика Британія, Португалія, Словенія, Іспанія, Бразилія, США); системи прямого запису через кнопковий термінал (Ірландія, Німеччина, Нідерланди, Індія, Кенія); системи дистанційного електронного голосування (Нідерланди, Швейцарія, Велика Британія, Франція, Данія, Іспанія, Норвегія, Болгарія, Естонія, Португалія, Молдова, Канада, США, Австралія) [3].

Такі держави, як Аргентина, Бразилія, Венесуела, Індія, Філіппіни практично повністю перейшли на електронні системи голосування. Так, одні з наймасштабніших виборів за допомогою електронних машин для голосування пройшли в Індії в п'ять турів в квітні-травні 2009 р. Всього в цих виборах в Індії, країні з населенням 1,18 млрд. чол., взяли участь й проголосували 714 млн. чол.

Цікавий варіант використання інформаційних технологій у політиці за допомогою електронних урн був продемонстрований у Бразилії [4]. Там електронна система голосування була використана на електронних загальнонаціональних виборах голови держави. Переносні машини для голосування – урни, що не мають екрану, дають можливість виборцям натиснути номер кандидата і підтвердити свій вибір, після чого з'являється фото кандидата з його даними. Таким чином, виборці упевнюються, що проголосували за того кандидата, за якого хотіли віддати голос. Але досвід цієї країни не може бути перенесений на держави, де формування органів влади за законам здійснюється на основі добровільного виявлення громадян (за бразильським законодавством участь у виборах є обов'язковою для громадян у віці від 18 до 70 років).

У Венесуелі процес надання, запису і підрахунку голосів відбувається за допомогою комплексних обладнань для голосування з сенсорним екраном і принтером. Обов'язковою також є процедура зняття відбитків пальців: перед голосуванням відбиток пальця порівнюють з центральною базою даних. Такі засоби запобігають багаторазовому голосуванню однієї особи.

У Європі в якості електронного обладнання використовують персональні комп'ютери, які групами з загальним сервером ста-

влять у пунктах для голосування. Відповідно до технічних стандартів експерти Ради Європи називають електронним таке голосування, в якому проведення виборів чи референдуму відбувається з використанням комп'ютерних засобів або з їх допомогою реєструються голоси у комп'ютерній формі. Таке визначення охоплює всі існуючі технології, що використовуються у Європі поки що у якості експерименту.

Уперше можливість віддати свій голос електронним шляхом була апробована в Естонії на виборах в місцеві органи влади в 2005 р. Цим правом скористувалось 9,3 тис. чол. У 2007 р. на виборах в парламент через комп'ютер проголосувало вже 30,2 тис. чол.; на виборах 2009 р. в Європарламент – 58,6 тис. У тому ж році на місцевих виборах в Інтернеті голосували вже 104,4 тис. чоловік. За чотири роки кількість тих, хто голосують електронним шляхом, збільшилася більш ніж в десять разів. Відповідні поправки до закону про вибори, які набули чинності в 2011 р., парламент прийняв ще у 2008 р. На думку депутатів, голосування за допомогою мобільного телефону збільшить активність виборців й надасть їм додаткові зручності. Отже, парламентські вибори в Естонії у березні 2011 р. відбулися через електронне голосування мобільним телефоном [5].

У США використовується така форма демократії, як комп'ютерне лобіювання. Комп'ютерне лобіювання – це використання комп'ютерних мереж у якості інформаційного ресурсу для лобіювання; прямий інформаційний тиск через комп'ютерні мережі; використання комп'ютерних мереж для приватного спілкування з особами державної влади або органів місцевого самоуправління) [6]. Наприклад, компанія, що займається лобіюванням, інформує онлайн-спільноту на найбільш рейтингових веб-порталах про порядок денний роботи Конгресу США і доповнює законопроекти різними експертними аналітичними матеріалами. Аудиторії пропонують голосувати „за” чи „проти” з окремих питань, які розглядаються у парламенті. Після підрахунку Інтернет-голосування, результати у вигляді електронних послань направляють тому чи іншому члену законодавчого органу. Компанія бере на себе відповідальність повідомляти учасника голосування про те, як проголосував у парламенті конгресмен або сенатор, який отримав таке електронне послання.

У США, Західній Європі поширеним є участь громадян у виборчих компаніях в системі онлайн, яка передбачає, крім традицій-

них, нові форми, такі, як – маркетинг партійної політики і кандидатів; обмін інформацією і думками серед виборців; участь в обговоренні матеріалів друкованих і онлайн-ових засобів масової інформації; участь у формуванні нового, більш відкритого стилю політики.

Волевиявлення на виборах поступово стає інформаційною технологією і в пострадянських країнах. Росія і Казахстан успішно розробляють сенсорні пристрої для голосування на виборчих дільницях. Так, у Росії в жовтні 2006 р. вперше відбулося одночасне проведення 455 виборчих кампаній, з яких 2 федеральних (довибори), 28 регіональних і 425 місцевих. Уперше в історії Росії в Новгородській області були успішно застосовані комплекси електронного голосування – сенсорне голосування з використанням спеціальних карт і sms-трансляції. Це дозволило слідкувати за результатами виборів, отримувати на мобільний телефон оперативну інформацію про хід голосування [7]. Різні форми електронного голосування на місцевих виборах в Росії були використані в 20 суб'єктах Російської Федерації в жовтні 2010 р. Що стосується України, то про можливість переходу на електронне голосування на наступних виборах заявив прем'єр-міністр М. Азаров. Проте для цього в перше чергу потрібно внести зміни у виборче законодавство країни, як це зробила Естонія. Світовий досвід доводить, що для впровадження й ефективного використання електронного голосування потрібна довготривала робота держави, політичних партій та груп інтересів, експертного співтовариства на шляху розв'язання технічних, організаційних, правових проблем, які виникають на шляху впровадження даної системи.

Серед усіх ідей е-демократії найбільшого поширення набула ідея електронного уряду. Термін „уряд” означає владні структури всіх рівнів: від кабінету міністрів до районних державних адміністрацій, тобто це єдина соціально відповідальна та інформаційно відкрита, з постійним зворотним зв'язком установа. Домінуючим завданням е-уряду є трансформація внутрішніх і зовнішніх взаємовідносин на основі інформаційних технологій і комунікаційних мереж. Головною метою – оптимізація надання урядових послуг населенню та бізнесу, а також розширення ступеня участі виборців у процесах керівництва і управління країною, забезпечення відкритості та підзвітності уряду громадянам і громадян – уряду. Е-уряд не тільки кардинально змінює характер діяльності державного

апарату, а й збільшує ефективність його роботи.

Е-уряд вже став реальністю в багатьох країнах світу. Але з причини нерівномірного економічного розвитку країн світу впровадження е-урядів у них знаходиться на різних стадіях. Великих успіхів у галузі розвитку е-уряду досягли США, Канада, Нова Зеландія, Сінгапур, Нідерланди, Фінляндія, Данія, Норвегія, Австралія, Німеччина, Велика Британія, Естонія та ін. країни. Завдяки впровадженню е-уряду відбувається послаблення позицій бюрократії у суспільстві, значно зменшується ризик корупції, тощо. Технологія е-уряду, вважають дослідники, має переваги як для уряду, так і для суспільства. Інформування суспільства дозволяє звести до мінімуму розбіжності та сформулювати сприятливу для уряду суспільну думку; уряд має можливість швидко реалізувати свої плани; покращити управління на мікро- і макрорівнях; вирішувати проблему пасивного ставлення населення до уряду і його планів тощо. З іншого боку, люди мають можливість оперативно реагувати на рішення уряду, прискорювати здійснення проектів, домогатися, щоб вони базувалися на пріоритетах, які визначають люди, а не уряд.

Безумовно, е-демократію не можна отожднювати з е-урядом. Е-уряд утворюється „зверху” для більш ефективного функціонування державного апарату. Е-демократія орієнтована на ініціативу „знизу”, на якісне зростання рівня участі громадян у політичному житті. Умовою переходу до е-демократії є доступ населення країн до Інтернету (не менш 80%).

Таким чином, інформаційно-комп'ютерні технології утворюють лише технологічну можливість удосконалення демократії, переходу демократії до більш високого її рівню. Але технології – це тільки інструмент, який можна по-різному використовувати. Сама ж демократія – це теж інструмент, який слугує для врівноваження інтересів у суспільстві. Інформаційний спосіб життя потребує соціально активну особистість. Соціальна активність громадян, їх можливість безпосередньо брати участь у формуванні офіційної позиції, формуванні відповідної правової бази, у здійсненні реального контролю над процесами перетворення рішень у життя фактично порушує монополію еліт на вирішення всіх важливих питань, що пов'язані з життєдіяльністю суспільства. Прозорість всіх владних процедур запобігає корпоративній домовленості, застосуванню подвійних стандартів та інших маніпуляцій законом. Тому впрова-

дження е-демократії, змінює не тільки ставлення громадян до політики, а й спосіб її

здійснення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грачев М.Н. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы развития. / М.Н. Грачев. – М.: Прометей, 2004. – 328 с.
2. Чеснаков А.А. Ресурсы Internet и российские политические технологии: состояние и перспективы развития / А.А. Чеснаков // Вестник Московского университета. – Серия 18: Социология и политология. – 1999. – №4. – С. 65-73.
3. Выборы как политический институт в современном многополярном и мультикультурном мире [Электронный ресурс] / Доклад Председателя ЦИК России В.Е. Чурова на X Международных Лихачевских научных чтениях. – Режим доступа: http://www.cikrf.ru/about/board/int/churov/churov_vistuplenie.html/
4. Голобуцкий А. Технология e-government. Электронное правительство [Электронный ресурс] / А.Голобуцкий, О. Шевчук. – Режим доступа: http://capri.ustu.ru/e-government/e-government_4.htm.
5. Эстония первая в мире вводит электронное голосование на выборах [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://world.comments.ua/2011/02/24/233827/estoniya-pervaya-mire-vvodit.html>.
6. Ненашев Д.А. Лоббирование посредством компьютерных сетей: новый инструмент политического влияния / Д.А. Ненашев // Политическая наука: Сб. научн. трудов /РАНИНИОН. Ин-т сравнительной политологии. Российская ассоциация политической науки. – 2002. – №1: Современное состояние. Тенденции и перспективы. / Отв. ред. и сост. Л.Н. Верченков. – М., 2002. – С. 126-136.
7. Оцифрованный глас народа. Волеизъявление на выборах постепенно становится высокой информационной технологией [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/telecom/2006-11-07/17_glas.html.

УДК 329:323

Назаренко С.І.

Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна

ПАРТІЙНА СИСТЕМА УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ЕФЕКТИВНОСТІ

Стаття присвячена особливостям процесу становлення партійної системи в Україні, ступеню їхнього впливу на суспільно-політичне життя. Звернена увага на феномен клонування політичних партій, який особливо виявляється під час виборчих змагань. Розглядається ефективність партій і партійної системи в цілому в умовах несформованого громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: партія, партійна система, теорія партійних систем, динаміка партійної системи, ефективність.

Назаренко С.И.

ПАРТИЙНАЯ СИСТЕМА УКРАИНЫ: ПРОБЛЕМЫ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Статья посвящена особенностям процесса становления партийной системы в Украине, степени ее влияния на общественно-политическую жизнь. Обращается внимание на феномен клонирования политических партий, который особенно проявляется во время выборов. Рассматривается эффективность партий и партийной системы в целом в условиях несформированного гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: партия, партийная система, теория партийных систем, динамика партийной системы, эффективность.

Nazarenko S.

PARTY SYSTEM OF UKRAINE: PROBLEMS OF EFFICIENCY

The article is devoted to the specifics of the party system formation process in Ukraine, the degree of its impact on social and political life. Attention is paid to the phenomenon of political parties cloning which is especially evident during elections. Efficiency of parties and party systems are considered as a whole in conditions of immature civil society in Ukraine.

Key words: party, party system, theory of party systems, dynamics of party system, efficiency.

Актуальність зазначеної проблеми полягає в тому, що функціонування партійної системи – один із основних чинників становлення демократичної політичної системи суспільства. Ефективність діяльності партійної системи сприяє укріпленню громадянського суспільства.

Теорія партійних систем бере свій початок із загальної теорії систем, основоположником якої був австрійський біолог Людвіг фон Берталанфі, і системного аналізу суспільства, початок якої пов'язаний із ім'ям Талкотта Парсонса, який зокрема, відводив політиці місце однієї з підсистем суспільства. Проте справжнім засновником сучасної тео-

рії партійних систем справедливо вважають М.Дюверже, який досліджував саме політичні партії та партійні системи. Він виділив такі проблеми теорії партійних систем: класифікація за кількісною ознакою (двопартійність, багатопартійність, однопартійність); зв'язок кількісного складу партійних систем з виборчою формулою; співвідношення однопартійної системи й демократії; кількість партій в системі та їхня коаліційна політика; партії та вибори; партії і представництво суспільної думки; партії і структура управління; партії та функції опозиції [1, с.117].

У партіології основними методами вивчення політичних партій є: історичний, порівняльний, спостереження, експеримент, соціологічний, статистичний, психологічний, метод аналогій тощо. Сьогодні пошире-

ні два підходи до аналізу. Перший – „макропідхід” – намагається охопити все розмаїття політ. партій, досліджує феномен партії з метою створення загальної теорії. Він був започаткований М. Дюверже, який прагнув окреслити риси загальної теорії партій, і розвинутий у дослідженні під керівництвом професора Південно-Західного університету США К.Джанди. Він перевіряв основні концептуальні припущення Дюверже на багатому емпіричному матеріалі, який охопив 158 партій з 10 культурно-географічних районів світу. Результати цього дослідження збагатили знання про партії і сприяють опрацюванню нових питань, зокрема питання про можливість побудувати універсальну теорію, яка б дозволяла описувати, пояснювати і передбачати еволюцію і поведінку партій у країнах з різною політ. культурою.

Другий підхід – прикладний, або „мікропідхід” – покликаний аналізувати партії як конкретних суб’єктів політ. процесу з конкретними параметрами простору і часу. Цей підхід допомагає партіям самоідентифікуватися, об’єктивно оцінити своє місце й можливості, щоб відіграти адекватну роль у становленні громадянського суспільства [2, с.250].

Слід зауважити, що на сьогодні поки що немає універсальної теорії партійних систем, а відтак політологи користуються при аналізі загальною й спеціальною теорією партійних систем. До загальних закономірностей цієї теорії відносяться: визначення партійної системи, її місця і функцій у суспільстві, умови формування двопартійних і багатопартійних систем, структура партійних систем, поняття центру, флангів, поляризованості партійної системи динаміка партійних систем тощо.

Д. Істон уточнив місце партійної системи у демократичному суспільстві. Згідно з його концепцією вона розташована на „вході” політичної системи суспільства, її головне завдання – сприймати сигнали оточуючого середовища, тобто громадянського суспільства, які виявляються в очікуваннях, мотиваціях, інтересах, перевагах ідеологічних установках, які надходять до політичної системи. У нестабільних демократіях партійна система може слугувати зняттям напруги у суспільстві шляхом перенесення політичної боротьби з вулиць у парламент.

У дослідженнях українських учених С. Базовкіна, А. Білоуса, І. Варзара, О. Гараня, А. Головка, В. Горбатенка, Л. Дунаєвої, В. Кременя, Т. Кресиної, Л. Кормич, Ю. Левенця, В. Литвина, М. Михальченка, І. Музики, Є. Перегуди, М. Примуша, Ф. Рудича,

С. Телешуна, М. Томенка, В. Шаповала, Д. Шелеста, В. Якушика та ін. аналізуються еволюція політичних партій і об’єднань, проблеми їхніх взаємодій в українському суспільстві, розвитку партійної системи в умовах формування правової держави тощо. Один із висновків аналізу, що місце партійної системи у суспільстві зумовлюється розташуванням партій між державою і суспільством, і передусім між правовою державою і громадянським суспільством.

Конкретизація проблем партійних систем зумовлюється соціально-політичними, економічними та іншими процесами у суспільстві. До них відносяться: історичний період, який переживає країна (мирний, воєнний, революційний і т. ін.); період економічного циклу (підйом, рецесія, криза), період політичного циклу (президентські, парламентські вибори, між виборний період, формування уряду), інші політичні події (урядова криза, гострі парламентські дебати, референдум, протестні мітинги та демонстрації тощо). Інакше кажучи, партійна система є залежною перемінною і визначається станом політичної системи, її інститутів, виборчою формулою, активністю членів партій і виборців, загальним станом соціуму. Водночас партійна система є своєрідним індикатором стану суспільства і може свідчити про його розкол або консенсус, солідарність або атомізованість, стабільність або нестабільність.

Чи всі партії беруть активну участь у політиці? Адже є партії, які діють, але не зареєстровані, і навпаки, зареєстровані, але не діють; є такі партії, що беруть участь у виборах, але не проходять у парламент, не утворюють уряд і т.д. Теоретиків політики передусім цікавлять партії, представники яких пройшли у парламент. Отже, сукупність парламентських партій даної країни, з їхніми взаємозв’язками і взаємовідносинами, їх взаємним розташуванням із урахуванням політичної ваги кожної партії має назву партійної системи.

Нинішня ситуація в Україні характеризується тим, що бізнес-інтереси й адміністративні інтереси фактично збігаються. Увесь великий бізнес тісно пов’язаний із владою, і його виникнення стало можливим винятком завдяки статусу й зв’язкам у регіональній системі влади. Сформована на цей час в Україні багатопартійна політична система є, як відомо, оптимальним результатом побудови системи відносин у політичній і економічній еліті при даній системі організації державної влади. Проте, є ще ряд факторів,

які кумулятивно впливають на специфіку української партійної системи.

На сучасний розвиток політичних партій і партійної системи в Україні впливають такі фактори, як слабкість громадянського суспільства, відсутність соціальних груп зі своїми сформованими стабільними інтересами, нерозвиненість приватної власності, що становить фундамент незалежності індивідів від держави тощо. Ці фактори призвели до того, що сучасні українські партії представляють досить аморфне утворення. Функціональне навантаження партій в українській політичній системі залишається невисоким. Ні одна з типових для зрілої демократії функцій не виконується певною мірою.

Проблема визначення ефективності – одна з найскладніших. Згідно із західною традицією, це показник, який дозволяє співвіднести значущість отриманого результату з із кількістю витрачених на нього ресурсів і часу. Ефективність людських дій розуміють як відбиток ідеальних форм, заданих як моделі й покликаних реалізуватися в оточуючій дійсності через волю людини.

Східна філософська традиція інакше тлумачить цей термін. Китайські філософи виходять з того, які умови потрібні для отримання ефекту: справа не в тому, щоби безпосередньо досягати результату як заздалегідь поставленої мети, а в тому, щоби поступово створити умови для його досягнення.

Виходячи із західного розуміння ефективності (це показник того, як співвідноситься отриманий результат із кількістю витрачених на нього ресурсів і часу), партії ставлять собі за мету перемогу на виборах. Така постановка мети відсуває на другий план реалізацію їх однією з основних функцій – агрегації інтересів, які розглядаються лише як засіб боротьби за місця в парламенті. Таким чином, партії відмовляються від їхньої власності інституціоналізуванню – вираження інтересів громадян – і первісно будують свою діяльність, виходячи з вимог конкурентного виживання. Це визначає непостійність діяльності партій у політичній системі.

Якщо ж партія розглядає свою ефективність свою ефективність у рамках східної традиції, прагне презентувати інтереси суспільних груп, її діяльність не спрямована в першу чергу на досягнення участі в роботі парламенту, то за таких цілей партія не може перемогти на виборах.

Сконцентрованість більшості партій на методах боротьби за голоси виборців залишає поза увагою інтереси тих, хто їх обрав.

Ті системи, де основний наголос робиться на виборчих технологіях (у тому числі на методах включення в програмні виступи гасел, які не відповідають ідеології партії), є неефективними, оскільки основна увага сконцентрована на самих партіях, а не на суспільстві.

Тому необхідно вивчати не тільки результати парламентських виборів, а й методи конкурентної боротьби за голоси партій. Чим більше партії концентрують свою увагу на популістських гаслах, не підкріплених реальними діями у формуванні політичного курсу, тим більша вірогідність того, що конфлікт розподілу цінностей не буде вирішений ефективно, а отже, й сама партійна система буде визнана недійсною.

Загальне зниження ролі партій і партійних систем викликано тим, що збільшується роль ЗМІ, особливо електронних, підвищується роль у виборчих кампаніях і роботі з виборцями мережі Інтернету, перехоплюються функції партії іншими групами тиску (соціальні рухи, громадські ініціативи, лобісти, мафія тощо), знижується роль партійної преси). Крім того, ефективність партійної системи знижується через збільшення використання різноманітних виборчих технологій, а відтак знижується роль партійного апарату на виборах (він поступається місцем найнятим незалежним експертам).

Докорінна трансформація політичної системи, що відбувається в Україні, поставила на порядок денний низку проблем, передусім, становлення партійної системи та дієздатних політичних партій.

Партійна система України перебуває у стані становлення. Як зазначає Е. Пуфлер, „політичним партіям України ще треба звести свою легітимність, одержати підтримку виборців. Зараз же, по суті, неможливо визначити, кого саме, які сили, групи, категорії населення ці партії представляють. Для них характерні мало чисельність, слабкість організаційної структури, невизначеність і аморфність соціальної бази, відсутність чітко сформульованих позитивних програм та ідейно-політичних платформ. За усіма цими показниками майже всі вони є лише протопартіями, а не партіями у справжньому розумінні цього поняття” [3, с.11].

В Україні високими темпами іде процес партійного розмноження й клонування. В 1990 р. була зареєстрована перша політична партія „Українська республіканська партія” (05.11.1999 р.). А у 1997 р. – їх було вже 37. Саме у цьому році було здійснено перехід від мажоритарної до змішаної системи вибо-

рів народних депутатів. Вимоги для реєстрації на той час були мінімальні і представники парламентських політичних сил небезпідставно непокоїлись, що нова виборча система стане додатковим стимулом для появи псевдо партій. У квітні 2001 р. був прийнятий закон „Про політичні партії України”, який висунув більш жорсткі умови для створення та реєстрації партій. Але вже на той момент партій уже нараховувалося близько 100. Проте процес кількісного збільшення партій не припинявся, у березні 2005 р. їхня кількість сягнула 124, а у грудні 2008 р. – 160, у липні 2009 – 172, на сьогодні їх уже 204. Доречним буде зауважити, що згідно з положенням вищезгаданого закону декілька десятків партій можуть припинити своє існування через неучасть упродовж десяти років у виборчих кампаніях. І це має статися саме у 2011 р. При цьому, зазначимо, кожна п’ята партія є, так би мовити, „мертворожденою”, тобто вона насправді не займається політичною діяльністю згідно зі своєю програмою та уставом. Так, Ліберальна партія України (лідер – Петро Циганко, який очолив партію після В. Щербаня) не виявляє ніякої активності та навіть не оновлює дані про себе в інформаційному просторі; Ліберально-демократична партія (голова – Ігор Душин), Українська партія (голова – Олег Олійник) та інші – теж не виявляють політичної активності, а отже, складається враження, що вони утворювалися як спеціальні. Цікаво, що на виборах до Верховної Ради 2002 р. на лівому фланзі змагалися три комуністичні партії – Комуністична партія України, Комуністична партія робітників і селян і Комуністична партія (оновлена). При цьому було зрозумілим, що комуністи Петра Симоненка пройдуть до Верховної Ради, але завдяки „клонам” їх представництво стане нижчим (що й відбулося).

Організації, що претендують на роль політичних партій, але не мають реальної організаційної структури, соціальної бази, програмних цілей, такі собі квазіпартії – досить поширене явище сучасного політичного життя в Україні. До таких, зокрема, на різних етапах розвитку відносяться „Політична партія „За красиву Україну””, „Політична партія „Красива Україна””, „Партія свідомості Третього Тисячоліття”, „Партія „Світло зі Сходу”” і „Політична партія „Русь Єдина”” і „Політична партія „Єдина Київська Русь””, „Партія інтелігенції України” і „Партія комуністів (більшовиків) України”, а також багато інших партій, які спекулюють на на-

звах вже існуючих партій, використовуючи їхній бренд.

Ще один аналогічний приклад: на противагу партії „Жінки за майбутнє” був зареєстрований блок-клон „Жінки за майбутнє дітей”. Але сама подібна технологія в Україні була започаткована ще Народним Рухом України (заснований у 1993 році В’ячеславом Чорноволом), яких до парламентських виборів 2002 р. стало вже чотири.

Формування багатопартійності пов’язане з комплексом політичних, соціально-економічних та ідеологічних причин. Принциповим є сам процес демократизації, становлення громадянського суспільства, важливим інститутом якого є партії.

Однак українські партії, як це відзначає М. Примуш, не є організаціями, які вирости з надр громадянського суспільства. Вони тяжіють до адміністративно-господарських груп, які тиснуть на виконавчу владу, але не через парламент. У даний період низка партій функціонують як певні бізнес-проекти у вигляді об’єднань груп, створених із залученням бюрократичного апарату для розв’язання своїх проблем, лобіювання власних інтересів, а не для розробки і впровадження стратегічних концепцій розвитку українського суспільства [4, с.51].

Партії набувають навичок функціонування як у структурах громадянського суспільства, так і в органах державної влади. Крім того, формування партійної системи відбувається паралельно зі становленням державності. У зв’язку з цим питанням про форми державного устрою і правління, зовнішньо-економічні та політичні зв’язки, шляхи і напрямки реформування політичної системи та економіки є найбільш дискусійними.

У партій та їх лідерів відсутні чіткі уявлення щодо оптимального для даних умов політичного курсу та шляхів його реалізації через державно-владну діяльність.

Нові інституціональні правила політичної боротьби, які були прописані у законі № 2222 від 08.12.2004 р., визначили післявиборчі ролі гравців на політичному полі. Право формувати коаліцію та уряд отримала партія, за яку було віддано більшість голосів на виборах. Оскільки внаслідок виборів 2006 р. жодна з них не отримала мандату більшості (тобто 50% +1) у Верховній Раді, то її структурування відбувалося під впливом латентних коаліційних стратегій і торгів.

Низький рівень довіри до партій України з боку населення – можна стверджувати, є постійним явищем для незалежної України. Так, кожному виборцеві, який довіряє парті-

ям в Україні (16%), відповідають чотири, хто їм не довіряє повністю або частково (68%). Дані показники висвітлюють, як зазначає І. Поліщук, велику проблему делегування права представництва своїх інтересів тим структурам, до яких немає довіри. Причини такої недовіри – в тому, що виборці не бачать у партіях виразників своїх інтересів. Більшість громадян вважає, що політичні партії обслуговують інтереси фінансових та бізнесових структур (54%) та/або партійних лідерів (43%) чи то державної влади (28%). І лише 14 % респондентів вважають, що політичні партії корисні, бо турбуються про їхні інтереси [5, с. 246].

Ефективність партійної системи визначається на двох рівнях аналізу:

1) вивчення відповідності між вимогами громадян на вході у систему і політичними рішеннями на виході;

2) дослідження швидкості реакції партій на вимоги, пов'язані з появою нових цінностей.

Критеріями ефективності функціонування партійних систем є:

1) швидкість розв'язання суспільних конфліктів, показник – кількість критичних ситуацій у соціально-економічній сфері;

2) точність прийнятих рішень; показник – ступінь довіри виборців до партії, що виражена у процентах голосів, отриманих нею на виборах, електоральна підтримка і т.д.

Сучасний стан ефективності партійної системи можна оцінювати швидше низько

рівня. Вищеназвані критерії не є остаточними, їх можна доповнювати виходячи з результатів діяльності партій у суспільстві, у законодавчому органі та виконанні ними основних завдань як посередників між громадянським суспільством та владою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже – М.: Парадигма, 2005. – 117 с.
2. Політологічний енциклопедичний словник: [за ред. В.Бабкіна, Ю. Шемшученка]. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
3. Пуфлер Е.Ф. Партійна система сучасної України: сутність, тенденції подальшої трансформації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец.23.00.02 / Е.Ф.Пуфлер. – К., 1998. – 19 с.
4. Примуш М. В. Політичні партії: історія та теорія / М.В. Примуш. – К.: Професіонал, 2008. – 409 с.
5. Поліщук І.О. Еволюція культури політичних виборів в Україні / І.О. Поліщук. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2008. – 352 с.

УДК 329

Морарь М. В.

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ПАРТІЙНЕ ЛІДЕРСТВО ЯК РІЗНОВИД ПОЛІТИЧНОГО ЛІДЕРСТВА

Аналізується партійне лідерство як одна з найпоширеніших форм політичного лідерства. Розкривається поняття „партійне лідерство”, дається його визначення. розглядається зв'язок між партійним лідерством та політичним лідерством. Виділені та проаналізовані функції партійного лідерства.

Ключові слова: партійне лідерство, партійний лідер, партія, політичний лідер, політичне лідерство, типологія лідерства.

Морарь М. В.

ПАРТИЙНОЕ ЛИДЕРСТВО КАК РАЗНОВИДНОСТЬ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛИДЕРСТВА

Анализируется партийное лидерство как одна из наиболее широких форм политического лидерства. Раскрывается понятие „партийное лидерство”, дается его определение, рассматривается связь между партийным лидерством и политическим лидерством. Выделены и проанализированы функции партийного лидерства.

Ключевые слова: партийное лидерство, партийный лидер, партия, политический лидер, политическое лидерство, типология лидера.

Morar M.

PARTIAL LEADERSHIP AS VARIETY OF POLITICAL LEADERSHIP

Party leadership as one of the most lateral form of political leadership is analyzed. Concept of „party leadership” is disclosed and gives its definition. Function of party leadership to be stand out and analyzed. The difference between the party leadership and political leadership is discussed

Key words: party leadership, party leader, party, political leader, political leadership, leader typology.

Українська політична реальність сьогодні формується під значним впливом суб'єктивного фактора. У будь-якому політичному процесі беруть участь лідери й політичні еліти. Саме вони ухвалюють принципові рішення, що визначають долю народу, країни в цілому. За певних умов ця обставина стає головною рушійною силою історичного процесу, а історія, як справедливо відзначають дослідники, – здійсненням ідей, носіями яких є визначні особистості [1, с. 9].

Партійне лідерство є однією з найбільш поширених форм лідерства, що безпосередньо пов'язана з характером і якістю політичної влади, конкретним способом її структуривання та легітимації. Цей феномен також є

активним системоутворювальним елементом державно-політичного життя, оскільки значно впливає на перебіг і наслідок подій, які стосуються інтересів, планів, долі великої кількості людей.

Склад лідерів політичних партій фактично виступає резервом для вищих державних органів, структур місцевого самоврядування та інших управлінських інститутів. Партійні системи є своєрідною школою для майбутніх народних депутатів, державних керівників.

У державах зі змішаним типом правління роль політичного і особливо партійного лідера є надто важливою, оскільки вони виступають потужним фактором розвитку держави. Із прийнятими змінами до Конституції й перетворення української держави на президентсько-парламентську республіку, додаткової актуальності набуває досліджен-

ня партійного лідерства як різновиду політичного лідерства.

Політологи й партологи провели велику роботу з вивчення історії політичних партій, їх виникнення та розвитку, з'ясували взаємини партій з державною владою та між собою, перспективи розвитку багатопартійності тощо.

Значний внесок у розробку теорії та методології досліджуваного нами феномена зробили такі автори як В. Бебик, Д. Видрін, В. Литвин, М. Обушний, А. Пойченко, В. Токовенко та ін. Багато цікавих ідей, що стосуються окремих аспектів проблеми партійного лідерства виявлено автором у публікаціях політологів М. Головатого, А. Пахарева, М. Примуша, Ф. Рудича, В.В. Мейтуса, С. Топалова та ін.

Аналіз останніх опублікованих досліджень виявив значну кількість узагальнюючих праць, збірників, монографій і публікацій з проблем сучасного становлення та розвитку політичних партій в Україні. Серед доробку поточного 2010 року – дисертаційні праці Л. Адашис, В. Кафарського [2], колективна монографія „Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство” [3].

Водночас, порівняно з політичними партіями, інститут партійного лідерства поки що не знайшов розкриття в дисертаціях та фундаментальних працях. Чимало дослідників розглядали партійне лідерство насамперед у контексті лідерства політичного. Проте, безумовно, що тенденції структуризації вітчизняних політичних партій та процеси активного партієтворення вже спричинили появу наукових праць з питань саме партійного лідерства. Розгляду ролі партійних лідерів у політичних процесах України присвячені розділ монографії В. В. Мейтуса та В. Ю. Мейтуса [4, с. 355-382], статті Є. Іпатова, В. Павловського [5], навчальний посібник „Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації” [6]. У РФ у 2001 році вийшло друком описове дослідження Російського інституту стратегічних досліджень „Політичні партії та лідери у Верховній Раді України (1998-2000)”.

Підсумовуючи, відзначимо, що сучасна вітчизняна політологія та партологія демонструють значні досягнення в теоретичному вивченні лідерства. Однак проблема партійного лідерства залишається за рамками наукового аналізу. Сьогодні наука не має системних знань з приводу того, хто такі партійні лідери, партійне лідерство. Ці терміни в нау-

ковій літературі не вживаються, часто вони замінюються поняттям „політичне лідерство”. Поки що не існує спеціальних наукових праць, де б зазначена тема становила об'єкт наукового дослідження. До цього часу висловлювалися лише окремі ідеї стосовно партійного лідерства взагалі. Відсутність подібних теоретичних праць гальмує подальшу розробку концептуальних засад визначення цього феномена.

Ми вважаємо, що дослідження партійного лідерства як одну з найпоширеніших форм політичного лідерства має не тільки теоретичне, а й яскраво виражене практичне значення. На сучасному етапі, внаслідок персоніфікації політики, українська реальність формується під значним впливом суб'єктивного фактора. Тому ця проблема може бути предметом спеціального наукового дослідження.

Об'єктом дослідження статті є партійне лідерство як різновид політичного лідерства. З'ясування, партійного лідерства дасть можливість виділити недосліджені питання, а також відмінності між поняттями „політичний лідер” та „партійний лідер”.

В Україні партійне лідерство як процес остаточно заявляє про себе з 1991 року. Виступаючи невід'ємною частиною складного та подекуди проблемного розвитку політичних еліт України, партійне лідерство пройшло тривалий шлях від становлення демократичних партій нашої країни наприкінці 1980–1990-х років до кристалізації декількох найбільших вітчизняних партійних сил на початку 2010-х рр.

Сучасні партії виступають як складні, специфічні інститути, що відрізняються від інших політичних організацій передусім тим, що їх діяльність поширюється на соціальну, політичну та адміністративну системи, пов'язані між собою. Ефективне впровадження політичного курсу, обраного партією, вимагає відповідної організації управління державою, насамперед, призначення уряду, який, реалізуючи визначений курс, змушений реагувати на нові вимоги суспільства. Отримана влада виступає легітимним засобом доступу до здійснення законотворчої діяльності в парламенті й адміністративної – в структурах виконавчої влади, отже, діяльність партій поширюється на сфери державної політики та управління.

Таким чином, беручи до уваги ту роль, яку відіграє партія в політичному житті, партійне лідерство також є однією з найпоширеніших форм політичного лідерства. У той

же час такі поняття, як „партійний” і „політичний лідер”, не є тотожними.

Слід відзначити, що в науковій літературі дослідники не розрізняють поняття політичного та партійного лідера. Наприклад, „Політологічний словник” (2005 р.) наводить таке визначення: „У наші дні лідер політичний є партійним вождем...” Такого погляду додержується й політолог М. Головатий [7, с. 52]. Автор приєднується до думки вчених, які вважають, що партійний лідер також виступає у ролі політичного лідера. Проте вивчення різних підходів до тлумачення цих понять привело нас до розуміння того, що вони мають різне смислове навантаження, низку відмінностей та не можуть трактуватися як тотожні. Українські дослідники В.В. Мейтус та В.Ю. Мейтус пропонують вважати лідером політичної партії індивіда, який управляє процесом постановки та виконання партією своїх стратегічних планів, спрямованих на досягнення поставленої мети [4, с. 360]. Таке визначення, на наш погляд, має досить загальний характер, недосконале й звужене у політичному аспекті.

Концептуальне визначення понять „партійне лідерство” та „лідер” в сучасній українській політології відсутнє, незважаючи на те, що ці терміни часто зустрічаються на сторінках наукової літератури, у лексиконі політичних діячів та громадян.

Поняття лідерства складне і багатогранне та навряд чи можна виокремити таке визначення, що задовольнило б усі можливі погляди. Дамо деякі зауваження та важливі ознаки партійного лідерства та лідера як феномену:

1. Слід відрізнити лідерство та лідера. Лідерство є певним суспільно-політичним феноменом, а лідер – носієм цього феномену. Лідер може уособлювати одну людину чи групу осіб.
2. Партійне лідерство є однією з найпоширеніших форм політичного лідерства, що виявляє себе у сфері завоювання, формування та регулювання влади.
3. Партійне лідерство як дефініція є складовою частиною поняття „політичного лідерства”. Водночас зміст останнього є незрівнянно ширшим. Так, до політичних лідерів можна віднести й найвище керівництво країни (президент, прем’єр, спікер), і керівників центральних органів виконавчої влади, і, зрештою, партійних лідерів.
4. Партійне лідерство є формою управління та взаємодії між політичною партією та соціально-політичними, економічними

системами, що знаходяться в оточенні партії.

5. Невід’ємними компонентами феномену лідерства є особа лідера, зовнішній контекст та взаємодія між ним та громадянами. Це дозволяє визначити партійне лідерство як головний суб’єкт активізації політичного процесу в суспільстві.
6. Партійне лідерство є управлінням з метою досягнення певних цілей політичними методами. Частіше за все цілі, що переслідує лідер, підпорядковуються групі, на чолі якої він виступає (тобто партійний лідер переслідує цілі, що ставить партія або кола, які стоять за нею). Насправді, роль лідера в тому і полягає, що часто він і є носієм та виразником цілей та спрямованості соціальної групи.
7. Феномен лідерства спирається, передусім, на авторитет. Це передбачає необхідність таких характеристик особи лідера, як професіоналізм, інноваційність, освіченість, моральність тощо. Таким чином, популярність, авторитет партії зумовлені особистими якостями їх лідера, партійної еліти.
8. Поняття партійного лідерства можна розкрити через його функціональність. Отже, партійне лідерство повинне реалізовувати певні функції.

Беручи до уваги зроблені зауваження ми пропонуємо таке визначення: партійне лідерство – це форма управління та взаємодії між політичною партією та соціально-політичними, економічними системами, з метою досягнення певних цілей політичними методами.

Партійний лідер – це авторитетна, визнана у своєму партійному середовищі особа, обрана керувати партією і здатна консолідувати партію та громадян навколо спільної мети, найефективніше репрезентувати інтереси конкретної соціальної групи. Крім того, це особа, яка для виконання своєї програми висуває за мету приход до влади або вплив на неї, участь у справах держави.

Оскільки партійне лідерство, як уже зазначалося, слід розглядати як різновид політичного та форму керівництва партією, доцільно виділити функції партійного лідера. Це дає змогу сформулювати цілісне уявлення про партійне лідерство, специфіку та відмінності між партійним і політичним лідером.

З огляду на це, доречно буде розглянути, які функції політичного лідерства виділяють вітчизняні дослідники. Так, Ф. Рудич відзначає, що політичний лідер у будь-якому суспільстві покликаний виконувати певні функ-

ції, серед яких: інтеграція суспільства, об'єднання мас довкола спільних завдань і цінностей; знаходження й прийняття оптимальних політичних рішень; захист від беззаконня; налагодження системи постійного політичного зв'язку з масами; запобігання відчуженню громадян від управління державними справами; генерування оптимізму і соціальної енергії; легітимізація політично-суспільного устрою [8, с. 173].

Інший дослідник, В. Колташов, виділяє такі основні функції політичного лідера: інтегративна; орієнтаційна; інструментальна; мобілізаційна; комунікативна; гаранта справедливості, законності й порядку [9, с. 38].

На наш погляд, наведеним визначенням функцій політичного лідера бракує системності та повноти. По-перше, слід відокремити функції менеджменту від інших. Особливу групу функцій становлять функції обрання мети та визначення місії – генерального напрямку розвитку партії чи суспільства в цілому (цю групу функцій ми назвемо системною). Третю групу становлять представницькі функції, що полягають у презентації партії в суспільстві та інтеграції суспільства (електорату) навколо цілей та місії партії.

Системні функції партійного лідера полягають в розробці стратегічних задач та цілей як у внутрішньому розвитку, так і в політичному житті країни. Досягнення влади, як одна із стратегічних задач партії, співіснує з її місією, що декларується як провідний напрям діяльності партії у суспільно-політичному житті країни.

На нашу думку, відмінність партійного лідера від політичного, насамперед, полягає у підпорядкованості першого інтересам і діяльності партії, його тісний внутрішній зв'язок із політичною організацією, якою він керує. Оскільки партія формально є організацією з певним уставом та програмою, то діяльність партійного лідера спрямована на виконання функцій керівництва. Партійне керівництво як різновид управління має політичний і формальний характер, що відмежовує його від адміністративного і неформального політичного лідерства. І головне, партійне керівництво є ідейним, воно пов'язане з пропагандистським, виховним впливом на громадян, суспільство загалом. Значення лідера для успішної партійної діяльності важко переоцінити. Він виконує для партії декілька внутрішніх функцій: це партійний менеджмент, формування управлінських структур і організація кадрової політики партії.

Функції партійного лідера як менеджера відповідають загальним функціям політичного менеджменту:

1. Планування, що полягає у короткостроковому та довгостроковому баченні партії як організації, її розвитку, цілей, напрямів реорганізації тощо;
2. Організаційна функція полягає в обов'язку лідера побудувати діяльність партії, її організаційну структуру та кадрову політику відповідно до цілей, завдань та місії партії. Без виконання організаційної функції ставиться під питання саме її існування. Ще Д. Юм у роботі „Дослід про партії” зазначив, що програма, яка базується на певній ідеології, відіграє головну роль тільки на початковій стадії, коли слугує об'єднанню індивідів. Пізніше на перший план виходить організація, а платформа залишається тільки аксесуаром [10, с. 82].
3. Добір, підготовка і виховання кадрів для партії, державних структур та різних громадських організацій. Ця функція слугує цілеспрямованому відбору осіб, які мають найкращі здібності для керування суспільними процесами. На елітарному характері політичних партій як „кузні еліт” наголошував І. Мені, який зазначив, що партії є інструментами виховання політиків [11, с. 302]. Підбір та виховання кадрів національної еліти України є однією з найважливіших функцій партійних лідерів. Звичайно, вони виконують цю функцію, з урахуванням комплексу соціально-економічних, політичних, національних та інших обставин країни, де вони створені та функціонують [12, с. 143].
4. Координаційна функція полягає у забезпеченні відповідної узгодженості між діяльністю партійних структур (центральної, регіональних, місцевих та ін.) і загальною діяльністю партії.
5. Функція контролю забезпечує контроль партійним лідером діяльності партії та окремих її структур по виконанню розпоряджень, планів, рішень.
6. Представництво інтересів певних соціальних груп населення. Партійні лідери акумулюють, формулюють, виражають, представляють й обстоюють інтереси своїх суспільних груп на державному рівні, перед іншими політичними партіями, об'єднаннями. Від того, наскільки результативно це робиться, залежить авторитет, популярність конкретної партії та лідера.

7. Комунікативна функція полягає в тому, що партійні лідери є елементом постійного зв'язку громадян з владою.
8. Боротьба за владу, за використання її або за контроль над нею. Для реалізації політичної програми партії потрібна державна влада. Якщо партія перемогла на виборах, вона формує відповідні органи державної влади зі своїх прибічників. Наприклад, сьогодні ці функції виконує Партія регіонів. Треба наголосити, що політичні партії, які здобули владу, повинні нести історичну та політичну відповідальність за дії своїх лідерів і представників органів влади. Якщо партія провела в парламент своїх представників, моральну і політичну відповідальність за їх дії несуть не лише конкретні депутати, а й партія в цілому та її лідери, які займалися підбором кандидатів для політичної діяльності [13, с. 209].
9. Ідеологічні функції – розробка партійної ідеології та політичного курсу, а також формування громадської думки та поширення контактів з різними політичними силами для підтримки обраного курсу.

Партії характеризуються окресленою ідеологією. Партійні лідери можуть бути спрямовані на вирішення вузьких ідеологічних завдань. Навпаки, політичні лідери враховують різні ідеологічні установки різноманітних політичних сил, очікування всіх соціальних груп, шукають компромісне рішення, нерідко між протилежними тенденціями в суспільстві. Головне їх завдання – побачити загальну тенденцію розвитку нації в цілому, врахувати її в обраному політичному курсі, переконати послідовників обрати цей курс.

Партійний лідер не може виступати представником усього суспільства, а лише виражає інтереси окремих верств і соціальних груп населення. Його вплив не має універсального характеру, він поширюється тільки на членів партії та її прихильників.

Розумінню проблеми статусу й суті партійного лідера сприяє знання типологізації даного феномену. Виходячи з того, що партійне лідерство є однією з найбільш поширених форм лідерства загалом, доцільно типологізувати партійних лідерів, спираючись на концепцію М. Вебера.

Враховуючи доробок М. Вебера, який виділяв три типи легітимності (традиційний, харизматичний, легально-раціональний), у сучасній політичній науці вирізняють сім відповідних типів: традиційний, харизматичний, правничо-раціональний, на засадах

участі, раціонально-цільовий, соціально-евдемонічний і національно-патріотичний [14, с. 49]. Серед українських політичних партій можна виокремити харизматичну, національно-патріотичну легітимність, а також легітимність, пов'язану з представництвом громадян.

Аналізуючи концепцію Вебера, сучасну політичну ситуацію, а також спираючись на критерії потягу до влади, можна стверджувати, що домінуючим типом партійного лідера є демократичний з певними харизматичними якостями.

Дослідження партійного лідерства зумовило виділення якісних рис лідера політичної партії, серед яких найбільш важливими є високий рівень інтелекту, ерудиція, організаційні здібності, цілеспрямованість, енергійність, рішучість та відповідальність за прийняті партією рішення, а також здатність викликати довіру. Партійний лідер, безперечно, повинен мати програму дій, володіти вмінням згуртовувати колег навколо спільних цінностей і завдань, приймати управлінські рішення. Коли партійний лідер мислить на випередження, він дійсно працює в умовах тих потреб, інтересів і норм, які притаманні конкретним політичним, партійним вимогам, вимозі часу, – саме тоді він підтверджує своє право на керівництво.

Е. Іпатов і В. Павловський пропонують класифікацію сучасних партійних лідерів на три типи за їх особистісними якостями:

1. Раціональний лідер – забезпечує оптимальний рівень врахування і задоволення інтересів членів суспільства та своїх прихильників.
2. Прагматичний – насамперед враховує інтереси населення (електорату) і прагне їх реалізувати.
3. Бюрократичний – виражає інтереси своїх прихильників, у першу чергу з числа партійного апарату [5, с. 16].

Виходячи із зазначеного вище, критеріями оцінки кожного типу партійних лідерів виступають послідовність реалізації партійної програми; підвищення рівня добробуту населення, а також позитивна динаміка суспільного розвитку. Таким чином, вітчизняні дослідники закономірно відносять більшість сучасних українських партійних лідерів саме до бюрократичного типу. Водночас партійних лідерів інших типів, зокрема раціонального, у нашій країні ще практично не сформовано. Це станеться лише в тому разі, коли партійна еліта буде спроможна реалізувати на практиці за допомогою ресурсів держав-

ної влади прагнення та волю більшості українського суспільства.

Таким чином, саме для партійного лідерства характерним є прагнення лідера мобілізувати певні соціальні, економічні та психологічні ресурси для задоволення вимог своїх партійних колег. Таке лідерство є „трансдійовим”, але у ньому водночас закладений і вагомий „трансформаційний” потенціал [15, с 107].

Визначальною є роль партійного лідера у політичному процесі. Більшість дослідників розглядає політичний процес як один із суспільних процесів, що забезпечують відтворення політичних ресурсів і формування нової політики. Згаданий процес – це сукупність різних видів діяльності суб’єктів, що включені в динаміку політичних відносин і охоплюють всі стадії функціонування політичної системи, спрямовані на досягнення політичних цілей [16, с 135].

Закономірним процесом політичного розвитку виступає партієтворення. Процес партієтворення за своєю природою є явищем надзвичайно динамічним. Таким чином, учасники згаданого процесу, серед яких і партійні лідери, увесь час перебувають в динаміці. Місце та роль партійного лідера в політичному процесі безпосередньо залежить від того, яку модель партійної сили в суспільстві він представляє. Вітчизняний політолог О. Радченко пропонує вирізняти такі моделі вітчизняних політичних партій: класичну, харизматичну, персоналізовану, галузеву, олігархічну (кланову), корпоративну та технологічну [17, с. 17-25]. Процеси українського партієтворення демонструють приклади становлення партійних лідерів кожної з цих моделей.

Сутність партійного лідерства безпосередньо пов’язана з політичною свідомістю. У контексті участі партійних лідерів у формуванні політичної свідомості суспільства, слід зауважити, що політична свідомість є необхідним елементом функціонування й розвитку партійної системи в цілому. Це система ідей, теорій, поглядів, уявлень, вірувань, емоцій людей, настроїв, у яких відбивається природа, матеріальне життя суспільства й уся система суспільних відносин. Сутність політичної свідомості – результат і одночасно процес відображення та освоєння політичної реальності з урахуванням інтересів людей. Вагомим фактором розвитку політичної свідомості є питання формування політичного іміджу, який у контексті партійного будівництва в Україні, значною мі-

рою залежить від постаті лідера партії.

Поєднання активної участі у здійсненні політичного процесу, реалізації політичної влади, становленні політичної свідомості та формуванні загальнодержавної еліти – саме такою нам бачиться роль партійного лідера в складних суспільних процесах сучасної української держави. Важливим є безперервне подальше вивчення динаміки змін стану вітчизняного партійного лідерства в процесі становлення нових державницьких еліт в Україні в період після президентських виборів 2010 року.

Приведений науковий аналіз дослідження партійного лідерства дозволяє зробити такі висновки:

1. В українській політичній науці проблематика партійного лідерства недостатньо розроблена:
 - а) відсутні теорія, концепція партійного лідерства. Політична наука не має на сьогодні системних знань з приводу того, хто такі партійні лідери, що таке партійне лідерство. Ці терміни в літературі не вживаються;
 - б) партійне лідерство, як правило, розглядається в контексті лідерства політичного, що приводить до підміни понять;
 - в) партійне лідерство не стало поки що предметом спеціального наукового дослідження.
2. Науковий пошук привів автора до трактування партійного лідерства як одного з найбільш поширених форм політичного лідерства, що виявляє себе у сфері здобуття, формування та регулювання влади.
3. Лідерство партійне як дефініція є складовою частиною поняття „політичного лідерства”. Вони мають різне смислове навантаження, низку відмінностей та не можуть вважатися тотожними.
4. Партійне лідерство є формою керівництва та взаємодії між політичною партією та соціально-політичними, економічними системами, управління з метою досягнення певних цілей політичними методами.

Підсумовуючи, відзначимо, що насамперед, слід вважати створення концепції партійного лідерства провідним завданням партіології та політології. Це дозволить зрозуміти природу цього феномену, виділити напрями та стратегію наукового дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Корнієнко В.О. Ефективність політичного лідера: критерії та механізм реалізації в сучасній Україні / В.О. Корнієнко, І.Д. Похило. – Вінниця, 2009. – 140 с.
2. Адашис Л.І. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу на виборах народних депутатів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 „Конституційне право” / Л.І. Адашис. – Харків, 2010. – 20 с; Кафарський В. І. Конституційно-правове регулювання організації та діяльності політичних партій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 “Конституційне право” / В. І. Кафарський. – К., 2010. – 36 с.
3. Тищенко Ю. А. Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство / Ю. Тищенко, П. Байор, М. Товт, С. Горобчишина; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: Агентство „Україна”, 2010. – 147 с.
4. Мейтус В.Ю. Политическая партия: стратегия и управление / В.Ю. Мейтус, В.В. Мейтус. – К., 2004. – 400 с.
5. Іпатов Е.Ф. Реалії та суперечності партійного лідерства в українському суспільстві: політологічний аспект / Е. Ф. Іпатов, В.В. Павловський // Вісник Національного технічного університету України „Київський політехнічний інститут. Політологія. Соціологія. Право». – К. : ІВЦ „Політехніка”, 2010. – № 1 (5). – С. 13-17.
6. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації : навч. посіб. – К., 2008. – 416 с.
7. Головатий М.Ф. Класи і партії / М.Ф.Головатий. – К., 2008. – 210 с.
8. Рудич Ф.М. Політологія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / Ф.М.Рудич. – К., 2006. – 480 с.
9. Колташов В. Г. Политическое лидерство [Електронний ресурс] / Василий Георгиевич Колташов// Режим доступу: http://lit.libru/k/koltashov_w_g/text_0020-1.shtml
10. Гонюкова Л. В., Максимець Б. М. Суспільно-політичні об'єднання: теорія і практика / Л.В. Гонюкова, Б.М.Максимець. – К., 2009. – 190 с.
11. Категории политической науки: [под ред. А. Ю. Мельвиля]. – М.: МГИМО (Универстет), 2002. – 302 с.
12. Обушний М.І. Політичні партії у формуванні національних еліт // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – Т.2. – С. 145-146.
13. Рудич Ф.М. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / Ф.М.Рудич. – К., 2008. – 352 с.
14. Политические партии: история, теория, практика: [сборник трудов под ред. А.И. Ковлера]. – М., 1993. – 360 с.
15. Кирилук Ф.М. Політологія / Ф.М. Кирилук, М.І. Обушний, М.І. Хилько та ін.: [за ред. Ф.М. Кирилюка]. – К., 2004. – 775 с.
16. Кремень В.Г. Політологія / В.Г. Кремень, В.П. Андрущенко, В.П. Воронкова. – К., 2002. – 612 с.
17. Радченко О. Технологія партійного будівництва: теорія і практика / О. Радченко. – Луганськ, 2007. – 160 с.

УДК 323:321.7

Шаповаленко М.В.
Харківський національний
університет внутрішніх справ

РЕГІОНАЛЬНІ РОЗБІЖНОСТІ У ПРОЦЕСІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА З ТОЧКИ ЗОРУ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ

Стаття присвячена проблемі структурних чинників демократичних перетворень в умовах регіональних соціально-політичних особливостей в країні з точки зору мультикультурної політики. Аналізуються поняття „розколоте суспільство”, „соціально-політичні розмежування, які використовуються у політологічному дискурсі при аналізі сучасної політичної ситуації в Україні.

Ключові слова: поділи, соціально-політичні розмежування, розколоте суспільство

Шаповаленко М.В. **РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОТЛИЧИЯ В ПРОЦЕССЕ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ**

Статья посвящена проблеме структурных факторов демократических преобразований в условиях региональных социально-политических особенностей с точки зрения мультикультурной политики. Анализируются понятия „расколотое общество”, „социально-политические размежевания”, которые используются в политологическом дискурсе при анализе современной политической ситуации в Украине.

Ключевые слова: отличия, социально-политические размежевания, расколотое общество.

Shapovalenko M. **REGIONAL CLEAVAGES IN DEMOCRATIZATION OF UKRAINIAN SOCIETY FROM MULTICULTURAL POLITICS POINT OF VIEW**

This article is devoted to regional cleavages as structural factors of democratization of transitional societies (Ukrainian first of all) and multicultural politics. Some concepts from the political discourse such as „divided society”, „sociopolitical cleavages” are analyzed.

Key words: cleavages, sociopolitical cleavages, divided society.

Проблема структурних чинників демократичних перетворень займає ключове місце у розробці й дослідженні багатьох аспектів функціонування політичної системи. Крім відомих зарубіжних учених, які ґрунтовно досліджували загальні проблеми становлення, функціонування політичних систем і їхніх складових, факторів впливу тощо, вітчизняні політологи та соціологи зосередили увагу на вкрай актуальній для України проблемі – наявності соціально-політичного та регіонального розмаїття мають певне підґрунтя не лише у культурно-цивілізаційному полі, а й суто політичному. Це насамперед А. Романюк, А. Фісун, С. Телешун, О. Сушко, А. Колодій та інші. І це розмаїття вкладається в таке поняття, як розбіжності. Проте дослідження соціорегіональних розбіжностей у контексті президентських виборів мають, на нашу думку, чимале значення для електоральних процесів в Україні. Досвід незалежного існування держави доводить тривалий вплив цих розбіжностей на її подальший розвиток.

Серед передумов соціорегіональних розбіжностей одне з вагомих місць належить соціальній стратифікації суспільства, котра формує особливості протиріч і конфліктів у кожній країні. Останні, як правило, активно використовуються (або замовчуються) політичними елітами залежно від обсягу переваг, які вони отримують від актуального порядку денного [1]. Інституціоналізація протиріч відбувається в різних формах у процесі перетворень. Будь-яка політична реформа спрямована на оптимізацію використання владних ресурсів правлячими елітами та зростання ефективності мобілізації населення щодо досягнення певних цілей. Але для цього потрібно мати відповідні інституційні структури, що відбивають розмаїття соціуму. Останнє створює поділи/розбіжності (з нашої думки, за певним політичним часом можна стверджувати саме це) і розмежування у суспільстві за численними ознаками. Ці поділи й розмежування впливають на особливості громадянського суспільства, партійної системи, формують певні механізми прийняття політичних рішень.

Наявність такого фактору, як соціально-політичні поділи й розмежування у суспільствах, що трансформуються, на жаль, часто ігнорується політиками і вченими. Не дивно, що цей фактор виявляється несподіванкою для політиків і політологів під час чергових виборчих перегонів, не зважаючи на наявність розмаїття як етнокультурного і мовно-

го, так і регіонального. Саме останнє перетворюється у чинник провалів у поточній політиці і призводить до спочатку суспільного розколу, розвитку іредентизму та сепаратизму, а потім і до державної фрагментації.

За наявності більш-менш стабільного розвитку суспільства, збалансованої політичної системи ігнорування соціально-політичних поділів в країні певний час може не мати негативних наслідків. Але постійне нехтування цього фактору може стимулювати накопичення конфліктогенного потенціалу навіть у розвинутому суспільстві зі стійкими демократичними традиціями.

В умовах системних змін соціально-політичні поділи містять небезпечний конфліктогенний чинник розвитку суспільства, нехтування яким може загрожувати цілісності чи навіть існуванню держави. Регіональний розкол в Україні, а саме він набув певного рівня зрілості під час виборчої кампанії 2004 року, мав свою історію, починаючи з 1994 р., передумови та наслідки. Тому дуже важливо для майбутнього розвитку країни відповісти на такі питання: як саме впливатимуть на функціонування політичної системи регіональні, культурні, мовні, етнічні відмінності, і як це може вплинути на особливості партійної системи країни, моделі мобілізаційної політики?

Концепція соціально-політичного розмежування/поділу в нашій політологічній літературі ще не має достатнього поширення, хоча на нашу думку, теорія соціальних кліважів („cleavage” – від фр. *clivage*, англ. *cleavage* – розмежування, розділення) певною мірою може допомогти у вивченні особливостей демократичного транзиту у посткомуністичних країнах. В українському політологічному дискурсі ще не визначена низка таких понять, як „розмежування”, „поділ”, „розкол”.

У західній літературі проблемам розмежування, ефективності держави у виконанні її функцій, ролі соціально-політичних поділів у формуванні партійної системи, діяльності парламентів приділяється велика увага. Політичні поділи фактично репрезентують наявні національні, етнічні, релігійні, мовні, регіональні поділи.

У межах українського дискурсу необхідно розрізнати розкол і розмежування/поділ (у зв'язку з тим, що поки що ці поняття мають рівне змістовне навантаження). З точки зору американських дослідників, якщо ці розмежування систематично впливають на політичний вибір і формування поточної політики, то це вже політичний розкол. Залеж-

но від характеру впливу розрізняють кумулятивні і поперечні розколи. Кумулятивний розкол означає зіткнення людей або представників соціальних груп з багатьох питань, тобто розходження по одному з показників свідчить про конфліктність та протиріччя з низки інших питань. Поперечні розколи демонструють єдність з одних питань і розходження – з інших. Кумулятивний розкол у поєднанні з економічними питаннями, соціальною нерівністю може стати причиною громадянської війни або постійної соціальної напруги [2, с.54-55]. Прикладом класичного кумулятивного розколу вважається Північна Ірландія. У цій країні в основі розколу знаходяться релігійні відмінності: як правило, католик належить до незаможних прошарків населення, і навпаки, протестант – представник щонайменше середнього класу країни. Нідерланди демонструють приклад поперечного розколу, коли релігійні ідентичності не корелюють з соціально-економічним станом групи, і серед представників різних релігійних груп є як заможні, так і незаможні люди.

Під соціально-політичним поділом польської дослідниці Рішард Хербут розуміє „...стабільний стан поляризації політичної спільноти, у межах певної суспільної групи надає підтримку конкретним політичним напрямкам або політичним структурам, які є представниками цих напрямів, тоді як інші суспільні групи підтримують опозиційні напрями політики, або репрезентуючи їхні політичні партії” [цит. за: 3, с.38-39]. Фактично поділ/розмежування – це довготривалий конфлікт, у якому беруть участь різні конкуруючі політичні організації, а саме – політичні партії, суспільно-політичні рухи та певною мірою групи інтересів.

Як зазначається у літературі, далеко не всі розмежування у суспільстві перетворюються у соціально-політичні розколи. Індикаторами вважаються зв'язок між соціальною групою і політичною партією, або політичною інституцією, котрі представлятимуть та захищатимуть інтереси даної соціальної групи, та тривалість існування даного зв'язку. З точки зору львівського політолога А. Романюка, найбільш прийнятним визначенням існування соціально-політичного поділу у суспільстві є виникнення зв'язку між групою та політичною партією. Другим виміром є тривалість існування цього зв'язку, який позначається як тривалість соціополітичного поділу. Як стверджують аналітики для цього потрібно щонайменше два парламентських терміни, що дозволяє виявити по-

стійний або тимчасовий і кон'юнктурний характер цього зв'язку [3, с.38-39].

В основі соціально-політичних поділів, котрі призводять до політичних розколів, знаходяться соціально-економічні, етнічні, мовні, релігійні і територіальні розбіжності. Як зазначає А.Лейпхарт, основою „...тривалих, а не тимчасових, швидкоплинних суперечностей, що впливають на вибори, є соціально-економічні, релігійні, культурно-етнічні, місто-село, підтримка уряду, міжнародна політика та пост матеріалізм” [4, с.38-39].

Норвезький учений С. Роккан, досліджуючи електоральну поведінку, зосередився на соціальних кліважах, тобто на глибоких розколах суспільства за різними ознаками (класовими, расовими, релігійними та іншими). Саме вони, на його думку, визначають розмір і якість партійних систем. Роккан вважав, що причиною цих політичних розколів є відносини центру та периферії: в процесі формування політичної нації між національним центром, що є лідером модернізації, і периферією виникають чисельні економічні, соціальні, культурні, юридичні та інші протиріччя. Кліважі, або розколи, супроводжуються формуванням стійких переваг, навколо яких створювалися європейські партії. Після виникнення базових електоральних структур (інститутів, у тому числі процедури голосування) відбувається „затвердіння”, „заморожування” (freezing) (розколів) електоральних структур (інститутів), їхня стабілізація. С.Роккан наводить приклад політичних партій Європи 1960-х років, які відбивають фактично кліважі 1920-х років.

Теорія „затвердіння” була висунута С.Рокканом разом з американським політологом С.Ліпсетом у 1967 р. Основою теорії соціально-політичних розмежувань цих дослідників є теза про вплив базових соціальних конфліктів на партійну систему [5]. Ці розмежування набувають великого значення під час великих подій і впливають на їхні наслідки. Національна та індустріальна революції стимулювали появу таких чотирьох розмежувань, що вплинули не лише на конфігурацію партійних систем, а й на політичні системи в цілому: між центром і периферією, церквою та державою, містом і селом, між робітниками і приватними власниками.

Але дослідження С.Ліпсета і С.Роккана відбивало особливості країн, де вже відбулися і національна, й індустріальна революції. Тому незавершеність цих подій упродовж ХХ століття в країнах Східної Європи, СНД дає унікальну можливість моніторингу й

аналізу формування конфігурацій і партійних систем, і самих політичних систем під впливом розмежувань, що формуються, у всіх без винятку країнах пострадянського простору.

Поряд із так званими класичними чинниками, що впливають на структурування розмежувань, а саме: продовження модернізації, формування нації-держави, діє ще й такий чинник, як „міжнародна революція” (за висловом французького дослідника Д. Л. Сейле [6]), або перехід від капіталізму до капіталізму через соціалізм, котрий здійснили більшість країн Східної Європи. Саме останній процес зумовлює відсутність у класичному вигляді чотирьох розмежувань Ліпсета – Роккана. Конфлікт між робітниками і власниками в умовах соціалізму був нівельований, різниця між містом і селом, хоча б на рівні риторики, постійно зменшувалася, церква на теренах СРСР була відокремлена від держави, а протиріччя між центром і периферійними республіками (наприклад, між Москвою і столицею будь-якої іншої республіки, від Києва до Алма-Ати) поглиблювалися. Фактично ці протиріччя не набували адекватного інституційного оформлення за низького рівня раціоналізації й формалізації політичних відносин. Це, безумовно, підживлювало розвиток клієнтельних відносин, котрі будувалися на принципах залежності від патрона, і величезного адміністративного ресурсу. Саме ці чинники під час намагання створити хоча б формальні демократичні інститути і почали впливати на їхнє процедурне наповнення. Слабкість політичних інститутів (партії, парламент, органи місцевого самоврядування), їхня неспроможність виконувати головні функції (контролювання ресурсів доступу до влади, розподілу прибутків, агрегації і репрезентації інтересів, стабілізації та стимулювання очікувань у соціальних агентів впевненості у майбутньому) підсилювались патримоніалізмом і корупцією.

Враховуючи особливості історичного розвитку України, сучасні регіональні особливості мають об’єктивне підґрунтя, але тривалий час вони існували на побутовому рівні й не були предметом досліджень політологів.

Сучасні події в Україні й світі поставили низку проблем, які потребують нагального вирішення: починаючи від економічної реформи і закінчуючи адміністративним реформатуванням країни. Але для цього потрібні стабільність управління та підтримка політики реформ з боку населення. Одним із головних аспектів забезпечення стабільного

й динамічного розвитку держави є створення належних умов для спільного існування різних соціокультурних утворень, забезпечення регіонального розмаїття.

У полікультурній Україні склалась унікальна ситуація розмаїття в усіх його різновидах – етнічного, соціально-економічного, політичного, мовного, релігійного, що створює підґрунтя для формування нової ідентичності сучасного громадянина України. Як влучно підкреслює відома українська дослідниця Н. Яковенко, „простір, який сьогодні є територією України, впродовж багатьох віків членували постійно зміщувані внутрішні кордони: між мовними та етнічними групами, державами, релігіями, політичними та культурними системами, ареалами відмінних економічних укладів. Це зробило його яскраво вираженою контактною зоною з вельми строкатим спектром соціокультурних феноменів” [7, с.333]. І саме це строкатий спектр підштовхує країну до запровадження збалансованої *політики розмаїття*. Як гарантує ст.11 Конституції України 1996 р. щодо сприяння та консолідації, її історичної свідомості самотності всіх корінних народів і національних меншин.

Історична приналежність регіонів України до різних цивілізацій протягом тривалого часу зумовила відповідні етнорегіональні та соціокультурні розбіжності суспільства. Традиційно воно поділяється на західне та східне (відповідно до регіональних частин країни), які вирізняються, зокрема, характером та рівнем активності громадської участі. Але такий розподіл є надто загальним. Соціологи констатують більш дрібний територіальний розподіл, який відбиває електоральну географію, що склалася протягом років незалежності:

- *Західний регіон*: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області;
- *Центральний регіон*: м. Київ, Київська, Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Житомирська, Сумська, Чернігівська області;
- *Східний регіон*: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області;
- *Південний регіон*: Одеська, Миколаївська, Херсонська області та АР Крим.

Зазначений територіальний розподіл корелює з певними відмінностями у політичних уподобаннях. Традиційно націонал-демократичні політичні сили знаходять більшу підтримку у західних областях, комуністичні – у східних, соціалістичні – у

центральної. Водночас південні області та АР Крим вирізняються хиткістю політичних орієнтацій. Крім відмінності у політико-ідеологічних орієнтаціях, регіони відрізняються рівнем політичної активності. Найактивнішим населенням вважаються жителі Заходу, Київської області та Криму. При цьому спрямованість і цілі активності представників цих регіонів також різняться. Якщо в західних і центральних областях питання політичної активності пов'язані з незалежним та демократичним розвитком України в цілому, то в АР Крим – з обстоюванням соціально-політичних інтересів кримськотатарського або російськомовного населення.

До певного часу це розмаїття не мало характеру самостійного чинника політичного розвитку країни. Але виборчі перегони 2004 і 2006 років поставили на порядок денний питання міцності й цілісності держави, стабільності суспільства, перспективи її унітарності. Хоча було й раніше зрозумілим, що існування щонайменше трьох етнолінгвістичних груп (відповідно моноетнічних українців, моноетнічних росіян і великої білінгвістичної групи з різними орієнтаціями), розташованих у відповідних регіонах, потребує досить зваженої внутрішньої політики.

Вибори до Верховної Ради України у 2006, 2007 роках, президентські перегони 2004 та 2010 років засвідчили, що і західна частина України не є монолітною. Втім східні регіони складається з двох, досить чітко окреслених зон: „поміркованої” (Дніпропетровська, Харківська, Херсонська, Миколаївська та Запорізька обл.) і так званого „дикого Сходу” (Донецьк, Луганськ, АРК). Одеська та Запорізька області випадають з цієї схеми. Дана тенденція уперше з'явилася, на думку українського соціолога В.Хмелька, ще у 1994 р. під час другого туру президентських виборів [8]. Він підкреслив, що опитування 1994 р. показали: в обох частинах України ставлення до політичних свобод і до правової рівності членів суспільства були фактично однаковими, а до особливостей ринкової економіки, до приватної власності та розвитку приватного підприємництва були або дуже подібними, або відрізнялися значно менше, ніж розподіли голосів за різних кандидатів. Значно відрізнялися лише деякі національно-політичні орієнтації – ставлення до членства України в СНД, до відносин між Україною і Росією і до статусу в Україні російської мови. Фактично протягом двох каденцій президента Л.Кучми проводилась доволі м'яка політика поступового включення

південно-східної еліти до керування державою при домінуванні представників національно-демократичних сил, перш за все, з західних регіонів. Така політика передбачала поступове витіснення російської мови не лише з офіційного життя країни, але й з сфер культури та освіти. В той же час на тлі цієї політики поступово йшла кристалізація регіональної ідентичності – від Заходу до Сходу. Якщо протягом тринадцяти років деякі регіони фактично не були активними гравцями у виборчих перегонах, а результати виборів як президента, так і народних депутатів визначались на Заході, або на Сході, то фактично перемогу В.Ющенка у 2004 р. забезпечили центральні області України. Це було пов'язано з тим, що представники Заходу і Центру приблизно однаково розуміють свою національну ідентичність, що зміцнює відчуття солідарності. Націоналізм у даному випадку є засобом реалізації певної програми створення відкритого суспільства з європейськими цінностями [9].

Але проблеми етнорегіональних розбіжностей актуалізувалися під час подій 2004 р. та тривалою політичною кризою (2004 – 2010 рр.) в Україні. Втім не варто вважати, що ці проблеми штучні і підживлені виключно зовнішніми факторами, а головними носіями певних гасел є або вороги української держави, або таємні агенти (так звана „п'ята колона”, чомусь виключно московського походження). Здається, що варто вести розмову не стільки про етнорегіональні, скільки про культурно-регіональні розбіжності

Подальший регіональний розподіл/розмежування можна спостерігати й за результатами парламентських виборів 2002, 2006, 2007 років, останніх президентських виборів. Але за останній рік відбулася радикалізація настроїв, в першу чергу, на заході країни. Там спочатку на дострокових виборах у Тернопільській області перемогу отримала радикально екстремістська права сила „Свобода” (30% голосів), а восени 2010 р. це суспільно-політичне об'єднання на місцевих виборах отримало вже приблизно 5% в цілому по країні. В той же час представники цієї політичної сили жодного разу не демонстрували ані толерантності, ані схильності до компромісу не лише до інакодумців, але й до інших етносів та ідеологій, окрім ідеології інтегрального націоналізму. Деякі політологи прогнозують навіть попадання цієї політичної сили у парламент у 2012 р. У такому випадку проблема регіональних розмежувань набере зовсім іншого характеру і на порядок денний може постати питання розколу

країни. А „етнічний поділ (ethnic division) робить складним, хоча і не неможливим...розвиток соціальної солідарності, необхідної для побудови ефективних інституцій” [10].

Але поки що головними лініями розбіжностей, котрі створюють передумову соціально-політичного й регіонального розколу

країни, є не етнічна приналежність, а ставлення до певних цінностей і зовнішньополітичного курсу на найближчі 5-10 років. І таким лініями можливого розколу є ставлення до членства України в СНД, до відносин між Україною та Росією і до статусу в Україні російської мови.

Характеристики електорату Партії регіонів порівняно з середніми показниками, % [11]

	Електорат Партії регіонів	Усі респонденти
Кількість респондентів, які ставляться позитивно або скоріше позитивно до:		
• Учасі України у створенні ЄСП	85,5	72,1
• Вступу України до НАТО	10,2	25,2
• Наданні російській мові державного статусу	84,1	53,1
• Введення в Україні подвійного громадянства з Росією	76,2	54,2
• Введення в Україні федеративного державного устрою	32,9	22,5

Наведена таблиця свідчить про формування регіонального поділу за ставленням до питань, котрі мають конфронтаційний потенціал протягом усіх років існування незалежної України. Гострота цих питань для російської мовної групи (передусім на Сході й Півдні) традиційно посилюється у період виборів – головним чином, політиками, які використовують „мовне питання” у власних цілях. Водночас зростанню напруженості під час парламентських виборів 2006/2007 років посприяли й дії тодішньої влади, які були розцінені переважною частиною населення вказаних регіонів як „націоналістичні” й такі, що загрожують позиціям російської мови та російськомовних громадян.

Для стабілізації ситуації в країні і подолання тенденцій фрагментації держави та дезінтеграції суспільства необхідним є запровадження низки „круглих столів” із представниками різних верств суспільства із усіх регіонів (перш за все, інтелектуалів і політиків) щодо актуальних проблем: можливостей федералізації або децентралізації країни; статусу регіональних мов; статусу країни щодо воєнних блоків (від блокового до позаблокового). Лише відкрита дискусія навколо цих питань та проведення прозорої політики з урахуванням полісегментності і багатоетнічності суспі-

льства сприятиме подоланню тенденцій розколу і держави, і суспільств. І в даному випадку, на нашу думку, є корисним досвід політику мультикультуралізму. У сучасному житті термін мульти- чи полікультурність часто означає багатокультурність, або й просто багатоетнічність певного суспільства, сам факт його культурного розмаїття. Коротко поняття мультикультуралізму можна визначити як співіснування в межах однієї території (країни) багатьох культур, і жодна з них не є панівною. Із визнання суспільства мультикультурним випливають два основні наслідки:

- переосмислення уявлень про культурну єдність (цілісність) суспільства, що включає відмову від спроб „інтегрувати” різні етнокультурні групи, адже таке інтегрування передбачає їх перетворення на „неодмінну” частку панівної культури;

- переосмислення поняття культурного різноманіття: слід враховувати владні відносини, відносини домінування (power relations) між різними культурними (етнічними, соціальними) групами, аналізувати міжкультурні взаємини як такі між сильними (домінантними) та слабкими (пригнобленими) культурами, а не просто стимулювати „інтерес до екзотичного”.

Тобто мультикультурна політика передбачає всебічне забезпечення співіснування різних за соціокультурними ознаками утворень. І в цій площині Україна мог-

ла б сформувати свої особливі практики мультикультуралізму, враховуючи особливості історії регіонів та їхнє строкате розмаїття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Sartori G. Parties and Party Systems: A Framework for Analysis / G.Sartori. – Cambridge University Press. – 1976. – 368 p.
2. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня. Мировой обзор / Г.Алмонд, Дж Пауэлл., К. Стром, Р. Далтон. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 566 с.
3. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних країн Західної Європи: інституційний вимір./ А. Романюк. – Л.: Тріада плюс, 2004. – 392 с.
4. Lijphart A. Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty One Countries / A. Lijphart. – New Haven, Yale University Press, 1984. – 365 p.
5. Lipset S. Cleavage structures forty systems and voter alignments. An introduction / S. Lipset, S. Rokkan // Party systems and voter alignments. – London and New York, Collier-Macmillan-Free Press, 1967. – 554 p.
6. Сейле Д.-Л. Применимы ли размежевания Роккана к Центральной Европе ? / Д.-Л. Сейле // Политическая наука. Социально-политические размежевания и консолидация партийных систем; [сб. науч.тр]. – М., 2004. – С.56-63.
7. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI- XVII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.
8. Хмелько В.Через що політикам вдається розколювати Україну [Електронний ресурс] / В. Хмелько // Дзеркало тижня. – № 24 (603). – Режим доступу: <http://www.dt.ua/articles/47092>
9. Арель Д. Украина выбирает запад, но без востка / Д.Арель // Pro et contra. – 2005. – № 1. – С.39-51.
10. Ritzen J. On „Good” Politicians and „Bad” Policies: Social Cohesion, Institutions and Growth [Електронний ресурс] / J.Ritzen, W. Easterly, M. Woolcock. – Режим доступу: <http://econ.worldbank.org/docs/1203.pdf>
11. Воронін Д. Українське суспільство 1994-2004: Моніторинг соціальних змін: [за ред. Д.Вороніна та М. Шульги]. – К.: Інститут соціології АН України, 2004. – 705 с.

УДК 352.07; 342.8

Стогова О.В.

Державний вищий навчальний заклад
„Українська академія банківської справи
Національного банку України”

ВИБОРЧІ СИСТЕМИ ДЛЯ МІСЦЕВИХ ВИБОРІВ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ

У статті аналізується проблема визначення оптимальної для України системи місцевих виборів. Порівнюються системи виборів, що застосовуються на місцевих виборах в європейських країнах. Досліджується система місцевих виборів, що склалася в Україні. Аналізуються її переваги та недоліки. Автор робить висновки щодо вдосконалення виборчої системи для місцевих виборів в Україні.

Ключові слова: виборча система, місцеві вибори, пропорційна виборча система, мажоритарна виборча система, голосування за списками, самовисування кандидатів.

Стогова О.В.

ИЗБИРАТЕЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ ДЛЯ МЕСТНЫХ ВЫБОРОВ: ПРОБЛЕМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ ОПТИМАЛЬНОЙ МОДЕЛИ

В статье анализируется проблема определения оптимальной для Украины системы местных выборов. Сравниваются системы выборов, которые применяются на местных выборах в европейских странах. Исследуется система выборов, которая сложилась в Украине. Анализируются ее слабые и сильные черты. Автор делает вывод о необходимости усовершенствования избирательной системы для местных выборов в Украине.

Ключевые слова: избирательная система, местные выборы, пропорциональная избирательная система, мажоритарная избирательная система, голосование за списки, самовыдвижение кандидатов.

Stogova O.V.

ELECTORAL SYSTEMS ARE FOR LOCAL VIBORIV: PROBLEM OF DETERMINATION OF OPTIMUM MODEL

The article deals with the determination of optimum electoral system for local elections in Ukraine. The electoral systems used for local elections in European countries are compared. The Ukrainian electoral system is investigated. Its strong and weak points are analysed. The author makes a conclusion that the electoral system of local elections in Ukraine should be improved.

The keywords: electoral system, local elections, proportional electoral system, majoritinal electoral system, voting by lists, self-nomination.

Виборчі системи мають виконувати наступні функції: політична структуризація суспільства, представництво інтересів громадян політичними партіями, а головне – формування ефективної публічної влади. У контексті місцевих виборів маємо наголосити на формуванні ефективної системи місцевого самоврядування, яка найповніше представляла б місцеві інтереси та забезпечувала б їхню

реалізацію. На місцевих виборах в Європі застосовуються всі можливі варіанти виборчих систем: мажоритарна, пропорційна, змішана, з преференціями, з голосуванням за списки. Така різноманітність свідчить про спробу якнайповніше використати можливість виборчих систем для максимального представництва інтересів місцевих громад у конкретних умовах. А часті зміни правил проведення місцевих виборів демонструють намагання знайти оптимальну систему, яка б відповідала всім сучасним вимогам. Україна за роки незалежності випробувала мажори-

тарну, пропорційну систему формування місцевих рад і переходить до змішаної системи [1; 2]. Але система місцевих виборів за новим виборчим законом ще до виборів зазнала значної критики. Адже пошук вдалої системи місцевих виборів для України залишається актуальним.

У вітчизняній літературі питанням виборчих систем присвячено праці О. Барабаша, В. Кампа, Ю. Ключковського, В. Ковтунця, І. Кресіної, Р. Максакової, Є. Перегуди, В. Погорілка, М. Рябова, М. Ставнійчук, В. Співака, В. Федоренка та інших. У зарубіжній літературі цим проблемам приділено увагу в працях Ф. Бенетона, Ю. Габермаса, К. Гессе, М. Дюверже, К. Лійпгарта, Х. Лінца, А. Ліпсета, К. Льовенштайна, Г. Маєра, Я. В. Мюллера, П. Нісена, Дж. Сарторі, Г. Франкенберга, А. Шайо та інших. Науковцями приділяється значна увага проблемі типологізації виборчих систем та аналізу характеристик цих типів [3]; Б. Грофман [4] дослідив зв'язок виборчої системи з іншими компонентами політичної системи, зауважив, що однакові електоральні правила за різних обставин мають різні наслідки; П. Норріс [5] зосередив свою увагу на впливі електоральних систем на розвиток партійної системи. Слід зазначити, що панацеєю від недоліків мажоритарної та змішаної системи стали вважати змішані системи. Наприкінці ХХ ст. більшість європейських держав почали застосовувати саме цю систему у тому чи іншому вигляді. У зв'язку з цим особливо актуальним є дослідження С. Бірч [6], яке присвячене ефектам таких змішаних систем у країнах Східної Європи. Всі ці дослідження мають важливе значення для розуміння суті виборчих систем, принципів їх обрання для конкретних суспільств у певний історичний період. Теоретично дослідженою є проблематика формування стабільних урядів, коаліцій в парламентах. Але найменш дослідженою в електоральній політології залишається проблема визначення оптимальних правил проведення місцевих виборів, хоча саме місцева влада є найближчою до особи та має сприяти задоволенню її щоденних потреб і реалізації прав людини. Особливо актуальними для України є дослідження змішаних систем, що використовуються для проведення місцевих виборів в країнах Європи.

Метою даного дослідження є аналіз особливостей правил проведення виборів до місцевих органів влади, визначення наслідків застосування поширених виборчих систем та

розробка рекомендацій щодо проведення місцевих виборів в Україні.

Із запропонованих Б. Грофманом виділимо найпоширеніші на наш погляд критерії вибору виборчої системи [4, с.51]:

1) традиційна модель суспільного вибору, за якою надання переваги одній системі засноване на результатах, що очікуються;

2) модель „стандартної операційної процедури”, за якою вибір системи визначається культурною традицією (англомовні нації Африки частіше обирають мажоритарну систему) або поширеністю системи (німецька змішана система знайшла прихильників у багатьох країнах світу);

3) нормативна модель, що штучно створюється на підставі вивчення існуючих систем, аналізу їх сильних і слабких сторін. Але не слід переоцінювати такі моделі, оскільки в них головним критерієм є максимізація голосів, а такі наслідки як перспективи створення коаліції чи легітимність результатів не оцінюються.

Вибір системи для місцевих виборів в Україні на початку незалежності визначався другим критерієм, тобто моделлю „стандартної операційної процедури”, що склалася за радянських часів і обрано було мажоритарну систему вибору місцевих рад. Спроба стимулювати розвиток партійної системи в Україні за першим критерієм привела до переходу до пропорційної системи формування обласних, районних, міських та районних в містах рад. За нормативною моделлю в 2010 році здійснено спробу перейти до змішаної системи формування місцевих рад. У зв'язку з цим цікавим є європейський досвід визначення правил проведення місцевих виборів.

У країнах Європи, попри різноманітність виборчих систем, на виборах місцевих рад виділяють певні спільні риси [7, с.38]. 1) У більшості країн передбачена можливість висування позапартійних, незалежних кандидатів. Забезпечується ця можливість через самовисування списками, висування через виборчі комітети, громадські організації та об'єднання виборців. На базовому рівні така можливість є у більшості країн, на регіональному – у Польщі, Словаччині, Естонії. 2) Застосовується пропорційна або змішана виборча система для місцевих виборів. Навіть у Великобританії з її традиційною мажоритарною системою відносної більшості активно обговорюється перехід до пропорційної виборчої системи. 3) На місцевих виборах у Європі не є поширеною практика блокування політичних партій. 4) Загальноєвропейська тенденція – забезпечення представниц-

тва жінок і національних меншин. 5) Виборчі системи на базовому рівні прив'язані до кількості виборців, що проживають на відповідній території, а не до статусу адміністративно-територіальної одиниці.

Опоненти пропорційної виборчої системи для вибору міської, районної, обласної та районної в місті ради з голосуванням за закритими списками наводять як головний аргумент „розрив” зв'язків депутатів і виборців. Звертається увага на той факт, що в умовах мажоритарної виборчої системи виборець знає, хто представляє його інтереси в раді. Існують і інші зауваження до системи голосування за закриті списки: обмеженість доступу до інформації про склад виборчих списків, про кандидатів, включених до них. Але слід зазначити, що зв'язок депутатів з виборцями забезпечується не лише мажоритарною, але і пропорційною виборчою системою з голосуванням за відкриті списки. Зрозуміло, що за умови розподілу мандатів між кандидатами не за чергою у списку, визначеному партією, а за перевагами виборців, депутати самі будуть зацікавлені у підтримці зв'язків із виборцями. Такі системи голосування застосовуються не лише у країнах Західної Європи, а й в посткомуністичних, таких як Польща, Латвія.

Актуальною у зв'язку з вищезазначеним є проблема застосування системи переваг в Україні. На наш погляд, використання переваг можливе лише за таких умов: невелика кількість мандатів у виборчому окрузі, помірна кількість учасників виборчого процесу, стабільність партійної системи. Крім того, переважна пропорційна система не сприяє стабілізації партійної системи, а стимулює роботу депутатів на свій особистий імідж. Голосування за відкриті списки може бути впроваджене за умови участі у виборчому процесі 5-8 партій, проведення адміністративної реформи, яка дозволить створити одновимірні виборчі округи, де могла б розподілятися невелика кількість мандатів. За відсутності зазначених умов в Україні використання переваг на виборах є недоречним.

У країнах Європи застосування того чи іншого типу виборчої системи на місцевих виборах часто визначається величиною територіальної громади. Такий підхід використовується у Франції (встановлена межа 3500 виборців для різних типів виборчих систем), в Іспанії (250 виборців), у Польщі. Так, в Іспанії на виборах до рад муніципалітетів з кількістю виборців до 250 застосовується мажоритарна система відносної більшості з

голосуванням за відкриті списки в єдиному багатомандатному окрузі, межі якого збігаються з межами муніципалітету. А на виборах до рад муніципалітетів з кількістю виборців понад 250, до рад провінцій та регіональних рад застосовується пропорційна виборча система з голосуванням за закриті списки партій в єдиному багатомандатному окрузі, межі якого збігаються з межами муніципалітету, провінції, автономної області [7, с.54]. У Франції вибори до муніципальних рад в комунах з кількістю виборців до 3500 застосовується мажоритарна система абсолютної більшості з голосуванням в єдиному багатомандатному окрузі в два тури. При голосуванні до муніципальних рад в комунах з кількістю виборців понад 3500, рад регіонів та заморських територій – змішана виборча система з голосуванням у два тури в одному або кількох (великі міста) багатомандатних виборчих округах за партійні списки. На виборах до рад департаментів застосовують мажоритарну систему абсолютної більшості з голосуванням в одномандатних округах. Важливо, що незалежні кандидати можуть висуватися на виборах до муніципальних рад з кількістю виборців до 2500, тобто кількість виборців впливає не лише на правила проведення виборів та визначення переможців, а й на способи висунення кандидатів [7, с.67]. У Польщі на виборах до рад гмін, де проживає менше 20000 жителів, застосовується мажоритарна система відносної більшості з голосуванням у багатомандатному окрузі за кандидатів, включених до відкритих списків. На виборах до рад гмін з кількістю виборців понад 20000 жителів, рад міст на правах повіту, рад повітів та сеймиків воеводств застосовується пропорційна виборча система з переважним голосуванням у багатомандатних виборчих округах [7, с.62].

В Україні виборчі системи прив'язані не до кількісного складу громади, а до типу місцевих рад, до яких проводяться вибори. Так, вибори до всіх міських рад в 2006 році проводилися за пропорційною системою, відповідно не однаковою є „ціна” мандата у різних містах. Для вибору сільських та селищних рад український законодавець обрав мажоритарну виборчу систему з голосуванням в одномандатних виборчих округах, без урахування кількості виборців. Відповідно до п.1. частини 4 статті 16 Закону мінімальний склад місцевої ради має становити не менше 12 депутатів, територія сіл і селищ має бути поділена на щонайменше 12 одномандатних округів з приблизно однаковою

кількістю виборців, з граничним відхиленням не більше 5 %. Як наслідок, навіть члени однієї родини можуть голосувати в різних округах [2].

Очевидно, що в силу складності застосування мажоритарної системи з голосуванням в одномандатних округах у невеликих селах, для формування рад у таких селах доцільно застосовувати мажоритарну систему з голосуванням в єдиному багатомандатному окрузі з голосуванням за кандидатів висунутих списком.

Оскільки малі місця в Україні за кількістю виборців наближаються до сіл і селищ, то очевидно є потреба у визначенні певної кількісної межі виборців, досягнення якої є передумовою для проведення виборів у відповідному місті за змішаною системою, а недосягнення – за тією ж виборчою системою, за якою формуються сільські та селищні ради.

Гострою проблемою для України є і правила обрання голів місцевих рад. Збереження прямих виборів голів сільських, селищних та міських рад потребує забезпечення їх підтримкою більшості жителів – тому для виборів сільських, селищних та міських голів доцільно застосовувати мажоритарну систему абсолютної більшості. За такої системи можливість виникнення конфліктів між відповідною радою та головою залишатиметься високою, однак голова спиратиметься на підтримку територіальної громади, що посилюватиме його роль в системі самоврядування.

Фахівцями висувається і пропозиція обирати сільських, селищних та міських голів відповідною радою. Прибічники цієї ідеї наводять такий аргумент: зменшиться конфліктність відносин між радами та головами, адже сама рада визначає кандидатуру на цю посаду. Але слід зазначити, що перехід до непрямих виборів сільських, селищних та міських голів потребує внесення змін до частини другої статті 141 Конституції України. Крім того, більш конфліктними стануть відносини між головами та більшістю відповідної ради з одного боку і меншістю, з іншого. Крім того, слід визнати, що ця ідея не користується популярністю серед громадян України.

Дискусійним є питання про відповідність положення Конституції України тих норм Закону „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” 2004 року [1], якими визначався порядок формування обласних і районних рад. Відпові-

дно до частини четвертої статті 140 Конституції України районні та обласні ради є органами місцевого самоврядування, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст. Практика довела, що формування обласних і районних рад за пропорційною виборчою системою з голосуванням в єдиному багатомандатному окрузі, межі якого збігаються з межами відповідно району чи області, суперечить конституційній природі цих органів як таких, що представляють спільні інтереси територіальних громад, а не окремих з цих громад [3, с.2]. Аналіз результатів виборів 2006 року свідчить, що районні і обласні ради представляють інтереси насамперед тих виборців, що проживають у більш населених адміністративно-територіальних одиницях. Закон „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” 2004 року не містив жодних механізмів запобігання формуванню списків кандидатів у депутати районних чи обласних рад з осіб, які проживають лише в одній адміністративно-територіальній одиниці області чи району, або взагалі на території іншої області. Таким чином, питання про те, чиї інтереси забезпечує районна чи обласна рада – спільні інтереси громад чи інтереси окремих з них – залежить не стільки від системи її формування, скільки від наявності в законі механізмів забезпечення прийняття цією радою рішень в спільних інтересах територіальних громад. Тому перехід до змішаної системи [2] формування районних та обласних рад лише частково усуває цю проблему – депутати мажоритарщики представляють інтереси свого округу, а серед депутатів, що обираються за партійними списками знову домінують жителі районних та обласних центрів.

За змішаної системи кількість партій, що проходять до виборного органу, збільшується. Така закономірність виділена С.Бірч, і вона дає підставу очікувати на місцевих виборах 2010 року зростання кількості політичних партій, що отримують представництво у міських, районних та обласних радах [6, с 107]. Але абсолютна кількість партій, що входять до відповідної ради є менш важливою ніж кількість партій, що „дійсно мають значення” [6, с.109]. Тому надзвичайно цікавим на нашу думку є дослідження результатів виборів до міських, районних та обласних рад, які обиратимуться за змішаною системою. Так, у Сумській обласній раді 2006 року скликання було представлено 6 полі-

тичних сил, в Сумській міській раді – 5, Глухівській міській раді – 6, Конотопській міській раді – 9, Лебединській міській раді – 6, Охтирській міській раді – 8, Роменській міській раді – 7, Шосткінській міській раді – 8. Таким чином, у міських радах на території Сумської області представлені від 5 до 9 політичних сил. Розглянемо склад районних рад Сумської області, представлено політичних сил у: Білопільській райраді – 9, Буринській райраді – 6, Великописарівській райраді – 7, Глухівській райраді – 6, Конотопській райраді – 7, Краснопільській райраді – 7, Кролевецькій райраді – 7, Лебединській райраді – 9, Липоводолинській райраді – 6, Недригайлівській райраді – 5, Охтирській райраді – 9, Путивльській райраді – 7, Роменській райраді – 8, Серединобудській райраді – 7, Сумській райраді – 7, Тростянецькій райраді – 9, Шосткінській райраді – 7, Ямпільській райраді – 10, тобто від 5 до 10 [9, с.120-135]. Не можна не звернути увагу на той факт, що різні за своїми функціями ради (міські, що представляють інтереси територіальної громади міста та районні, що представляють спільні інтереси територіальних громад в межах району) мають приблизно однакову кількість політичних сил у своєму складі. Цей факт підтверджує домінуючий вплив виборчої системи на кількість політичних партій у виборному органі. Тому можемо зробити припущення щодо виборів до міських, районних та обласних рад 2010 року: абсолютна кількість політичних партій у складі рад має суттєво збільшитися. Але кількість партій у відповідних радах, що „дійсно мають значення” прогнозувати складно, оскільки вона залежить від підтримки політичних сил виборцями в певних адміністративно-територіальних одиницях, від принципів за якими склалися виборчі списки партій та висувалися кандидати мажоритарщики.

На підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що на законодавчому рівні доцільно: 1) визначити мінімальні вимоги до кількості виборців в межах міста районного значення, що є необхідними для проведення виборів до міської ради такого міста за змішаною системою; 2) уніфікувати систему формування сільських, селищних та міських рад невеликих міст; 3) передбачити, що вибори до представницьких органів місцевого самоврядування у селах, селищах та невеликих містах проводяться за мажоритарною системою відносної більшості в єдиному багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігаються з межами села, сели-

ща чи міста, з голосуванням за кандидатів, включених до списків (висунутих місцевими організаціями партій, виборцями). Реалізація вказаних пропозицій має наблизити виборчу систему до оптимальної та сприяти формуванню ефективної місцевої влади в Україні. Окремо слід звернути увагу на реалізацію таких принципів проведення місцевих виборів як забезпечення представництва інтересів жінок і меншин, що відображений в європейському законодавстві, але поки що не представлений в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”. – Харків: Інформаційно-правовий центр „Ксілон”, 2006. – 352с.
2. Закон України „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів”, із змінами, внесеними згідно із Законом № 2491-VI (2491-17) від 30.08. 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/metod/kultura/npa/vd_mistsevi_vi.htm
3. Сотникова О. Введение в типологию избирательных систем / О. Сотникова // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Выпуск 3. – Харьков: Константа, 2005. – С.20-28.
4. Грофман Б. Избирательные системы и искусство конституционной инженерии: обзор основных открытий / Бернард Грофман, Эндрю Рейнольдс // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. Выпуск 3. – Харьков: Константа, 2005. – С.29-70.
5. Норрис П. Электоральное реформирование и фрагментированная многопартийность: механические и психологические эффекты избирательных систем и их влияние на развитие партийной системы / Пиппа Норрис // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Выпуск 3. – Харьков: Константа, 2005. – С. 71-105.
6. Бирч С. Эффекты смешанных избирательных систем в Восточной Европе / Сара Бирч // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Выпуск 3. – Харьков: Константа, 2005. – С. 106-123.
7. Смеляненко К.С. Выборчі системи для місцевих виборів: європейський досвід та українське законодавство / К.С. Смеляненко // Збірник наукових праць Донецького державного університету управління „Проблеми правового забезпечення реалізації функцій державного управління і місцевого самоврядування”. Серія „Право”. Т.1, вип. 2 – Донецьк, ДонДУУ, 2010.– С.36-69.

8. Пропорційні виборчі системи із відкритими та закритими списками для парламентських та місцевих виборів: матеріали семінару [Електронне видання] / Проект АМР США „Сприяння організації виборів в Україні”, Асоціація народних депутатів України. – К., 2005. – Режим доступу: http://www.cld.org.ua/lib/75_Propor_1.doc.
9. Хроніки. Вибори 2006 на Сумщині / [за загальною редакцією О.О. Хоруженка]. – Суми: ВАТ

„Сумська обласна друкарня”, видавництво „Казацький вал”, 2006. – 188с.

УДК 321.7: 001.8

Ілленко Д.В.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ДЕМОКРАТИЧНИЙ АУДИТ: ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

У статті проведено порівняльний аналіз існуючих на сьогоднішній день основних концепцій, за допомогою яких здійснюється демократичний аудит. Розглянута можливість адаптації цих концепцій з урахуванням ролі культурних, історичних, національних та інших особливостей для оцінки рівня розвитку демократії в країнах пострадянського простору.

Ключові слова: демократія, вимірювання демократії, індекс демократії, індикатор демократії.

Ильенко Д.В.

ДЕМОКРАТИЧЕСКИЙ АУДИТ: ПРОБЛЕМЫ МЕТОДОЛОГИИ

В статье проведен сравнительный анализ существующих сегодня основных концепций, при помощи которых осуществляется демократический аудит. Рассмотрена возможность адаптации этих концепций с учетом роли культурных, исторических, национальных и других особенностей для оценки уровня развития демократии в странах постсоветского пространства.

Ключевые слова: демократия, измерение демократии, индекс демократии, индикатор демократии.

Ilienko D.

DEMOCRACY AUDIT: METHODOLOGY PROBLEMS

Comparative analysis of contemporary existing basic concepts for implementation of democracy audit was conducted in this article. There was also examined a capacity of these concepts adaptation for measurement of democracy standards in the countries of former Soviet Union taking into consideration their cultural, historical, national and other peculiarities.

Key words: democracy, democracy measurement democracy index, indicator of democracy.

На сьогоднішній день необхідність пошуку системи індикаторів для демократії набула надзвичайно важливого значення. Значний інтерес до цієї тематики викликано передусім неоднозначністю тенденцій, що спостерігаються в світі, а особливо в так званих молодих демократіях. Водночас, саме трансформації, що відбуваються в країнах колишнього радянського табору, в тому числі й в Україні, засвідчують складність та взаємопов'язаність факторів, що впливають на становлення і розвиток демократії та вказують на певну логіку розвитку конкретних перехідних систем. Тому осмислення розвитку демократії має враховувати специфіку відповідного регіону, ґрунтуватися на найбільш адекватних даних. Такі дані можуть бути отримані за допомогою використання демократичного аудиту, тобто системи ефективного кількісного та якісного підрахунку рівня демократії в конкретній країні на певному етапі її розвитку.

Мета статті полягає в аналізі вже розробленої методології демократичного аудиту, в тому числі з точки зору можливості її використання (скоріше за все, в модифікованому вигляді, з врахуванням ролі культурних, історичних, національних та інших особливостей, характерних для певної території) для оцінки рівня розвитку демократії в країнах пострадянського простору.

Вимірювання як кількісної, так і якісної змінної демократії (*democracy variable*) набуло популярності наприкінці 1960-х років, коли низка країн здобула незалежність. Одне з перших міжнародних кількісних вимірювань належить Д.Лернеру, який розглядав рівень демократії як континуум, виходячи з його відношення до індикаторів економічного розвитку та розвитку засобів масової інформації. Він також використовував явку виборців, щоб виміряти пропорцію політичної демократії [1, р.12-14]. Але на думку Кеннета А. Боллена, якщо ми розмірковуємо над тим, що в деяких країнах виборці зобов'язані законом проголосувати, чи висока явка на виборах викликана безвихіддю чи фальсифікацією, або ж на явку впливає ще багато обставин, починаючи із задоволеності або апатії виборців, закінчуючи поганою погодою, таким чином ми доходимо висновку, що явка на вибори відображає фактори, які мають незначне відношення до вимірювання політичної демократії. Спроби моніторингу на основі явки виборців є надто компромісними [2, р.8]. Можна також припустити, що низька кількість виборців засвідчує грома-

дянське відчуження, що в свою чергу призведе до викривленої репрезентативності. І безумовно, висока явка веде до репрезентації в органах влади обраних безперечно більшістю громадян. Ця концепція повинна мати окреме дослідження і оцінку ще й тому, що релевантність формальної та реальної демократії порушується при недостатній кількості демократичних інститутів та високій явці виборців і навпаки.

Виборча система і надалі виступає основним компонентом в побудові систем вимірювання як в демократії, так і в системі управління. Індекс політичної демократії, що запропонував Філіпп Катрайт, передбачав аналіз складу та способу формування виконавчої та законодавчої влади. Система Ф. Катрайта оцінювала в 2 бали парламент, до якого входять представники двох або більше партій, а партійна меншість займає 30% усіх місць в парламенті. Держави, в парламент котрих входять представники більше однієї партії, але опозиція представлена менше ніж 30% місць, отримували 1 бал. Також 1 бал мали країни, де виконавча влада представлена президентом, який отримав пост на основі багатопартійної конкуренції або переміг на всенародних виборах. Таким чином, країни отримували від 0 до 3 балів при виконанні перелічених вимог кожного року [3, р.148-153]. При підрахунку розвитку політичної системи за індексом демократії Ф. Катрайта Україна отримує найвищі бали, що доводить підрахунок, який був проведений О. Максимовою та Л. Даховник [4, с.135] за результатами виборів до парламенту та формування в ньому опозиції з 2007 по 2010 роки. Згідно з дослідженням Катрайта за неперервною шкалою, що охоплює період з 1940 до 1961 року, виключаючи країни Африки, досить багато країн отримують найвищі бали [3]. Найцікавіше, що Катрайт, намагаючись виміряти „політичний розвиток”, використовує індикатори, що дають найвищі оцінки націям, які спромоглися встановити та налагодити систему певних демократичних політичних інститутів. Цей індекс демонструє, до якого ступеня країнам вдається засновувати та згодом підтримувати багатопартійну політичну систему та чесні вибори. Використання індексу Катрайта доводить тільки те, що ті країни, які характеризуються наявністю інститутів ліберальної демократії, є найбільш розвинутими політично. Тим паче, що існує величезна кількість комбінацій і факторів взаємодії між обома гілками влади, як наприклад, накази та постанови президента, що є законними та

обмежувальними для законодавчої влади, що знижує рівень політичної демократії. Сюди також відноситься обмеження сфери президентських повноважень парламентом в рамках діючої конституції.

Фінський політолог Тату Ванханен запропонував досить ємний метод оцінки демократизації, що складався з двох індикаторів [5]. Беручи за основу два виміри демократизації, які запропонував Роберт Даль, а саме – громадська конкуренція та право на участь, дослідник оцінює демократизацію політичної системи за 1) рівнем конкурентності (К), що встановлюється за кількістю голосів, отриманих малими опозиційними партіями на парламентських та/або президентських виборах (цей показник обраховується відніманням процентного показника кількості голосів, отриманих правлячою партією чи коаліцією партій з 100 процентів та 2) рівнем електоральної участі (У), який встановлюється процентом виборців, які проголосували на цих виборах [5].

Необхідно зауважити, що ці процентні дані підраховуються від всієї кількості населення. Методика, розроблена Ванханеном, є досить легкою і може застосовуватися до всіх політичних систем та допомагає виявити рівень розвитку для участі громадян в політичному процесі. На думку А. Мельвіля, сутність методу Ванханена полягає в „мінімалістському підході до демократії, тобто в оцінці не реального впливу громадян на рішення політичних питань, а лише умов, що забезпечують ефективність такого впливу” [6, с.8].

У своїй критиці щодо інституційного підходу Катрайта та Ванханена Кеннет А. Боллен зауважував, що „логіка даних оцінок свідчить про те, що політичні демократії є системами, представленими певними партіями в основних законодавчих органах, а зі змін в представленості партій можна судити про зміни в політичній демократії” [2, р.13]. Наявність багатопартійної системи, на думку Боллена, не гарантує політичних прав і свобод. Адаже обмеження чи переслідування партій також можуть мати місце і в інституційно-розвинутих демократіях. Тому Кеннет Боллен ставить у центр своєї системи вимірювання саме ці два аспекти – політичні права і свободи. Кожний з них, в свою чергу, поділяється ще на три виміри. Індикатор політичних свобод є суб’єктивною оцінкою, що включає в себе свободу преси, свободу організації і вплив партій на уряд та ступінь застосування санкцій урядом щодо осіб та груп. До трьох вимірів політичних прав від-

носяться справедливість виборів, шлях, яким було обрано голову виконавчої влади та характер виборної або невиборної виконавчої влади в країні. Шість змінних автор об’єднує в один індекс і за його допомогою оцінює стан 1965 та 1960 років відповідно для 123 та 113 країн. Оцінка виконується за шкалою від 0 до 100 балів, що на думку автора, може більш оптимально характеризувати ту чи іншу країну, на відміну від шкали в три бали [2]. Пізніше в своїх працях К.Боллен приходить до необхідності комбінування індикаторів інших авторів, таким чином включаючи до системи індикатор свободи опозиційних груп А. Бенкса, змінну громадянських свобод вираження й організацій Р. Гастіла та свободу друкованих медіа та телебачення Л. Суссмана.

Вимірювання демократичного управління було також розширено оцінками відкритості процесу висунення та голосування, ефективності роботи законодавчої влади та обрання голови виконавчої влади. У своїх вимірюваннях Кеннет А. Боллен ретельно прораховує проценти похибки та випадкових помилок і доходить висновку, що до того ж існують методологічні фактори, систематична помилка яких становить як мінімум 10%. Він вказує, що такі фактори відносяться до інших характеристик країн, які відрізняються від ліберальних демократій і, таким чином, створюють коефіцієнт викривлення в дослідженнях, що ігнорують цей факт та використовують індекс або індикатор як безпомилковий. У своїх ранніх і пізніших дослідженнях К.Боллен комбінує як об’єктивні, так і суб’єктивні оцінки, хоча визнає переваги та недоліки як перших, так і других. На його думку, статистичні данні можуть бути підробленими, а суб’єктивні – непереконаливими через те, що так чи інакше виражають думку автора. Однією з головних проблем К. Боллен вважає те, що автори не дають визначення поняття демократії і тому дають оцінку лише певних аспектів політичної системи [7].

Велику увагу у сучасному світі викликає оцінка демократії, котру щорічно оприлюднює відома організація Freedom House („Дім свободи”), яка знаходиться в Вашингтоні і фінансується Державним департаментом США та управлінням міжнародного розвитку США (USAID — US Agency for International Development), а також рядом міжнародних фондів, включаючи National Endowment for Democracy.

Черговий огляд свободи в світі було представлено 13 січня 2011, де зазначається,

що минулого року Україна стала однією з чотирьох держав світу (разом із Мексикою, Ефіопією та Джибуті), які отримали нижчі оцінки і перейшли з групи вільних держав до частково вільних.

Дослідження американської організації вимірює рівень свободи за двома показниками: політичні права та громадські свободи. Кожна країна чи територія оцінюється за шкалою з 1 (найвищий рівень свободи) до 7 балів (найнижчий рівень), окремо для обох індикаторів. Таким чином, країни ранжуються за трьома категоріями: до вільних належать країни, що мають від 1.0 до 2.5; до частково вільних потрапляють ті, що отримали від 3.0 до 5.0; від 5.5 і до 7 балів мають невольні країни. Методологія дослідження базується на Всесвітній декларації прав людини і застосовується щодо всіх країн, незалежно від їхнього географічного розташування, етнічної, релігійної приналежності чи рівня економічного розвитку.

Оцінки визначаються на основі анкет, що складається з 25 питань, 10 з яких відносяться до політичних прав і 15 – до громадських свобод. Загальна кількість балів в індикаторі прав складає 40, питання цього сектору відносяться до електорального процесу (12 балів), політичного плюралізму і партисипації (16 балів) та діяльності уряду (12 балів). Громадські свободи в свою чергу оцінюються у 60 балів у категоріях слова та віросповідання (16 балів), асоціацій та зборів (12 балів), верховенства права (16 балів), особистої незалежності та індивідуальних прав (16 балів). Сума балів з перерахованих категорій для кожної країни перекладається в шкалу з 1 до 7 окремо для кожного з двох індикаторів.

Показники та рейтинги країн складаються аналітиками, які також дають свої коментарі. Аналітиками здебільшого виступають національні експерти – науковці, представники медіа або правозахисних організацій. Запропоновані оцінки та висновки надалі розглядаються як індивідуально, так і в групах експертів та консультантів на регіональних зустрічах [8].

Дослідження Freedom House тривають з 1972 року, періодичність їх оцінок допомагає відслідковувати тенденції розвитку чи то регресу в різних країнах і регіонах, проте даний підхід має ряд вагомих недоліків. Авжеж, ці суб’єктивні оцінки дещо перевершують об’єктивні, оскільки відображають особливості, що не беруться до уваги останніми, а також враховують певні фактори.

Але постає ще ряд фундаментальних питань та аспектів, яким дані дослідження не відповідають. По-перше, організація є залежною від підбору „справді” кваліфікованих експертів. По-друге, джерела та поняття цих експертів можуть бути неадекватними. По-третє, та чи інша „негативна або позитивна тенденція” може насправді виступати специфічною характеристикою країни. Ці питання є закономірними, оскільки одразу наштовхують на роздуми про те, хто і на яких підставах дає оцінку політичній системі, і наскільки ця оцінка відповідає фактичному політичному стану.

Щоби проаналізувати закономірності в дослідній діяльності організації „Дім свободи”, необхідно проаналізувати її політичний фон (political background), що походить від неоконсерватизму та зміни і розширення, що зазнала анкета організації, за якою щорічно оцінюються країни.

Якщо прослідкувати взаємопов’язаність методологічних і політичних шкал, та вплив на них американського неоліберального дискурсу, можна буде зрозуміти, наскільки цілісними та політично нейтральними виявляються оцінки даної організації. Також цікаво, на яких підставах обираються національні експерти і чи справді вони є незалежними від груп опозиції і влади, та від яких джерел та понять вони відштовхуються у своїх висновках. Досить слухними здаються слова Кеннета А. Боллена, який коментуючи оцінювання „суддів”, зазначає: „Велика кількість факторів може несвідомо впливати на оцінки суддів. Це також включає ставлення країни, що оцінюється, до батьківщини судді, його політичних поглядів та особистих уподобань” [2].

Україна, яка єдина з країн СНД очолювала списки „вільних” з 2005 року, в 2010 потрапила до категорії „частково вільних”. Як зазначається у щойно оприлюдненому звіті про стан свободи у світі, до цього призвели такі події після приходу до влади Президента Віктора Януковича, як намагання держави придушити громадянську активність студентів, переслідування неурядових організацій, зниження рівня свободи преси, фальсифікації на виборах і дедалі більша політизація судової системи.

На відміну від України, Мексика поступилася статусом „вільної” через організовану злочинність, безчинства угруповань нарко-трафіку (drug-trafficking groups) та нездатність уряду захистити своїх громадян. Поліпшення ж відбулося тільки в 11 країнах. Серед них автори звіту відзначили Киргизс-

тан, а також Грузію і Молдову. Росію ж і Білорусь, разом із Іраном, Китаєм, Венесуелою і Єгиптом, названо авторитарними режимами, які продовжують нарощувати репресивні методи.

Автори „Звіту свободи” дуже занепокоєні „наступом на демократичні цінності у світі та авторитарними викликами”, що постали перед людством у новому десятилітті [8]. Якщо повернутися до статистики 2000 року і прослідкувати за статистикою трьох категорій свободи, можна побачити таку картину: загальна кількість країн і територій 2010 року складає 194, з яких 87 є вільними (45% населення), 60 частково вільними (31%) та 47% невольними. За тими ж категоріями, але в 2000 році, зі 192 країн: 86 були вільними (45%), 58 частково вільними (31%) та 48% невольними. Тобто показники за десятиліття майже не змінилися. Авжеж, найбільш значний підйом спостерігався, починаючи з 80-х років, коли ряд країн отримали незалежність і провели перші демократичні вибори. Але наведені показники за 10 років свідчать про те, що, можливо, зараз і не відбувається занепад „демократичних цінностей”, проте починається період стагнації демократії, який може стати вирішальним в історії світу.

Турбує категоричність наведених оцінок, а їх штучність, обмеженість (мається на увазі кількість категорій та аспектів демократії) та не-детермінованість (у випадках вимірювання демократизації замість демократії та ін.) вимагає пошуку нових та адаптації розроблених індикаторів до країн, що мали специфічне авторитарне минуле. Сюди належать країни Латинської Америки, Близького Сходу, Північної Африки та Азії.

Трасекторії розвитку, що передбачалися транзитологами в 90-ті роки, у багатьох випадках не виправдалися. Вісім країн, що менше двох десятиліть керувалися єдиною партією, зараз є повноправними об'єктами правових відносин європейського співтовариства. Білорусь, Росія та Україна – три слов'янські пострадянські країни, що були вісью СРСР, на думку багатьох дослідників, належать до гібридних перехідних систем, консолідованих авторитарних режимів та інших форм неліберальних демократій. Іншими прикладами дефектного розвитку є країни Центральної Азії, що також належали до радянського табору. Закономірності відхилення в розвитку демократії на даній території дискутуються багатьма політологами й соціологами.

Окремий проект „Дому свободи” має назву „Нації Транзиту” (Nations in Transit) і

серед інших регіональних досліджень, проводить оцінку в регіоні „Центральна Європа та країни пострадянського простору” [9]. Але і в цьому сфокусованому дослідженні використовуються ті ж самі методи та методологія. В ньому не йдеться про фактори, що впливають на становлення якісно нової політичної системи на теренах однопартійного режиму, хоча деформації, що відбуваються на даній території, свідчать про досить велику кількість окремих та взаємопов'язаних факторів, обставин і явищ. Наприклад, німецький політолог В. Меркель, досліджуючи явище „дефектної демократії”, доходить висновку, що „причиною пошкодження ліберально-конституційних, легітимних та легально встановлених норм часто виступає усунення формальних інститутів неформальними правилами, що виникає внаслідок авторитарної спадщини, неформальних практик та акумуляції економічних і політичних проблем поствавторитарної системи, перенесених з авторитарної фази” [10, с.35].

Досить цікавою розробкою в цьому напрямку є робота Грігора Поп-Елехеса „Історична спадщина та перехід від пострадянського режиму” [11], в якій автор поряд із визначенням індикаторів демократії для колишній радянських республік, визначає низку основних концепцій і парадигм, від яких слід відштовхуватися при оцінці та аналізі сучасної ситуації. Виявлено, що при аналізі практики демократизації такі конкретні явища, як перші вибори, інституційний вибір, географічне положення та зовнішня зумовленість зіграли досить помірну роль у проектуванні подальшого розвитку. Автор об'єднує показники багатьох демократичних індикаторів, доповнює їх своїми і доходить висновку, що особливі кросс-національні відмінності в регіональній генезі культурних, соціоекономічних та інституціональних спадків та окремі обставини все ж таки „вплинули на орієнтацію політичних акторів чи то сформули обмеження в їх конкретних виборах” [11, с.912].

Виділення сукупності факторів і параметрів, за якими здійснюється порівняльний аналіз, є дуже трудомістким і завжди вносить елементи суб'єктивізму. Немає ідеального інструменту для політичних порівнянь. Але є можливість виправдати поєднання багатьох інструментів порівняння, якщо за їх допомогою вдасться віднайти значущі елементи політичної дійсності.

Таким чином, можна зробити такі висновки. Розроблений на сьогоднішній день апарат демократичного аудиту є досить потуж-

ним інструментом для оцінки рівня розвитку демократії в різних країнах. Однак застосування його в тому вигляді, в якому він існує сьогодні, до вимірювання ступеня демократичності незахідних країн не завжди є правомірним. Пов'язано це, скоріше за все, з тим, що відповідні концепції були розроблені здебільшого на основі аналізу західного досвіду і не враховують низку важливих глибинних факторів. Врахування ж цих факторів потребує більш ґрунтовного аналізу, який, найімовірніше, передбачатиме вихід за межі політології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Lerner D. *The Passing of Traditional Society* / D. Lerner. – Glencoe, IL.: Free Press, 1958. – 158 p.
2. Bollen K. A. *Political democracy: Conceptual and measurement traps* / K. A. Bollen // *Studies in Comparative International Development*. – Vol. 21. – 1990. – №. 1. – P. 7–25.
3. Cutright Ph. *National Political Development: Measurement and Analysis* / Ph Cutright // *American Sociological Review*. – Vol. 28. – 1963. – №. 1. – P.145–164.
4. Максимова Е.Н. Индексы демократии как инструмент анализа институционального развития: украинский контекст / Максимова Е.Н, Даховник Л.Л. // *Грані*. – 2010 – №3/71. – с.134–138.
5. Vanhanen T. *A New dataset measuring democracy, 1810–1998* / T. Vanhanen // *Journal of Peace Research*. – Vol. 37 – 2000. – №. 2. – P.251–265.
6. Мельвиль А.Ю. Опыт классификации стран / А.Ю. Мельвиль, М.В. Ильин, Е.Ю. Мелешкина, М.Г. Миронюк, Ю.А. Полунин, И.Н. Тимофеев // *Полис*. – 2006. – №5. – С.5–32.
7. Bollen K. A. *Liberal Democracy Series I, 1972–1988: Definition, measurement, and trajectories* / K. A. Bollen // *Electoral Studies*. – Vol. 24. – 2009. – №. 28. – P. 368–374.
8. *Freedom in the World 2011: The Authoritarian Challenge to Democracy. Selected data from Freedom House’s annual survey of political rights and civil liberties*. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/template.cfm?page=594>
9. *Nations in Transit: Democracy and Dissent. A Decade of Decline in Russia and the Former Soviet Union*. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: http://www.freedomhouse.eu/index.php?option=com_content&view=article&id=321
10. Меркель В. *Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях* / В. Меркель, А. Круассан; [пер. с нем.] // *Полис*. – 2002. – №1. – С.28–41.
11. Pop-Eleches G. *Historical Legacies and Post-Communist Regime* /G. Pop-Eleches // *The Journal of Politics*. – Vol. 69 – 2007. –№ 4. – P. 908–926.

ДЕРЖАВНА ВЛАДА І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

УДК 342.7:316.421

Біденко Ю. М.
ПВНЗ „Харківський соціально-економічний інститут”

ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКИХ РЕФОРМ

У статті реформи розглядаються як різновид політичного процесу, в який, виходячи з його стратегічних завдань, має бути активно включене громадянське суспільство. Автор, використовуючи принципи нового публічного менеджменту та „належного врядування”, відзначаючи реальний рівень розвитку громадянського суспільства в Україні, пропонує його мінімальні необхідні функції в реформуванні країни.

Ключові слова: громадянське суспільство, політичний процес, реформи, новий адміністративний менеджмент, добре врядування, соціальний капітал

ПОЛИТИЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС И ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО: ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ВЗАИМОСВЯЗЬ В КОНТЕКСТЕ УКРАИНСКИХ РЕФОРМ

Біденко Ю. М.

В статье реформы рассматриваются как разновидность политического процесса, в котором, исходя из его стратегических задач, должно активно участвовать гражданское общество. Автор, используя принципы нового публичного менеджмента и „надлежащего управления”, отмечая реальный уровень развития гражданского общества в Украине, предлагает его минимальные необходимые функции в реформировании страны.

Ключевые слова: политический процесс, гражданское общество, реформы, новый административный менеджмент, надлежащее управление, социальный капитал

POLITICAL PROCESS AND CIVIL SOCIETY: FUNCTIONAL INTERRELATION IN UKRAINIAN' REFORMS CONTEXT

Bidenko Yu.

In the article reforms are considered as a type of political process, in which, according to its strategic goals, civil society should be included actively. Based on the principles for new public management and good governance and taking into account real level of Ukrainian civil society development, author suggests its minimal necessary functions in the reforming processes.

Key words: political process, civil society, reforms, new public management, good governance, social capital.

Незважаючи на майже двадцятирічну історію незалежного розвитку України, який у політичному та науковому дискурсах майже скрізь розглядається як „демократична трансформація”, питання незалежного громадянського контролю за діяльністю всіх гілок влади, її підзвітності громадськості та, більш широко – можливості громадянського залучення до процесу прийняття політичних рішень досі не втрачають свою *актуальність*. Ця тематика має давню історію теоретичної розробки, що відображена у працях А. де Токвілля, Дж. С. Мілля, Г. Алмонда, П. Лассуелла, Л. Пая, Дж. Кіна, Дж. Александера та низки українських учених, але не завжди має прикладне застосування на вітчизняних теренах.

Практичне значення цієї теми підсилюється тим, що за останній рік відбулася не лише зміна політичної еліти України, але й структурні зрушення у політичному процесі – реверс конституційно-інституційного дизайну гілок влади, зміна законодавчих правил формування органів місцевого самоврядування, проваджується адміністративна, податкова, пенсійна реформи тощо. На нашу думку, йдеться про найбільш принципові реформи, пов’язані із суттєвою зміною у способі інтеракції владних структур із громадськістю.

Метою даної роботи є аналіз ролі громадянського суспільства у політичному процесі реформування значущих сфер життя соціуму, а до її завдань відносяться визначення політичного процесу та його етапів, розгляд реформ як мети державної політики та результату політичного процесу, аналіз категорій „державний” та „суспільний” інтерес, надання мінімального переліку найважливіших функцій громадянського суспільства у процесі реформ.

Політичний процес, згідно з найпоширенішим енциклопедичним розумінням, є динамічною ознакою функціонування політичної системи [1, с. 423] і тому концептуально ширшим, ніж категорія „державна політика”. До основних суб’єктів або акторів політичного процесу належать політичні інститути, основні з яких, – держава і громадянське суспільство, а також політичні партії, громадські організації, групи по інтересах, ЗМІ, окремі громадяни [1, с. 423].

Саме категорія політичного процесу виявляє родовий зв’язок між поняттями „держава” та „громадянське суспільство”. В ході політичного процесу відбувається змагання та обговорення ідей суспільного розвитку,

вимоги соціальних груп та громадянських інституцій трансформуються в політико-управлінські рішення, здійснюється громадський контроль за їхнім виконанням. Результатом ефективного політичного процесу є гармонізація інтересів, досягнення суспільної згоди щодо пріоритетів стратегії розвитку та легітимація державної політики щодо їхнього досягнення.

Але якщо політичний процес звучується до поняття державного курсу, монополізується державою, існує суттєвий ризик делегітимації влади, втрати суспільного консенсусу щодо змісту та напрямків реформ, що нею проводяться. Прикладом цього є події у Киргизстані, Тунісі, Єгипті, коли громадяни вдаються до масових протестів та виступів.

Коли йдеться про реформи, які є системними діями, націленими на стан зміни певного об’єкту [1, с. 512], у численних відзначається декілька ініціативних суб’єктів – від окремого політика, партії, групи до нації в цілому, але, не підлягає сумніву, що провідником та виконавцем реформи є держава (або її окремі органи), а реципієнтом – суспільство, окремі його підсистеми, інститути та групи.

Один з класиків теорії громадянського суспільства А. де Токвіль у праці „Демократія в Америці” чітко розділяє поняття держави, чи частіше, уряду (government) та громадянського життя (civil life) [2, с. 114-127]. Отже, в аксіоматичному полі концепції громадянського суспільства „суспільний інтерес” не є тотожним „державному інтересу”. Тому, будь-які заходи з модернізації або принаймні часткового реформування країни мають бути скоріш не діями суто *державної політики* (у розумінні policy), а результатом *політичного процесу* (в динамічному розумінні politics).

Схему, що, на нашу думку, можна використовувати не лише при аналізі, а й при реалізації такого значущого різновиду політичного процесу як реформи, надали Г. Алмонд і Г. Пауелл [3, с. 9–10]. Вони показали, що на *першій фазі артикуляції індивідуальних і групових інтересів* носієм функції їхнього виразу виступають групові об’єднання, якими можуть виступати групи інтересів, громадські організації, профспілки тощо. *Етап агрегації інтересів учасників політичного процесу* пов’язаний уже здебільшого з діяльністю політичних еліт та партій. Тут відбувається селекція та об’єднання в єдину партійно-політичну позицію різних інтересів індивідів і груп. При *виробленні політичного курсу* інтегруючи роль ві-

діграють представницькі і законодавчі інститути, які формують колективні рішення. Наприклад, у більшості парламентів (навіть біпартійних) вироблення та ухвалення ключових для всієї нації рішень здійснюється при певній інституційній погодженості провладних депутатів і опозиції. *Етап реалізації ухвалених рішень* пов'язаний головним чином з функціонуванням інститутів виконавчої влади, які організують для цього належні заходи і знаходять необхідні ресурси. *Етап контролю і арбітражу* в рамках політичного процесу відноситься до діяльності інститутів судового і конституційного нагляду, що виконують функції усунення протиріч між організаціями і групами на базі норм, визнаних усіма. Також цей етап включає спроможність окремих громадян та їх об'єднань надавати оцінку механізмам та результатам комплексу політичних заходів, що впроваджується.

У контексті реформування значущих сфер життя України, яке, на нашу думку, дійсно є нагальним та необхідним, важливо враховувати їхню мету, масштаб, механізми, потенційні переваги та ризики. Традиційними орієнтирами будь-яких реформ є підвищення якості суспільних послуг (включаючи державні), економічність та ефективність суспільного сектора. Дослідники виокремлюють також операційні цілі реформ (продуктивність), цілі вдосконалення (реінжиніринг) адміністративних процесів, зростання потенціалу політичної та адміністративної систем, ідеологічні цілі [4, с. 98-99].

У більшості європейських країн реформи державного управління здійснюються у контексті так званого нового державного менеджменту (New Public Management (NPM)). Це своєрідна адаптація успішних управлінських технологій бізнесу до цілей управління в суспільному секторі. Один із експертів у галузі нового державного менеджменту Р. Бен визначає NPM як „...колекцію тактик і стратегій, націлених на подолання неефективності, властивої традиційної моделі державного сектора...” [5, с. 26]. До того ж NPM ґрунтується на принципах широкої участі інститутів громадянського суспільства у прийнятті державних рішень, гнучкості, дерегуляції внутрішніх взаємодій і використанні ринкових механізмів у зовнішніх взаємодіях.

Означені принципи декларуються у Програмі реформ України на 2010-2014 року „Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава”, націлену, передовсім, на надання послуг населенню,

поліпшення їх якості як основної мети політико-управлінської діяльності, а також підвищення можливостей самоорганізації громадян для задоволення соціальних потреб, та тлумачаться у національній доповіді „Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015” [6].

Основною умовою самоорганізації виступає динамічна стабільність, створення якої є завданням урядового, економічного та силових блоків під контролем парламенту (у т.ч. опозиції), громадськості, ЗМІ. На сьогодні однією із суттєвих вимог часу є перехід від владно-стримуючих ознак взаємодії держави і суспільного середовища до управлінсько-активуючих форм взаємодії. Таким чином, процес реформування вимагає не лише політичної стабільності та „сильної”, здатної до легітимного примусу держави, а й посилення ролі громадянського суспільства, які перебувають у взаємодії. М. Долішній у цьому сенсі констатує, що „успішне реформування економіки держави в цілому, формування ефективної системи управління на національному та регіональному рівнях неможливе без становлення громадянського суспільства” [7, с. 115], а на думку І. Мазура, саме формування громадянського суспільства є тим завданням, яке потрібно враховувати під час розробки реформ в Україні [8, с. 52].

Означена теза ґрунтується на концепції „доброго управління” („good governance”), яка виступає практичною нормою для більшості демократичних держав та ціннісним орієнтиром для тих країн, які прагнуть наблизитися до цього табору. Документи Програми розвитку ООН, говорячи про „добре урядування”, розглядають його як „практику економічної, політичної й адміністративної влади з управління справами держави на всіх рівнях, що поєднує механізми, процеси й інститути, через які громадяни виражають свої інтереси, реалізують свої законні права, виконують обов'язки” [9]. Серед основних ознак „доброго урядування” можна виокремити:

- участь усіх громадян у прийнятті державних рішень (безпосередньо або опосередковано);
- верховенство права (чесність і неупередженість правових структур, особливо тих, які забезпечують дотримання прав людини);
- прозорість (свобода інформації; її повнота й доступність для всіх);
- узгодженість (дотримання балансу інтересів для досягнення консенсусу з основних питань суспільного життя);

- справедливість (рівні можливості для всіх громадян);
- результативність і дієвість (максимально ефективне використання ресурсів для задоволення потреб громадян);
- підзвітність (уряд, приватний бізнес і структури громадянського суспільства підзвітні громадськості й інституціональним носіям прав);
- стратегічне бачення (лідери й громадськість виходять із довгострокових перспектив управління й розвитку особистості) [9].

Безумовно, українська практика не дозволяє говорити про реальне втілення ознак „good governance” у вітчизняному політичному процесі. На сьогодні держава декларує цілий ряд механізмів залучення громадян до прийняття рішень, однак більшість з них не працюють належним чином. На думку авторів національної доповіді „Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015”, головними причинами є невміння і небажання представників влади керуватися в роботі певними принципами і переходити до процедур публічної політики, визнавати організації громадянського суспільства рівними партнерами і проводити з ними консультації. З іншого боку, відмічається пасивність і відсутність професійної готовності самої організованої громадськості вести професійний діалог щодо вироблення державної політики [6, с. 212].

Дійсно, громадянське суспільство, яке, за задумом, мало би бути передумовою політичної демократії, само залежить від політико-правових інститутів і культури суспільства. На думку А. Колодій, воно не могло бути впроваджене так швидко, як хотілося, і у тій послідовності, на яку сподівалися [10, с. 38]. Його розвиток, згідно з „ефектом трьох годинників” Р.Дарендорфа та висновками Ф. Фукуями, вимагає змін суспільної свідомості, на які можна чекати десятиліттями [11, с. 69-72; 12].

Проте, на нашу думку, ігнорування з боку влади можливості співпраці із інституціями (або квазі-інституціями) вітчизняного громадянського суспільства, експертними та професійними групами – як потенційно „слабкого” або неорганізованого партнера містить у собі ціну низку ризиків. Серед них можна назвати неефективну формалізацію реформ, пов’язану з відсутністю соціального капіталу для корінних змін, збільшення акцій протесту, можливості стихійних виступів громадян, делегітимації базових державних інститутів, засудження з боку європейської та світової спільноти тощо.

У якості базових мінімальних механізмів взаємодії держави та громадянського суспільства, що мають бути задіяні в українському політичному процесі, ми можемо назвати *громадську ініціативу, громадську експертизу та громадський контроль*. Громадська ініціатива полягає у зверненні до органів влади щодо певних суспільних інтересів та проблем і наданні пропозицій відносно їх вирішення. Громадська експертиза (ми використовуємо цей термін у широкому значенні) базується на можливості громадян та організацій отримувати інформацію про політику, що впроваджується та планується, обговорювати її, надавати суспільну та експертну оцінку та пропонувати корективи. І громадський контроль передбачає транспарентність та підзвітність влади, публічну перевірку громадянським суспільством діяльності держави на відповідність проголошеним нею цілям, коригування цієї діяльності і самих цілей, підпорядкування політики держави, діяльності її органів і посадових осіб інтересам суспільства.

Усі названі механізми виходять із фундаментальних прав громадянина, які вже гарантуються Конституцією України та Законами „Про об’єднання громадян”, „Про доступ до публічної інформації”, „Про місцеве самоврядування”, низки державних програм та концепцій, і вимагають не фундаментальних змін у законодавстві держави, а швидше, корегування повсякденних практик владних інституцій.

Отже, на нашу думку, залучення інституцій громадянського суспільства до політичного процесу в цілому та реформування зокрема, хоча б в окресленому мінімальному обсязі, сприяло би створенню соціального капіталу, необхідного для впровадження та підтримки нововведень як в економічній, так і в ціннісно-ідеологічній площині. На думку Ф. Фукуями, соціальний капітал приносить користь, що виходить за межі економічної сфери. Він є критично важливим для здорового громадянського суспільства – групи й асоціації, що перебувають між сім’єю та державою. Вважається, що громадянське суспільство, яке після падіння Берлінської стіни перебувало у полі значного інтересу у колишніх комуністичних країнах, є критично важливим для успіху демократії. Соціальний капітал дає змогу різним групам у межах складного суспільства об’єднуватися для захисту тих своїх інтересів, які в іншому випадку могутня держава просто могла б проігнорувати [12].

Резюмуючи, можемо дійти висновку, що політичний процес в Україні набуває парадоксальних рис: потреби реформування країни з одного боку вимагають „сильної” інституційно-скоординованої державної влади. Але, щоб досягти плідних результатів, в їх основу має бути покладений принцип, висловлений ще в середині XIX сторіччя Дж. Ст. Міллем – „відсутність шкоди (або, принаймні, її максимальне зменшення) від діяльності будь-якої інституції для інших громадян”.

Отже, реформи рівною мірою вимагають й відповідно розвиненого громадянського суспільства, яке забезпечило б їхню суспільну ефективність, що веде до неможливості виключення громадських інституцій із політичного процесу і необхідності соціального діалогу.

Проблема захисту суспільного загальногромадянського інтересу через формування незалежної системи громадської ініціативи, експертизи та контролю за владою могла б бути реальним і конкретним порядком денним в ініціації загальногромадянського діалогу. Метою такого діалогу могла б бути підготовка своєрідного пакту між новим урядом та представниками громадськості про взаєморозуміння, базові спільні інтереси та принципи політики щодо їх реалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політологічний енциклопедичний словник / [ред.-упоряд. В. П. Горбатенко; ред. : Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін]. – 2-е вид. : доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 736 с.
2. Токвиль А. Демократия в Америке / Алексис де Токвиль ; [пер. с франц, предисл. Гарольда Дж. Ласки]. – М.: Прогресс, 1992. – 554 с.
3. Comparative Politics Today: A World View / Ed. by Almond G., Powell G. : 6th ed. illustrated. – N. Y. : HarperCollins Publishers, 1996. – 846 p.
4. Pollit C. Public Management Reform: a comparative analysis / C. Pollit, G. Bouckaert. – Oxford University Press, 2000. – 345 p.
5. Behn R.D. Rethinking Democratic Accountability / R.D. Behn. – Washington: Brookings, 2001. – 317 p.
6. Новий курс: реформи в Україні. 2010–2015. Національна доповідь; [за заг. ред. В. М. Гейця та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.
7. Долішній М. І. Регіональна політика на рубежі XX – XXI століть: нові пріоритети/ М. І. Долішній. – К. : Наук. думка, 2006. – 511 с.
8. Адміністративно-територіальна реформа: завдання, шляхи реалізації, критерії ефективності : матеріали „круглого столу”; [за ред. З. С. Варналія]. – К. : ШСД, 2005. – 73 с.
9. Good Governance and Sustainable Human Development [Електронний ресурс] // Governance for Sustainable Human Development. A UNDP Policy Document. – Режим доступу: <http://magnet.undp.org>
10. Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні/ А. Ф. Колодій. – Львів : Червона Калина, 2002. – 276 с.
11. Дарендорф Р. Квадратура круга: как возникает политическая культура / Р. Дарендорф // Политическая наука в России. Интеллект, поиск, реальность. – 1998. – № 4. – С. 63-75.
12. Фукуяма Ф. Соціальний капітал / Френсіс Фукуяма ; [пер. з англ. Л. Шевчук] [Електронний ресурс] // Часопис „І”. – 2008. – № 58. – Режим доступу <http://www.ji.lviv.ua/n53texts/fukuyama.htm>

УДК 327.3:323

Кокорський В.Ф.

Донецький національний університет

Кокорська О.І.

Донецький національний технічний університет

ЄВРОПЕЙСЬКА ПЕРСПЕКТИВА І СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ В УКРАЇНІ: ПОТЕНЦІАЛ НЕЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

Автори ставлять за мету показати, що наша соціально-економічна сфера досі залишається далекою від стандартів Європи і демонструє слабкість ліберального потенціалу держави, її низьку спроможність здійснювати відповідальну політику реформ. У якості основного індикатора вони пропонують використати показник динаміки ВВП, за яким Україна на початок 2005 року досягла 61%, а за результатами 2009 р. – близько 70% порівняно з 1990 р. На цей час його подолали 23 країни посткомуністичного простору. Аналізуються чинники такого стану, констатується, що без розвитку державної спроможності вітчизняні європерспективи виглядають вкрай сумнівними.

Ключові слова: держава, євроінтеграція, реформи.

Кокорский В.Ф., Кокорская А.И.

ЕВРОПЕЙСКАЯ ПЕРСПЕКТИВА И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ В УКРАИНЕ: ПОТЕНЦИАЛ НЕОЛИБЕРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВА

Авторы стремятся показать, что наша социально-экономическая сфера до сих пор остается далекой от стандартов Европы и демонстрирует слабость либерального потенциала государства, его низкую способность осуществлять ответственную политику реформ. В качестве основного индикатора они предлагают использовать показатель динамики ВВП, согласно которому Украина на начало 2005 года достигла 61%, а по результатам 2009 г. – около 70% в сравнении с 1990 г. На этот момент его преодолели 23 страны посткоммунистического пространства. Анализируются факторы такого состояния, констатируется, что без развития государственной способности отечественные европерспективы выглядят крайне сомнительными.

Ключевые слова: государство, евроинтеграция, реформы.

Kokorsky V., Kokorska O.

THE EUROPEAN PERSPECTIVE AND SOCIAL-ECONOMIC TRANSFORMATION IN UKRAINE: NEOLIBERAL STATE POTENTIAL

Authors put an aim to show that our socio-economic sphere until now remains distant from the standards of Europe and demonstrates the weakness of liberal potential of the state, its subzero possibility to carry out the responsible policy of reforms. In quality of basic indicator they suggest to use the index of dynamics of GDP after that Ukraine on beginning of 2005 attained 61%, and on results 2009 – close 70% comparatively with 1990 On this time it was overcome by 23 postcommunist countries . The factors of such state are analyzed by authors and they established, that without development of state possibility home europrospects look extremely doubtful.

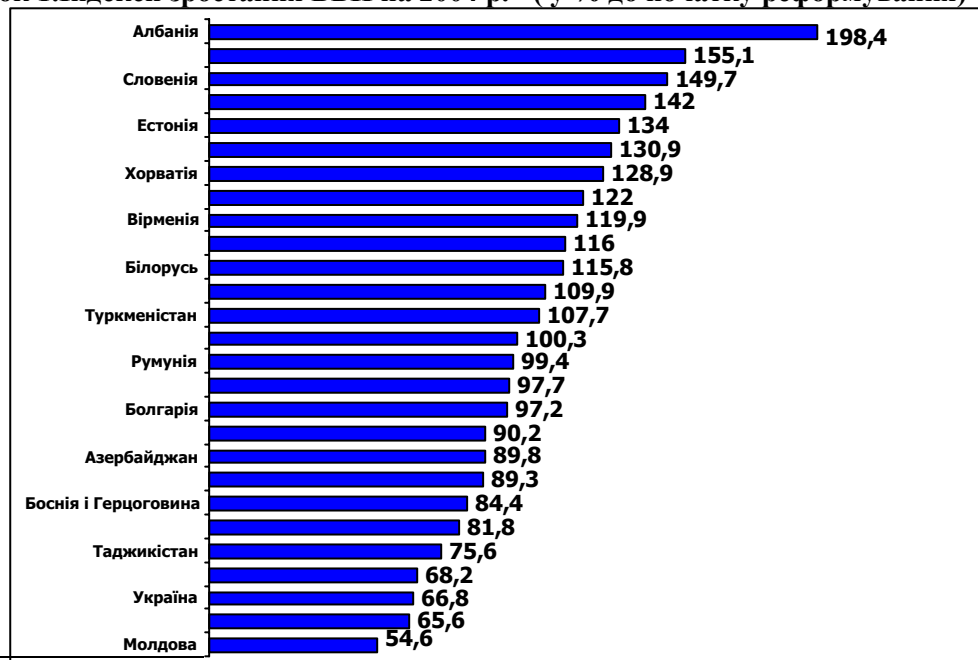
Key words : state, European integration, reforms.

Мабуть, немає в Україні іншого питання, в якому державно-владні структури та переважна частина політикуму настільки солідарні, як наш європейський вибір. Про його цінність, важливість, стратегічність заявляють протягом чи не усіх років незалежності політики різних кольорів і орієнтацій. Досить згадати хоча б Заяву „Про започаткування переговорів між Україною та ЄС щодо укладення нового базового договору”, ухвалену на початку 2007 р. Верховною Радою вражаючою кількістю голосів (399 „за” і жодного „проти”), в якій народні обранці одностайно „усвідомили, що європейська ідея стає в Україні сутністю суспільної свідомості” та закликали ЄС „визначати перспективи європейського поступу” держави. Правда, коли від декларацій доходить до звітування про досягнення успіхів на цьому шляху, ентузіазм посадовців дещо пригасає і зазвичай обмежується хіба що обіцянками „ухвалити”, „імплементувати”, „покращити” стан справ вже найближчим часом. Вказане стосується ситуації чи не у всіх сферах нашого життя, зокрема соціально-економічній.

Автор ставить за мету показати, що остання і досі залишається надто далекою від стандартів Європи і саме у ній наочно виявляється слабкість ліберального потенціалу української держави, її низька спроможність здійснювати відповідальну політику

реформ. Як наслідок, ставляться під сумнів європейські перспективи України. Одним з основних індикаторів, за якими робляться судження про рівень формування ринкової економіки, є показник динаміки ВВП. Країна вважається такою, що подолала перехідний період, якщо він досягає дореформного стану. Як засвідчує рисунок 1 [1, с.87], упродовж 90-х рр. XX – початку XXI століття вітчизняні „досягнення”, на відміну від набутків більшості посткомуністичних держав, у тому числі втягнутих у військові конфлікти, були чи не найбільш невиразними. Навіть порівняно з Великою депресією в США, котра увійшла у світову історію 30-відсотковим падінням виробництва, його скорочення в Україні протягом 1991–1999 рр. було вдвічі більшим і склало 61%. Тут був забутий „один з яскравих уроків, що його можна вивести з досвіду найстарших та відтак найміцніших демократій світу, які через свій історичний розвиток забезпечили себе надзвичайно та, можливо, унікально дієздатною державою (хоча вона й змінювалась за своїм змістом), культурою та практикою верховенства права та раціональною і політично відповідальною публічною адміністрацією”[2, с.117].

Рисунок 1. Індекси зростання ВВП на 2004 р. * (у % до початку реформування)

* Показники на 2004 р. – прогнозні, реально Україна на поч.. 2005 р. досягла 61% дореформного рівня ВВП, а за результатами 2009 р. – близько 70% порівняно з 1990 р. В той же час у 2008 р. 23 держави регіону подолали його.

Замість того, щоб розвивати нові інститути, необхідні для ринкового регулювання, вітчизняні бюрократи в пошуках політичної та економічної підтримки вдавалися до механізмів корупції та клієнтелізму. Їх свідченням і наслідком стала повсякденна неспроможність держави розробити і реалізувати таку соціально-економічну політику, в якій поточні інтереси і завдання не домінували б над стратегічними. Скажімо, соціальна переорієнтація економічної політики і побудова соціально орієнтованої ринкової економіки були задекларовані у якості пріоритетних тільки на десятому році незалежності. Ігнорувалася складність і довготривалість процесу побудови ринку, який потребує цілеспрямованих зусиль задля створення і підтримання умов ефективного перерозподілу ресурсів у суспільстві, вимагаючи певних характеристик політичної влади – „адміністративних можливостей” (state або administrative capacity) держави. Зазвичай мається на увазі здатність останньої ефективно управляти процесом розподілу суспільних благ, свобода приймати політичні рішення про розміщення ресурсів і втілювати їх в життя. Чим успішніше реалізується фінансова і податкова політика (тобто перерозподіл грошових коштів), чим надійніша юридична система контролю всіх об’єктів ринку, тим „дієздатніша” держава. Слабкий її потенціал робить неможливим здійснення реформ і ухвалення необхідних політичних рішень, обертається поверненням до директивного втручання у процес розподілу і функціонування ринку. В той же час дієвий непрямий контроль засвідчує силу.

Відсутність консенсусу вітчизняних політичних еліт щодо бачення головного вектора змін і їх низькі соціальні якості, клановість та професійна некомпетентність реформаторів породжували усталення запізнілої законотворчості (що дозволяло керувати економікою в „ручному режимі”); нездатність до об’єктивного аналізу поточного економічного становища в контексті ефективності/неефективності тих чи інших перетворень і частого нерозуміння логіки наступних кроків; небажання шукати і запроваджувати в життя інноваційні рішення тощо. А зволікання зі стабілізацією і лібералізацією дало змогу вищому ешелону номенклатури „політично перегрупуватися, переназватися у щось „демократичне”, перефарбуватися з червоного на зелене (не екологічно, а за кольором долара) і через швидке накопичення великих коштів повернути собі вплив і контроль над державним політичним апаратом,

тобто „захопити державу” [3, с.225]. Наочним прикладом у цьому сенсі стала політика „інсайдерської” приватизації, в ході здійснення якої відбувалася взаємоконвертація влади і власності. Саме вона зумовила невідзначеність стратегічних пріоритетів, неспроможність до системного підходу і, як наслідок, хронічну нездійсненність економічних реформ. Оскільки доступ до фінансових потоків і ласих шматків держвласності, передусім великих підприємств, був гранично неконкурентним, на їхніх рештках буйно проросли приватні монополії, гарантами процвітання яких часто-густо виступали представники центральної та місцевої влади, захопленої процесом „роздержавлення”. Як наслідок, держава гарантувала не конституційні свободи, а примусове виконання суперечливих і вільно тлумачених законів, коли ніхто нічого не планував надовго, „бо спочатку ви можете грати у шахи, а потім в середині гри виявляється, що граєте у баскетбол чи футбол”. Безумовно, це стосувалося не всієї підприємницької спільноти і навіть не найуспішніших її представників: обрані визначалися за рівнем фінансових можливостей і близькості до „перших осіб” у столиці й на місцях. Для решти зберігалася система напівфеодального розподілу прав [4].

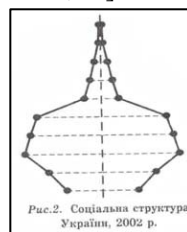
Якщо додати використання у процесі приватизації непрозорих схем і корупції, надходження до казни на 2003 рік всього одного мільярда доларів (тоді як польська поповнилася на 18 млрд.), то чи варто дивуватися його непопулярності у населення країни. Вона не виконала ролі інструмента ринкової трансформації та мала наслідком прискорення олігархічної концентрації капіталу на основі пріоритету матеріальних і фінансових активів. Загалом за роки незалежності було приватизовано майна підприємств приблизно на 43 млрд. грн., водночас втрати держави лише від розкрадання інтелектуальної власності під час ваучерної приватизації є як мінімум у півтора-два рази більшими. Сама ж економічна політика загалом залишалася безпорадною, насамперед у тих її напрямках, які мали безпосереднє відношення до функціонування держави як інституту: забезпечення прозорості, звітності та боротьби з корупцією у державному секторі; управління ним та його інституціями; гарантування права власності на основі принципу верховенства права; ефективного розпорядження ресурсами [5, с.63]. Фактичним визнанням державної недієздатності стало впровадження єдиної ставки податку з прибутку,

чим була продемонстрована неспроможність уряду виконувати функцію перерозподілу і збору соціальних податків там, де сконцентровані найвищі доходи.

Україн недостатнім залишався темп розвитку малого бізнесу: не вистачало грошових коштів, відчувався податковий тиск, збільшувався ризик розорення. За таких умов різко звужувалася його здатність виконувати одну зі своїх найважливіших функцій накопичення капіталу і розширення соціальної бази ринкової економіки. Так, у 2002 р. в Україні функціонувало лише 200 тис. малих підприємств, тобто в середньому 40 одиниць на 10 тис. населення, тоді як у країнах ЦСЄ (де саме розвиток малого і середнього підприємництва значною мірою посприяв реструктуризації) – вдвічі більше (у Польщі їх частка вже у 1994 р. досягла 51%), а у Японії та США – відповідно 555 і 921 підприємство [6, с.186]. Спільно з середніми вони виробляли усього біля 20% ВВП. У той же час за рахунок лобювання державним апаратом інтересів окремих виробництв, фінансових груп і галузей, надання їм різноманітних пільг у націо-нальній економіці утворився особливий привілейований сектор зі своїм специфічним режимом функціонування, але без істотного покращення економічних показників. Скажімо, на початок 2001 року існувало 232 види податкових привілеїв для 136 тис. підприємств, що становило 17% від їх зареєстрованої загальної кількості. Обсяг пільг оцінювався сумою в 30 млрд. грн., тоді як фактичні надходження від податків до бюджету складали 37 млрд. грн. [7, с.59-60]. Решта ж економічних суб'єктів, відчуваючи хіба що зростання податкового тиску, комбінували офіційні форми діяльності з тіншовими. А отже збільшувалася тіндова економіка, на яку, за різними оцінками, припадало від 50 до 60% сукупного обсягу ВВП, зростає щорічний відплив капіталу за межі України, куди було експортовано до 20 мільярдів доларів.

Практично не реалізовувалася організаційна функція держави у сфері підтримання гідного рівня життя населення, від 70 до 85 % якого у 90-ті рр. опинилося за межею бідності. Нестачу бюджетних коштів керівництво країни замінило закріпленою у 50 нормативних документах системою надання пільг і субсидій, декларовані витрати на надання яких за усіма діючими законами у 2003 році втричі перевищували виділені суми [8]. За однієї з найменших у світі частки оплати праці в ВВП і собівартості продукції (близько 10-13% на фоні 70% у розвинутих

країнах), громадянам не гарантувалося нічого, окрім мінімальної зарплати, до того ж з частими затримками або і взагалі не виплатами та рівнем, який за прогнозними розрахунками посадовців мав зрівнятися з прожитковим мінімумом і дорівнювати 400 грн. (близько 80 дол.) лише у 2007 році. Хоча, починаючи з 2000 р., динаміка реальних доходів і заробітної плати набула стабільності і стала позитивною, це не призвело до суттєвого підвищення життєвого рівня населення, оскільки і у 2002 р. порівняно з 1991 р. вони становили лише 40,6 %. Вкрай низькою залишалася і середня зарплатня, яка складала на початок 2004 лише 103 дол., що свідчило про рівень життя за межею бідності, встановленою Світовим Банком для країн ЦСЄ і колишнього СРСР на рівні 4 дол. США на людину в день. Навіть президент Л.Кучма змушений був визнати, що люди не розуміють змісту реформ, не бачать перспективи відчутних змін у соціальній сфері. І таке ставлення громадян було цілком природним у ситуації, коли в 2002 р. на підставі самооцінки власного соціального статусу (рис. 2) лише 3,1% з них відносили себе до верхнього середнього, 27,2 – середнього, 43,6 – нижнього середнього і 26,1 – нижчого класу. Тобто майже 70% українців бачили себе у двох нижніх класах соціуму, структура якого графічно нагадувала піраміду – приклад профілю стратифікації бідних суспільств [9, с.14,15].

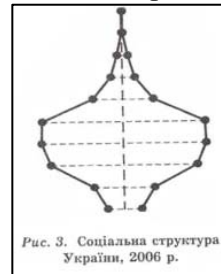

Знову актуалізували питання розбудови відповідальної та ефективною в управлінні соціально-економічними процесами держави події кінця 2004 – початку 2005 рр. Вимоги громадянського Майдану стосувалися, зокрема, необхідності поліпшення умов для підприємницької діяльності, доповнення і стабілізації ринкового законодавства, впровадження цивілізованих механізмів регулювання фактично вже діючого земельного ринку, сприяння сектору середнього і малого бізнесу тощо. Певні зрушення у цьому сенсі відбувалися, наслідком чого стали визнання з боку ЄС і США української економіки ринковою, вступ країни до СОТ тощо. Однак і нині, за даними звіту Всесвітнього економічного форуму про глобальну конкурентоспроможність 2009-2010 рр., вона має найнижчі рейтинги за якістю інституцій. Найбільш проблемними для нашої країни постають: тягар державного регулювання (108 місце), прозорість ухвалення урядових рішень

(107 місце) та довіра суспільства до політиків (105 місце), удосконалення бізнесу (91 місце) і рівень розвитку фінансового ринку (106 місце). Одним з найгірших інституційних індициаторів є захист прав власників (127). У загальному рейтингу Україна займає лише 82 місце серед 133 країн, поступаючись Росії (63 місце), Казахстану (67 місце), Латвії (68 місце) та деяким іншим пострадянським країнам. Неоднозначними є експертні оцінки успішності дій влади в напрямі поліпшення інвестиційного клімату та створення ефективної ринкової економіки. Зокрема, в нашій країні продовжує діяти одна з найбільш обтяжливих у світі система оподаткування, зберігаються невизначеність прав інвесторів, адміністративний та податковий тиск. Болючою залишається проблема безпеки підприємництва — у 2006-2008 рр. частішали випадки рейдерства, сфера економіки залишається значною мірою криміналізованою. Про якість регуляторного середовища свідчать показники розвитку малого і середнього підприємництва (МСП). На піку економічного зростання у 2007 р. частка останнього у зайнятості населення складала лише 14,4% і ним вироблялося 7-8% ВВП, тоді як у країнах ЄС з цим сектором пов'язується 40% зайнятого населення, 70% нових робочих місць і в середньому більш ніж 50% ВВП. Згідно зі звітом Світового банку, на 2009 р. за індексом сприяння бізнесу Україна посіла 142 місце з охоплених 183 держав світу, а у рейтингу економічних свобод від Heritage Foundation та The Wall Street Journal — 125 місце зі 161, знаходячись у категорії „в основному не вільні країни” [10].

Тому в основу стратегії і тактики держави задля набуття нею якостей дієвого інструмента регулювання економічних процесів, спроможного створити необхідні передумови реалізації наявних і потенційних конкурентних переваг української економіки, має бути передусім покладена ідеологія подолання набутих за роки незалежності інституційних деформацій. Однак критерієм результативності необхідних реформ постає не лише економічне зростання, а й істотне посилення впливу держави на розвиток соціальної сфери. Характерна виявлена з часів помаранчевої революції готовність влади витрачати кошти на відповідні програми, відтворенням якої стали позитивні зрушення соціально-статусних самооцінок українців. Попри те, що місцем їх найбільшої концентрації і в 2006 році залишається нижній середній клас (46,9%), значно, майже удвічі (з

26,1% до 14,3%) — зменшився відсоток нижчого і водночас майже у півтора рази зростає частка середнього класу (з 27,2% до 37,3%). Відповідно трансформувалася і профіль самооцінок (рис.3), який став своєрідним поєднанням піраміди та ромба [9, с.14,15].

Однак залишається очевидним: темпи поліпшення життя, коли лише п'ять відсотків перемістилися за чотири роки в групу тих, хто живе більш-менш нормально, не виглядають надто вагомо. Вочевидь

кардинальних змін стосовно покращення добробуту населення все ще не сталося. А отже, й команда помаранчевих євроінтеграторів, що прийшла до влади у 2004 р., і білоблакитні, котрі прийшли на зміну їй у 2010 р., не змогли (або не виявили реального бажання) ефективно конвертувати надану громадянами підтримку і довіру у глибокий системний прогрес на європейському напрямі. Чи не головною проблемою вітчизняних владоможців експерти вважають їх неспроможність здійснювати євроінтеграційний курс, нездатність лідерів держави визначити і практично втілювати стратегічні пріоритети. Не дивно, що близько чверті громадян України досі перебувають за межею бідності. Водночас різючих масштабів набуває соціальне розшарування. Зберігається критичне співвідношення доходів найбільш багатих і найбільш бідних українців — 30:1 (у країнах ЄС ця пропорція становить 5,7:1). Не забезпечується випереджувальний розвиток орієнтованих на людей соціальних інститутів (освіти, науки, медицини, культури), запровадження повномасштабних пенсійної, житлово-комунальної та інших реформ, у зв'язку з чим за індексом людського розвитку Україна перебуває на 76-му місці. Попит на працю і нині диктується експортоорієнтованою економічною моделлю, що склалася в період тривалої трансформаційної кризи 1990-х рр. і базується на використанні дешевої робочої сили як конкурентної переваги. Окрім того, варто зауважити, що соціальна політика й досі не супроводжується ані переконливим обґрунтуванням конкретних цілей, ані, тим більше раціональним вибором засобів і систематичністю дій. Багато проєктів передбачають м'якість і пластичність інститутів з орієнтацією на ситуативні реакції чи задля забезпечення передвибірчих піар-ефектів.

Обмеженою виглядає державна регулююча функція у сфері оплати праці, доля якої у собівартості вітчизняної продукції і сьогодні складає трохи більше 8%. В той же час рівень структурно викривлених (оскільки частка заробітної платні складає в них біля 40% замість 65-80%) середньорічних загальних доходів біля 38,4% господарств нижчий від прожиткового мінімуму [11]. Погіршує ситуацію той факт, що частка соціальних виплат з бюджету в доходах громадян така ж і навіть вища за оплату праці (від 42 до 44%). Це засвідчує неефективність видатків на соціальну підтримку населення, як і те, що існуюча зарплата не мотивує зайнятість. У минулому році вона впала до рекордного мінімуму і стала найнижчою в Європі – середньостатистично близько 200 доларів на місяць, тоді як у Білорусі – 400 дол., Росії – 700 дол., Польщі – 1400 дол. А отже, за оцінками соціологів, вчергове відновилося падіння рівня життя, коли законодавчо встановлений прожитковий мінімум постає більш ніж вдвічі меншим за необхідний для більш-менш нормального соціального рівня (861 грн. проти близько 2000 грн.) [12]. Все ж даючи політичну згоду на поступову інтеграцію вітчизняної економіки у спільний європейський простір, вільний обмін товарами, послугами, частково – робочою силою, попри те, що Україна в минулому році посіла передостаннє місце за доходами на душу населення серед 40 європейських держав, Брюссель хоче отримати навзаєм здоровий, конкурентний ринок і стабільне суспільство. Кому потрібні безробіття, страйки, заворушення? Тим більше, що зараз очевидні втома і розчарованя Євросоюзу від розширення,

особливо його останньої хвили. Після прийому Румунії і Болгарії „із прискаленим оком” ЄС змушений діяти ще обережніше, а ціна членства у ньому підскочила в кілька разів. Його вже не переконують досить сміливі на тлі наявної статистики заяви вітчизняних високо-посадовців про прагнення вже за 10 років включити Україну до складу G-20, задля чого необхідно у 2015 р. вивести ВВП на рівень 1990 р., а на 2020 – подвоїти його.

Яцек Саріуш-Вольський, який очолює комітет з міжнародних справ Європарламенту, цілком справедливо вказує: „Деякі українські політики нам кажуть: „Пообіцяйте нам членство, а потім ми проведемо реформи”. Так-от, наша відповідь: „Ні!”. Спочатку потрібно підтвердити свій європейський вибір своїми діями. Ви повинні провести реформи для себе самих. Не тому, що вам пообіцяли членство, а тому, що ви — європейці, і хочете досягти певного рівня” [13]. Очевидно, що без розвитку державної спроможності реалізація такого побажання, а отже, європерспектива України – неможливі. Допоки ж маємо констатувати, що країна рухається у бік радянської економічної моделі з властивим для неї низьким рівнем заробітної плати і високими обсягами різних соціальних трансфертів, які розподіляються з бюджетів різних рівнів. Вартість робочої сили за такого сценарію розвитку залишається заниженою. Як наслідок, ринок праці втрачає найбільш кваліфікованих і активних трудівників. А отже, країна потребує дій, спрямованих на розвиток ліберального потенціалу держави та реальні зміни соціально-економічної ситуації, а не чергових декларацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Николаев И. Долгий переход к рынку / И. Николаев // Апология. – 2005. – №2. – С.72-95; Лазоренко К. Украине дают на бедность [Электронный ресурс] / К. Лазоренко. – Режим доступа: http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=20044
2. Банс В. Порівняльна демократизація. Широка та обмежені узагальнення / В.Банс // У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи / За ред. Д.Гузін; гол. ред. серії і автор передм. Дж.Перлін; наук. ред. О.Кокорська [пер. з англ. Ю. Некрутенка] – К.: вид-во „Ай Бі”, 2003. – С.107-142.
3. Гаврилишин О. Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень / О. Гаврилишин; [пер. з англ. А. Іщенко]. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2007. – 384 с.
4. Кораблін С. Політекономія курсу [Електронний ресурс] / С.Кораблін // Дзеркало тижня. – 2008. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/articles/52933>.
5. Скрипник О. Патент на сало [Електронний ресурс] / О. Скрипник, А. Сова // Дзеркало тижня. – 2009. – 7 лютого. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/articles/56062>; Бураковський І. Десять років економічної реформи очима українських експертів / І. Бураковський, С. Макеєв // Політична думка. – 2001. – №4. – С.56-67.
6. Новіков В.М. Соціальні трансформації: міжнародний і вітчизняний досвід / В.М.Новіков, Н.П.Сітнікова, Л.А.Мусіна, В.В.Семенов. – К.: НАН України, Ін-т економіки НАНУ, 2003. – 253 с.

7. Хандріх Л. Економічний розвиток незалежної України // Україна: кам'янистий шлях до демократії: зб. ст. / Фонд ім. Ф.Еберга; [упоряд. та редак.: В.І.Андрійко та Г.Курт]. – К.: Заповіт, 2002. – С.51-65.
8. Симоненко В. Бідність, зубожіння, здичавіння?! [Електронний ресурс] / В. Симоненко // Дзеркало тижня – 2003. – 18 жовтня. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/articles/36616>.
9. Симончук О. Статусні самооцінки населення України у порівняльному та часовому контекстах / О. Симончук // Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – С.11-21.
10. Алексєєв А. Не ту країну назвали... [Електронний ресурс] / А.Алексєєв // Дзеркало тижня. – 2008. – 13 вересня. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/articles/54765>; Пашков М. Куди веде Україну „дорожня карта” євроінтеграції [Електронний ресурс] / М.Пашков, В.Чалий // Дзеркало тижня. – 2007. – 17 березня. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/articles/49485>; Лазоренко К. Україне дають на бідність [Електронний ресурс] / К. Лазоренко. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=20044
11. Алексєєв А. Скільки можна залишатися дешевою робочою силою? [Електронний ресурс] / А. Алексєєв // Дзеркало тижня. – 2007. – 3 лютого. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/articles/49087>
12. Щербакова М. „Зарплатные слезы”. Кто виноват и что делать? [Електронний ресурс] / М. Щербакова. – Режим доступу: <http://www.obozrevatel.com/news/2010/10/13/397059.htm>
13. Силіна Т. Україна серед трьох сосен-2: НАТО—Росія—ЄС [Електронний ресурс] / Т. Силіна // Дзеркало тижня. – 2008. – 4 жовтня. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/articles/55031>.

УДК 328.32(474)

Чальцева О. М.

Донецький національний університет

ДЕРЖАВНА СТРАТЕГІЯ ЯК РЕЗУЛЬТАТ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Стратегія розвитку держави є результатом публічної політики, яка залежить від багатьох обставин. В першу чергу це стосується політичного режиму, інституційного фактору і динаміки розвитку країни. Публічна політика і державна стратегія формується під впливом як формальних, так і неформальних інститутів.

Ключові слова: публічна влада, державна стратегія, курс держави, політичні інститути.

Чальцева Е.М.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ СТРАТЕГИЯ КАК РЕЗУЛЬТАТ ПУБЛИЧНОЙ ПОЛИТИКИ В УКРАИНЕ

Стратегия развития государства является результатом публичной политики, которая зависит от многих обстоятельств. В первую очередь это касается политического режима, институционального фактора и динамики развития страны. Публичная политика и государственная стратегия формируется под воздействием как формальных, так и неформальных институтов.

Ключевые слова: публичная власть, государственная стратегия, курс государства, политические институты.

Chaltseva H.

STATE STRATEGY AS A RESULT OF PUBLIC POLICY OF UKRAINE

Strategy of the development of state is the result of the public policy, which depends on many circumstances. First of all this concerns political regime, institutional factor and dynamics of the development of the country. Public policy and national strategy is formed under the action both of formal and nonformal institutes.

The keywords: *public authority, the national strategy, the policy of state, political institutes.*

Стратегія розвитку держави залежить від багатьох політичних, економічних, культурно-ціннісних обставин. Кожна країна має свій набір національних складових владних відносин і особливостей формування стратегії розвитку. Проте загальною обставиною для всіх політичних систем є, на думку російського політолога А.Соловйова, – правлячий режим, чия спрямованість і є синонімом державних стратегій. Тому кожний суспільний актор, який намагається впливати на їх зміст, повинен як мінімум: а) мати в своєму розпорядженні вагомий для даного режиму ресурси, які неможливо ігнорувати і які, – з цієї ж причини – здатні змінити цільові і ціннісно-орієнтаційні установки обслуговуючих режим елітарних груп; б) володіти технологічними можливостями чинення тиску на правлячу коаліцію (маючи необхідні для цього „ходи”, „канали” входження у владу). При цьому важливо пам’ятати, що навіть маючи ресурси, але не володіючи „засобами доставки” своїх інтересів, соціальні групи не зможуть впливати на стратегічні цілі центральних виконавчих органів, що підтримують хоча і постійні, але вибіркові контакти і з іншими державними інститутами (включеними у процес розподілу ресурсів) і з певними цивільними структурами [1]. Отже, змістовна характеристика публічної політики залежить від політичного режиму держави, а також від того, наскільки стабільна або знаходиться у перехідному становищі досліджувана система. Остання обставина має особливе значення для аналізу публічної політики держав, які знаходяться в процесі переходу до нової моделі політичного розвитку. Розробку ефективного курсу розвитку держави як стабільної так і нестабільної можна визначити як стратегічне моделювання. У політичному просторі, за визначенням дослідниці Д.Мальцевої, стратегічне моделювання – це процес розробки та імплементації найбільш ефективних засобів реалізації політичної влади, спрямованої на задоволення потреб політичних акторів, ін-

ститутів і населення [2]. Чи існують суттєві відмінності розробки політичних курсів держав? Відповідь на це питання намагаються дати представники різних теоретичних напрямків.

Оскільки західні дослідження публічної політики стосуються переважно ліберально-демократичних держав, то, відповідно, теорія, висновки і практичні рекомендації відносяться до однойменного політичного режиму. Роботи, які присвячені даній проблемі, свідчать, що всі сфери аналізу публічної політики межують з теорією демократії. Дослідження публічної політики можуть мати пояснювальні можливості при визначенні рівня демократичності системи та специфіки її функціонування. Демократична публічна політика має свої сутнісні характеристики інституціонального й практичного характеру, що при подібному розгляді сприяє деталізації знань про цей процес та поліпшенню теорії демократії. Головною особливістю публічної політики в демократичних державах є її консенсусний характер, консолідуюча роль інститутів і опора на ліберально-демократичну ідею. Демократичні держави з їх варіантами публічної політики стали свого роду орієнтирами для країн, які почали перехід до нових політичних систем. Процес запозичення ефективних західних моделей не є механічним, тому що проходить адаптацію до національних політичних реалій даного суспільства. Імпорт західної етатистської моделі веде до виникнення так званої „гібридної держави”, на яку впливають, як міжнародні, так і внутрішньополітичні фактори.

Автори, які займаються вивченням публічної політики і розробкою державної стратегії, як в стабільних демократичних, так і в „гібридних” системах, особливо увагу приділяють численним детермінаційним факторам: внутрішньо та зовнішньополітичним, економічним, інституційним, соціальним, культурним, ідеологічним, історичним і т.д. Безумовно, дослідження публічної політики

потребує врахування причинно-наслідкового зв'язку між визначенням стратегічного курсу держави і факторами, які впливають на цей процес, однак також необхідно розуміти, що доведеність каузальних гіпотез на підставі даних однієї країни або групи країн не може бути повністю використана для інших систем, тому що кожна країна має свій унікальний набір умов, факторів і обставин, які визначатимуть стратегічне майбутнє її внутрішньої і зовнішньої політики держави. Тим не менш, необхідність вивчення різних національних політичних практик очевидна, поперше, для реального політичного життя, тому що успішні та ефективні політичні курси, які проводяться окремими державами, можуть мати деякі універсальні риси, які можуть бути частково використані в інших національних системах в схожих ситуаціях (особливо в умовах кризи). По-друге, для попередження помилок, які роблять систему нестабільною, нелегітимною для суспільства, вразливою перед внутрішніми та зовнішніми загрозами. По-третє, це дозволить розширити уявлення про різноманітність і багаточисельність стратегій запозичення західних моделей держави і публічної політики.

Проблема розробки ефективного політичного курсу в умовах сучасної публічної політики в Україні потребує комплексного вивчення по всім вищеперерахованим напрямкам. Тому метою статті є визначення основних змінних, за допомогою яких цей пласт наукових питань можна розглядати. Як вже було зазначено, саме політичний режим є основою для реалізації консенсусної публічної політики і формування стратегії держави. Тому доцільним для українського контексту є розгляд в якості незалежної змінної інституційного детермінаційного фактора. Як справедливо зауважив західний політолог У. Рейсінгер, природа інститутів та їх взаємовідношення впливають на політичне життя в країні та ефективність уряду. Тому ті, хто визначає вибір демократичних політичних інститутів, мають потурбуватися про те, щоб вони стабілізували політику, примирювали та узгоджували протилежні інтереси і вимоги учасників політичного процесу, підтримували рівень легітимності з боку громадян [3, с.99]. У полі публічної політики інститути є часткою як „державного”, так і „суспільного” секторів. Рівень їх розвитку безпосередньо впливає на політичний курс держави та ефективність політики яку проводять.

Чи спроможні українські інститути бути началом консолідації в державі? Як вони

впливають на розробку стратегічного курсу держави та реалізацію публічної політики? Чи можуть вони передбачати та регулювати конфлікти в суспільстві? Відповіді на ці питання можливо буде отримати тільки після глибокого та всебічного аналізу інституційного дизайну та його впливу на публічну політику в Україні. Дослідження має включати такі змінні, як:

- первісний вибір демократичних інститутів (форма правління, устрою, виборча система, партійна система),
- характер попереднього досвіду керівництва державою,
- функціонування інститутів в нових умовах та їхній вплив на розробку політичних курсів,
- діяльність неформальних інститутів в державі.

Тема вибору формальних політичних інститутів в перехідних системах є однією з найбільш популярних у транзитологів. Практично всі вчені ставлять питання про можливість форми правління впливати на розвиток демократії. У низці робіт з демократизації, присвячених вибору політичних інститутів у перехідних системах, автори (Х.Лінц, А.Степан, С.Скеч, С.Мейноуринг, М.Шугарт та ін.) доходять висновку, що парламентські системи більш довготривалі, ніж президентські. Х.Лінц висловлює стурбованість з приводу державних інститутів, які створюються в країнах, які переходять до демократії, особливо в тих, для яких притаманна наявність глибоких соціальних конфліктів та багатопартійність. Небезпеку він вбачає в тому, що в цих країнах діє політичний принцип, згідно з яким „переможець отримує все”, а наслідком його застосування є відсторонення окремих груп населення від влади. Іншу думку про цю проблему висловлює американський юрист Дональд Л. Горовіц, який стверджує, що головне це не те, якою є форма правління президентською або парламентською, а те, який варіант виборчої системи та інших політичних установ буде обраний у національному варіанті. Несумісним з демократизацією він вважає, по-перше, вибори за принципом відносної більшості, які приводять до отримання більшості місць шляхом відсторонення третіх партій; по-друге, демократія, побудована на змаганні, з її різким розгалуженням між переможцями та переможеними, урядом та опозицією [4]. А.Лейпхарт, М.Уоллерстайн та ін., аналізуючи демократичні системи залежно від виборчих правил, доходять висновку, що найбільш стабільну та ефективну форму демок-

ратії дають такі поєднання: парламентська форма з пропорційним представництвом та президентська з мажоритарним. Невдалим варіантом для розвитку демократії є президентська система з пропорційним парламентським представництвом, тому що президент, не маючи парламентської більшості, не може ефективно керувати. Незважаючи на багаточисленну варіативність результатів досліджень з означеної проблеми, вона ще потребує ретельного вивчення та емпіричних підтверджень на підставі порівняльного аналізу. Український випадок в цьому сенсі є дуже специфічним.

Перший вибір інститутів в незалежній Україні був здійснений з орієнтацією на вже існуючі зразки демократичних систем і форм публічної влади. Формально все відповідало цим зразкам: законодавча, виконавча, судова гілки влади, конституція, багатопартійна система і т.ін. Однак практика показала, що українські інститути не є фактором консолідації публічної політики. Показником у цьому сенсі є вибір форми державного правління в Україні. Дискусії політиків і політичних експертів щодо найбільш демократичної для України форми правління ведуться весь період її незалежного існування, набуваючи особливої гостроти напередодні чергових або позачергових політичних виборів. Першою формою правління була обрана змішана (президентсько-парламентська) з широкими повноваженнями президента. Запозичення „французького” інституціонального зразка було типовим для республік колишнього СРСР, де спостерігалася відсутність традицій парламентаризму та суттєва роль лідерів. Унітарна форма державного устрою та досвід радянського адміністративно-командного керівництва збудували в Україні, як і на більшій частині пострадянського простору, зразок формально демократичного централізовано-командного керівництва. У 2004р. була прийнята політична реформа, українська форма правління стала парламентсько-президентською. Частково були урізані повноваження президента, розширені повноваження парламенту, виборча система стала пропорційною. Конституційна реформа не вирішила, а лише поглибила протиріччя в системі влади. Внаслідок цього в період 2005–2009рр. ми спостерігали збереження конфліктності між гілками влади, домінування принципу „переможець отримує все”, постійну зміну правил гри між політичними акторами, вільне трактування конституції, послаблену та нелегітимну президентську вертикаль влади, обмежену пре-

зидентом і парламентом діяльність уряду, фактичну відсутність Конституційного Суду. У зв'язку з цим перед новою владою актуальним постало питання про зміну форми державного правління, що і відбулося в жовтні 2010р., коли була скасована політична реформа 2004 р. і країна повернулася до конституції 1996 р. Українська еліта, як головний суб'єкт формування політичного курсу країни, весь час свого існування в незалежних умовах намагається змінити конституційний порядок відповідно до своїх інтересів (регіональних, кланових, групових та ін.) Все перераховане є свідомою наявності „законодавчого паралічу” (Х.Лінц), який веде до затяжної політичної кризи, вийти з якої буде складно. В таких умовах реалізувати та легітимізувати політичний курс держави не представляється можливим, навіть якщо він формально оформлений і презентований суспільству.

Діяльність українських політичних партій дозволяє доповнити загальну детермінаційну схему інституційного дизайну. Саме цьому інституту в демократичних країнах належить вирішальна роль у визначенні політичних курсів. Незважаючи на те, що в результаті кризи традиційної партійної системи з'явився новий тип партій – картельний, який характеризується більш вільним ставленням до ідеології, віддаленістю від народу, опорою на професіональних політиків, чітким зв'язком з державою та ідентичністю політичних програм. Згідно з даним типом партій стратегічний курс держави буде залежати від політики партії (коаліції), яка перемогла на виборах. Підтвердженням цього є дослідження Х.-Д. Клінгеманна, Р.Хоффберта та Я.Баджа „Партії, політика і демократія” (1994). Вони перевіряли відповідність партійних передвиборчих програм публічній політиці в десяти країнах. У результаті дослідження вони дійшли висновку, що передвиборчі партійні програми є найбільш вагомим показником у прогнозі майбутньої публічної політики; партії, які увійшли в уряд, і ті, які не увійшли в нього, розглядають свої програми як ті, що впливають на публічну політику, але партійні програми партій, які перемогли, більше пов'язані з публічною стратегією; відносна можливість партій проводити свої програмні проекти не залежить від інституційних ознак (більшість або коаліція, об'єднана або розподілена влада), які розглядалися як ті що впливають на обов'язки партій в тих чи інших демократичних системах. Школа Катрайта–Віленського стверджує протилежне, що на

політичний курс держави не будуть впливати передвиборчі програми партій, тому що незалежно від того яка партія переможе публічна політика буде проводитися однаково. Основний фактор, який впливає на публічну політику, це – економічний розвиток держави [5, с.373]. Змінні першої та другої дослідницьких стратегій можуть бути використані при вивченні українського випадку. Однак також слід врахувати те, що в результаті низки виборів в парламент, невиконаних програмних обіцянок, залежність партій від капіталу, постійний конфлікт між гілками влади, економічна криза, відсутність чітких ідеологічних орієнтирів, спостерігається тенденція до зниження інтересу суспільства по відношенню до даного інституту в Україні. Це може призвести до політичної апатії, до протестних видів участі, політичного радикалізму та ін. Таким чином, політичні партії України не можуть бути фактором консолідації в суспільстві. Досвід реалізації українськими політичними партіями своїх стратегій розвитку держави свідчить про те, що ні одна програма (наприклад, „Український прорив” БЮТ, „Стратегія економічного розвитку України” і „Україна для людей” Партія регіонів) не зрозумілі та не підтримані в суспільстві в цілому. Вищеозначену тезу ми зможемо перевірити за результатами виборів в місцеві органи влади 31 жовтня 2010 р.

Публічна політика формується під впливом не тільки формальних інститутів, але також і неформальних (неписані правила політичної гри). Неформальні інститути включають в себе все те, що знаходиться поза рамками офіційної політики: кланово-олігархічні структури, громадянське суспільство, неурядові організації, особисті зв'язки, клієнтелізм и т.д. Неформальні інститути можуть, як забезпечити політику, укріплюючи формальні інститути, так і, навпаки, підірвати та дестабілізувати систему. Неформальні інститути представляють „суспільну частину” політичного поля та при різних політичних режимах виконують забезпечувальні або дестабілізуючі функції. В Україні, як і в більшості перехідних країн, такий неформальний інститут як громадянське суспільство, знаходиться в процесі розвитку. Це означає, що вплив суспільства на стратегію розвитку держави малоімовірний. Проте неможливо в даному випадку недооцінювати діяльність НО, які зараз особливо активно включились у процес формування концепції національного курсу держави (так, наприклад, ОО „Український форум” презентував стратегію „Україна – 2015”, ВГО

„Успішна Україна” бере участь у створенні стратегії розвитку України, ОД „Моя Україна” розробляє проект „Україна – 2020”). Однак, як і національні стратегії партій, так і політичні проекти НО, не зустріли підтримки і розуміння в суспільстві. У більшій мірі ми можемо спостерігати дестабілізаційний вплив неформальних інститутів. Вони впливають на формальні інститути та систему в цілому через кланово-олігархічні та корупційні структури, які функціонують в Україні. Саме кланові групи інтересів перешкоджають проведенню активної соціальної політики та реалізацію політичних курсів в державах. На прикладі США можна побачити, що реалізація реформ „Нового курсу” Ф.Рузвельта та „Великого суспільства” Дж. Кеннеді була здійснена в умовах, неприйнятних для груп інтересів, а саме: міцна президентська влада, підконтрольний їй Конгрес і лояльне суспільство. В Україні мінімізувати діяльність кланово-олігархічних груп поки що не представляється можливим, оскільки цей інститут зрісся з державними інститутами. Публічна політика в цьому випадку представляється скоріше як популістський варіант, який презентують суспільству перед черговими виборами. Який же може бути рецепт для зміни ситуації? На думку Соловйова А.І., потрібно забезпечити належну транспарентність управлінського процесу, створивши при цьому можливість втручання нижчих політичних структур в ухвалення рішень. Це основа для усунення переважного права політико-адміністративних коаліцій на перерозподіл суспільних ресурсів, умова для будівництва нових управлінських взаємозв'язків. І якщо суспільство не візьме ці структури під свій контроль (непрямий або прямий), то перетікання ресурсів у бік верхніх шарів соціальної стратифікації так і збережеться [6]. Публічна влада є інструментом, який має стимулювати підвищення статусу і розвитку громадянського суспільства, що в свою чергу є необхідною умовою для реалізації і легітимації державної стратегії.

Формальні та неформальні інститути будуть виступати в якості незалежних перемінних, при розгляді яких (в різних тематичних напрямках) можна буде зробити висновок по відношенню до публічної політики в Україні. Український варіант публічної політики відрізняється безвідповідальністю по відношенню до суспільства та до інтересів держави. Інституційний детермінаційний фактор багато в чому пояснює конфліктний стиль національної публічної політики. Економічна та політична кризи показали, що

найбільш слабкі сторони державної влади, виявили проблеми в мережевих зв'язках учасників (правлячі та опозиційні еліти, олігархічні та бізнес структури та ін.) процеси прийняття рішень. Це можливо розглядати на прикладі газового конфлікту з Росією 2005-2009 рр., внутріпарламентської „коаліції”, взаємовідносин між президентом і прем'єром 2005-09 рр. і т.д. Формальні та неформальні інститути в Україні не є консолідуючою силою та не сприяють розробці консенсусної політики держави. Все вищеперераховане визначає рівень ефективності української публічної політики, що в свою чергу породжує проблему довіри до влади. Небажання бачити та вирішувати ці проблеми на різних рівнях політики може привести до довготривалої та мало прогнозованої політичної кризи та відмови від демократичного шляху розвитку системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соловьев А.И. Проблемы современного государственного управления [Электронный ресурс] / А.И. Соловьев // Научный эксперт. –

- Вып 1-2. – 2010. – Режим доступа: http://www.rusrand.ru/text/ Journ1_2_2010.pdf
2. Мальцева Д.А. Стратегическое моделирование в политическом пространстве [Электронный ресурс] / Д.А. Мальцева // Политекс. – №3. – 2010. – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/category/4/43/30/>
 3. Рейсингер Д.Л. У. Встановлення та зміцнення демократії / Д.Л. Рейсингер; [пер. з англ.] // У пошуках правильної парадигми: концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи. – К. – 2003. – С.77-106
 4. Горовиц Д.Л. Различия демократий [Электронный ресурс] / Д.Л. Горовиц. – Режим доступа: <http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem26.htm>
 5. Сморгун Л.В. Современная сравнительная политология / Л.В. Сморгун Л.В. – М.: РОССПЭН. – 2002. – 472с.
 6. Соловьев А.И. Проблемы современного государственного управления [Электронный ресурс] / А.И. Соловьев // Научный эксперт. – Вып 1 – 2. – 2010. – Режим доступа: http://www.rusrand.ru/text/ Journ1_2_2010.pdf

ДО ПРОБЛЕМИ ДЕФОРМАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУТІВ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Аналізуються трансформаційні процеси, що розгорнулися на рівні політичних систем пострадянських держав. Досліджується взаємодія формального та неформального рівнів регулювання суспільно-політичних відносин, феномен роздержавлення інститутів, вплив патронажно-клієнтарних мереж на формування та розвиток держави, роль процесів бюрократизації в умовах широкого поширення корупції на всіх рівнях державної влади.

Ключові слова: політична система, інститути, слабка держава, рання держава, роздержавлення, неопатримоніалізм, посткомуністичне державне будівництво.

Мірошніченко А. А.

К ПРОБЛЕМЕ ДЕФОРМАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ИНСТИТУТОВ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Анализируются трансформационные процессы, которые развернулись на уровне политических систем постсоветских государств. Исследуется взаимодействие формальных и неформальных уровней регулирования общественных отношений, влияние патронажно-клиентарных сетей на формирование и развитие государства, роль процессов бюрократизации в условиях тотальной коррумпированности всех уровней государственной власти.

Ключевые слова: политическая система, институты, слабое государство, раннее государство, разгосударствление, неопатримониализм, посткоммунистическое государственное строительство.

Miroshnychenko G.

TO PROBLEM OF DEFORMALIZACATION OF STATE INSTITUTES ON POSTSOVIET SPACE

Transformation processes of postsoviet political systems are analysed in the article. Mutual influence of formal and informal levels of regulation of social and political relations are studied. During the study were considered the phenomena of decreasing of state influence, role of patron-client networks in state development, role of processes of bureaucratization in the conditions of total corruption of all levels of state power.

Key words: political system, institutions, state weakness, early state, deformalization, neopatrimonialism, postcommunism state-building

Актуальність теми зумовлена тим, що інституційно-політична система пострадянських суспільств зазнає кардинальних структурних змін. Уплив зовнішнього середовища та специфіка внутрішнього розвитку спричинили суттєве спрощення політичної системи в державах, які в минулому належали до радянського блоку. В процесі лібералізації інфраструктури політичного управління державна монополія була витіснена з ряду соціетальних сфер суспільного життя, що в кінцевому рахунку привело до деформалізації даної інфраструктури й подальшого її інституційного відтворення без участі держави. Саме поняття деформалізації державних інститутів означає їх роздержавлення, вихід держави з тих чи інших сфер, послаблення її впливу. Деформалізація державних інститутів охоплює ряд феноменів.

Деформалізація правил як процес заміщення неформальними правилами формальних в інституційній системі суспільства.

1. Процеси зміни форм власності у масштабі, що змінює стратегічні можливості держави (state capacity) у внутрішній політиці.
2. Втрата державними інститутами зон впливу та контролю, зміна рівня потенційного втручання державних агентів у суспільне життя.

Об'єктом дослідження є політико-інституційна система у пострадянських державах. Предмет дослідження – процеси деформалізації суспільно-політичних інститутів у країнах, що раніше належали до радянського блоку. Метою представленого дослідження є аналіз трансформацій системи формальних та неформальних інститутів, що відбуваються на пострадянському просторі. До основних завдань ми відносимо дослідження еволюції політичної системи, зокрема аналіз роздержавлення суспільно-політичних інститутів в умовах неопатрімоніальних режимів, дистрофії переформатованих політичних систем, процесів деформалізації правил. У дослідженні ми прагнемо розглянути взаємодію політичної системи та держави в країнах, що входили раніше до СРСР.

Зниження якості держави на пострадянському просторі пов'язано зі спрощенням структури управлінських інститутів, що відбувається за рахунок переходу до ручного керування. Деінституціоналізація політичної системи є результатом адаптації суспільства та політичних еліт до нових умов життя пострадянського періоду. В умовах політичного, соціального та економічного хаосу 90-х

років всі суспільні відносини (в тому числі і державні, і фінансові, і поліцейські відносини) почали регулюватися на основі традицій, що були притаманні даним суспільствам у дорадянський період. В результаті формальна зона в усіх сферах суттєво зменшилася, змінивши докорінним чином політичну систему, нівелювавши її роль. Публічна влада реалізується на основі патронажно-клієнтарних схем, не потребуючи для цього складної інституціональної системи політико-правових механізмів. Ці механізми закріплені юридично, але їх функція – не регулювання, не регламентація суспільно-політичних відносин, а лише їх ритуальна імітація, яка дозволяє сховати реально функціонуючі владні механізми. (Під ритуальною імітацією мається на увазі відтворення традиційно закріплених ролей, дискурсивних конструкцій, що створюють ілюзію правопорядку).

Осмислення деформалізації інститутів держави можливе через розмежування понять „дієздатності” та „суб'єктоздатності” держави. Ми розуміємо дієздатність як ефективність політичних інститутів, а суб'єктоздатність – як силу і автономність, як функцію інституційного ландшафту. С. Хантінгтон з цього приводу зазначає, що головне при класифікації держав не форма правління, а ступінь керованості (тобто рівень можливостей держави впливати на розподіл всіх видів ресурсів у країні). На його думку, саме високий рівень керованості (як широкої суспільної підтримки) у комуністичних режимах забезпечив їх високу ефективність [1]. Спроможність здійснювати значний вплив на всі сфери суспільного життя поставила радянську державу поруч із абсолютистською монархією Людовіка XIV серед зразків етатистської політики у світовій історії. Ч. Тіллі визначає рівень дієздатності держави як міру того, наскільки втручання державних агентів в існуючі недержавні ресурси, види діяльності та міжособистісні стосунки впливає на існуючий розподіл цих ресурсів, видів діяльності та міжособистісних стосунків, а також на взаємозв'язок між цими розподілами. Якщо за цими показниками режим має високий рівень впливу, будь-яка дія державних агентів спроможна здійснювати істотний вплив на ресурси, діяльність та міжособистісні стосунки громадян [2].

Так, можна відстежити, як ішов процес спрощення інституційної конфігурації з часів брежнєвського СРСР до наших днів. Зараз за такими неконкурентними режимами, як „суверенна демократія” в Росії, стоять ослаблені та до невпізнанності переформалі-

товані соціальні і політичні інститути, які ще тридцять років тому повністю контролювалися державою. Відомий вислів В. Путіна „В нашій країні великі можливості не лише для злочинців, але й для держави” стосується більше рентоорієнтованої поведінки посадовців, ніж самого державного апарату з його специфічною логікою та структурою. Г. Дерлуг’ян у зв’язку з подібними явищами запропонував термін „суверенна бюрократія”, щоб уточнити сутність процесів, що відбуваються у російському суспільстві. Україна ж пішла шляхом публічної конкуренції олігархічних холдингів, транслюючи цю конкуренцію на всі сфери державної системи. В усіх пострадянських країнах відбувається захват держави (state capture): сфера неформальної політики поглинає сферу формальної. Відтак, публічна політика перетворюється на просто політику (перехід від „public policy” до „policy”, тобто розмивання меж між публічною та приватною сферами влади) [3]. Взагалі, тенденцію останніх років можна охарактеризувати як бюрократизацію політичного простору. Вдале використання адміністративного ресурсу дозволяє деполітизувати ті дискусійні майданчики, на яких мала б проходити боротьба між політичними силами, між альтернативами подальшого розвитку держави.

Крізь призму військово-фіскальної теорії формування держави цей процес можна відстежити за такими симптомами, як вибірковий підхід до примусу сплачувати податки, поділ на „своїх” та „чужих” та відповідні правила гри, рентоорієнтована поведінка посадовців. Держава як апарат примусу і як монополія на застосування легітимного насилля, згідно з військово-податковою теорією, передбачує перш за все примус до сплати податків. Сплата замість податків ренти через неформальні корупційні канали свідчить про роздержавлення фіскальної сфери.

На практиці ті державні функції, які розуміються як належне, є далекими від того, що є насправді. Для якісного вивчення процесів перебудови політичної системи в 1989 р. дослідник має подумки повернутися до вихідних положень, коли держава в сучасному розумінні набору її інституційних ролей ще не була сформована. Лише вийшовши за рамки сучасної парадигми сучасної політичної системи західного зразка можна зрозуміти та проаналізувати процеси державного будівництва, які розгорнулися на пострадянському просторі. В якості вихідного концепту пропонується розглянути „ранню державу” (early state) [4]. З огляду на це на-

ше завдання – не лише вийти із сучасної парадигми розуміння держави, але увійти у дискурс „ранньої держави”, відстежити динаміку її формування. За аналогією з процесом формування держави як нового інституту в складних додержавних суспільствах, процеси трансформації пострадянських політичних систем слід аналізувати за арсеналом технік управління, які здебільшого відносяться до інститутів традиційного володарювання. Аналогові принципам державного управління форми взаємовідносин між громадянами, інститутами, суб’єктами господарювання, підприємцями та іншими агентами політичного ринку, що виникають в цьому регіоні, складають конкуренцію сфері класичних державних повноважень. Неопатрімоніалізм як принцип синтезу традиційного та сучасного в суспільстві відображає альтернативну гілку еволюції політичного розвитку. Неопатримональні режими функціонують за рахунок „сірої зони” – простору, у якому неформальні правила накладаються на формальні, перебираючи на себе вирішення вагомої частки суспільних питань. Таким чином, частина офіційно закріплених за державою повноважень переміщується до принципово іншої юрисдикції [5]. Публічний простір скорочується, а ті інститути, що реально функціонують, переміщуються у тінь: за демократичним фасадом здійснюються реальна політика та економіка. Довіра суспільства до державних інститутів падає, і перевага віддається використанню неформальних каналів комунікації. Специфіка траєкторії розвитку пострадянських держав обумовлена не лише и не стільки дизайном бюрократичного апарату і системою правового регулювання, скільки існуючим у суспільстві „другим дном” – техніками здійснення управління й контролю, що лежать за межами юридичної або бюрократичної площини. Тому для адекватного розуміння сучасних тенденцій ми вважаємо за доцільне дослідити феномен накладання цих двох сфер: мова йде про відображення неформальних норм та практик у функціонуванні формальних інститутів.

Іншим напрямком, за яким здійснюється роздержавлення, є курс на лібералізацію політичних режимів після розпаду СРСР, що передбачає зменшення ролі держави. Саме прагнення місцевих еліт та міжнародної спільноти до лібералізації пострадянських країн вимагало ослаблення державного впливу, в першу чергу, на економічну сферу [6]. Приватизація є найяскравішою ілюстрацією роздержавлення економіки на шляху до відкри-

того ринку. Вона є одним з елементів даного процесу. В Радянському союзі держава контролювала стратегічні об'єкти інфраструктури, охорони здоров'я, комунікації, промисловості, сільського господарства тощо. Всі життєво важливі для країни сфери суспільного життя контролювалися центральним апаратом влади й повністю підпорядковувалися державній політиці. Приватизація цих об'єктів є відчуженням економічних важелів на користь приватного капіталу. Серед наслідків приватизації – не лише зміна форм господарювання, але й трансформація соціально-класової структури суспільства. Доступ до ресурсів отримав дуже вузький прошарок суспільства. Розподіл економічних об'єктів здійснювався за принципом „переможець отримує все”. Вся інша частина суспільства залишилася взагалі ні з чим – за межею бідності. Тобто від ідеалів „безкласового суспільства” пострадянські суспільства майже миттєво перейшли до крайнього ступеню поляризації у соціально-класової структури. Можна зробити висновок, що запропоновані заходи ідеологів „Вашингтонського консенсусу” задля досягнення сталого рівня життя, не є універсальним шляхом до Сучасності. Як показав досвід останніх двадцяти років, „неоліберальні” еліти в пострадянських країнах у своїй політиці керуються в першу чергу своїми власними економічними інтересами, а не ідеологічними переконаннями. Їх роль є провідною у руйнуванні державної могутності, але причина цього – не в їх ідеологічних переконаннях [6]. Натомість, як зазначає С. Хантінгтон, лібералістські установки здатні нанести шкоду суспільствам, що розвиваються, тому що легко можуть призвести до дестабілізації політичної ситуації та створити умови для маніпулювання демократичними процедурами, насамперед це стосується інституту виборів [1].

Багатолінійність еволюційних альтернатив, що відкривалися перед складними суспільними утвореннями на етапі ранньої держави, відбиває ті феномени трансформації традиційних державних інститутів, що вбачаються зараз чимось принципово новим та революційним. Для складних додержавних суспільств перехід до ранньодержавної форми означав не лише новий спосіб вирішення проблем, але й розрив з попередніми стосунками і традиціями. Подібна ситуація виникла і в пострадянських країнах: спроба побудувати ліберально-демократичну державу була не лише прагненням до оптимізації соціально-політичного устрою, але й наслідком необхідності переформулювати весь контекст

цього устрою. Конфлікт формальних і неформальних правил на пострадянському просторі сприяв народженню певним чином нового типу держави. На сьогодні класичні соціально-політичні науки неспроможні сформулювати цей новий тип. У дискурсі останніх цей тип ідентифікується як „пострадянська держава”.

Процеси політичної еволюції країн третього світу не слід зводити виключно до процесу формування держави ліберально-демократичного типу, тому що це лише окремих її варіант. Хоча держави периферії та напівпериферії на стадії формування своїх політичних інститутів схильні до запозичення інституційно-конституційних систем країн центру [7], імплікація інституційної системи західного зразка на практиці деформує його внаслідок локальної історично-культурної специфіки. Для проведення дослідження із зазначеної проблеми необхідно подолати методологічну помилку аналізу політичних систем, їх управлінських можливостей лише крізь призму діяльності бюрократичного апарату, регламенту та правового нормотворення. Те ж саме стосується й парадигми ліберальної ідеології, тому що ідеологія виявилася останньою у переліку мотивів діяльності політичних еліт цих держав. Першим й базовим став мотив максимізації економічного прибутку [6].

Для якісного дослідження феномену „зменшення” реальних можливостей та якості держави, що має місце зараз у пострадянських країнах, бракує дійсно широкого та комплексного розуміння процесу державного будівництва на початку 90-х років. Інституційний порядок 60-80-х рр. ХХ ст. в СРСР можна вважати кульмінацією концентрації могутності держави. Могутність держави ми розуміємо як комплексну категорію, яка включає економічні, військові та культурні показники. В кінці ХХ ст. інтенсифікувалися процеси інволюції державної могутності – якісної трансформації ролі державного впливу на всі сфери життя суспільства. Зменшення цього впливу відбувається внаслідок витіснення держави іншими гравцями соціально-політичного поля, так званими „конкурентами держави”. Власне, процес перебування був спрямований на зменшення могутності держави, на зменшення її впливу, але, як виявилось, разом із могутністю була серйозно пошкоджена, майже зруйнована її ефективність. Замість реструктуризації, що мала б оптимізувати діяльність державно-політичної системи, відбулося руйнування дієздатності держави. Невірний напрям

переформатування політико-інституційної системи призвів до зменшення ефективності державних інститутів, до їх дистрофії.

Пострадянські країни відчувають гострий брак могутності держави, що обумовлена повним переформатуванням ключових функцій її агентів, ослабленням її інституційної структури. Але водночас, окрім руйнування могутності влади, що властива посткомуністичному процесу, радянська система залишає після себе дуже впливовий спадок – культурні, соціальні, політичні, економічні традиції та норми. Цей спадок багато в чому визначає специфіку подальшої еволюції суспільно-політичної системи. Для вивчення ситуації, що склалася, ми пропонуємо проаналізувати вплив структури капіталістичної світ-економіки на сучасному етапі, вплив логіки її розвитку на ці трансформації, вплив спадку СРСР у культурній та політичній сферах, роль партикулярних та егоїстичних інтересів політичних та бізнес-еліт, специфіку традиційної політичної культури у зв'язку з її схильністю до підданського типу. Таким чином, головна відмінність від традиційних західних держав полягає не стільки в рівні розвитку, скільки в особливостях політичного устрою, в техніках управління та соціально-політичного контролю. Цілком можливо, що шлях, на якому знаходяться сучасні пострадянські держави, й веде до ліберально-демократичного типу. Але сприйняття даної гіпотези за неспростовну істину не дозволяє в повному обсязі вивчити специфіку функціонування, причини тих чи інших феноменів та їх значення в таких державах. Дослідження політичного режиму повинне проводитися з позицій неопатримональної концепції, згідно з якою політичний режим є певним різновидом політичної гри зацікавлених акторів, що діють відповідно до обраної стратегії та наявних ресурсів в умовах певної інституційної конфігурації формальних та неформальних правил [8]. Отже, процес державного будівництва, що розгорнувся у пострадянських країнах, має ряд специфічних особливостей: шлях, який обрали країни, що раніше належали до радянського блоку, відрізняється несучасними механізмами реалізації влади, неефективною

політико-інституційною системою, переважанням неформальних норм і практик у функціонуванні всіх сфер суспільного життя. Розгляд роздержавлення інститутів, трансформації взаємодії держави та політичної системи в цих країнах є необхідним для адекватного всебічного розуміння процесів переформатування їх політичного устрою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
2. Тилли Ч. Государственное ресурсозвличение и демократия / Ч. Тилли // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – №4. – С. 47-53
3. Рено У. Патронаж, который строит государство, и патронаж, который его разрушает: как провести различие [Электронный ресурс] / У.Рено. – Режим доступа: http://www.intelros.ru/pdf/prognosis2_07/Reno.pdf
4. Раннее государство, его альтернативы и аналоги: сборник статей / [под ред. Л.Е. Гринина, Д.М. Бондаренко, Н.Н. Крадина, А.В. Коротаева]. – Волгоград: Учитель, 2006. – 287 с.
5. Радаев В.В. Деформализация правил в российской хозяйственной деятельности / В.В. Радаев // Вопросы экономики. – 2001. – № 6. – С. 60-79.
6. Ganey V. I. Postcommunism as a Historical Episode of State-Building: a Reversed Tillyan Perspective. / Venelin I. Ganey Kellogg-Institute // Working Paper No 289, November; Valerie Sperling. – 2000.
7. DiMaggio P., Powell W. 1983. The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields / P. DiMaggio, W. Powell // American Sociological Review. – № 48 (2). – P.147-160.
8. Фисун А.А. Неопатримониализм: разгадка постсоветских трансформаций? / А.А. Фисун. – Омска. – 2004. – №2. – С. 130-140.
9. Курбатова М.В., Левин С.Н. Деформализация взаимодействия власти и бизнеса / М.В. Курбатова, С.Н.Левин // Вопросы экономики. – 2005. – № 10. – С. 119 – 131.

УДК 32: 001. 891.3 (075)

Воронянський О.В.

Харківський національний технічний
університет сільського господарства
імені Петра Василенка

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ ЯК РЕЗУЛЬТАТ БОРТЬБИ ГРУП ІНТЕРЕСІВ

Автор розглядає основні етапи формування системи державної влади в Україні на основі дослідження еволюції механізму розподілу ресурсів та ренти від використання державної власності. Показано, що зміни системи владних відносин зумовлені боротьбою потужних бізнес-груп за використання інститутів представницької демократії в якості інструменту реалізації власних економічних та політичних інтересів.

Ключові слова: бізнес-групи, вертикаль влади, розподіл ресурсів.

Воронянський А.В.

СТАНОВЛЕНИЕ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ В УКРАИНЕ КАК РЕЗУЛЬТАТ БОРЬБЫ ГРУПП ИНТЕРЕСОВ

Автор рассматривает основные этапы формирования государственной власти в Украине на основании исследования эволюции механизма распределения ресурсов и ренты от использования государственной собственности. Показано, что изменения системы властных отношений обусловлены борьбой мощных бизнес-групп за использование институтов представительской демократии в качестве инструмента реализации собственных экономических и политических интересов.

Ключевые слова: бизнес-группы, вертикаль власти, распределение ресурсов.

Voronyansky A.

FORMATION OF STATE POWER IN UKRAINE AS A RESULT STRUGGL OF INTEREST GROUPS

The author examines the main stages of the system of government in Ukraine based on a study of the evolution mechanism of resource allocation and profit from the use of public property. Shown that changes of power relations caused by the struggle of powerful business groups for the use of institutions of representative democracy as an instrument of its own economic and political interests.

Key words: business groups, vertical power, allocation of resources.

Одне з найважливіших завдань демократичної системи — протистояти монополізації державної влади однією з фракцій правлячої еліти. Зокрема, цьому слугує поділ сучасної державної влади на три незалежні гілки — законодавчу, виконавчу й судову. Проте й у цих умовах у багатьох державах відбувається перманентна боротьба за концентрацію всіх реальних владних повноважень в одних руках. Незалежна Україна також не уникала цієї боротьби.

Проблему формування взаємовідносин між Президентом і Верховною Радою в процесі боротьби за контроль над вертикаллю виконавчої влади піднімали ряд українських дослідників, зокрема Б.Литвин, С. Рябов, Ю. Тодика, В. Яворський. Однак вони розглядали дане питання лише з точки зору еволюції інститутів державної влади, не досліджуючи вплив на даний процес боку інших суб'єктів політичної та економічної діяльності (т. зв. груп інтересів). Дана стаття ставить за мету заповнити вказану лаку у вивченні еволюції політичної системи України.

Із точки зору теорії політичних систем, метою політичної влади є контроль над роз-

поділом ресурсів, доступних для даного суспільства. Виходячи з даного положення, в формуванні системи державної влади в Україні можна виділити два основні напрямки: пов'язаний із перерозподілом ресурсів на рівні окремих регіонів (де групи інтересу набували характеру регіональних адміністративно-економічних угруповань — РАЕУ) та пов'язаний із перерозподілом на рівні окремих галузей господарства (де групи інтересу набували характеру галузевих адміністративно-економічних — ГАЕУ). Відповідно можна говорити про три основні етапи формування системи державної влади в Україні.

Перший — початок 1990-х рр., коли перерозподіл державної та колгоспно-кооперативної власності, що були створені в період існування СРСР, можна було здійснювати на рівні окремих регіонів. Уже у першій половині 1990-х рр. наявність і вплив груп інтересів була зафіксована українськими дослідниками як один із важливих чинників формування системи влади [1, с. 420-424]. На цьому етапі найбільший вплив на процес формування і функціонування влади мали РАЕУ, пов'язані з експлуатацією державної власності (рентою). Це т.зв. червоні директори та радгоспно-колгоспні барони, що використовували владні ресурси для встановлення особистого контролю над підприємствами, які номінальне перебували у власності держави, та для отримання державних замовлень і кредитів, дотацій і субсидій під виконання цих замовлень.

На той час вирішальною умовою для успішної реалізації таких бізнес-схем була наявність груп прикриття на рівні області, до яких входили голови виконкомів рад, керівники управлінь МВС та обласних прокуратур. Відносний імунітет регіональних владних угруповань на початку 1990-х рр. ґрунтувався на положеннях першої редакції Закону „Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР і місцеве самоврядування”, а також Конституції УРСР, відповідно до яких керівництво виконкомів обласних Рад концентрувало в своїх руках всю повноту виконавчої влади на своїх територіях і при цьому обиралося на місцях, так що центральний апарат державної влади не мав прямих важелів для його легітимного усунення [2; 3].

Система державних замовлень дозволяла керівникам державних підприємств отримувати пільгові кредити і дотації. Кредити надавали під 20% річних, отже, у 1992–1994 рр., коли річна інфляція сягала сотень і тисяч процентів, найелементарнішим способом

стягування ренти була купівля-продаж валюти й повернення кредитів із відсотками державі з отриманням надприбутків на різниці курсів [4].

Про обсяги фактично неконтрольованих державою коштів, до яких мали доступ РАЕУ у першій половині 1990-х рр., свідчать підрахунки експертів Міжнародного валютного фонду, згідно з якими лише державні кредити українським підприємствам у 1992 р. склали 65% ВВП, а в 1993 р. — 47% [5].

Вказана система стягнення ренти призвела до посилення РАЕУ, які мали в свою чергу вертикальне підпорядкування по лінії Рад, оскільки саме Верховна Рада здійснювала всю повноту влади від імені України: формувала уряд, мала право відмінити рішення органів виконавчої влади і розпускати місцеві Ради всіх рівнів. Співвідношення виконавчої і законодавчої гілок влади почало змінюватися лише після введення в Україні посади Президента. У лютому – березні 1992 р. були уведені в дію Закони „Про Представника Президента України” [6] і „Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування” [7]. Відповідно до цих законів за Верховною Радою залишалися законодавчі функції і контроль за діяльністю місцевих Рад, однак вертикальне підпорядкування Рад скасовувалося, так само як і прямий вплив законодавців на виконавчу владу – виконкоми й уряд [6, с.611-614]. Парламент міг тільки погоджувати з Президентом склад Кабінету Міністрів. Президент же, ставши над урядом, одержав у своє розпорядження відокремлену від Верховної Ради вертикаль виконавчої влади в особі Представників Президента, які здійснювали до того ж контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування [6, с.691]. При цьому Представники Президента отримали у своє підпорядкування не тільки місцевий бюджет (що реально вилучало його зі сфери впливу законодавців і місцевого самоврядування), але й функції контролю за здійсненням Конституції і законодавства на даній території, фактично підміняючи прокуратуру та судову владу і підпорядковуючи їх собі (останнє, втім, прямо передбачалося законом, де Представники Президента іменувалися вищими державними посадовими особами на даній території) [6, с.692-693]. Юридична невизначеність багатьох сторін нових законів доповнювалася положенням про те, що всі питання діяльності Представників Президента, не передбачені законодавством, повинні були безпосередньо

регулюватися актами Президента [6, с.697]. Таким чином, склалася ситуація, за якої, незважаючи на існування Рад, реальне управління регіонами перейшло до рук виконавчої влади.

Наступним кроком посилення виконавчої владної вертикалі стало позбавлення вже наприкінці березня 1992 р. (відповідно до нової редакції Закону „Про Представників Президента України”) районних і обласних Рад своїх виконавчих органів і перетворення їх у чисто представницькі інституції без значних реальних повноважень. Якоюсь мірою залишки самоврядування зберігалися лише в населених пунктах.

Проте закріплення контролю Президента над виконавчою владою виявилось недовговічним, оскільки Президент не міг спертися на стійку парламентську більшість. Зі свого боку, РАЕУ, представлені у Верховній Раді, намагаючись захистити себе від подальшої експансії Президента, домоглися внесення в Закон „Про Представників Президента України” положення про те, що останні не можуть бути одночасно і членами парламенту. Після цього були припинені депутатські повноваження понад тридцяти державних чиновників, що істотно знизило ступінь впливу Президента в самій Раді. Тому, коли у вересні 1993 року Верховна Рада ухвалила провести дострокові президентські вибори, Президент пішов на поступки. В результаті 3 лютого 1994 року з’явився Закон „Про формування місцевих органів влади і самоврядування”, який ліквідував інститути Представників Президента і місцевих адміністрацій, а також відновлював діяльність виконкомів місцевих Рад [8, с.638-639].

Другий етап створення системи державної влади в Україні, що розпочався із приходом на президентський пост Л.Кучми в 1994р., остаточно отримав організаційне оформлення із прийняттям Конституції 1996р., згідно з якою вертикаль виконавчої влади будувалася через державні адміністрації, фактично підпорядковані Президенту. Більшість РАЕУ втратили реальний контроль над розподілом ресурсів на своїх територіях без серйозного спротиву, оскільки на той час ці ресурси значною мірою були вже вичерпані. На перше місце вийшли ГАЕУ, пов’язані із отриманням ренти через банківсько-фінансову, транспортну (насамперед залізницю) та газотранспортну системи, а також металургію, вуглевидобувну, гірничозбагачувальну та хімічну галузі. Так, створена при Міністерстві енергетики фірма,

отримавши держзамовлення на експорт електроенергії та безвідсотковий кредит у 8 млн доларів США, повернула державі 25% виручки, а решту віднесла до бартерних операцій. Майже третина кредиту пішла на особисті потреби засновників фірми [4, с.96].

Уже із середини 1990-х рр. надзвичайно важливим джерелом стягування ренти став доступ до посередницьких операцій з енергоносіями. Куплений за фіксованою ціною в Росії й Туркменістані під державні гарантії та за державні субсидії природний газ перепродувався за ціною вищою як в Україні, так і за її межами (у Польщі, Угорщині, Словаччині), — останнє було ще вигіднішим, оскільки не потрібно було сплачувати ціну транзиту; транспортування оплачувалося не грошима, а тим самим газом (25-30 млрд кубометрів щорічно). При цьому реальний облік газу як через технічні, так і через організаційні причини був неможливий, отже, виникала можливість привласнювати невраховані об’єми, отримуючи надприбутки від їх продажу [9]. Оскільки газ продавався за бартерними схемами, посередницькі фірми уникали оподаткування. При цьому, якщо виникала проблема боргу, держава покривала його за рахунок бюджету.

Із середини 1990-х рр. поряд із доступом до посередницьких операцій з енергоносіями найшвидшими методами збагачення стали т. зв. трастові піраміди (привласнення за безцінь ваучерних сертифікатів), придбання за мізерними цінами державних підприємств шляхом акціонування (за підрахунками українських аналітиків, до 2001 р. 58% приватизованих підприємств належали до цієї категорії [10]), або через доведення їх до банкрутства (саме на середину – другу половину 1990-х рр. припав пік справ про банкрутство підприємств: 1994 р. – 194, 1995 р. — 2000, 1996 р. — 2800, 1997 р. — 6700 [11, р. 581]). Стандартна схема банкрутства передбачала санацію державного підприємства, яке його керівництво доводило до відповідного стану, розгляд справи у суді та продаж підприємства структурам, створеним його ж керівниками. Така схема вимагала міцних зв’язків із центральними органами влади та прикриття з боку центральних фіскальних і силових структур. Тому в цей період в основі побудови груп інтересів регіональний принцип заміщується галузевим. Перш за все еволюціонували в ГАЕУ угруповання Дніпропетровсько-Криворізького регіону та Донбасу, які в середині 1990-х рр. мали можливість розпоряджатися значними масами сировини та природних копалин на території

своїх областей завдяки розміщенню відповідних галузевих міністерств саме в Дніпропетровську та Донецьку. В той же час РАЕУ інших регіонів опинилися фактично відстороненими від основних механізмів розподілу ренти на територіальні ресурси, в тому числі прибутки від виробництва та комерційно-фінансову діяльність.

Оскільки контроль за розподілом ресурсів у цей період вимагав утримання всієї владної вертикалі, Л. Кучма, який зайняв на той час президентську посаду, віддав перевагу більш жорсткій формі державного управління, відразу ж почавши форсовано відроджувати вертикаль самостійної виконавчої влади.

Першим його кроком на цьому шляху було підпорядкування собі голів районних і обласних Рад Указом Президента від 6 серпня 1994 р. „Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях” [12]. Указ цей протирічив тодішній Конституції, оскільки голови обиралися на свої посади населенням регіону і Президент не мав законних повноважень ні на їх усунення, ні на керівництво їхньою діяльністю.

Тому незабаром було здійснено і другий крок у цьому напрямку. 8 червня 1995 р. між Президентом і Верховною Радою був укладений Конституційний Договір — унікальний з правової точки зору документ, відповідно до якого і Конституція і все законодавство в цілому могли застосовуватися лише остільки, оскільки вони не суперечили цьому Договорові [13, с.335].

Відповідно до Конституційного Договору Верховна Рада цілком позбавлялась поточного контролю за діяльністю не тільки Кабінету Міністрів і органів державного управління, але і місцевих Рад, котрі у свою чергу позбавлялися майже всіх своїх повноважень і ставилися під керівництво глав місцевих державних адміністрацій, призначуваних особисто Президентом [13, с.345]. Формально самоврядування зберігалося лише на рівні населених пунктів, де залишалися виконкоми Рад, а їхні голови обиралися загальним голосуванням населення. До того ж було передбачено, що головою обласної (районної) Ради і главою відповідної державної адміністрації є одна й та ж особа, причому обрана як голова Ради загальним голосуванням. З одного боку, це ставило Ради під контроль Президента, але з іншого — могло в перспективі призвести до деякої самостійності глав місцевих адміністрацій. До того ж у Верховній Раді залишався такий важливий інструмент контролю за

виконавчою владою як у центрі, так і на місцях, як формування державного бюджету.

Тому як доповнення до Конституційного Договору через парламент було проведено ще два документи: Указ Президента від 21 серпня 1995 р. „Про Положення про обласні, Київську, Севастопольську міські державні адміністрації і Положення про районні, районні в містах Києві і Севастополі державні адміністрації” [14] та Указ Президента від 30 грудня 1995 р. „Про делегування повноважень державної виконавчої влади головам і керованим ними виконкомом сільських, селищних і міських Рад” [15], по котрим місцева держадміністрація одержала право вносити зміни в бюджет і встановлювати місцеві податки. Згідно світової практики конституційного права такі повноваження є прерогативою законодавчої гілки влади і навіть теоретично не можуть належати владі виконавчій.

З огляду на, що ще 28 травня 1995 р. нова редакція Закону „Про бюджетну систему України” внесла додаткові обмеження на формування і використання власних бюджетних ресурсів місцевими Радами [16], місцеве самоврядування (а з ним і РАЕУ, що фактично тримали його під своїм впливом) було вже тоді реально поставлено під контроль президентської влади.

Оскільки Президент таким чином зосередив у своїх руках контроль над розподілом ресурсів, для адміністративно-економічних угруповань, які ще не мали достатніх фінансових потужностей для вирішального впливу на президентську вертикаль виконавчої влади, основним місцем владного конфлікту у боротьбі за ресурси став парламент. Саме в цей період остаточно оформилися й головні засади моделі т. зв. фасадної демократії, коли інститути політичного представництва і волевиявлення (політичні партії, Верховна Рада, вибори) перетворюються на інструмент досягнення інтересу цих угруповань [17].

Конституція 1996 р. стала компромісом між Президентом і представленими у Верховній Раді регіональними угрупованнями щодо впливу на виконавчу гілку влади [18]. Відповідно до Конституції парламент отримав право давати згоду Президенту на призначення прем'єр-міністра, затверджувати програму уряду, а також один раз протягом парламентської сесії відправити уряд у відставку. При цьому парламент не впливав на призначення і відставку окремих членів уряду. Президент же отримав право в будь-який момент без узгодження з

парламентом відправити у відставку як будь-кого з членів кабінету (включаючи прем'єра), так і весь уряд у цілому. І хоча фактично уся вертикаль виконавчої влади підпорядковувалася Президенту, він не ніс відповідальності за її діяльність (утім, як і парламент). До того ж Президент отримав право в разі потреби призначати виконуючого обов'язки прем'єр-міністра (наділеного повним обсягом повноважень прем'єра) без згоди парламенту. Проте, навіть такий урізаний вплив законодавців на верхівку виконавчої влади нівелювався тим, що значна частина функцій з керівництва органами державного управління реально виконувалася не Кабінетом Міністрів, а Адміністрацією Президента — органом, не передбаченим Конституцією, а відтак абсолютно не підконтрольним парламенту.

Реально парламент також міг не тільки проконтролювати виконання прийнятого ним бюджету, але й притягти до відповідальності винних за його невиконання. При цьому в розпорядженні виконавчої влади знаходилися різноманітні позабюджетні фонди. Судова ж влада, відповідальна за контроль за виконанням законодавства, значною мірою виявилася пов'язаною з Президентом уже тим, що згідно з Конституцією саме останній відав призначенням тих суддів, які посідають цю посаду вперше. Таким чином, законодавча влада виявилася фактично відстороненою від скільки-небудь значного впливу на прийняття найважливіших державних рішень.

Така система влади, що створювала для Президента можливість розподіляти між потужними угрупованнями державні ресурси, зумовила все більш тісну взаємодію президентської влади та найпотужніших бізнес-груп (наприкінці 1990-х – на початку 2000-х великий капітал України представляли дві донецькі, дві дніпропетровські, київська, харківська). Як відмічають оглядачі, цей союз був взаємовигідним — великий капітал надавав фінансову підтримку Президентові у його боротьбі за концентрацію влади, а Президент управляв розподілом джерел ренти, дозволяючи тим самим уникати гострих конфліктів та бізнес-воєн і сприяючи швидкому збагаченню великого капіталу. Примітивне розкрадання чи експлуатація державної власності, кредити та субсидії як джерело ренти на цей час втратили свою актуальність. Основними способами отримання надприбутку стали податкові пільги, адресна приватизація, доступ до дешевих енергоносіїв. При цьому саме перебування в ГАЕУ

тих чи інших бізнес-груп було пов'язане насамперед із можливістю доступу останніх до Президента.

Уже на початку 2000-х рр. найпотужніші бізнес-групи, завдяки надаваній їм ренти, зосередили в своїх руках концентрацію ресурсів, достатню для вирішального впливу на прийняття державних рішень. Це дозволило їм у політичній площині поступово переорієнтуватися з боротьби за вплив на Президента (який усе ще контролював процес великої приватизації та розподіл ренти від використання державних ресурсів, однак різке скорочення державного сектору економіки суттєво звузило обсяг останніх) на боротьбу за доступ до реальної державної влади. З середини 2000-х рр. розпочався третій етап формування української політичної еліти — переважно на основі фінансово-банківської діяльності. Це пов'язано з остаточною втратою рентабельності абсолютної більшості виробництв в Україні. Адміністративно-економічний статус більшості угруповань змінився адміністративно-фінансовим. У самих угрупованнях змінилася ієрархія відносин між державними службовцями та бізнесом, оскільки найпотужніші бізнес-групи отримали ресурсну можливість просувати на державні пости (як у міністерствах та відомствах, так і в держадміністраціях) власних ставлеників, що захищали безпосередньо їхні інтереси. Загострилася конкуренція між уже сформованими бізнес-групами на рівні публічної політики через підконтрольні їм партії, благодійні фонди, пресу. Це поряд із несприятливою зовнішньополітичною кон'юнктурою (прагнення США встановити контроль за газотранспортною системою України через зміну її непоступливого Президента) порушило стабільність системи. Ситуацією миттєво скористалися відтиснуті на периферію бізнес-групи (насамперед групи О.Мартінова, Є.Червоненка та П.Порошенка) та РАЕУ, що об'єдналися навколо В.Ющенка та Ю.Тимошенко, котрі позиціонувалися як опозиція режимові Кучми.

Результатом відкритого політичного конфлікту, який охопив найпотужніші бізнес-угруповання та очоловану Л.Кучмою вертикаль державної влади стала політична реформа, започаткована Законом „Про внесення змін до Конституції України” від 8 грудня 2004 р., який передбачав парламентську модель формування уряду [19, с. 48]. У результаті зміни політичної системи можливості розподілу ренти через президентський пост суттєво обмежилися. Це й ознаменувало організаційне оформлення третьо-

го етапу формування системи державної влади, яка надавала найпотужнішим бізнес-групам можливість вирішувати проблеми розподілу ресурсів через Верховну Раду, а не через кулуарні змагання за доступ до Президента.

Разом із тим, периферійні бізнес-групи, що були допущені до представництва своїх інтересів у парламенті в результаті підтримки Ю.Тимошенко та В.Ющенка, не змогли реалізувати набуті ними інституційні можливості участі у розподілі ренти від використання контрольованих через державний механізм ресурсів (так, В. Ющенко з самого початку надав контроль над розподілом ренти представникам найбільш потужних бізнес-груп із свого оточення, а з січня 2006 р., із вступом у дію основного обсягу Закону про зміни до Конституції практично втратив більшість інституційних важелів впливу на цей процес; керівництво ж фракції БЮТ у парламенті просто зажадало від всіх своїх депутатів передати картки для голосування).

Розчарування периферійних бізнес-груп у своїх політичних лідерах в кінці-кінців призвело до ситуативного союзу цих груп із найпотужнішою в фінансовому плані групою Р. Ахметова. Цей союз остаточно оформився після президентських виборів 2010 р. створенням стійкої парламентської більшості навколо контрольованої групою Р.Ахметова фракції Партії Регіонів. Однак, не довіряючи представленим у Верховній Раді ситуативним союзникам, найпотужніша бізнес-група в очікування нової парламентської виборчої кампанії отримала від Конституційного Суду визнання неконституційності парламентської реформи 2004 р., що дозволяє їй утримувати контроль над урядом (і відповідно — розподілом ресурсів та ренти) незалежно від результатів парламентських виборів. Наступним кроком у цьому напрямі логічно передбачити повернення до змішаної чи мажоритарної системи виборів у парламент, яка є інституційною підставою для президентської моделі формування уряду.

Таким чином, упродовж 1990-х - 2000-х рр. в Україні формувалася система владних відносин, яка забезпечувала економічні та політичні інтереси великих бізнес-груп та пов'язаних із ними угруповань у системі управління й силових структурах центру та регіонів. Інститути державної влади та представницької демократії дані групи використовують як інструмент просування корпоративних інтересів у конкурентній боротьбі за розподіл ресурсів.

ЛІТЕРАТУРА

- Литвин Б. Політична арена України. Дійові особи та виконавці / Б.Литвин. – К., 1994 — С.624.

- Закон „Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР і місцеве самоврядування”// Відомості Верховної Ради Української РСР.– 1991. – №2. – С.24-63.
- Конституція Української РСР.– К., 1987. – 29 с.
- Виттковски А. Пятилетка без плана / А. Виттковски. – К., 1996. – 129 с..
- Aslund A. Why Has Ukraine Failed to Achieve Economic Growth? // Anders Aslund, George De Menil (eds)// Economic Reform in Ukraine: The Unfinished Agenda. – New York, 2000. – P.264.
- Закон України „Про Представника Президента України”// Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 23 – С.596-698.
- Закон України „Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування”// Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 23 – С.720-816.
- Закон України „Про формування місцевих органів влади і самоврядування”// Відомості Верховної Ради України. – 1994. - № 22 - С.592-648.
- Пода В. Сколько газа воруют в Украине // Комментарии. – 2006. – 3 ноября. – С. 3-5.
- Українська приватизація в спогадах та роздумах. – К., 2001. – 447 с.
- Biryukov A. Bankruptcy and Legislation Reform in Ukraine / A. Biryukov// Review of Central and East European Law. – 2001. – №24. – P.581 –584.
- Указ Президента від 6 серпня 1994 р. „Про забезпечення керівництва структурами державної виконавчої влади на місцях”// Урядовий кур’єр. – 1994. – 8 серпня.
- Конституційний Договір між Президентом України і Верховною Радою України// Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 26. – С. 332–336.
- Указ Президента від 21 серпня 1995 р. „Про Положення про обласні, Київську, Севастопольську міські державні адміністрації і Положення про районні, районні в містах Києві і Севастополі державні адміністрації”// Державний вісник України. – №1-2 (15-16) – 577 с.
- Указ Президента від 30 грудня 1995 р. „Про делегування повноважень державної виконавчої влади головам і керованим ними виконкомам сільських, селищних і міських Рад”// Державний вісник України. – №7 (21) – С.425-426.
- Закон України „Про внесення змін до Закону України „Про бюджетну систему України”// Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 26 – С.6–13.
- Не прав по форме // Зеркало недели. – 2004. – 3-9 апреля.
- Конституція України. – К.: Юрінком, 1996. – 18 с.

19. Закон України „Про внесення змін до Конституції України”// Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня

1996 року. Закон України „Про внесення змін до Конституції України” № 2222 – IV від 8 грудня 2004 року. – Харків.: Парус, 2005. – С.45-55.

УДК 323.3-098(477)

Довбня О.М.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ДІАЛОГ ВЛАДИ ТА СУСПІЛЬСТВА ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ДЕМОКРАТИЧНОГО РЕФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Стаття висвітлює проблеми участі недержавних суспільних організацій, які є необхідним елементом громадянського суспільства, що формується, в процесі демократичної трансформації сучасної України. Така участь набуває сьогодні особливої значущості в умовах розпочатих реформ, реалізація яких неможлива без залучення громадянських ініціатив.

Ключові слова: громадянське суспільство, громадянські ініціативи, недержавні суспільні організації, демократичний.

Довбня А.Н.

ДИАЛОГ ВЛАСТИ И ОБЩЕСТВА КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО РЕФОРМИРОВАНИЯ УКРАИНСКОГО ГОСУДАРСТВА

Статья освещает проблемы участия негосударственных общественных организаций, представляющих необходимый элемент формирующегося гражданского общества, в процессе демократической трансформации современной Украины. Такое участие приобретает сегодня особую значимость в условиях начавшихся реформ, реализация которых немыслима без привлечения гражданских инициатив.

Ключевые слова: гражданское общество, гражданские инициативы, негосударственные общественные организации, демократический транзит.

Dovbnya O.

DIALOGUE OF POWER AND SOCIETY AS A NECESSARY CONDITION FOR DEMOCRATIC REFORM OF THE UKRAINIAN STATE

The article covers the problems of participation of non- governmental public organizations, which provide a necessary element of the emerging civil society in the process of democratic transformation of modern Ukraine. Such participation today is of particular importance in the conditions of started reforms, the implementation of which is impossible without the involvement of civil initiatives.

Key words: civil society, civil initiatives, non- governmental public organizations, democratic transit.

Уже чверть століття у політико-юридичній та соціологічній літературі пильна увага приділяється проблемам громадянського суспільства, його поняттю, становленню та розвитку. У 1980-х роках (під час перебудови) вказувалося, що ідея та реальність політичної практики громадянського суспільства є результатом історичного розвитку західної цивілізації [1, с.157-203]. Історично ідеї громадянського суспільства формувалися шляхом розвитку громадянських ініціатив „знизу”, виникнення активістського типу особистості зі свідомістю й політичною поведінкою, властивими середньому класу, який є соціальною базою зрілого громадянського суспільства. Зверталась увага на дисидентський характер ідей громадянського суспільства (як у добу буржуазних революцій минулого, так і у перший період боротьби демократичної опозиції проти авторитарних режимів у 70-90-ті рр. ХХ ст. [2, с.15-16]. Громадянське суспільство – продукт буржуазної епохи, ринку та демократії. Це сфера вільної гри приватних інтересів та індивідуалізму. Це результат розкріпачення індивідів, перетворення їх з підданих держави на вільних громадян-власників із почуттям власної гідності та готові взяти на себе господарську й політичну відповідальність. Саме поняття „громадянське суспільство”, „громадянин” почали поширюватися після Великої Французької революції ХVІІІ ст., яка знищила становість і проголосила „Декларацію прав людини і громадянина”. Але й до революції французький король самодержцем у російському значенні цього слова ніколи не був. Його влада мала інституціональні й правові обмеження. Поряд із королівською публічною владою продовжувала існувати приватна влада маси сеньйорів-землевласників. Земельні, особисті, майнові відносини на півночі Франції регулювалися звичаєвим правом (або кутюмами). На півдні (за винятком Ангулема, Клермона та Ле-П'юї) діяло римське право. Скасувати кутюми або рішення їх змінити король не міг. До того ж він мав рахуватись з природними правами підданих: позбавити особи свободи або майна він міг лише за умови надзвичайної державної необхідності. У містах існувала влада міських комун, цехів. Хоча король вважався абсолютно суверенним володарем, він не біг без крайньої необхідності порушувати систему привілеїв, звичаїв і свобод, що складалася століттями. Саме це традиційне правове обмеження влади було важливою передумовою розвитку буржуазних суспільних відно-

син. Не де-юре, але цілком де-факто королівська влада була абсолютна лише у межах, передбачуваних правом. З цієї точки зору вона вже мала у собі потенціал майбутньої буржуазної державності [3, с.5-7].

Подібна трансформація спостерігалася й у Великій Британії у добу Великої англійської революції середини ХVІІ ст. [4, с. 5]. Але й раніше і в інших країнах були зародки такого поняття, як „суспільство городян”, які спільно боронили свої права від влади феодалів у німецьких державах і Прибалтиці. У Польщі, Литві, Білорусі та Галицько-Волинських землях існувало так зване „посполство” – спільнота феодалного міста, миряни, ремісники, купці (але сюди не входили магнати й шляхта). Утвердження цього феномена пов'язано з розвитком класової боротьби, прагненням до соціальної справедливості. Але в усі часи від початку формування цього соціально-політичного явища й до сьогодні одним із критеріїв суспільного прогресу є характер взаємозв'язку держави і громадянського суспільства. Це дуже важливо мати на увазі населенню країн, що виникли на пострадянському просторі. Ці країни з перемінним успіхом перебувають у складному стані трансформації. Це дуже складний процес для народів, які є наступниками тих, хто жив у державі, де лише 150 років тому було ліквідовано кріпацтво, де до березня 1917 р. був режим абсолютної монархії, а після Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 р. виникло суспільство, пронизане адміністративним і політичним контролем. Це було етократичне суспільство, для якого було властиве злиття адміністративної влади й власності, переважання державної власності, державно-монополістичний спосіб виробництва, домінування централізованого розподілу продуктів виробництва. У такій системі провідну роль відігравав не виробник, а чиновник-розпорядник. У такому режимі могло сформува-тися не „громадянське”, а тільки „масове” суспільство, де більшості населення було дозволено зручно жити без зусиль щодо керування державою, без намагань виправляти й вдосконалювати себе і країну. Формується такий тип людини, якого Ортега-і-Гасет у роботі „Бунт мас” (1930 р.) визначив як такого, хто не має бажання вирізнятися від інших, а хоче бути таким „як усі” [5, с.87]. У масовому суспільстві кожна людина є лише гвинтиком тоталітарного або авторитарного режимів. У СРСР упродовж 30-80х рр. ХХ ст. влада жорстко придушувала будь-яке ін-акомислення, намагання зробити систему

більш людяною. Були розірвані зв'язки між людьми. Індивіди тут пов'язані один з одним лише через зв'язок кожного з державою, але не між собою у межах незалежних від держави груп. Саме відсутність референтних груп вело до соціальної ізоляції людини й гіпертрофованої відданості нав'язаним державою символам і лідерам. Упродовж більшої частини російської історії (включаючи радянський період) держава відіграла роль уседержателя, позиціонуючи себе як над суспільну, абсолютну силу. На жаль, так само сприймав її і народ. Це відзначав американський письменник Джон Стейнбек, який відвідав СРСР у 1948 р.: „Нам здається, що одним із найбільш глибоких відмінностей між росіянами і американцями є ставлення до своїх урядів. Росіян навчають, виховують і заохочують у тому, щоби вони вірили, що їхній уряд хороший, що він у всьому бездоганний, що їхній обов'язок – допомагати йому рухатися вперед у всіх відносинах. На відміну від них американці та британці гостро відчують, що будь-який уряд якоюсь мірою небезпечний, що уряд має відігравати у суспільстві якомога меншу роль, і що будь-яке зусилля влади уряду – погано, що за чинним урядом необхідно постійно слідкувати й критикувати, щоби воно завжди було дієвим і рішучим [6, с.94]. Не випадково, що у нас була слабкою традиція досліджень, не говорячи вже про практичний досвід у сфері демократизації та самоуправління – цих одвічних сторін позадержавних форми організації територіальних і виробничих спільнот. Саме таке відчуження народу від влади зумовило формування у більшості громадян СРСР під час перебудови й розпаду Радянського Союзу позиції стороннього спостерігача у доленосні для великої країни часи.

На початку 1990-х років, коли відбувалося становлення суверенної України та з'являлися нові можливості громадської участі, які давали поштовх для виникнення й розвитку громадянського суспільства, більшість народу було не готове до самостійної соціально-політичної творчості. Ейфорію можна було спостерігати лише у наукових колах. На той час було дуже популярним запитання „Чи будуть пострадянські країни просуватися до громадянського суспільства?“, на яке багато вчених давали доволі оптимістичну відповідь. З'явилися перші праці Я. Кузьміна, О. Сухомлинова, К. Гаджієва, А. Кочеткова, М. Ступішина, Л. Мамута, А. Оніщенко, М. Калініченко та інших. У них розглядали проблеми становлення гро-

мадянського суспільства взагалі і на пострадянському просторі, зокрема; співвідношення громадянського суспільства та правової держави, соціального діалогу у контексті взаємодії громадянського суспільства та держави. Проте на межі першого десятиліття нового століття прогнози ставали обережнішими. Західні (та й багато вітчизняних) дослідники відзначають, що досягнення пострадянських країн за минулі кілька років, можливо, будуть піддані випробуванню на міцність. У Росії, Білорусі, Казахстані, Україні, Грузії утвердилось патерналістське президентське правління [7, с.7-8]. В Україні така форма правління започатковувалась при президентові Л. Кучмі (на той час за Конституцією Україна мала президентсько-парламентську форму правління). І хоча той період відзначався стабільним економічним підйомом, Л.Кучма сам запропонував перейти до парламентсько-президентської форми задля зміцнення парламентаризму в країні та дати новий поштовх її розвитку. Та, на жаль, така форма правління не була сформована де-факто. „Помаранчева влада” використала цю форму державного устрою виключно у демагогічних цілях, що зрештою відкинуло Україну в політичному та соціально-економічному сенсі на початок 1990-х. В. Янукович прийняв країну не лише у стані політичної та економічної анархії, а й у особливому настрої людей, який характеризувався зростанням відчуття невпевненості, тривоги, втратою орієнтирів, нездатністю адекватно сприймати події та управляти ними. Напередодні президентських виборів 2010 р. українське суспільство майже втратило напрямок розвитку, про свідчать такі дані соціологічного опитування, проведеного київськими соціологами у 2009 р. На питання „Чи можна назвати сучасне суспільство, в якому ви живете, справедливим?“, респонденти відповіли таким чином: 81% – „вкрай несправедливе або несправедливе”, 17,4% – дали нейтральну оцінку і лише 1,6% – „справедливе”. Більше того, у середньостроковій перспективі песимізм українців домінує над оптимізмом. Майже 58% респондентів впевнені, що і через десять років такий стан речей у країні не зміниться. Близько 18% опитаних громадян вважають, що буде ще гірше. Проте 25% населення вважає, що ситуація зміниться на краще, і українське суспільство стане більш справедливим. Цікавими є відповіді на питання „Чи зможуть прості люди через десять років впливати на різні боки суспільного життя?” Абсолютна більшість опитаних громадян України (69%) не

бачить у майбутньому добрих перспектив, тому відповіли, що „маленька людина не зможе ні на що впливати”. Хоча 31% були більш оптимістичними [8, с.2].

Результати опитування свідчать, що багато людей вважали, що держава потребує ефективної влади, сильного президента й дисципліни в системі управління. Водночас вони висловлювали невдоволення „демократією”. Проте, якщо відштовхуватися від загального стартового майданчика – СРСР, то Україна є у числі країн, де демократія розвивалася найбільш вільно, і яку б оцінку їй не давали, „Майдан”, опозиція, сучасні ЗМІ і сьогоднішні демократи без періоду демократизації (нехай і нерівномірного) 1994-2004 рр., були б неможливі. Начасі це особливо помітно, якщо навести паралелі з іншими пострадянськими країнами. Надцентралізація влади в Росії, президентська „рокіровка”, незмінюваний президент Білорусі, що не терпить опозиції, А. Лукашенко (автор терміна „вертикаль влади”), президент Грузії М. Саакашвілі, який розігнав мирну демонстрацію 7 листопада 2007 р., президент Казахстану Н. Назарбаєв, якого до 70-річчя наділили особливим статусом „елбаси” – лідера нації. Віднині глава Казахстану, який посідає цю посаду з 1990 р., а також члени його родини застраховані від кримінальної відповідальності. Позаяк громадян можуть покарати за викривлення фактів його біографії та критику в ЗМІ [9, с.11]. Україна уникнула конфліктів на міжнародному ґрунті, в нас приживилося змінюваність президентів. Однак 300 років кріпацтва та 70 років командно-адміністративної системи не минулися марно, і далеко не всі розуміють, що рано чи пізно демократія здатна поліпшити життя, але для цього треба багато працювати. Не розуміють також того, що ми ще не вийшли зі стану, який навіть давні елліни визначали як родову приналежність варварства: „Тільки варвар може визнавати над собою чію-небудь одноосібну владу. Цивілізована людина визнає лише владу народних зборів” [10]. Невиразна „помаранчева п’ятирічка” закінчилася, а політика В. Януковича – швидше радянського, ніж західного типу. А це небезпечно в умовах, коли сьогоднішній „середній українець”, як і наприкінці 1990-х років не претендує на статус суб’єкта змін у країні з 1999 р. [11, с.25-33]. Резерви адаптації українського населення до ненормальної соціально-економічного становища виявилися значно більшими, ніж гадалося. Люди стали звикати до кризового буття. Мабуть, адаптаційні механізми, вироблені на основі

принципу „Аби не було війни”, демонструють неабияку гнучкість завдяки міркуванням щодо того, що могло б бути ще гірше. Дасє ознаки загальна втома людей від всіляких „революційних переходів”, „майданів”, „вступі у новий етап модернізації”, коли позитивний ефект радикальних кроків незначний, очікування не задоволені, а негативні соціальні наслідки змін – відчутні. Уже не перший рік аналітики констатують розвиток тенденцій у країні: неадекватно низький рівень життя (57% доходу українця витрачається на їжу, в той час як у Польщі – 25,5%, у Великобританії – 10% в Ізраїлі – 16%, в США – 10%, в Росії – 33%) [12, с.4]; стабільне зниження кількості населення; постійний „відтік мізків”, стабільна сировинна орієнтація експорту; відсутність модернізації існуючих виробництв та інновацій; відсутність інвестицій в економіку; приховування грошових ресурсів у офшорних зонах; занепад села із знищеним фермерством; знищений у зародку середній клас; знекровлені зародки демократії та парламентаризму; відсутність довгострокових і перспективних реформ упродовж 1992-2009 рр.; тотальна корупція, низький рівень компетентності всіх гілок влади [13, с.8].

За цих умов виявляється тверда індивідуалістична установка у суспільній свідомості: „Кожний виживає наодинці”. Держава фактично відмовилася від виконання конституційних обов’язків – зарплата не виплачується місяцями, і люди вимушені мобілізувати власні зусилля з виживання. Друга робота – повсюдне явище. Глибоко вкорінена звичка до нужди, невибагливість, що знижує протестний потенціал українського суспільства. Феномен протестної активності розщеплюється на потенційний і реальний рівні готовності до рішучих дій. Слабкістю суспільства є схильність українських громадян не довіряти суспільним організаціям і уникати участі в них. Крім того, соціальний протест без опертя на конкретну політичну ідею, без певної організації приречений на невдачу. За даними Інституту соціології НАНУ, 83% українців не належать до жодної суспільної організації, асоціації чи об’єднання. І це відчуження від інтересів професійної групи забезпечує спокій на вулицях і широкий маневр для владних структур при проведенні непопулярних реформ [14, с.5].

У кінці 2010 р. – на початку 2011 р. Європу лихоманило від акцій протесту проти підвищення пенсійного віку, зростання тарифів, вимагаючи соціальних пільг і підвищення зарплат. Навряд чи хто-небудь ствер-

джуватиме, що в Україні все гаразд. У 2010 р. Україну в рейтингу „багатств” посіла 39 місце серед 40 європейських держав. В акціях протесту взяли участь лише педагоги шкіл і представники малого і середнього бізнесу. Складнощі проблем у малому і середньому бізнесі дісталися новій адміністрації від старої. На 2009 рік Україна за якістю бізнес-клімату посіла 142-е місце серед 180 країн і 181 місце – серед країн за рівнем адміністрування податків. Невтішними були показники захисту прав власності, якості, реєстрації бізнесу, видачі ліцензій на здійснення будівельних робіт [15, с.11]. Проте невдоволеність податковою політикою держави нерідко в історії слугувала початком потрясінь і революцій. Це приводило до конфронтації з урядом метрополії у Північноамериканських колоніях і до відкритої революційної боротьби у Франції у XVIII ст. У той же час вдало проведені реформи оподаткування приводили до підвищення інвестиційної привабливості країни, а невдалі – уводили значну частину національної економіки у „тінь”. Адже податки – це „зарплата” держави за розумну економічну та соціальну політику. Експерти відзначають, що найгострішими питаннями для українців є нестача грошей, зайнятість і політика. У Євросоюзі вражає кількість акцій протесту, проведених за рік. В Україні таку статистику доречно вести за двадцять років незалежності. Але за цей час наймасштабнішими були як раз політичні акції протесту, на відміну від протестних акцій у ЄС з порядком денним відстоювання соціальних і фінансових інтересів. І якщо в нашій країні акції протесту – це швидше за все показник недовіри до чинної влади, то у Європі ситуація інша: люди виходять на мітинги й демонстрації протесту саме тому, що вірять у їхню дієвість, тобто що керівництво країни прислухається до їхньої думки. Іншими словами, „працює” соціальний діалог між громадянським суспільством і державою, без якого неможлива реалізація програм уряду, стабільність розвитку держави. Адже суспільний розвиток – закономірний процес поступу, в основі якого лежить суспільна праця – те плідне начало, що наповнює людей об’єднувальним змістом. Джерелом і носієм влади в державі, яке прагне демократії, має бути більшість суспільства. Влада та воля його мають збігатися – тільки у такому разі влада набуває народного характеру. Це особливо важливо для керманів, які прийшли до влади під гаслом „Україна для людей!”

На жаль, ніхто з колишніх керівників не був зацікавлений у діалозі з суспільством. Це стосується навіть тих із них, хто отримав владу на хвилі „помаранчевої революції”, хоча деякі інституції громадянського суспільства України (вони включали 3% активного населення), маючи свободу діяльності, не стали у нагоді владі для демократичних реформ. Тому сьогодні актуальним є питання, чи виявиться влада достатньо сміливою, аби скористатися громадською ініціативою при здійсненні великої кількості реформ. Без постійного, дієвого, відповідального діалогу з організованим населенням усі ці реформи закінчатся так само, як і майже авантюрні адміністративні реформи В.Ющенка, його плани-бліцкриги вступу до НАТО та ЄС, або „прориви” Ю. Тимошенко.

Реформи в Україні – об’єктивна потреба. Саме тому важливо зрозуміти, чи здатна нинішня влада їх здійснити.

Адміністрація В. Януковича заявила про 21 реформу, що багато хто вважає надважким тягарем для одного президентського терміна, особливо під час економічної кризи, дефіциту інтелекту, відсутності консолідації суспільства та віри людей в аскетизм влади. Та це не зовсім так. Реалізувати якщо не все, а хоча б значну частину наміченого можна за допомогою громадянської активності населення. Проведення реформ має стати прозорим.

Наріжним каменем процесу реформування є реформа адміністративна. Без якісно організованої роботи апарату неможливий успіх майбутніх перетворень. До того є кризовий стан економіки, величезний зовнішній борг не дозволяють утримувати дорогий апарат управління. В останні роки існування СРСР увесь „політичний клас” (партноменклатура та військово керівництво всіх типів) складав 0,1% кількості населення. Це приблизно 400-500 тис. чоловік при загальній кількості населення у 286 мільйонів. Сьогодні кількість бюрократії в Україні становить з урахуванням місцевих органів влади майже стільки ж – близько 400 тис. (296,461 тис. чиновників центральної влади та 100,7 тис. – місцевого рівня). Це вже приблизно 0,9% кількості всього населення країни. Збільшення кількості бюрократії відбувалося невинно, не дивлячись на комп’ютеризацію, створення „єдиних баз даних”, появу Інтернету та загальну телефонізацію державних органів (тобто на тлі зростання автоматизації процесів управління). За кількістю чиновників Україна посідає одне з провідних місць у світі – на 1000 жителів у нас припадає 8,4

чиновника, тоді як у Польщі – 3,5, в США – 4,4 [16, с.1].

Нинішня адміністрація збирається вивільнити 60 тисяч чиновників. Однак це завдання не можна виконати без сприяння процесу становлення громадянського суспільства, формування недержавних суспільних організацій, адже проблеми, які розв’язували чиновники, залишаться, і їх необхідно вирішувати й надалі. І тут є необхідність згадати Томаса Пейна, який у „Правах людини” в 1791 р. писав: „Більша частина порядку, якому підкорюється людина, не є творенням Уряду. Він бере свій початок у принципах суспільства та відповідної конституції людини. Він існував перед тим, як виник Уряд і існував би далі, якби підпорка влади була успішною. Взаємозалежність людей, а також окремих частин цивілізованого людства та їхня взаємна зацікавленість утворюють довгий ланцюг зв’язків, які утримають їх разом. Землевласник, фермер, фабрикант, купець і люди інших професій досягають успіху завдяки допомозі, яку кожний з них отримує від іншої людини та від всіх людей загалом. Спільний інтерес визначають їхню зацікавленість і формує їхнє право, а права, продиктовані загальною вигодою, впливають більше, ніж ті, що встановлює Уряд. Словом, суспільство робить для себе все, що воно приписує Урядові” [цит. за: 17, с.36-37].

Історичний досвід багатьох країн доводить, що сильний президент можливий, якщо він спирається на громадянське суспільство. Саме це є запобіжником від „двірцевих переворотів”.

Аграрна реформа неможлива без залучення різних форм кооперації. Саме остання є тією структурою, котра дає фермерським господарствам необхідні умови для розвитку виробництва. Нам необхідні кооперативні молокозаводи, господарства, які б займалися виробленням комбікормів, кооперативи з використання сільськогосподарської техніки. Саме вони (як свого часу МТС) можуть взяти на себе глибоку оранку, внесення добрив, полив, збирання врожаїв. Саме вони забезпечуватимуть фермерські господарства дорогою технікою. Адже це явно не під силу окремому сільському виробнику.

Податкова реформа безперспективна без паралельного роз’яснення вигідності сплати податків і невідповідності уходу економіки „в тінь”. Крім того, вона має підтримувати не найбагатших, а середній і малий бізнес у країні. Проте за останній рік і Україні багатіли тільки надбагаті. Так, Р. Ахметов у 2010 р. збільшив свої статки у 2,5 рази, які стано-

влять тепер 16 млрд. долл. [18, с.7]. Нове податкове законодавство не обмежує корупцію податківців.

Необхідно визнати, що демократія неможлива без громадянського суспільства, яке передбачає обов’язкове дотримання принципів самоуправління. Це особливо розуміти в країні, де бізнес, який народжувався у 1991-ті роки, був головним приватизатором держвласності, а саме радянське і партійне керівництво ставали капіталістами в нових умовах. Остання обставина й визначає перебіг основних реформ.

Реформування без урахування суспільної думки може мати негативні наслідки. Так, повернення до засад Конституції 1996 р., відповідно до яких були посилені повноваження президента України, були неоднозначно сприйняті суспільством. Рішення від 30 вересня 2010 р. було розкритиковано більшістю вітчизняних і зарубіжних юристів. Вони були єдиної думки щодо того, що Конституційний суд міг визнати неконституційним Закон № 2222, яким у 2004 р. вносилися зміни у Конституцію 1996 р., але не міг підняти собою Верховну Раду і без відповідної процедури, яка передбачає голосування більшістю у 300 голосів для повернення Конституцію часів Л. Кучми. Через це в країні почалося руйнування системи стримувань і противаг.

У цілому позитивне нове законодавство з реформування судової системи на практиці може підсилити залежність судів від влади.

Останнім часом погіршилася ситуація із дотриманням прав людини в Україні, свободою слова, прав на мирні зібрання. Почалися судові переслідування правозахисників, знищення активної опозиції. Адже досвід багатьох країн доводить, що це знижує інтелектуальне забезпечення реформ.

Показником розвитку нашої країни може бути не стільки зростання ВВП на душу населення та взагалі економічне зростання, скільки дотримання в державі правил соціального контракту та правил діалогу влади і суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коэн Дж. Гражданское общество / Дж. Коэн, Э. Арато ; [пер. с англ.]. — М.: Проспект, 2003. — 302 с.
2. Шацкий Е. Что такое гражданское общество / Е. Шацкий // Полис. — 1997. — № 6. — С. 15-33.
3. Кожокин Е.М. Государство и народ: От Фронды до Великой Французской революции / Е.М. Кожокин. — М.: Наука, 1989. — 176 с.

4. Барг М.А. Великая английская революция в портретах ее деятелей / М.А. Барг. – М.: Мысль, 1991. – 397 с.
5. Ортега-і-Гасет Х. Бунт мас / Х. Ортега-і-Гасет // Вибрані твори. – К.: Основи, 1994. – 420 с.
6. Стейнбек Дж. Русский дневник / Дж. Стейнбек // Знамя. – 1990. - № 1. – С.83-106.
7. Хейл Г. Президентский режим, революция и демократия / Генри Хейл // Pro et Contra. – 2008. – № 1. – С.6-21.
8. Журавлѐв А. Интеллект и честность нынче не в почете / А. Журавлев // „Время”. – 2009. – 24 октября. – С.2.
9. Нетреба Т. Лес „твердых рук”. Почему на просторах СНГ не приживается демократия / Татьяна Нетреба // Аргументы и факты в Украине. – 2010. – № 38. – С.11.
10. Табачник Д. Цезаризм и европейские традиции государственности / А. Табачник // 2000. – 2007. – 15 июня. – С. 8.
11. Полохало Д. Негражданское общество как социополитический феномен Украины. Отражение социального характера „среднего” украинца в избирательном процессе / В.Полохало // Политические исследования. – 1999. – № 6. – С. 25-33.
12. Осийчук М. Или мы много едим, или нам мало платят... / М. Осийчук // Время. – 2011. – 21 января. – С.4.
13. Бердичевская М. Неэлитная страна / М. Бердичевская // Аргументы и факты в Украине. – 2011. – № 10. – С.8.
14. Гончаренко А. Молчит ли наш разум возмущенный. Почему украинцы терпят то, против чего восстают европейцы / А. Гончаренко // Аргументы и факты в Украине. – 2011. – № 45. – С.5.
15. Колесников Б. Средний бизнес убит навсегда? / Б. Колесников // Аргументы и факты в Украине. – 2009. - № 45. – С.11.
16. Лукашин Ю. Готова ли бюрократия побороть саму себя? / Ю. Лукашин // 2000. – 2010. – № 50. – 428 с.
17. Жиро Т. Политология / Томаш Жиро; [пер. с польского]. – Х.: Гуманитарный центр, 2006. – 428 с.
18. Ковальчук И. Украинцы богатеют на металле, курах, масле / Ирина Ковальчук / Сегодня. – 2011. – 11 марта. – С.7.

УДК 316.422

Довбня О.М.

Харківський національний аграрний
університет імені В.В. Докучаєва

ПРАВО НА УЧАСТЬ В УПРАВЛІННІ ЯК ФАКТОР СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті аналізуються труднощі виникнення і функціонування громадянського суспільства в Україні. Підкреслюється, що подолання пануючого у минулому тоталітаризму (20-ті - 90-ті рр. XX ст.) можливе як теоретично, так і практично головним чином через створення надійно функціонуючого громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, місцеве самоврядування, права людини, пряма демократія, діалог влади і суспільства, самоорганізація.

Довбня Е.Н.

ПРАВО НА УЧАСТИЕ В УПРАВЛЕНИИ КАК ФАКТОР СТАНОВЛЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

В статье анализируются трудности возникновения и функционирования гражданского общества в Украине. Подчеркивается, что преодоление господствовавшего в прошлом тоталитаризма (20-е-90-е гг. XX ст.) возможно как теоретически, так и практически главным образом через создание надёжно функционирующего гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, местное самоуправление, права человека, прямая демократия, диалог власти и общества, самоорганизация.

Dovbnya O.

RIGHT ON PARTICIPATION IN MANAGEMENT AS FACTOR OF BECOMING OF CIVIL SOCIETY

Difficulties of emergence and functioning of civil society in Ukraine are analyzed in the article. It is emphasized that overcoming of totalitarianism dominating in the past (1920-s 1990s) is possible both theoretically and practically mainly through creation of the reliably functioning civil society.

Key words: civil society, local self-government, human rights, direct democracy, dialogue of authorities and society, self-organization.

Підтримка складного процесу демократизації в країнах Східної Європи та забезпечення в них прав людини посідає важливе місце в діяльності Міжнародного товариства з прав людини, яке прийняло проект „Розвитку громадянського суспільства в країнах СНД”. Метою проекту є поширення й закріплення серед різних верств цих суспільств принципів демократії та плюралізму, а відтак – укорінення прав людини, духу співучасті й відповідальності.

Аналізуючи характер здійснюваних у країнах СНД і, зокрема, в Україні перетворень, пов'язаних із розбудовою демократичної держави, В. Полохало, М. Папієв, І. Кресіна,

О. Скрипнюк та інші дослідники цілком слушно наполягають на проведенні цілої низки засадничих реформ (економічної, правової, політичної та інших), що сприяли б побудові такого державного механізму, який би відповідав сучасним вимогам та стандартам високорозвинених країн і забезпечував конституційно закріплені права людини і громадянина, активний розвиток суспільних відносин. Нагальною є потреба дослідити спроби органічно синтезувати владно-субординаційні принципи державного управління із вимогами структурної координації відносин у сфері взаємодії держави та елементів громадянського суспільства, яке з великими труднощами формується на пост-радянському просторі.

Після майже двадцяти років з часу розпаду СРСР у багатьох із колишніх союзних республік, а нині – суверенних держав (Росія, Україна, Білорусь, Грузія, Азербайджан, Казахстан та ін.) спостерігаються процеси авторитаризації влади, відхилення від шляху демократизації, що зрештою уповільнює перспективи формування громадянського суспільства. В Росії, Україні, Білорусі відбулося посилення виконавчої гілки влади, спостерігається зниження активності населення в процесі модернізації суспільства та владних відносин. Ці зміни в цілому позначилися на соціальному та політичному образі влади у державах. У цей самий час у більшості розвинених країн виявляється послаблення засад централізації, ієрархії влади, посилюється вплив громадянського суспільства. На думку О. Тоффлера, „саме в наш час починається ера зсунення влади, коли поступово розпадаються всі владні структури, що раніше існували у світі, і народжуються принципово нові... „Зсунення влади” означає не переміщення влади, а її трансформацію” [1, с.332-333].

Сучасні держави, які засновані на застарілій концепції „єдиного джерела суверенітету, влади й управління”, з погляду американського політолога Дж. Розенау, потерпають від кризи і не здатні, як колись, ефективно виконувати свої функції [2, с.14]. Оскільки бюрократичний централізм, що передбачає просування інновацій з єдиного столичного центру на регіональну периферію, зрештою збанкрутів, більш актуальною стала проблема, сформульована американським соціологом Д. Беллом: держава надто велика для вирішення незначних проблем і надто мала для рішення великих. Відбувається процес передачі частини функцій держави, з одного боку, наднаціональним організаціям (приміром, Європейському Союзу), а з іншого – регіонам та їх інститутам, що підвищує роль регіональної влади. Як стверджують багато експертів, усі країни мають віднині намагатися примирити локальні та регіональні свободи з єдністю держави. Певні функції повинні перебрати на себе структури громадянського суспільства. Однак на більшій частині „пострадянського простору” такі процеси не відбуваються. Більше того, в Україні посилюється процес централізації влади за „кремлівським зразком”. У вересні 2010 р. Конституційний Суд скасував закон № 2222, який з 1 січня 2006 р. перетворював Україну з президентсько-парламентської на парламентсько-президентську республіку. Але реально „перетворення” не відбулося. Сплеск

ентузіазму населення часів „помаранчевої” революції налякав і переможців, і переможених у президентських перегонях 2004 року.

Майже за двадцять років існування незалежної Української держави влада не спромоглася повністю реалізувати положення статті 21 „Загальної декларації прав людини” (1948 р.), у якій проголошувалось, що „кожна людина має право брати участь в управлінні своєї країни безпосередньо або через вільне обрання представників” [3, с.11]. Так, Закон України „Про об’єднання громадян” консервує стан правового регулювання життєдіяльності суспільних організацій, який було досягнуто на початок 1990-х років, тобто до прийняття Україною Основного Закону. Деякі місцеві акти (наприклад, „Статут територіальної громади міста Харкова”) також не приділяють достатньої уваги громадським ініціативам. Усе це має негативні наслідки, що виявилось у зниженні громадської активності й відповідальності на етапі становлення суверенної державності. Ми спостерігаємо це на трьох етапах розвитку: 1) „комуністичного” досвіду часів застою та розчарування „перебудовою” М. Горбачова; 2) невдалого досвіду демократизації за часів президентства Л. Кравчука і В. Ющенка; 3) авторитарного характеру правління за президентства Л. Кучми та В. Януковича.

Комуністичний спадок виявляється у схильності громадян не довіряти суспільним організаціям і уникати приймати в них участь. Крім того, спостерігається стійке небажання об’єднуватися у групи, боротися за організацію інститутів місцевого самоврядування. Втім це надто складне і водночас нагальне завдання, адже слід визнати, що у колишньому СРСР автономія місцевого самоврядування фактично була відсутньою. Щонайменше з початку 1930-х років до кінця 1980-х рр. місцеві органи влади були лише частиною єдиного вертикально інтегрованого партійно-державного механізму. Між партійними функціонерами, господарськими чиновниками, директорами підприємств на місцевому рівні існували неформальні відносини клієнтельного типу, точилася боротьба за владу й ресурси. Загалом у масштабах СРСР роль місцевої політики була незначною, а говорити про місцеві автономії у політичному сенсі можна лише як про латентні та вельми обмежені.

Справжня реформа місцевого самоврядування неможлива без участі суспільних самодіяльних організацій, громадської активності населення. Місцеве самоврядування межує з владою та суспільством. Адже саме

тут, на місцях, демократія набуває сенсу як в очах пересічних громадян, так і тих, кого вони обирають. Тут відбувається відпрацювання форм і методів взаємодії громади і місцевої влади у міжвиборний період, що сприяє поступовому формуванню громадянського суспільства. Тут народжуються ініціативи реформ у ключових сферах життя, починаються процеси формування, переформування й консолідації еліт, сюди йде інвестор за гарантіями щодо свого капіталу. Це фактичний і цілком закономірний у сьогоднішніх умовах стан справ. Крім того, саме тут, на місцях можна захищати людей від спроб нав'язати чужу систему цінностей. У цілковитій відповідності до Європейської хартії місцевого самоврядування громадяни мають отримувати гарантоване державою право вирішувати питання своєї культурної ідентифікації через місцеві органи самоврядування. Це особливо важливо для України, регіони якої мають не лише економічні, а й глибокі ментальні, культурно-історичні відмінності. Але небажання центральних і місцевих органів влади враховувати у своїх діях побажання населення веде до розчарування людей, знецінення виборів як механізму формування органів влади. Показовою є низька явка виборців на вибори до місцевих органів влади у жовтні 2010 р. Доки реформа органів місцевого самоврядування буде відірвана від громадських ініціатив, від створення передумов формування інститутів громадянського суспільства, доки цей процес є вторинним, а не основним у реформуванні держави та існує можливість нав'язувати зі столиці спосіб життя в регіонах, до тих пір політичні сили не зможуть забезпечити стабільність у управлінні державою, а отже, Україна не зможе втілити в життя плани модернізації, забезпечити свою політичну й економічну конкурентоспроможність у світі. На жаль, не всі представники української регіональної еліти розуміють значення і відстоюють реформування місцевих органів влади. У пострадянський час склалася своєрідна схема впливу вищої регіональної еліти (особливо призначених глав адміністрації) на масову електоральну поведінку. Регіональні еліти, беручи участь у торгах з центральною владою за повноваження й збереження свого статусу, обіцяють їй взамін лояльність і підтримку, зокрема, мобілізуючи населення на підтримку „замовлених” політичних сил.

Сплески громадянської активності спостерігалися у 1994 р., що можна розглядати як складову загальної антикомуністичної мобілізації та прагнення до відмови від ра-

дянського минулого, та під час „Помаранчевої революції” 2004 р. Невдалі спроби „демократизації” на початку 1990-х років (за часів президентства Л. Кравчука) і у 2004-2009 роках (за часів президентства В. Ющенко), що супроводжувалися зниженням рівня життя й соціальної захищеності населення, викликали розчарування значної частини населення, посилили соціально-політичну апатію. Негативний досвід, набутий народом у процесі хаотичної демократизації спричинив часткове відторгнення демократичних ідей, включаючи ідею громадянського суспільства. Негативні прояви процесів демократизації та плюралізації, що збіглися у часі з явищами гіперінфляції, кризи, хаосу, збіднення підштовхнули частину громадян до підтримання ідеї сильної влади та наведення нею порядку. Під час президентства Л.Кучми в Україні відбулося становлення патронального президентського правління, потужне посилення виконавчої влади, проявилися авторитарні тенденції. Слабкість громадянських ініціатив у цей час можна пояснити як надіями на сильну владу, так і систематичними утисками з її боку.

Головна проблема, розв'язання якої є ключем до формування повноцінної ефективною держави, – це прірва, що стрімко розширюється між владою та суспільством. Запровадження пропорційної системи виборів перетворило населення України на електорат, відсторонений від управління державними справами у міжвиборчий період. Американський соціолог Артур Медісон, досліджуючи статистику показників економічного та соціального розвитку різних країн за останні 200 років, дійшов висновку, що розвиток країни визначається не стільки економікою і зростанням ВВП на душу населення, скільки правилами соціального контракту і правилами діалогу влади і суспільства [4, с.3].

Успіхи і невдачі українського „громадянського суспільства” можна оцінити за тими результатами, що маємо у сфері представництва інтересів, громадської участі і свободи думки. За даними різних соціологічних служб України, останніми роками громадські групи грали набагато меншу роль в організації та реформуванні політичного курсу держави і політичного процесу загалом, ніж очікувалося. Політична опозиція в сучасній Україні, шукаючи громадської підтримки свого політичного курсу, непослідовна у відстоюванні інтересів певних соціальних груп, оскільки здатна до компромісів з правлячим класом. Авторитарні керівники (а до них

можна віднести й нинішнього президента України В. Януковича) схильні розцінювати зумовлену самим характером сильного централізованого управління слабкість опозиції як свідчення „соціального миру”, мовчазного консенсусу з приводу сучасної політики. Роз’єднаність нинішньої опозиції пояснюється зокрема тим, що багато представників ділової еліти України вважають, що кращий спосіб захистити свої інтереси – якомога швидше укласти мир з тим, хто при владі. У кінці вересня 2010 р. Конституційний Суд скасував конституційну реформу 2004 р., тобто надав В. Януковичу владу, яку мав свого часу Л. Кучма. При цьому парламенту й уряду відводиться роль спостерігачів і виконавців. Проте така позиція розходиться з уявленнями про демократію, яка базується на плюралізмі, виборності, відповідальності всіх гілок влади, децентралізації управління та ліберальній ринковій системі. Але вона відповідає іншому погляду на демократію як на баланс між конкуруючими групами. Монополізація влади суб’єктами ринку в цьому сенсі надзвичайно небезпечна. В Україні ж зроблений крок у напрямку зміцнення позицій крупного бізнесу й послаблення позицій середнього класу. Така ситуація складається, зокрема, через новий податковий кодекс, запропонований Кабінетом Міністрів, очолюваний М. Азаровим. На сьогодні за якістю бізнес-клімату Україна посідає 142 місце серед 180 країн і 181-е місце серед 184 країн за рівнем адміністрування податків. Невтішними є і показники захисту прав власності, якості реєстрації бізнесу, видачі ліцензій на виконання будівельних робіт [5, с.11]. Втім найближчими роками у світі надзвичайно посилиться конкуренція за інвестиції, і ті, хто виграє у цьому змаганні, отримають шанс на подальший розвиток.

Нинішній податковий кодекс, посилюючи тиск на середній та малий бізнес врешті-решт знищує соціальну базу громадянського суспільства. Проте й без того позиції середнього й малого бізнесу в Україні порівняно з країнами Європи та Америки не найкращі. Приміром, частка малого бізнесу у ВВП країн ЄС у 2004 р. складала 67%, в США – 52%, в Японії – 55%. У європейських країнах у цій сфері працювало до 70% населення [6, с.3]. Антикризисова програма президента США Б. Обами значну увагу приділяє підтримці середнього й малого бізнесу. Невипадково свого часу Наполеон I Бонапарт (1769-1821 рр.) стверджував, що „і назви, і форми правління не грають ніякої ролі. Держава буде добре управлятися, якщо вда-

сться досягти того, щоб справедливість відчували всі громадяни, як щодо захисту особистості, так і щодо податків” [7, с.145].

Становлення правової демократичної державності неможливе без громадянського суспільства, підґрунтям якого в економічній сфері є багатоукладна економіка, розмаїття форм власності, регульовані ринкові відносини; у політичній сфері – децентралізація владних повноважень, поділ влади, політичний плюралізм, доступ громадян до участі у державних і суспільних справах, верховенство закону і рівність усіх перед ним; у духовній сфері – відсутність монополії однієї ідеології і світогляду, свобода совісті, висока духовність і мораль. Громадянське суспільство неможливе без свободи особи. Але оскільки свобода характеризується нормативністю, то, відповідно, людина має свободу внаслідок своєї здатності підпорядковуватись нормативним вимогам. Це означає, що зовнішньою формою буття свободи особистості є соціальні норми, що визначають ступінь і припустимі межі свободи. І лише у найбільш важливих для суспільства сферах ступінь свободи визначає, нормує сама держава. Це досягається за допомогою правових норм, законів, конституції. При цьому самі права і свободи, в тому числі конституційні, з одного боку, визначаються рівнем розвитку громадянського суспільства, зрілістю його економічної, соціальної, суспільно-політичної організації. З другого боку, від повноти прав і свобод людини і громадянина, ступеня їх гарантованості, послідовності реалізації багато в чому залежить розвиток, поглиблення важливих характеристик громадянського суспільства в правовому, демократичному суспільстві. Права людини і громадянина є в цьому сенсі інструментом саморозвитку громадянського суспільства, його самоорганізації. Цей двоєдиний взаємозв’язок має бути закріплений і на державно-правовому рівні, коли конституція та інші закони встановлюють відповідальність не лише громадянина перед державою, а й держави перед громадянином.

Під таким кутом зору цікавим є розгляд новацій, внесених новою редакцією Закону України „Про судоустрій і статус суддів”, який набув чинності 3 серпня 2010 р. На думку юристів-професіоналів, цей закон може (навіть несподівано для його авторів) відкрити нові перспективи для захисту прав людини в Україні. Згідно зі ст.3, ч.1 Основного Закону України, права людини є вищою соціальною цінністю. Захист прав людини відповідно до ч.2 статті 3 Конституції Укра-

їни визнається головним обов'язком держави. Враховуючи особливу значущість прав людини як найвищої цінності, особливого змісту, згідно з ч.2 статті 125 Конституції набуває статус Верховного Суду України як найвищого органу в системі судів загальної юрисдикції. Якщо вищі суди України відповідають за захист прав, передбачених галузевим (приміром, цивільним, господарським, сімейним або трудовим) законодавством, то конституційні права людини як найвища цінність у кінцевому підсумку підлягають захисту Верховним Судом України – найвищим органом в системі судів. Однак, надаючи Верховному Суду України повноваження з перегляду рішень усіх інших судів загальної юрисдикції у частині захисту конституційних прав людини, в розділі XII Основного Закону України не передбачений у переліку повноважень інститут конституційної скарги, тобто спеціальної процедури захисту конституційних прав людини від дій законодавчої гілки влади. Крім того, дії судових органів стали більш залежними від виконавчої влади.

У 1999 р. відомий український політолог В. Полохало у статті „Негромадянське суспільство як соціополітичний феномен України” відзначив штучно створювані центральною владою труднощі формування громадянського суспільства, а відтак перетворення українців на пасивну, індіферентну масу. Менталітет негромадянськості такого „середнього” українця як стабільного складника його соціального характеру, як не парадоксально, є захисним механізмом в умовах тотальної вразливості людини, залежності від політики центральної та місцевої влад та умов життя, що невпинно погіршуються. В країні зростає відчуття невдоволеності керівництвом держави, яка попри наявність надзвичайних можливостей перетворюється на країну „третього” сорту. У державі починає працювати „інстинкт суспільного самозбереження за будь-яку ціну”, зосередженість людей на природному прагненні вижити, відчуття власної безпорадності. Усе це звужує горизонт особистісного розвитку, самореалізації та індивідуальної відповідальності. В. Полохало назвав головні реалії, що ускладнюють формування почуття громадянської відповідальності у більшості населення: „1) відчуження більшості суспільства від влади за односторонньої багатомірної залежності від неї; свавільне, безконтрольне здійснення державною владою своїх повноважень; повна корумпованість управлінського апарату; 2) закритість для громадськості

процесів формування й функціонування владних структур, домінування принципів фаворитизму у кадровій політиці; 3) тінювий розподіл і перерозподіл колишньої так званої загальнонародної („соціалістичної”) власності за панування на всіх рівнях владної ієрархії патрон-клієнтальних, прихованих від суспільства неформальних відносин; 4) нетранспарентні форми узгодження й прийняття рішень правлячою елітою, зумовлені підтримкою з боку тих чи інших груп впливу, зрощенням бізнесу, в тому числі й тінювого, з владою і як наслідок – виникнення олігархічних кланів, що панують у політичному процесі і в економічній сфері; 5) невідзначеність і непередбачуваність зовнішньополітичних орієнтацій правлячої групи вкупі з її неспроможністю окреслити комплекс національних інтересів і зовнішні пріоритети держави; 6) відсутність системи реального захисту офіційно декларованих прав людини з боку політичних інститутів, ігнорування прав і свобод особи, фактична підконтрольність судової гілки влади посткомуністичній „олігархії” [8, с.31-33].

На жаль, за останні десять років ситуація в країні не змінилась на краще. Все частіше стали говорити про „загублене десятиліття”. Показником масового розчарування населення стала надзвичайно низька активність виборців під час виборів до місцевих органів влади в жовтні 2010 р. Це є свідченням того, що в Україні демократичні процеси використовуються досить ефективно, але з точки зору передусім правлячих еліт, „територіальних кланів”, а не суспільства. Нездатність правлячого класу налагодити діалог з населенням країни є причиною його відносної слабкості та сумнівності справді демократичних змін в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Тоффлер О. Ера смешения власти / О. Тоффлер // *Философия истории: [антология/ под ред. Ю.А. Кимилева]*. – М.: Наука, 1985. – 564 с.
2. Rosenau Jn. Distant proximities. Dinamies Beyond Globalisation Princeton / Jn. Rosenau. – Oxford, 2003. – P. 3-17.
3. Развитие гражданского общества в СНГ. – М.: ИПА „Три Л”, 1995. – 104 с.
4. Папиев М. Гражданское общество: миф, реальность или шанс? / М. Папиев // *Зеркало недели*. – 2007. – 3 нояб. - № 41. – С.3.
5. Колесников Б. Как вернуться к этому потенциалу? (средний бизнес убит навсегда?) / Б.Колесников // *Аргументы и факты в Украине*. – 2009. – № 45. – С.11

6. Шаронов А. Мы далеко не пионеры / А. Шаронов // Независимая газета. – 2004. – 26 октября. – С.3.
7. Тарле Е.В. Наполеон/ Е.В.Тарле: [послесловие и комментарии В.А.Дунаевского и Е.И.Чапкевича]. – М.: Пресса, 1992. – 640 с.
8. Полохало В. Негражданское общество как социологический феномен Украины. Отражение социального характера „среднего” украинца в избирательном процессе / В. Полохало // Политические исследования. – 1999. – № 6. – С.31-32.

УДК 321.01:329.7

Корнієвський О. А.

Національний інститут стратегічних досліджень

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ НОРМОТВОРЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРОМАДСЬКИХ ОБ’ЄДНАНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Проаналізовано нинішній стан та визначено пріоритетні напрями удосконалення нормативно-правового забезпечення розвитку інституцій громадянського суспільства в сучасній Україні. Виділена роль держави щодо формування та розвитку громадянського суспільства.

Ключові слова: *нормотворча діяльність, громадські об’єднання України, неурядові організації, громадянське суспільство.*

Корниевский А.А.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ НОРМОТВОРЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ

Проанализировано нынешнее состояние и определены приоритетные направления усовершенствования нормативно-правового обеспечения развития институций гражданского общества в современной Украине. Выделена роль государства в формировании и развитии гражданского общества.

Ключевые слова: *нормотворческая деятельность, общественные объединения Украины, неправительственные организации, гражданское общество.*

Korniyevsky O.

SOME QUESTIONS OF LEGISLATIVE SUPPORT OF SOCIAL ORGANISATIONS IN UKRAINE

The current condition has being analyzed also the main ways of improvement of normatively legal providing with securing of civil society institutes development in modern Ukraine has being defined. The State's role in the formation and development of society is highlighted

Key words: *rule setting activity, civil associations of Ukraine, non-governmental organizations, civil society.*

Стаття 36 Конституції України закріплює вихідний принцип утворення громадських об'єднань: „Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадянського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей”. Утім, для повноцінного функціонування суспільно корисних та соціально значущих громадських об'єднань в Україні не вистачає належного законодавчого, нормативно-правового та організаційно-інституційного підґрунтя. Недосконалість вітчизняного правового поля щодо повноцінного функціонування різних форм громадської самоорганізації та типів громадських об'єднань, незацікавленість органів влади в партнерській співпраці, неструктурованість власне діяльності неурядових організацій (далі – НУО), надмірність повноважень державних органів щодо здійснення контролю за їхньою діяльністю, дефіцит взаємної довіри стримує запровадження постійно діючої ефективної системи (механізмів, інструментів, технологій, комунікацій) взаємодії органів влади з громадськими об'єднаннями. За слушним висновком К. Козлова, сьогодні організації третього сектору в Україні потребують розробки законодавчо визначених повноважень у виробленні та реалізації соціальної політики держави, зокрема актуалізується проблема розробки та прийняття окремого закону України про взаємодію органів влади і громадських організацій, який окреслював би межі участі суб'єктів взаємодії у процесі прийняття та реалізації державно-управлінських рішень [1, с. 14].

У контексті зазначеного вище зробимо наголос на тому, що законодавство України про об'єднання громадян уже не відповідає сучасному стану розвитку громадських об'єднань, поза правовим регулюванням залишилися низка питань, які потребують нагального вирішення. Існує нагальна потреба у прийнятті нових законодавчих актів, які визначали б особливості функціонування громадських правозахисних організацій. Через відсутність законодавчої бази, що передбачала б можливість створення громадянами України фондів, посилює небезпеку поширення в нашій державі присутності міжнародних фондів, створення під гранти фіктив-

них НУО. Діяльність філій, відділень, представництв та інших структурних осередків НУО зарубіжних держав в Україні, а також вітчизняних НУО, що реалізують програми (проекти), спрямовані на реформування певних сфер суспільного життя в Україні за фінансової допомоги зарубіжних інституцій, також потребує відповідного унормування. І до сьогоднішнього дня в українському законодавстві відсутнє юридичне визначення неурядового аналітичного центру.

Безсистемний характер реформування правового забезпечення громадського сектору в Україні багато в чому зумовлений відсутністю базового закону, який відповідав би іншим нормативно-правовим актам системи законодавства. 3 квітня 2008 р. Європейський суд з прав людини визнав чинний Закон України „Про об'єднання громадян” таким, що порушує Конвенцію Ради Європи про захист прав людини й основоположні свободи та є недемократичним. Головними вадами цього закону, на думку експертів Українського незалежного центру політичних досліджень, є заборона створювати суспільно корисні об'єднання, тобто такі, що діють в інтересах громади або суспільства, заборона юридичним особам створювати громадські організації, штучне обмеження території дії громадської організації через існування територіальних статусів, заборона НУО займатися господарською діяльністю [2, с. 4-5]. Крім того, чинний Закон України „Про об'єднання громадян” містить багато суперечностей і з Конституцією України, і з Цивільним кодексом, необґрунтовано обмежує реалізацію права громадян на свободу об'єднання, здатний заблокувати діяльність будь-якої реально діючої громадської організації.

З метою забезпечення належного правового регулювання процесів громадської самоорганізації Міністерством юстиції України розроблено проект закону України „Про громадські організації” (від 14 листопада 2008 р. № 3371), який у встановленому порядку було внесено урядом України на розгляд Верховної Ради України. У законопроекті враховано досвід законодавчого забезпечення діяльності НУО у провідних європейських країнах, у тому числі „Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі” (прийняті учасниками багатосторонньої зустрічі, організованої Радою Європи 5 липня 2002 р.), які за своїм змістом визначають загальні засади формування національного законодавства держав – учасниць Ради Європи, що гарантує свободу

об'єднань та врегульовує діяльність громадських організацій, а також положення Рекомендації CM/Rec (2007)14 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам (щодо створення та діяльності неурядових організацій). За висновком В. Федоренка і Я. Кагляк, ухвалення Верховною Радою України зазначеного вище законопроекту дозволило б „здійснити якісне законодавче забезпечення інституту громадських організацій в Україні, а отже, – забезпечити ефективне функціонування всієї системи інститутів громадянського суспільства, оптимізувати шляхи й форми соціально відповідального діалогу між громадянським суспільством і правовою державою”, сприяло б: „забезпеченню прозорості законодавства, єдності нормативного регулювання та практики його застосування; ... ліквідації територіальних обмежень діяльності громадських організацій; забезпеченню правової можливості для фізичних і юридичних осіб створювати максимально широкий спектр громадських організацій; розширенню правових можливостей громадських організацій щодо здійснення своєї діяльності, у тому числі й господарської, створенню правового підґрунтя для запровадження нових механізмів державного замовлення на надання громадськими організаціями окремих послуг на конкурсних засадах” [3].

Зазначений вище законопроект так і не було включено до порядку денного пленарного засідання Верховної Ради України, незважаючи на численні звернення НУО України на його підтримку та заяви на кшталт того, що такі дії українських парламентарів суперечать міжнародним зобов'язанням України. За бездіяльності політиків і чиновників марно сподіватися на швидке ухвалення парламентом України нових редакцій законів України „Про благодійництво та благодійні організації”, „Про соціальні послуги”, внесення змін і доповнень до законів України „Про органи самоорганізації населення”, „Про організації роботодавців”, „Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку” та інших. На наше переконання, істотних змін потребують окремі положення Закону „Про інформацію” в контексті визначення чітких процедур доступу громадських організацій і рухів до публічної інформації. Ще гірша ситуація з ухваленням давно вже розроблених законопроектів про доступ до публічної інформації та про створення суспільного телебачення й радіомовлення (громадського мовлення). Вирішення цих питань залежить переважно від політич-

ної волі можновладців, ефективного менеджменту, прийняття відповідних державно-управлінських рішень. Отже, за висновком В. Сюмар і М. Лациби – авторів статті „Чи вона справді працює”, розміщеної 22 жовтня 2009 р. в інтернет-виданні „Українська правда”, „українські політики до конфуціанської мудрості, вочевидь, не дозріли, і громадянське суспільство, яке не даватиме спокою, їм просто не потрібне...”. Підтверджує цей висновок той факт, що в жовтні 2009 р. уряд скасував електронний реєстр громадських експертиз – єдину базу даних на урядовому сайті, що містить інформацію про висновки громадських організацій стосовно діяльності органів влади та її рішень щодо врахування громадської думки. Наслідком цього може бути подальше ігнорування владою громадських ініціатив та потреб громадського сектору. До того ж, такі дії суперечать Постанові Уряду України від 5 листопада 2008 р. „Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади”, відповідно до якої Міністерство юстиції України мало розробити положення про електронний реєстр даних про стан і результати проведення громадської експертизи. Реєстр мав включати всі висновки громадських експертиз органів виконавчої влади, а також рішення відповідних органів щодо їх врахування та імплементації. Крім того, органи влади були зобов'язані щоквартально надавати звіти про стан виконання рішень стосовно реалізації висновків та пропозицій громадських експертиз.

Формально-символічне ставлення української влади до інституцій громадянського суспільства показово підтверджує той факт, що заплановані на 16 вересня 2010 р. громадські слухання щодо пріоритетів державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства так і не були проведені. Під час цього заходу планувалося обговорити стан реалізації Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2007 р. № 1035), законопроект „Про громадські організації”, проект Постанови Кабінету Міністрів України „Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм і заходів, розроблених громадськими організаціями, для виконання яких надаватиметься державна фінансова підтримка”. Отже, поширена в інших країнах практика надання на конкурсних засадах грантів суспільно-корисним та соціально орієнтованим гро-

мадським організаціям поки що не знайшла свого вкорінення в Україні.

Проведений аналіз нинішнього стану законодавчого унормування процесів створення та забезпечення функціонування громадських об'єднань України актуалізує вирішення низки завдань, а саме:

– лібералізації діючого з 1992 року Закону України „Про громадські об'єднання”, прийняття нового Закону України „Про громадські організації” з урахуванням Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи про правовий статус неурядових організацій в Європі CM/Rec(2007) 14 та з метою створення сприятливого законодавчого середовища для їхнього розвитку, збільшення законодавчих можливостей у здійсненні господарської (підприємницької) діяльності, запровадження прозорих та конкурсних механізмів фінансування суспільно-корисних і соціально орієнтованих організацій;

– ухвалення українськими парламентами Закону України „Про громадський контроль”, де має бути чітко виписано механізм урахування органами влади результатів громадської експертизи, правові норми щодо включення представників громадських об'єднань до складу державних колегіальних органів з правом ухвального голосу;

– внесення актуальних на часі змін і доповнень до чинних законів „Про звернення громадян”, „Про інформацію”, „Про всеукраїнський та місцеві референдуми”, „Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації”, „Про соціальні послуги”, „Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності”, Господарського та Цивільного кодексів України. Удосконаленню правового забезпечення відкритості та прозорості діяльності органів влади сприятиме створення системи суспільного телебачення та радіомовлення України, прийняття закону про доступ до публічної інформації, посилення відповідальності органів влади за відмову чи зволікання з наданням інформації, встановлення кримінальної відповідальності власників і менеджерів за тиск на журналістів.

Насамкінець припустимося думки, що посиленню ролі інститутів громадянського суспільства в процесі державотворення та в забезпеченні життєво важливих інтересів громадян має слугувати удосконалення нормативно-правової бази в частині розвитку громадянського суспільства, надання органами влади інститутам громадянського су-

спільства у повному обсязі інформації про свою діяльність, за винятком тієї, що становить державну таємницю, унеможливлення втручання органів виконавчої влади в діяльність громадських інститутів, за винятком випадків, установлених законом. Мають бути збільшені обсяги прямого та прозорого державного фінансування на конкурсних засадах громадських соціальних проектів, створені податкові стимули для філантропічної та благодійної діяльності громадських об'єднань, залучення їхніх представників до прийняття управлінських рішень та механізмів забезпечення стратегічної комунікації з метою захисту наданих громадянам та їх об'єднанням законних прав і свобод.

Вельми актуальною нам бачиться розробка загальнодержавної стратегії сприяння формуванню громадянського суспільства в Україні (за визначенням деяких дослідників – загальносуспільної стратегії розвитку українського соціуму) як базового доктринально-політичного документа, спрямованого на розв'язання проблем, що ускладнюють повноцінне функціонування в суспільстві суспільно-корисних та соціально-значущих асоціативних та інституційних громадських структур, обумовлюють нинішню їхню організаційну та фінансову слабкість. Чільне місце в цьому документі має бути відведено громадським організаціям та рухам, що становлять основу громадянського суспільства, самоорганізації „середнього класу”, об'єднанням представників малого й середнього бізнесу (Рух середнього класу, Асамблея громадських організацій малого та середнього бізнесу України та інші об'єднання цих соціальних груп), які вже заявили про себе проведенням протестних акцій, пікетуванням будинків державних установ, поданням судових позовів на неправомірні дії чиновників, діючи при цьому самостійно та не звертаючись по допомогу до політичних партій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козлов К. І. Державна політика соціальної безпеки: взаємодія органів влади і громадських організацій : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. упр.: спец. 25.00.01 „Теорія та історія державного управління” / К. І. Козлов. – Х., 2008. – 20 с.
2. Лациба М.В. Чому нам потрібен новий закон „Про громадські організації” / М.В. Лациба, О. Ю. Вінніков, М.М. Слюсаревський – К.: УНЦПД, 2008. – 40 с.
3. Федоренко В.Л. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в

Україні: теоретико-методологічні та нормопроектні аспекти / В.Л. Федоренко, Я.О. Кагляк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/20126>

УДК 321 : 321.7 : 340.134

Пеліванова Н.І.

Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

У статті аналізується нормативно-правове регулювання здійснення громадської експертизи. Розглядаються основні підходи до розкриття змісту поняття „громадська експертиза”. Пропонуються напрями удосконалення правового забезпечення громадської експертизи діяльності органів державної влади.

Ключові слова: громадська експертиза, інститути громадянського суспільства, органи державної влади, законодавство.

Пеліванова Н.И.

ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ

В статье анализируется нормативно-правовое регулирование осуществления общественной экспертизы. Рассматриваются основные подходы к раскрытию содержания понятия „общественная экспертиза”. Предлагаются направления усовершенствования правового обеспечения общественной экспертизы деятельности органов государственной власти.

Ключевые слова: общественная экспертиза, институты гражданского общества, органы государственной власти, законодательство.

Pelivanova N.

LEGAL MAINTENANCE OF EXAMINATION OF THE GOVERNMENTAL ACTIVITY

In this article the legal regulation of public examination is analyzed. The basic approaches to revealing the essence of the concept „public examination” are considered. The author offers to take improvement actions of the legal security of public examination of state authorities’ activity.

Key words: public examination, civil society institutes, state authorities, legislature.

На шляху розвитку в Україні демократичної, соціальної, правової держави інститут громадської експертизи є не тільки невід’ємною складовою державного управління та місцевого самоврядування, але й одним із найважливіших чинників розвитку громадянського суспільства. Запровадження громадської експертизи уможливило підвищення ефективності функціонування владних інституцій та легітимації їх управлінських рішень.

Оскільки вітчизняна практика використання механізму громадської експертизи діяльності органів державної влади (далі – ОДВ) не набула усталених форм, то вона, відповідно, ще не стала предметом комплексних наукових досліджень. Проблемам розвитку громадської експертизи присвячені праці А.С.Крупника, Л.М.Усаченко, С.Ф.Денисюка, В.І.Захарової, О.О.Разуваєва та інших. Деякі особливості здійснення громадських експертиз як форми громадського контролю аналізуються такими науковцями, як Ю.С.Шемшученко, О.Ф.Андрійко, Н.Ю.Ротар, М.О.Баймуратов, А.Ф.Ткачук, С.Г.Братель, О.Б.Федоровська.

Метою даної статті є з’ясування природи громадської експертизи діяльності ОДВ, аналіз нормативно-правового регулювання здійснення громадської експертизи та вироблення пропозицій щодо його подальшого удосконалення.

З’ясування змісту громадської експертизи, що на сьогодні залишається темою наукових дискусій, має вагоме практичне значення для створення належної нормативно-правової бази. Найбільш поширеними дефініціями терміну „громадська експертиза” серед вітчизняних дослідників проблем громадянського суспільства можна відзначити її розгляд 1) як форми, виду або способу здійснення громадського контролю, яка (який) полягає у проведенні дослідження ефективності діяльності ОДВ; 2) як механізму залучення широкої громадськості до оцінки державної політики та її покращення.

Інший підхід до тлумачення цього поняття застосовують російські науковці та експерти. Так, на думку Т. В. Троїцької, громадська експертиза є механізмом громадської експертної діяльності з аналізу й оцінки впливу нормативних та інших управлінських рішень влади усіх рівнів на умови життя і реалізацію прав та законних інтересів широких верств громадян і конкретних соціальних груп [1, с. 65]. І. В. Аверкієв визначає громадську експертизу як незалежний від ОДВ аналіз соціально значущих практик

з погляду їх відповідності суспільному інтересу, який відстоює громадський актор, що є замовником (виконавцем) експертизи [2]. Цікавим є погляд О.Ю.Сунгурова, який вважає, що термін „громадська експертиза” буде мати сутнісне наповнення, якщо віднести його до способу виявлення позиції того чи іншого громадського сегменту або групи щодо будь-якої проблеми, яка хвилює зазначену групу, тобто розуміти громадську експертизу як процедурно оформлену громадську думку визначеної соціальної групи [3, с.16].

Таким чином, у визначенні поняття „громадська експертиза” автори відображають такі його суттєві ознаки, як предмет, суб’єкти та зміст громадської експертизи. За своїм *змістом* громадська експертиза співвідноситься з категорією „експертиза”, яку можна охарактеризувати як вивчення, перевірку, аналітичні дослідження, кількісну чи якісну оцінку висококваліфікованим фахівцем, установою, організацією певного питання, явища, процесу, предмета тощо, які вимагають спеціальних знань у відповідній сфері суспільної діяльності [4, с. 333].

Предметами громадської експертизи можуть бути нормативно-правові акти, програми перспективного розвитку різних сфер суспільного життя; інші значущі рішення ОДВ і місцевого самоврядування, що безпосередньо впливатимуть на життя усіх громадян або окремих соціальних груп. Необхідно відзначити, що серед фахівців існують різні точки зору щодо предмету громадської експертизи. Одні науковці вважають, що громадська експертиза не може стосуватися діяльності органів влади, а має обмежуватися винятково експертизою документів [5, с. 38 – 42; 6]. Інша позиція полягає у розширеному розумінні предмета громадської експертизи, до якого мають бути віднесені не лише документи, але й порядок, процедура їх прийняття, а також механізм реалізації розробленого документа [7; 8, с.13 – 14].

Метою проведення громадської експертизи є перш за все, виявлення відповідності або невідповідності прийнятих управлінських рішень або їх проектів інтересам громадськості, рівня ефективності, якості та законності дій ОДВ. Незважаючи на те, що було обрано предметом громадської експертизи, вона має орієнтуватися на дотримання прав людини, національного й міжнародного законодавства, відповідність інтересам соціальних груп. Як форма громадського контролю громадська експертиза спрямована на забезпечення реальної співпраці влади з

громадянами у процесі вироблення державної політики та її виконання.

Вивчення наукових джерел з проблематики, що досліджується, свідчить про формування відповідних критеріїв *суб'єкта* громадської експертизи. Так, О.Ю.Сунгуров вважає недоречними претензії представників некомерційних організацій на роль експертів в галузі розвитку суспільства, адже експертами у такому випадку можуть бути й співробітники державних установ, представники науки, спеціалісти неурядових організацій [3, с.16]. На наш погляд, найбільш важливим критерієм для суб'єкта громадської експертизи є його незалежність. У даному контексті вважаємо слушною позицію М.В.Лациби, який зазначає, що для проведення експертизи можуть знадобитися як спеціальні фахові знання, так і може бути достатньо загального рівня знань пересічної людини. Наприклад, для того щоб перевірити чи оприлюднюють органи виконавчої влади річні порядки консультацій з громадськістю на своїх офіційних сайтах не потрібна наявність спеціальних знань [9, с.3].

Як вже зазначалося вище, належне правове забезпечення є однією з необхідних умов проведення ефективної громадської експертизи. Право громадян на здійснення громадської експертизи в окремих сферах передбачається у ряді нормативно-правових актах. Закон України „Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення” від 24.02.1994 р. надає громадянам право брати участь у розробці, обговоренні та громадській експертизі проектів програм і планів забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення, внесення пропозицій з цих питань до відповідних органів [10]. Закони України „Про екологічну експертизу” від 9.02.1995 р., „Про наукову та науково-технічну експертизу” від 10.02.1995 р. та „Про засади запобігання та протидії корупції” від 11.06.2009 р. передбачають можливість здійснення громадської форми екологічної експертизи в будь-якій сфері діяльності, що потребує екологічного обґрунтування; антикорупційної експертизи проектів нормативно-правових актів, а також наукової і науково-технічної експертизи у будь-якій сфері наукової і науково-технічної діяльності, що потребує врахування громадської думки.

На локальному рівні місцеві ради окремих міст встановлюють порядок проведення громадської експертизи містобудівної і проєктної документації. Відповідно до Рішення Київської міської ради від 16.06.2005 р. №

438/3014 „Про Порядок громадського обговорення містобудівної документації в м. Києві” при здійсненні містобудівних проєктів члени територіальної громади міста мають право проводити за рахунок власних коштів незалежну експертизу містобудівної документації із залученням фахівців у сфері містобудування та архітектури [11].

Визначним етапом на шляху покращення реалізації громадянами права на участь у виробленні державної політики стало затвердження 5.11.2008 р. Кабінетом Міністрів України (далі - КМУ) Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади (далі - ОВВ) [12]. Ухвалений Порядок є результатом складного тривалого діалогу влади і громадськості. Ще в 2005 році Президент України своїм Указом № 1276 „Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” доручив КМУ розробити й ухвалити порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади і місцевого самоврядування [13]. Відповідно до Постанови КМУ громадська експертиза діяльності ОВВ є складовою механізму демократичного управління державою, який передбачає проведення інститутами громадянського суспільства (далі – ІГС) оцінки діяльності ОВВ, ефективності ухвалення і виконання ними рішень, підготовку пропозицій щодо розв'язання суспільно значущих проблем для їх врахування ОВВ у своїй роботі. Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності ОВВ встановлює:

- перелік замовників (виконавців) громадської експертизи.

Ініціаторами громадської експертизи Порядок визначає ІГС. Однак, у національному законодавстві громадяни визнаються замовниками (виконавцями) громадських експертів в окремих сферах суспільної діяльності. Наприклад, суб'єктом громадської екологічної експертизи можуть бути як громадські організації екологічного спрямування, так і громадяни [14]. З ініціативою здійснення антикорупційної експертизи нормативно-правових актів можуть виступати фізичні особи, об'єднання громадян та юридичні особи [15]. Ініціаторами здійснення громадської наукової та науково-технічної експертизи можуть бути об'єднання громадян, трудові колективи та громадськість [16]. Разом з тим, слушне питання ставить С.Ф. Денисюк щодо можливості громадянина одноосібно провести громадську експертизу. Для роз'яснення цього питання науковець звер-

тається до Конвенції про доступ до інформації, участі громадськості в прийнятті рішень і доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища (Орхуська конвенція, 1998 р.), де п. 4 ст. 2 вказує, що „громадськість” означає одну або більше фізичну чи юридичну особу, їх об’єднання, організації або групи, які діють згідно з національним законодавством або практикою [17, с.17]. Автор статті підтримує пропозицію науковця щодо актуальності розроблення механізму реалізації громадянами не лише права на участь у проведенні громадської експертизи, а й на безпосереднє її здійснення [18, с.228].

– Умови ініціювання ІГС проведення громадської експертизи.

ІГС, який виявив бажання здійснити громадську експертизу діяльності ОБВ має надіслати до відповідного ОБВ письмовий запит, обов’язковими реквізитами якого є: інформація про найменування, легалізацію, місцезнаходження та електронної адреси (за наявності) ІГС; предмет і мета громадської експертизи; перелік документів та інших матеріалів, необхідних для проведення громадської експертизи; адреса, за якою надсилається відповідь на запит або дані уповноваженої особи.

Постанова КМУ не регламентує термін проведення громадської експертизи. Інші законодавчі акти передбачають різні строки проведення громадських експертиз. Наприклад, відповідно до Постанови КМУ № 1057 „Питання реалізації державної антикорупційної політики” від 16.09.2009 р. строк проведення антикорупційної експертизи не повинен перевищувати 15 днів, а при необхідності вивчення додаткових документів – 25 днів [19]. Вважаємо за доцільне серед обов’язкових елементів змісту письмового запиту громадського ініціатора передбачити визначення строків проведення експертизи. При цьому важливою особливістю процедури громадської експертизи ОБВ є збіг дати початку проведення громадської експертизи із днем надходження запиту. На наш погляд, таке положення Постанови КМУ не відповідає законодавству про експертну діяльність, в якому початком проведення експертизи незалежно від її виду вважається день отримання експертом об’єкту експертизи (необхідних матеріалів і документів, проектів нормативно-правових актів тощо).

– Обов’язок органів виконавчої влади відреагувати на письмовий запит інституту громадянського суспільства щодо проведення громадської експертизи: від-

повідний ОБВ 1) видає у *тижневий строк* наказ (розпорядження) про проведення такої експертизи і заходів, пов’язаних з підготовкою матеріалів, із зазначенням П.І.Б. та посад осіб, відповідальних за забезпечення взаємодії з ІГС, зміст якого доводить до відома ІГС, що ініціює проведення громадської експертизи, *протягом трьох днів* з моменту його видання; 2) утворює у разі потреби робочу групу для підготовки матеріалів із залученням представників ІГС, що ініціює проведення громадської експертизи; 3) розміщує у *тижневий строк* інформацію про надходження запиту щодо проведення громадської експертизи та заходи, здійснені ОБВ з метою сприяння її проведенню, на власному веб-сайті; 4) подає ІГС матеріали або завірені в установленому порядку їх копії з врахуванням вимог та строку, визначених Законом України „Про інформацію”.

– Обов’язок органів виконавчої влади врахувати експертні пропозиції інститутів громадянського суспільства

Пропозиції, підготовлені ІГС за результатами проведеної громадської експертизи, враховуються ОБВ під час підготовки програм соціально-економічного розвитку, державних цільових та регіональних програм, формування бюджетів відповідного рівня, вирішення питань поточної діяльності. Після надходження експертних пропозицій ОБВ: 1) розміщує їх у тижневий строк на власному веб-сайті; 2) розглядає їх на найближчому засіданні колегії за участю представників ІГС, що проводив громадську експертизу. У разі, коли колегію при ОБВ не утворено, керівник ОБВ у двотижневий строк та за участі представників ІГС має розглянути експертні пропозиції; 3) розробляє і затверджує за результатами розгляду експертних пропозицій заходи, спрямовані на їх реалізацію; 4) подає у десятиденний строк ІГС, що проводив громадську експертизу, письмову відповідь про результати розгляду експертних пропозицій та заходи, спрямовані на їх реалізацію, з одночасним розміщенням відповідної інформації у засобах масової інформації та/або на власному веб-сайті.

Однією із загроз дієвості громадської експертизи ОДВ як ефективного механізму реалізації конституційного права громадян на участь в управлінні державними справами фахівці у цій галузі відзначають інформаційну закритість ОДВ та відсутність зацікавленості представників ОДВ у проведенні громадської експертизи їх діяльності. Саме

через неготовність звітувати перед громадськістю за результати своєї діяльності керівництво КМУ зашкодило створенню електронного реєстру даних про стан і результати проведення громадської експертизи. 14 жовтня 2009 р. КМУ виключив із Постанови „Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади” пункт про розробку та прийняття Положення про електронний реєстр даних про стан і результати проведення громадської експертизи, який містився у першій редакції документу [20]. Проект Положення про електронний реєстр надавав можливість сформулювати єдиний прозорий депозитарій висновків громадських експертиз та результатів їх впровадження органами державної влади та передбачав обов’язок ОБВ періодично звітувати про стан імплементації зазначених висновків [21, с.6–10]. Натомість, нова редакція Постанови зобов’язує ОБВ надсилати в письмовій та електронній формі Секретаріату КМУ для розміщення на урядовому веб-сайті „Громадянське суспільство і влада”: інформацію про ІГС, що проводив громадську експертизу, предмет та строки її проведення; експертні пропозиції, подані ІГС за результатами проведеної громадської експертизи; затвержені ОБВ заходи для реалізації експертних пропозицій; відповідь органу виконавчої влади ІГС про результати розгляду експертних пропозицій та заходи для їх реалізації. Все це значно ускладнює громадський моніторинг реалізації ОБВ висновків громадських експертиз, оскільки повнота та доступність інформації щодо висновків громадських експертиз та рішень ОБВ щодо їх врахування значною мірою залежатиме від Управління у зв’язках з громадськістю Секретаріату Кабінету Міністрів України, відповідального за розміщення інформації на відповідному веб-сайті.

Дуже важливим видається розвиток громадської експертизи для удосконалення процедур демократії участі на регіональному та місцевому рівнях, де органи влади і громадськість тісніше пов’язані між собою [22]. Важливим недоліком існуючого Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади є рекомендаційний характер для органів місцевого самоврядування. Слід підкреслити, що в Указі Президента України „Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” №1276/2005 від 15 вересня 2005 р.

серед завдань КМУ зазначається розробка порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності як ОБВ, так і органів місцевого самоврядування. Позитивне значення для удосконалення нормативно-правового регулювання процедури громадських експертиз діяльності органів місцевої влади матиме прийняття Закону України „Про внесення змін до деяких законів України щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення”, проект якого 26 жовтня 2009 р. було ухвалено Верховною Радою у першому читанні. У даному законопроекті пропонується внести зміни до Законів України „Про місцеве самоврядування в Україні” та „Про місцеві державні адміністрації” стосовно участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики та вирішенні питань місцевого значення. Так, до обов’язків органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій відноситься сприяння здійсненню громадської експертизи їх діяльності. Для координації заходів, пов’язаних із забезпеченням сприяння здійсненню громадської експертизи діяльності ОМС та МДО при них можуть утворюватися громадські ради та інші консультативно-дорадчі органи. Крім того, проект Закону передбачає затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органу місцевого самоврядування місцевою радою, Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності місцевого органу виконавчої влади – Кабінетом Міністрів України [23]. У той же час, законопроект не розкриває змісту взаємовідносин між громадськістю та органами місцевої влади у процесі здійснення громадських експертиз та відповідно не роз’яснює можливості суб’єктів цієї діяльності (у приписах законопроекту йдеться і про „громадськість” в цілому, і окремо про громадян та їх об’єднання тощо, як суб’єктів відповідних відносин). Між тим, з положень проекту випливає, що зміст своєї діяльності у формі „сприяння здійсненню громадської експертизи” ОБВ та ОМС визначатимуть самостійно, оскільки законопроект не пропонує тлумачення ані терміну „громадська експертиза”, ані змістовного наповнення поняття „сприяння здійсненню громадської експертизи” у даному Законі.

Висновки

1. Проведений аналіз нормативно-правового регулювання участі громадськості

у прийнятті суспільно значущих рішень у формі громадських експертиз діяльності ОДВ свідчить про недостатній рівень його розробки.

2. Створення електронного реєстру даних про стан і результати проведення громадської експертизи діяльності ОВВ дозволило б налагодити більш повне та системне інформування громадян про реальні дії ОВВ та розширити контроль роботи чиновників з боку громадськості.

3. Подальше покращення законодавства про механізми здійснення громадської експертизи дій органів місцевої влади потребує прийняття Закону України „Про внесення змін до деяких законів України щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення”, в якому доцільно конкретизувати права та обов’язки органів місцевої влади та суб’єктів громадської експертизи на всіх етапах її проведення. Крім того, норми про громадську експертизу як форми громадського контролю слід включити у статuti територіальних громад та регламенти діяльності місцевих рад та їх виконкомів.

4. Вирішення низки проблем теоретичного та практичного характеру щодо визначення мети, суб’єктів, кола питань та процедур громадської експертизи діяльності ОДВ має стати предметом розгляду як юридичної наукової спільноти, так і юристів – практиків. Перспективні наукові дослідження у цій сфері будуть спрямовані на подальше удосконалення нормативно-правової регламентації здійснення громадських експертиз з метою забезпечення максимально корисного ефекту від запровадження даного інструменту в національну практику.

ЛІТЕРАТУРА

- Троицкая Т. В. Понятие и юридическая природа общественной экспертизы / Т. В. Троицкая // Юридический мир. – 2006. – № 9. – С. 65–70.
- Аверкиев И. В. Определения гражданских технологий и возможности их применения в отношении государственно-властных услуг [Електронний ресурс] / И. В. Аверкиев. – Режим доступу: <http://pgpalata.ru/index/050511>.
- Сунгуров А. Ю. Публичная политика и экспертиза / А. Ю. Сунгуров // Журнал „Пчела”. – 2004. – №1 (45). – С. 15–16.
- Юридична енциклопедія: [в 6 т.] / НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; [редкол. Шемшученко Ю. С. (голов. ред.) та ін.]. — К.: Українська енциклопедія, 1998 – 2004. – Т.2 : Д-Й – 1999. – 744 с.
- Рибкало В.А Система стримувань і противаг у сфері державно-управлінських відносин : наук.-метод. рек. ; [за заг. ред. В. А. Рибкала, М. М. Логунової, В. А. Шахова]. – К. : НАДУ, 2008. – 72 с.
- Усаченко Л. М. Громадська експертиза рішень органів державної влади як форма громадського контролю [Електронний ресурс] / Л. М. Усаченко // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ „Магістр”, 2009. – № 2 (36).– Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-2/doc/5/17.pdf>
- Літвінов О.В. Досвід проведення громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади [Електронний ресурс] / О.В. Літвінов // Публічне адміністрування: теорія та практика: електронне наукове фахове видання. - 2010. – Вип. №1 (3). – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Patp/2010_1/10lovvvu.pdf
- Лациба М.В. Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади: крок за кроком / М. Лациба, О. Хмара, О. Орловський; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : [Агентство „Україна”], 2010. – 96 с.
- Лациба М. В. Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади / М. В. Лациба. – К. : Український незалежний центр політичних досліджень, 2009. – 56 с.
- Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : [Закон України: № 4004-ХІІ від 24.02.1994 р.] // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 27. – С. 218.
- Про Порядок громадського обговорення містобудівної документації в м. Києві : [Рішення Київської міської ради: № 438/3014 від 16.06.2005 р.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmr.gov.ua/>
- Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: [Постанова Кабінету Міністрів України: № 976 від 5.11.2008 р.] // Офіційний вісник України – 2008. – № 86. – 2889 с.
- Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: [Указ Президента України: № 1276/2005 від 15.09.2005 р.] // Офіційний вісник України. – 2005. – № 38. – 2363 с.
- Про екологічну експертизу : [Закон України: № 45/95-ВР від 9.02.1995 р.]// Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 8. – С. 54
- Про засади запобігання та протидії корупції : [Закон України: № 1506-VI від 11.06.2009р.] // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 45. – С. 691.
- Про наукову і науково-технічну експертизу : [Закон України: № 51/95-ВР від 10.02.1995 р.] // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 9. – С. 56.

17. Доступ до екологічної інформації: посібник / [ред. Козак З. Я.]. – Львів : „ЕПЛ”, 2006. – С. 56.
18. Денисюк С. Ф. Громадська експертиза діяльності правоохоронних органів України: правові засади та організація проведення [Електронний ресурс]/ С. Ф. Денисюк // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ „Магістр”, 2009. – № 2 (36).– Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-2/doc/5/02.pdf>
19. Питання реалізації державної антикорупційної політики: [Постанова Кабінету Міністрів України: № 1057 від 16.09.2009 р.] // Офіційний вісник України – 2009. – № 78. – 2640 с.
20. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976 : [Постанова Кабінету Міністрів: № 1103 від 14.10.2009 р.] // Офіційний вісник України. – 2009. – № 80. – 2718 с.
21. Про затвердження Положення про електронний реєстр даних про стан і результати проведення громадських експертиз: матеріали Круглого столу з обговорення проекту постанови Кабінету Міністрів України, 28 січня 2009 року/ Міністерство юстиції України, Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 2009. – С.14.
22. Крупник А.С. Громадський контроль в Україні: історія та сучасність / А.С. Крупник // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ „Магістр”, 2007. – № 2 (32). – С. 27–38.
23. Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до деяких законів України щодо участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення : [Постанова Верховної Ради України: № 1689-VI від 23.10.2009 р.] [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1689-17>

САМОРЕГУЛЮВАННЯ ЯК МЕХАНІЗМ СКОРОЧЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ВТРУЧАННЯ В РОЗВИТОК БІЗНЕСУ

У статті розглядаються проблема взаємин держави і економіки та механізм послаблення тиску на бізнес з боку держави. Впровадження саморегулювання є ефективною моделлю оптимізації функцій контролю за наданням послуг та збалансування відносин влади і бізнесу. Розкривається сутність саморегулювання, саморегулюючих організацій і професійного управління.

Ключові слова: взаємовідносини влади та бізнесу, державний контроль, колегія, гільдія, неокорпоратизм, саморегулювання, саморегулюючі організації, професійне регулювання, організація професійного управління.

Зайдель М.И.

САМОРЕГУЛИРОВАНИЕ КАК МЕХАНИЗМ СОКРАЩЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО ВМЕШАТЕЛЬСТВА В РАЗВИТИЕ БИЗНЕСА

В статье рассматриваются проблема взаимоотношений государства и экономики, механизм ослабления давления на бизнес со стороны государства. Внедрение саморегулирования является эффективной моделью оптимизации функций контроля за предоставление услуг и сбалансирования отношений власти и бизнеса. Раскрывается сущность саморегулирования, саморегулирующихся организаций и профессионального управления.

Ключевые слова: взаимоотношения власти и бизнеса, государственный контроль, колегия, гильдия, неокорпоратизм, саморегулирование, саморегулирующиеся организации, профессиональное регулирование, организация профессионального управления.

Zaidel M.

SELF-REGULATION AS A MECHANISM OF REDUCTION OF GOVERNMENT INTERVENTION IN BUSINESS DEVELOPMENT

The article discusses a problem of relationship between government and economy and mechanism of relieving state's pressure on business. The implantation of self-regulation is an effective model for optimization of control functions for services providing and balance relationship between government and business. The main point of self-regulation, self-regulatory organizations and professional regulation are examined.

Key words: relationships between government and business, government control, collegia, guild, neo-corporatism, self-regulation, self-regulatory organizations, professional regulation, organization of professional management.

Відносини влади та бізнесу зумовлені політичною і економічною системами, здійснюючи на них значний вплив. Необхідною умовою економічного зростання в Україні є стимулювання підприємницької активності та виведення значної частини бізнесу з тіньового сектору економіки. Фіскальна політика, бюрократичний апарат та „прискіпливе око” держави блокує розвиток національного підприємства, віддаючи перевагу не саморегулюванню як дієвому механізму скорочення державного втручання в розвиток бізнесу і наповненню державної казни за рахунок податків, які сплачує підприємець, надаючи в той самий час якісну конкурентоспроможну послугу, а системі ліцензування та утриманню чиновницького апарату за рахунок корупційних схем. Пріоритет владно-бізнесового партнерства є необхідною умовою становлення ринкових структур і розбудови демократичної держави європейського зразка. Відповідно до цього об'єктом дослідження виступають взаємовідносини між владою та бізнесом як потенційними партнерами та зменшення завдяки цьому обсягу держави в економічній сфері. Предметом є принцип саморегулювання бізнес-відносин у професійному середовищі як обмеження діапазону публічної економічної влади в сфері приватного бізнесу. Основна мета дослідження – розкриття сутності саморегулюючих організацій як принципово іншої взаємодії влади і бізнесу для українського державотворення. Характер національних відносин влади і бізнесу перебуває під тиском системних інституційних трансформацій, довготривалої демократичної модернізації та необхідністю реформування економічної системи відповідно до законів ринку. Інтенсивний розвиток підприємницької діяльності вимагає реформування системи державного регулювання підприємництва та збалансування владно-бізнесових відносин в Україні, оскільки сьогодні значна частина бізнесу в країнах з високорозвиненою економікою (ЄС, США, Канада) контролюється на рівні саморегулювання*.

* Прототипом сучасного саморегулювання були римські колегії, середньовічні гільдії та цехи ремісників, торговців та представників єдиної професії (ткачі, чоботарі, пекарі та інші), які створювались з метою захисту інтересів своїх членів. Кожна гільдія вимагала від її членів певних професійних знань, а також наділялась правом самостійно вирішувати внутрішні справи під наглядом міської влади. Цех можна вважати своєрідним економічним

Саморегулювання бізнесу супроводжується послабленням державного втручання в багатьох сферах економічного життя на користь ефективного захисту інтересів підприємців, орієнтуючись таким чином на забезпечення економічного зростання. Саморегулювання є продуктом державної політики, тобто здатністю держави до самообмеження в економічній сфері. Однак, це не означає, що держава усувається від регулювання цих процесів. Як держава, так і бізнес мають певні права та обов'язки відносно один одного. За державою залишається нормативно-правове забезпечення економічної діяльності, контроль за дотриманням установлених правил, функції нагляду за дотриманням законодавства та контроль за результатами діяльності. Учасники ринку наділяються правами самостійної регуляції власної діяльності, встановлення стандартів і вимог до якості послуг, які змінюються в залежності від вимог ринку, та участю у нормотворчості. Така модель взаємовідносин влади та бізнесу, що передбачає узгодження галузевих інтересів (підприємців, робітників окремої сфери) з інтересами держави в даній галузі, не нова. Наразі відбувається друга хвиля підйому неокорпоратизму як засобу регулювання галузевих інтересів, розквіт якого відбувався в 60-х-80-х роках ХХ ст. в країнах Західної Європи (переважно Австрія, Швеція, Норвегія, а також в окремих галузях в Австралії, Бельгії, Данії, Португалії). Сучасний теоретик неокорпоратизму Ф.Шміттер

(корпоративним) інститутом того часу, оскільки за його членами визнавалось монопольне право на виробництво та збут власної продукції в межах міста. Внутрішнім регламентом цеху встановлювались вимоги до діяльності майстрів, технологія процесу виробництва, вимоги до якості готової продукції тощо. Окрім економічної діяльності, цехи та гільдії мали значний вплив на суспільне життя, створюючи з членських внесків загальний грошовий фонд, частина якого йшла на матеріальну допомогу хворим, інвалідам, а також на загальні святкування в місті. Однак організація та функції цехів та гільдій залежали не тільки від промислової галузі, але й змінювались залежно від політичного устрою та соціально-економічного розвитку суспільства. Першочерговим завданням об'єднання в гільдії та цехи було економічне піднесення та закріплення правового положення ремісників. Поширення цехів стало запорукою швидкого економічного підйому Західної Європи в XII-XIV ст., однак за часів становлення капіталізму, найомної праці та конкуренції в XVI-XVIII ст. цехи почали гальмувати економічний розвиток – поступово втрачали право самоуправління та контролювались державою та міською владою [1].

визначає його як „систему представництва інтересів, складові частини якої організовані в дещо особливих, примусових, неконкурентних, ієрархічно впорядкованих, функціонально різних розрядів, офіційно визнаних або дозволених (а то і просто створених) державою, що наділяє їх монополією на представництво в своїй області в обмін на відомий контроль за підбором лідерів і артикуляцією вимог і прихильностей” [2, с.15]. Таким чином, йдеться фактично про систему монопольного представництва інтересів кожної окремої галузі економіки, що здійснюється через саморегулюючі та професійні організації, в партнерстві з якими та через які держава реалізує політику управління цією галуззю.

Відповідно до цього саморегулювання можна визначати як „самоуправління в професійному чи бізнес-середовищі, що передбачає встановлення певних „правил гри” по відношенню до себе, а також санкції за їх порушення, механізм вирішення конфліктів, відповідальність перед своїми споживачами” [3, с. 253]. Ефективне функціонування системи саморегулювання можливе за умови об’єднання максимальної кількості організацій єдиної сфери діяльності (будівництво, фермерство, туристична діяльність, ринок цінних паперів тощо) в саморегулюючі організації (СРО). Саморегулювання передбачає унікальну комбінацію приватних інтересів і державного контролю. Відповідно, СРО як юридичні особи публічного права наділяються частиною державних повноважень. Система саморегулювання не замінює державне регулювання, а доповнює його, адже в повноваженнях держави залишається контроль за СРО та можливість позбавити організації статусу СРО. До компетенції держави також входить встановлення належних умов задля функціонування СРО у вигляді законодавчої бази та передачі владних управлінських повноважень задля саморегуляції в межах спеціалізації діяльності СРО. На відміну від державного втручання до бізнес-сфери, природа СРО наділяє їх більшою гнучкістю та пристосуванням до вимог ринку та інтересів бізнесу.

На сучасному етапі потреба в саморегулюванні зумовлена необхідністю самостійно регулювати відносини зі споживачами. У 1906-1912 роках в Америці за ініціативою бізнесу виникають комітети „пильності”, діяльність яких полягала у виявленні випадків недобросовісної (з точки зору споживачів і конкурентів) реклами і дія на рекламодавців та розповсюджувачів з метою поліпшен-

ня її якості. Наразі ця організація – Better Business Bureau (Бюро удосконалення ділової практики) займається не тільки виявленням неетичної та неправдивої реклами, але й збирає інформацію про недобросовісні компанії і спеціалістів та надає послуги третейського судочинства.

Система СРО також поширена у Великобританії, членство в яких є обов’язковою умовою для тих чи інших професій чи підприємців (юристи, сфера енергетики, медицина тощо). Цікава ситуація склалась з представниками медичних професій: у національному законодавстві не встановлена заборона на медичну практику для нечленів СРО, однак попит на послуги цих лікарів, як і рівень їхніх доходів, значно менший, а шлях до роботи в Національній службі охорони здоров’я перекритий. Тому лише менше 10% медичних робітників реалізують свою діяльність за межами СРО [4; 3].

Професійна саморегуляція передбачає частковий контроль з боку держави за професією та послугами, які надаються її спеціалістами. Саморегуляція передбачає те, що представники однієї професії поєднуються та вступають в угоду з державою, яка делегує їм легальні повноваження для самоуправління. Специфіка повноважень, якими володіє професійна спільнота, дозволяє встановлювати єдині вимоги та контролювати компетенцію представників професії, встановлювати стандарти для потенційних членів і механізми позбавлення права практикувати. Ця система відповідає суспільному інтересу отримувати своєчасну і якісну допомогу, захиститись від некомпетентних і неетичних спеціалістів [5].

К.Райан у роботі „Those who can teach” (1988) називає такі характерні особливості саморегулюючих професій:

1. Надання унікальної та цінної послуги суспільству. Наприклад, тільки медики можуть практикувати медицину.
2. Залежність від інтелектуальних навичок спеціаліста.
3. Наявність тривалого періоду спеціалізованого навчання.
4. Часткова автономність в прийнятті рішень як для окремих членів професії, так і для професійних груп.
5. Персональна відповідальність спеціалістів за їхні рішення та дії (лікарська помилка тощо).
6. Пріоритетність якості послуги над фінансовим нагородженням.

7. Здійснення горизонтальної системи управління всередині професійної спільноти.
8. Наявність кодексу професійної етики, який встановлює стандарти поведінки спеціалістів [6].

Організації професійного управління (ОПС) є самоорганізуючими організаціями представників певних професій (лікарів, юристів, будівельників, аудиторів тощо), що функціонують відповідно до державного закону про їх створення, де чітко встановлена процедура прийняття рішень усередині організації і не може змінюватись її членами, та наділяються управлінськими функціями, які до цього виконував чиновницький апарат держави. Особливу роль принцип саморегулювання грає для реалізації демократичного та прозорого управління через:

- скорочення державних витрат на регулювання відповідних сфер діяльності та утримання бюрократичного апарату;
- ліквідацію механізму безпосередньої взаємодії підприємців та чиновників, що не тільки запобігає поширенню корупції, але й дозволяє контролювати одразу всіх представників однієї професії через єдиний центр – ОПС;
- наділення ОПС та СРО обсягом повноважень, що дозволяє їм приймати санкції по відношенню до своїх членів;
- встановлення правил та стандартів СРО, які є обов'язковими для всіх членів, що, з іншого боку, дозволяє контролювати їх виконання (або невиконання чи порушення), що не під силу задекларованим державним стандартам чи системі ліцензування;
- надання можливості об'єктивного представництва інтересів якомога більшої кількості представників єдиної галузі;
- наділення підприємців правом впливу на процедуру прийняття рішень в ОПС;
- забезпечення з боку СРО захисту інтересів своїх учасників на ринку та перед державою;
- можливості впливу на якісний склад своїх членів, адже жодна організація не зацікавлена в некомпетентних, непрофесійних чи шахрайських компаніях чи підприємцях, які будуть підривати імідж професії [7].

Загалом система саморегулювання не тільки дозволяє захищати своїх клієнтів, підтримувати репутацію учасників ринку, але й створює сприятливе конкурентне середовище. У світовій практиці виділяють три види саморегулювання залежно від характеру взаємовідносин держави та бізнесу:

1. *Делеговане саморегулювання*, відповідно до якого держава на законодавчому рівні віддає СРО частину власних повноважень, встановлюючи права діяльності учасників ринку. Регулювання СРО є більш вимогливим, оскільки членство в них є обов'язковою умовою для всіх суб'єктів підприємницької чи професійної діяльності, де також створюються компенсаційні фонди, які страхують споживачів від шкоди, яку можуть нанести члени СРО, та більш жорстким є контроль за самим СРО. Делеговане саморегулювання є монополістом на ринку, бо унеможливує ведення підприємницької чи професійної діяльності поза межами СРО.

2. *Добровільне саморегулювання*, яке відбувається без прийняття спеціальних законодавчих актів, адже правила, якими керуються члени СРО, розробляються та встановлюються ними самостійно. Контроль за дотриманням встановлених правил та процедура застосування штрафних санкцій здійснюються відповідними органами саморегулювання. Важливим є той факт, що й учасники ринку самостійно обирають форму відповідальності, яка пов'язана з реалізацією взяття на себе обов'язків.

3. *Змішане саморегулювання*, що поєднує елементи делегованого та добровільного саморегулювання. Особливістю цього виду саморегулювання є те, що держава на законодавчому рівні дотримання норм саморегулювання дорівнює дотриманню закону. Це не передбачає ані обов'язкового членства в СРО, ані обов'язкового дотримання норм. У даному випадку перевірку учасників СРО можуть здійснювати як самі члени СРО, так і можливе застосування правових санкцій з боку держави [8; 3].

Запровадження системи саморегулювання в Україні неможливе без існування відповідної законодавчої бази. Наразі зареєстровані законопроекти „Про саморегулюючі організації” (№ 4841) та „Про фахові саморегулювнi і самовряднi об'єднання” (№ 4841-1) є спотвореною формою СРО та ОПС європейського зразка. В законопроекті № 4841 СРО визначаються як „некомерційні організації, створені в цілях саморегулювання, засновані на членстві, об'єднуючи суб'єктів підприємницької діяльності, виходячи з єдності галузі виробництва товарів” [9]. Фахові (професійні) об'єднання відповідно до законопроекту № 4841-1 – це „вид громадського об'єднання, що створюється шляхом самоорганізації фізичних та/або юридичних осіб з метою реалізації суспільних інтересів, впровадження засад саморегулювання та/або

професійного самоврядування у визначеній професії” [10]. В запропонованих законопроектах саморегулюючі організації суперечать організаційно-правовій формі європейського самоуправління, оскільки їм надається статус громадських та некомерційних об’єднань, фактично прирівнюючи їх за статусом до суспільних організацій на кшталт захисту тварин, охорони природи тощо. Такі СРО та ОПС не наділяються правом здійснювати частину державних функцій з волі держави, а створюються, існують і припиняють діяльність за бажанням членів організацій. Європейські СРО та ОПС є суб’єктами публічного права, що виникають на підставі спеціальних публічно-правових актів, прийнятих компетентними державними органами. В українських законопроектах СРО є суб’єктами приватного права, адже процедура утворення та діяльність добровільних організацій визначається відповідно до рішення приватних осіб – членів цих організацій. Це значно відрізняє обсяг повноважень українських СРО від європейських, які утворені безпосередньо державними структурами. Згідно з запропонованими законопроектами галузевим структурам надається право розробки стандартів ведення та контролювання бізнесової діяльності, сертифікація фахівців та ліцензування окремих сфер, які не потребують державних ліцензій. Таким чином, компетенція органів державної влади підмінюється діяльністю суб’єктів приватного права. Цільове призначення саморегулюючих організацій передбачає те, що „правила гри” встановлюються державою як єдиним засновником ОПС та не можуть змінюватись членами організації [11;7]. Отже, на законодавчому рівні в Україні закладаються умови для приватизації окремих сегментів влади, що не тільки ставить під сумнів прозорість таких СРО, а й збільшує імовірність їхнього розвитку за корупційними схемами, що супроводжуватиметься додатковим фінансовим навантаженням для підприємництва. СРО та ОПС за своєю ідеєю мають виступати своєрідним інститутом, через який відбувається децентралізація та дебіюрократизація економічної сфери, оскільки саморегулювання є інструментом захисту підприємців від надмірного державного контролю та необгрунтованого втручання держави в підприємництво.

Суттєві протиріччя та недоліки, які закладаються в українське законодавство, насамперед пов’язані з відсутністю досвіду корпоративної системи представництва інтересів та проблемою демаркації класичного ко-

рпоратизму, який існує в тоталітарних та авторитарних режимах, та некорпоратизму, який є „ліберальним корпоратизмом”, що функціонує в конкурентному середовищі. Не дивлячись на те, що в законопроектах присутні деякі негаразди, спроби впровадження правових методів регулювання ринку свідчать про розуміння проблеми надмірного державного втручання в підприємництво, а законодавча ініціатива з введення системи саморегулювання є результатом зацікавленості державних органів влади в розвитку економіки України і партнерстві держави та бізнесу.

Відповідно до вищесказаного, підкреслимо, що розвиток та удосконалення системи саморегулювання в Україні дозволить послабити державно-адміністративний тиск на ринкові процеси, запровадити систему стандартів професійної діяльності та посилити відповідальність підприємців за якість товарів та послуг, що надаються. Наявність статусу саморегулюючої організації (відповідного до європейської практики) стверджує про професіоналізм та надійність її членів і наділяє підприємців не тільки обов’язками, що характерно для українських реалій, але й правами вести свою діяльність легально та конкурувати на ринку товарів та послуг. Запровадження системи СРО в Україні створить передумови інтеграції вітчизняного бізнесу до світової економічної спільноти, сприятиме зниженню інвестиційних ризиків, дозволить подолати дефіцит державного бюджету шляхом детінізації прибутків підприємців. На нашу думку, це зробить українську економіку більш привабливою для іноземного інвестора, а відтак – стане суттєвим кроком у напрямку впровадження владою економічних реформ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Березин И. Краткая история экономического развития: учебное пособие/ И.Березин. – М.: Русская Деловая Литература, 1999. – 288 с.
2. Шмиттер Ф. Неокорпоратизм / Ф.Шмиттер // Полис. – 1997. – № 2. – С. 14 – 22.
3. Энтов Р. Корпоративное управление и саморегулирование в системе институциональных изменений / Р.Энтов, А.Радыгин, И.Межеяупс, П.Швецов. – М.: ИЭПП, 2006. – 461 с.
4. История СРО [Электронный ресурс] / Саморегулирование в Украине // Режим доступа: http://www.sro.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=565&Itemid=182
5. Randall G.E. Understanding professional self-regulation [Электронный ресурс] / G.E.Randall //

- Режим доступу: http://www.oavt.org/self_regulation/docs/about_selfreg_randall.pdf
6. Bickerton L. Understanding of professional self-regulation in British Columbia [Електронний ресурс] / L. Bickerton. – Режим доступу: http://www.bcct.ca/documents/FormsandPublications/UnderstandingProf/underst_self_regulation.pdf
 7. Слюсаревский Н. Самодетальное регулирование или профессиональное самоуправление [Електронний ресурс] / Н.Слюсаревский // Зеркало недели. – 2-8 октября 2010. – № 36 (816). – Режим доступу: <http://www.zn.ua/1000/1050/70495/>
 8. Виды саморегулирования в мире [Електронний ресурс] / Саморегулирование в Украине. – Режим доступу: http://www.sro.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=73&Itemid=185
 9. Проект Закону про саморегулюючі організації № 4841 від 16.07.2009 [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=35867
 10. Проект Закону про фахові саморегулівні і самоврядні об'єднання № 4841-1 від 10.09.2009 [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=36102
 11. Шешуряк Ю. СРО. Made in Ukraine. Национальные особенности внедрения саморегулирования [Електронний ресурс] / Ю.Шешуряк // Лига: закон. – 29.09.2009. – Режим доступу: <http://news.ligazakon.ua/news/2009/9/29/17248.htm#>

УДК: 323.174:316.64 (477)

Мамонтова Е. В.

Одеський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України

СИМВОЛІЧНИЙ КАПІТАЛ ТЕРИТОРІЇ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ

У статті розглянуто поняття „символічний капітал території”. Висвітлено його місце та роль у ресурсному забезпеченні регіонального розвитку. Показано механізм формування регіонального образу та його роль у процесах державотворення. Обґрунтовано необхідність впровадження інноваційних моделей іміджевих та брендінгових регіональних стратегій.

Ключові слова: символічний капітал, регіон, образ, імідж, бренд, стратегія.

Мамонтова Э. В.

СИМВОЛИЧЕСКИЙ КАПИТАЛ ТЕРРИТОРИИ КАК ФАКТОР СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНА

В статье рассмотрено понятие „символический капитал территории”. Освещены его место и роль в ресурсном обеспечении регионального развития. Показаны механизмы формирования регионального образа и его роль в процессах государственного строительства. Обоснована необходимость внедрения инновационных моделей имиджевых и овых региональных стратегий.

Ключевые слова: символический капитал, регион, образ, имидж, бренд, стратегия.

Mamontova E.

SYMBOLIC CAPITAL OF THE TERRITORY AS A FACTOR OF REGIONAL SOCIO-POLITICAL DEVELOPMENT

The concept „symbolic capital of the territories” is considered in the article. His place and role in the resource providing of region development are showed. The mechanism of formation of the regional image and his role in the statebuilding’s processes it is showed. The necessity of implementation of the innovation models of regional image and branding strategies is proved.

Key words: *symbolic capital, region, imagination, image, brand, strategy.*

Формування вітчизняної управлінської парадигми, що відбувається на тлі загальносвітових інтеграційних процесів у глобальні економічні, політичні, соціальні, культурні системи, вимагає від політиків та управлінців здібності та бажання враховувати та вивчати тенденції світового розвитку, спиратися на них, а також вдосконалювати практику управління на її основі. Однією з таких тенденцій є символізація суспільно-політичних відносин, під якою ми розуміємо переведення у площину символічного будь-якої дії, що свідомо здійснюється суб’єктом. Звернення до символу, як феномену, що водночас поєднує реальне та ірреальне, раціональне та ірраціональне, наділяє суб’єкта надзвичайним соціоконструктивним потенціалом.

У площині суспільно-владних відносин процес символізації відбувається не у просторі стихійної нерегульованої комунікації, а проявляється як цілеспрямоване використання символічних ресурсів суб’єкта для його легітимізації та посилення впливу. Одним з таких ресурсів є символічний капітал територіального утворення. Так, у сфері зовнішньої політики, в умовах розгортання „символічних війн”, держава, як учасник світових „змагань за визнання” (Ф. Фукуяма [1]), через зміцнення свого символічного капіталу, що передбачає формування цілісного образу, відбудову позитивного іміджу та просування власного бренду за допомогою технологій „політичного дизайну”, захищає свої символічні універсуми, і тим самим закріплює та зміцнює свої позиції на міжнародній арені. У свою чергу, регіони та міста, разом з партіями, громадськими структурами, органами державного управління та місцевого самоврядування, індустріальними об’єктами та фінансовими закладами, конкуруючи між собою на внутрішньому символічному полі, також формують базис економічної, політичної та символічної могутності країни.

Поява останніми десятиріччями масиву публікацій, в яких образ геополітичного ре-

гіону, країни, міста розглядається як нематеріальний чинник соціально-політичного розвитку, дає підстави стверджувати, що ми спостерігаємо за процесом формування нового дослідницького напрямку. Теоретико-методологічний фундамент вивчення територіального образу, його місця та ролі у процесах націєтворення, державного будівництва та позиціонування країни на міжнародному рівні закладено у роботах В. Бочарова, М. Годельє, Д.–Ж. Дозона, О. Кармадонова, А. Ковачева, М. Лукера, В. Тернера, М. Гостера та ін. У працях Д. Барнса, Б. Дубіна, Д. Замятіна, Ю. Левади, О. Кисельова, Д. Колосова, та ін. містяться спроби розробити методологію вивчення просторової картини світу та її ролі у соціально-політичному житті суспільства. Технологіям конструювання образу держави у вербальному та візуальному комунікативному просторі присвячені публікації Г. Ванштейна, М. Епштейна В. Легойди, А. Лівена, В. Малкіна, М. Малья, Д. Місюрова, П. Родькіна, В. Шаповалова та ін. Змістовний перелік авторів, чії праці присвячені теорії та практиці територіального маркетингу (І. Бегг, І. ван дер Борг, І. Брамецца, С. Буряков, В. Гельман, Ф. Козін, В.–Х. Мюллер, Л. Мамлеєва, Н. Маншевтус, Д. Мартенс, Н. Моїсєєва, А. Панкрухін, В. Перція, Х. Смересон, П. Темпорал, О. Ширишев та ін) наочно демонструє, що у дослідженнях проблеми формування образу, території домінує прагматичний підхід, згідно якого територіальний символічний капітал (і похідні він нього позитивний імідж території та її успішний бренд) – це, перед усім, запорука матеріальних інвестицій у розвиток країни, регіону, міста.

Отже, визнання того, що територіальний образ може бути інструментом вирішення проблем внутрішньої та зовнішньої політики, висуває перед науковцями та практиками від політики необхідність всебічного вивчення процесів формування масових геосимволічних уявлень та виявлення їх закономірностей. По-перше, в Україні, яка на шляху дер-

жавного будівництва зіткнулася з геокультурними проявами кризи ідентичності, пошук шляхів щодо послаблення поляризації суспільства за регіональною ознакою актуалізує звернення до методів гармонізації внутрішнього геосимволічного простору, зокрема до технологій іміджблдингу та брендингу, в яких задіяний символічний капітал територіальних утворень. По-друге, символічний капітал регіону або окремого міста водночас є необхідним для формування цілісного образу держави, адже історичні, природні, культурні, соціально-економічні та інші складові образу території, її символічний капітал є найважливішими елементами формування духовного та ідеологічного стрижня усього суспільства.

Мета даної статті полягає у висвітленні політико-управлінського аспекту поняття „символічний капітал території”, аналізі технологій його зміцнення та визначенні, на цій основі, його державотворчого потенціалу.

Залишаючи поза межами статті етимологію поняття „символічний капітал”, звернемося до загальноприйнятої трактовки, яка належить П. Бурдьє: „Символічний капітал – це будь-який різновид власності, що сприймається соціальними агентами, категорії сприйняття яких є такими, що дозволяють впізнавати його, помічати його та наділяти його цінністю” [2, с.116]. Іншими словами, під символічним капіталом слід розуміти довіру, визнання значущості суб’єкту та його права займати важливе місце в системі соціальних ієрархій [3, с.230–234]. Звідси символічний капітал особи, соціальної групи, організації, політичного інституту, складає репутація, ім’я, зовнішні прояви, гідності, знаки високого соціального статусу тощо. Відповідно, ми пропонуємо розглядати символічний капітал території як основу, що дозволяє окремим регіонам та містам вступати у конкуренцію з іншими територіальними суб’єктами країни за право визначати стратегічні напрями державного розвитку та ціннісні, духовні, культурно-естетичні орієнтири всього суспільства.

Цілком зрозуміло, що значення регіону для розвитку держави в цілому, і, відповідно, його символічний капітал, визначаються низкою критеріїв: його роллю у соціально-економічному та культурному розвитку країни; його демографічним та кадровим потенціалом, його природними та екологічними ресурсами; його містом у історії становлення держави; його спроможністю виступати у якості самостійного суб’єкту міжнародних відносин; його внеском у підвищення авто-

ритету держави у міжнародному співтоваристві. Отже, роль регіону у житті країни визначається не тільки об’єктивними параметрами, його фізичним або юридичним статусом, але й його суб’єктивним сприйняттям, його символічним значенням у історії та сьогодення країни.

У сучасному світі слабкий символічний капітал, або взагалі його відсутність є вагомою нестачею для розвитку території. Такі поняття, як авторитет, репутація, визнання, популярність, що і є основою символічного капіталу регіону, розглядаються як його стратегічні надбання.

Широкий спектр технологій посилення символічного капіталу регіону пропонує територіальний маркетинг. Серед них ключове місце належить стратегії брендингу території як своєрідного унікального товару, що володіє конкретними рисами і потребує певного позиціонування і популяризації з метою отримання певних переваг. Приступаючи до вивчення проблем, пов’язаних з ом території, необхідно зазначити, що бренд не є штучним утворенням. Він не є втіленням фантазій креативного бюро або керівництва муніципалітету чи обласної державної адміністрації, а завжди формується на основі конкретного, вже існуючого, територіального образу та іміджу. При цьому, відправною точкою у даному ланцюгу перетворень виступає саме геосимволічний образ. Отже, ми пропонуємо розглядати бренд території як похідну від її іміджу; який, в свою чергу формується на основі регіонального образу. Дане припущення вимагає уточнення названих категорій.

Специфіка образу полягає у його суб’єктивній, ідеальній природі: *образ* не має самостійного буття поза відносинами до своєї матеріальної основи – об’єкту відбиття. Поряд з тим, він є самостійною субстанцією, яка здатна до самовідтворення. Виходячи з вищезазначеного, образ регіону можна трактувати як сукупність асоціацій, що виникають у людини при згадуванні його ім’я. Анталія, Крим, Карелія, Прованс, Техас, Тоскана – образ кожного з цих регіонів є унікальним та неповторним. Крім того, при дослідженні природи регіонального образу та визначенні його державотворчого потенціалу необхідно пам’ятати: місце регіону на геосимволічній карті країни зумовлюється не тільки його роллю в економічному та соціально-політичному житті країни, але й внеском у формування загального культурного образу держави та вагою символічного капіталу.

Виходячи з цього, процес формування регіонального образу ми пропонуємо розглядати у межах моделі, яка включає три рівні. На першому (локальному) рівні формується автообраз регіону. На другому (загальнодержавному) рівні регіони перетворюються на суб'єкти символічного домінування та використовують свій символічний ресурс у конкурентній боротьбі за право визначати державотворчі стратегії країни в цілому. Третій (міжнародний) рівень надає можливість регіону виступати на зовнішньому полі у якості самостійної символічної домінанти, залишаючись при цьому і у ролі об'єкту, що цілком підпорядкований стратегії позиціонування країни у світі.

У запропонованій нами схемі базовим та визначальним є нижчий (локальний) рівень, де головним суб'єктом формування регіонального образу виступає індивід. Механізм формування уявлень про свій „регіональний дім” базується на процесі ідентифікації людини через символічне знакове засвоєння навколишнього просторового середовища. При цьому масштаб території, яку людина намагається семантично структурувати може варіюватися від планетарного виміру до малого поселення сільського типу. У свою чергу, це позначається і на різних рівнях індивідуальної просторової ідентифікації: глобальному („громадянин світу”), цивілізаційному („європеець”), державному („громадянин України”), регіональному („кримчанин”, „галичанин”) та локальному („севастополець”, „львів'янин”).

Однак у цілому, не зважаючи на фактор глобалізації, який сприяє поширенню процесів уніфікації, сучасна людина все ще не спроможна вийти за межі звичної ієрархізованої системи координат. Просторове самосвідомлення індивіда завжди відбувається у контексті конкретизованих опозицій „свій – чужий”, „Схід – Захід”, „Південь – Північ”, „центр – периферія”, „малий – великий” тощо. При цьому людина завжди буде прагнути до локалізації свого просторового існування через зменшення територіальних масштабів ідентифікації. Не є винятком з даного правила й сучасна Україна, де локальна ідентичність, тобто прив'язка до місця проживання, до малої Батьківщини, характерна майже для половини громадян України, а рівень загальноукраїнської ідентичності зменшується із Заходу на Схід до Півдня. Однак, на відміну від більшості європейських країн, де наявність територіальних відмінностей спричинена передусім історичними, етнічними, релігійними та геополітичними чинни-

ками, в нашій країні впадає в очі їх чітко окреслена географічна локалізація. В наслідок такого, акумульованого у різних субкультурах, історичного досвіду територій, в українському суспільстві сформувалися та конкурують відмінні бачення державотворчої моделі. Таким чином, криза громадянської ідентичності, з одного боку, позначається на структурі геосимволічного простору України, але, водночас, притаманні йому хаотичність, фрагментарність, асиметричність, а також домінування локальних характеристик, створюють підґрунтя для безконтрольного і безвідповідального використання регіональних образів і міфів у якості матеріалу для політичних спекуляцій, що гальмує процеси становлення політичної нації в Україні.

З метою подолання деструктивних наслідків об'єктивно існуючої геокультурної специфіки різних регіонів України варто з'ясувати сутність і природу формування масових регіональних уявлень.

Регіон завжди виступає носієм певного образу у масовій свідомості своїх суб'єктів. Як складне та багатогранне явище образ регіону має подвійну природу. Поряд із стійкими традиційними елементами, що є універсальними, багатозначними в амплітуді подальших культурно-історичних інтерпретацій [4, с. 152-154], він містить нестійкі, периферійні за значущістю компоненти, які діахронно змінюються в залежності від ситуативного контексту. Так, історія знає немало прикладів переформатування символічного простору держави відповідно до пануючих політичних парадигм, прямим наслідком чого стає нове прочитання регіональних образів. Метаморфози у малих регіональних локалах здійснюються через механізми „культурних революцій”, в основу яких покладено переміщення відповідно до нового соціально-історичного контексту основних культурних архетипів, міфологем та символів, які набувають актуального ідеологічного звучання. Однак в цілому, не залежно від тимчасових відхилень, регіональний образ формується природним шляхом через поступове знакове структурування геокультурного символічного простору, через відокремлення „сильних” (сакральних) та „слабких” місць, через зонування, яке характеризується місцевим колоритом.

Отже, образ території формується перш за все на локальному внутрішньому рівні, а не внаслідок зовнішніх впливів. У контексті соціально-політичних перетворень, згідно з логікою нової ідеологічної ієрархії, образ регіону переформує свої змістовні та симво-

лічні складові відповідно до вимог часу. Водночас, загальносвітовою тенденцією стає зменшення субкультурної компоненти у процесі культурного укорінення суб'єктів. Іншими словами, внутрішні трансформаційні процеси, з одного боку, та входження у відкритий світовий медійний та символічний простір, з іншого, – стимулюють активізацію індиферентних до регіональної специфіки надетнічних культурних сегментів та символічних форм. Більше того, в умовах внутрідержавної та глобальної конкуренції рівнозначні за економічним і демографічним потенціалом регіони та міста ведуть свої символічні змагання за визнання на полі вражень, асоціацій, нюансів, інтонації, спогадів, що задаються образом території. При цьому, з огляду на предмет нашого дослідження, ще слід раз підкреслити, що образ території, як суб'єктивна категорія, не є результатом цілеспрямованої стратегії, він не може задаватися та контролюватися владою, а існує автономно від адміністративних структур управління.

Напроти, *імідж* є результатом свідомо спрямованих процесів просування образу території та його окремих сегментів, орієнтованих на різноманітні цільові групи. *Імідж* – це зовнішній образ, якій створюється суб'єктом з метою викликати очікувану реакцію у стороннього спостерігача. Як історично сформований образ регіону – суб'єкта економічних і соціально-політичних відносин в системі країни, імідж, зумовлений національними, соціальними, культурологічними та місцеутворювальними чинниками, що проявляються у супроводжувальних його комунікативний образ атрибутах. Отже, на відміну від образу, імідж регіону не формується спонтанно, а є об'єктом політикоуправлінського впливу. Не підлягає сумніву, що у переліку факторів, що визначають інвестиційну привабливість та конкурентноздатність регіону не останнє місце займає його внутрішній мікроклімат, зовнішні зв'язки та привабливий імідж.

Провідна роль у реалізації імідж-стратегії регіону належить , адже яскравий і стійкий *регіональний бренд*, заснований на розмаїтті вражень як від предметно-просторового середовища, так і від атмосфери, що виникає у надрах людських взаємовідносин, дозволяє швидко залучити інвестиції, створити нові робочі місця, сприяє динамічному розвитку регіону, підвищенню соціальної стабільності регіональних територіальних громад, реалізації міських і регіональних програм розвитку. Таким чином, успішний бренд регіону

позначається на якості його економічного, соціального та культурного життя.

Виходячи із розуміння бренду як комплексу інформаційних та емоційних уявлень, що виникають у людини з приводу якого-небудь товару, послуги або дії, бренд регіону це не просто абстрактний знак, слоган або обмежена у часі рекламна кампанія. Як комплекс думок, відчуттів та асоціацій, які виникають у кожного, хто бачить або чує назву регіону, купує товар, вироблений у цьому регіоні тощо, бренд території, передусім, є її духовним потенціалом, її інтелектуальною власністю. У сучасному глобалізованому світі території, формуючи власні бренди, конкурують за долю споживачів, туристів, інвестицій, авторитету та поваги.

Отже, як засіб економічної конкуренції та знаряддя боротьби за визнання територіальний бренд тісно пов'язує матеріальні та нематеріальні (зокрема, символічні) ресурси регіону. Це підтверджує методика вимірювання потенціалу територіальних/ міських брендів (автор Саймон Анхольт), згідно з яким на якість бренду території впливають шість основних критеріїв, а саме „міжнародне значення” (внесок регіону/міста у світовий прогрес), „місцерозташування” (краса та клімат місцевості), „потенціал” (економічні та освітні можливості регіону/міста, що можуть бути запропоновані його гостям, емігрантам та представникам бізнесу.), „ритм життя” (кількість привабливих занять та розваг, що можна знайти у цьому регіоні/місті), „умови” (наявність необхідних побутових умов та ступень розвиненості інфраструктури для проживання у регіоні/місті) та „люди” (загальна безпека та дружнє ставлення жителів регіону/міста до гостей та емігрантів).

Світовий досвід доводить, що факторами успіху-стратегії та водночас її складовими виступають допомога держави, оновлення інфраструктури; популяризація товарів місцевого виробництва; залучення фахівців, зв'язки з населенням та включення територіальних програм у PR-стратегію позиціонування образу держави на міжнародному рівні. Однак брендинг території не повинен підмінятися пропагандистською кампанією. Його потрібно сприймати як „філософію, що потребує орієнтації всієї системи влади та менеджменту на потреби цільових груп споживачів товарів та послуг території” [5].

Крім того, одним з важливих факторів успіху територіального брендингу є залучення населення до формування позитивного образу території. Якщо мешканці регіону або міста не підтримають змін, без яких брен-

динг-проект не можливий, то зміни і не відбудуться.

Як вже зазначалося, створення та просування бренду території повинно відбуватися у контексті глобальної PR-операції просування образу країни у світі. Визначальним на цьому шляху стає питання змістовно-структурного взаємозв'язку регіональної політики з політикою формування цілісного іміджу держави. З одного боку, регіональна самодостатність, яка виражена в економічній, соціальній, політичній, духовній та соціокультурній детермінантах є об'єктивним і закономірним підґрунтям для самостійної презентації регіону. Поряд з цим, регіональний аспект є обов'язковим при розробці загальнодержавної іміджевої стратегії. Адже вдалий територіальний бренд не тільки приносить прибутки та визнання корпораціям і громадським організаціям, але й сприяє розвитку національної індивідуальності. А позитивна своєрідність держави, в свою чергу, дозволяє залучати нових споживачів та інвесторів з інших країн. Таким чином, регіону потрібен грамотний брендинг для того, щоб витримати конкуренцію на внутрішньому та зовнішньому рівні. А застосування власне маркетингового підходу до управління, спрямованого на обмін, дозволяє підвищити ефективність використання регіональних матеріальних та символічних ресурсів і повернути додаткові [6, с.1].

Підсумовуючи вищезазначене, спробуємо сформулювати прикінцеві положення та рекомендації.

По-перше, у ситуації поглиблення поляризації суспільства за територіальною ознакою вимогою часу є формування державної регіональної іміджевої стратегії. Суб'єктами її реалізації повинні стати центральні органи державного управління; представницькі та виконавчі органи обласного (регіонального) рівня; органи місцевого самоврядування; партії, організації; громадсько-політичні рухи та організації, бізнес-структури, заклади культури та освіти тощо.

По-друге, регіональна іміджева стратегія може переформовувати, переробляти регіональний образ тільки за умови збереження та поважливого ставлення до регіональної істо-

рико-культурної пам'яті. Саме розуміння об'єктивно існуючої взаємозумовленості природного та соціодуховного начал є тим підґрунтям, що забезпечує безперервний зв'язок минулого та сучасного.

По-третє, зберігаючи стійки ознаки та риси власної специфіки у вигляді образів ідентичності (тобто суб'єктивних уявлень суспільства про себе, особливостях свої долі та „історичної місії”, які маркують його культурні риси тощо), регіональний імідж водночас повинен бути відкритим для входження зовнішніх культурних елементів. При цьому варто пам'ятати, що осмислення регіональних геосимволічних та культурних відмінностей не несе загрози процесу створення нового загальнонаціонального символічного поля. Навпроти, різнобарвність та багатобічність робить його поліфонічним, здатним до взаємопроникнення та взаємозбагачення, а відтак, більш стійким та життєздатним.

По-четверте, іміджева стратегія регіону та його брендинг не повинні зосереджуватися на вузькому колі місцевих символічних маркерів, а будуватися на всебічній взаємодії з іншими регіонами та державою в цілому за принципом змістовно-структурного взаємозв'язку регіональної політики з політикою формування цілісного іміджу держави. А це передбачає при розробці регіональних іміджевих стратегій врахування об'єктивних та суб'єктивних чинників: потенціалу кожного окремого регіону та його внесок у символічний капітал держави, його роль у забезпеченні конкурентоздатності нації та країни у світових символічних змаганнях.

На практиці це означає, що імідж та бренд регіону повинні будуватися на регіональному образі при врахуванні його символічного капіталу. Таким чином, зростає необхідність у вивченні процесу формування символічного капіталу регіону, визначенні критеріїв його оцінки та пошуку шляхів щодо конструктивного використання символічного капіталу регіонів та їх образів для посилення загальнонаціональної міцності держави та підвищення її рейтингу на міжнародній арені.

Seuil, 1994. – 248 p.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма; [пер. с англ.]. – М.: АСК, 2007. – 588 с.
2. Bourdieu P. Raisons pratiques. Sur la théorie de l'action / P. Bourdieu – Paris: Éditions du

3. Бурдьє П. Практический смысл / П. Бурдьє; [пер. с фр]. – СПб.: Алетей, М.: Ин-т экспериментальной социологии, 2001. – 562 с.
4. Флиер А.Я. Культурология для культурологов / А.Я. Флиер. – М.: Академ. проект, 2000. – 496 с.

5. Панкрухин А. Маркетинг територій: маркетинг регіона [Електронний ресурс] / А. Панкрухин. – Режим доступу: http://www.marketing.spb.ru/lib-special/regions/territory/3_3.htm
6. Буряков С.С. Брендінг як основа формування маркетингової ідентичності територіального розвитку [Електронний ресурс] / С.С. Буряков. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DeBu/2007-1/doc/2/11.pdf>.

УДК 159.9.070

Суська О.О.
МАУП

ПРАВО ЛЮДИНИ НА ІНФОРМАЦІЮ ЯК БАЗОВА ОЗНАКА КОМУНІКАТИВНИХ СТОСУНКІВ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Одним із найпоширеніших засобів масової комунікації на сьогодні є телекомунікаційні мережі. Ними переміщується інформація, значення якої для виробництва товарів та послуг у рамках світової економіки постійно зростає. Інформаційно інтенсивні індустрії сформували інфраструктуру індустріальних суспільств минулого століття; такі як банківська справа, страхування, обслуговування авіап перевезень, міжнаціональний бізнес, агентства новин – суттєво залежать від швидкого доступу до даних, їх обробки і передачі в будь-яку точку світу.

Ключові слова: засоби масової комунікації, телекомунікаційні мережі, інформаційна стратифікація.

Сусская О.А.

ПРАВО ЧЕЛОВЕКА НА ИНФОРМАЦИЮ КАК ОПРЕДЕЛЯЮЩИЙ ПРИЗНАК КОМУНІКАТИВНИХ ОТНОШЕНИЙ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ

Одними из наиболее распространенных сегодня средств массовой коммуникации являются телекоммуникационные сети. По ним перемещается информация, значение которой для производства товаров и услуг в рамках мировой экономики постоянно растет. Информационно интенсивные индустрии сформировали инфраструктуру индустриальных обществ прошлого столетия, такие как банковское дело, страхование, обслуживание авиалиний, межнациональный бизнес, агентства новостей – существенно зависят от быстрого доступа к данным, их обработки и трансляции в любую точку мира.

Ключевые слова: средства массовой информации, телекоммуникационные сети, информационная стратификация.

Susskaya O.

HUMAN RIGHTS ON INFORMATION AS DETERMINING SIGN OF COMMUNICATION RELATIONS IN INFORMATIVE SOCIETY

One of the most widespread facilities of mass communication for today are telecommunication networks. For information value of which for producing goods and services within the framework of world economy grows constantly moves them. Informatively intensive industries formed the infrastructure of industrial societies of the last century, such as banking, insurance, maintenance of airlines, foreign business, news agency, substantially depend on fast access to information, their treatment and transmission in any point of the world.

Key words: mass media, telecommunication network, informational stratification.

В інформаційну добу інформація має таку саму вагу, як політична, економічна та військова влада. Інформаційні потоки та їхні напрями в еру інформації стали вирішальними факторами світового порядку. Набуває ваги і особливого значення і правове забезпечення доступу людини до інформації, а також захищеності її в інформаційних мережах. Більшість розвинутих країн світу виділяють інформаційне право в окрему правову галузь, що повинна юридично осмислювати та обслуговувати існування новітніх технологій передавання та обміну інформацією. Навіть така супердержава, як США, розглядає глобалізацію в сфері інформації і комунікації як наріжний камінь своєї зовнішньої політики.

Сучасний процес глобалізації можна визначити як процес структурування інформаційних потоків, який містить у собі такі фактори, що оперують змістом масової свідомості у різних часових вимірах і послідовностях, взаємодіють та змінюють перемінні структури соціального буття для створення диференційованого, але взаємопов'язаного світу. Шляхи і потоки глобалізації можуть бути багатоспрямованими та багатовимірними; вони проходять скрізь вертикальні (індивідуальні, кланові, групові, державні, міжнародні рівні та горизонтальні (юриспруденція, економіка, політика, культура, освіта, організації людського життя).

Глобалізація – це також процес конвергенції систем власності і контролю. Диджиталізація інформації посилила можливості контролю мультимедійних послуг, які концентруються у все меншій кількості корпорацій, що не може не викликати занепокоєння у світі. Міжнародні інформаційні потоки, які перетинають нашу планету, незбалансовані: найбільший обсяг інформації рухається між країнами Півночі, менший – між країнами Півночі і Півдня, і зовсім малий – між країнами Півдня. Центральним для цих про-

цесів став бурхливий розвиток комунікаційних технологій та глобальні трансформації медіа-систем. Транснаціональні корпорації як інститути, що відповідальні за передачу інформації, стали глобальними за розмахом і потенціями їхньої діяльності.

Соціологи говорять про взаємний вплив глобалізації, в процесі якої все більше влади передається великим соціальним системам і інститутам, але одночасно росте і влада транснаціональних співтовариств. До цього часу ще не існує дійсно широкої політичної громадськості і вона навряд чи виникне, якщо не знайдуть спеціальних форм її організації. На думку Ю.Габермаса [1], для існування світової громадськості потрібні три умови:

- швидкі і технічно „просунуті” мас-медіа глобального масштабу;
- виникнення багатьох локальних, а також транснаціональної публічностей з колом учасників в окремих регіонах;
- власна конфігурація громадянських, державних і інтернаціональних структур, які необхідні для створення міжнародної громадськості.

Сьогодні глобальні засоби масової інформації служать, у кращому випадку, для виробництва, розподілу і споживання економічної і технічної інформації. Від громадянських структур глобальної політичної діяльності ми ще далекі.

Найбільш важливу роль у глобальних масово-комунікаційних процесах відіграють розвинені країни. Вони поширюють свої ідеологічні, культурні цінності на інші країни. Це створює певну небезпеку поглинання інших культур, зокрема і культури України. Держава повинна захистити інформаційний простір України, створити належні законодавчі й економічні умови для створення й виробництва національного інформаційного продукту. Перші кроки в цьому напрямі були здійснені ще на початку 90-х, коли розро-

блялись та впроваджувались такі закони, як: Закон України „Про інформацію”, Закон України „Про пресу і друковані засоби масової інформації”, Закон України „Про телебачення і радіомовлення” та ін. В них знайшла своє відбиття як регламентація виробництва національного інформаційного продукту, так і інституціональних та організаційних умов його відтворення і тиражування. Підкреслимо, що цей продукт повинен бути високоякісним і конкурентоспроможним, базуватись на національних цінностях, містити у собі моделі традиційної української культури і моралі, які б регенерували в українському народі почуття гідності, історичної відповідальності, здатності до розбудови своєї держави на демократичних засадах і побудови громадянського суспільства в Україні. Саме вкорінення таких преференційних моделей у масову свідомість української аудиторії національними ЗМК становить одну з найсуттєвіших гарантій інформаційної безпеки нашого суспільства.

Зараз висувається теза про те, що в умовах інформаційного суспільства гине держава-нація. Тим часом *розвиток інформатизації відбувається в рамках насамперед національних*. Навіть якщо інформаційне суспільство має транснаціональні елементи, воно має насамперед національний зміст. Але воно переходить національні кордони в діях фінансових корпоративних еліт. Приклади найбільш успішного розвитку інформаційного суспільства виявляються в рамках держав-націй: Фінляндії, Швеції, інших скандинавських країн, кожна з яких має добре збалансовану систему ЗМК і досить успішно зберігає свою самобутність. Що ж стосується транснаціональних мереж, то вони дозволяють поєднуватися представникам різних структур. Скажімо, розвиток інформаційної еліти дозволяє їй представникам спілкуватися між собою в Сполучених Штатах, у Росії, у Японії. Розвиваються і зміцнюються транснаціональні інформаційні корпорації. Тут відбувається дуже складний міжнаціональний, міжнародний рух у багатьох напрямках, але в національних рамках. Глобалізація не знімає проблему розвитку національних держав, і тут знову ж ЗМК відіграють надзвичайно важливу роль.

Специфіка проблеми інформаційної стратифікації в Україні полягає в тому, що в Україні, порівняно з економічно розвиненими країнами, маються досить специфічні особливості користування Інтернетом. По-перше, доступ у Мережу відкритий тільки для індивідів, що відповідають ряду критері-

їв (наявність достатніх матеріальних засобів чи робота на організацію, що має доступ у Мережу; проживання в досить великому місті, що знаходиться у визначеному географічному ареалі). По-друге, наявність у ряді регіонів провайдерів доступу до Мережі, що володіють монополічним правом на надання даної послуги. По-третє, високим рівнем вартості послуг в умовах низької купівельної спроможності населення.

Одним із найбільш парадоксальних наслідків подібного стану з розвитком Інтернету в Україні є чітко виражена тенденція більш високих темпів формування віртуального суспільства в порівнянні з розвиненими країнами, у яких Інтернет є загальнодоступним. Спостерігається і різкий ріст домашніх веб-сторінок членів мережних ком'юніті. Пояснюється це тим, що користування Мережею спричиняє підвищення соціального статусу індивіда в українському суспільстві, а вказування своєї Інтернет адреси стає одним з обов'язкових елементів іміджу сучасної людини.

При розгляді причин і факторів, що сприяють інформаційній стратифікації, необхідно також враховувати ментальність вищих українських чиновників. По-перше, керівникам високого рангу всю необхідну інформацію готують підлеглі у вигляді довідок і, відповідно, в них немає необхідності самостійно шукати інформацію у Всесвітній комп'ютерній мережі. По-друге, серед вимог інформаційної безпеки, якими керуються органи влади і управління, є положення про те, що до Інтернету не повинні підключатися комп'ютерні мережі, у яких циркулює інформація з грифом „Для службового користування”, не говорячи вже про секретну інформацію.

Таким чином, високопоставлені співробітники адміністрацій різного рівня практично не користуються Інтернетом на робочих місцях. Це веде до того, що бюрократична еліта одержує інформацію про можливості Всесвітньої мережі з популярних газетних і журнальних видань, що явно недостатньо для прийняття стратегічних рішень про розвиток телекомунікацій на рівні регіонів і країни в цілому. Подібний підхід сприяє поглибленню проблеми інформаційної стратифікації в країні.

Більш уважне ставлення держави до побудови інформаційного суспільства могло б зробити свій внесок у подолання наслідків економічної кризи, яку переживає Україна. Так, у теперішній соціально-економічній ситуації, що склалася за останні роки, великі

наукові колективи залишилися без роботи. Однак організувати дистанційну роботу вільним для цього фахівцям досить складно з наступних причин. Перша – відносно висока вартість комп'ютерної техніки. Друга – недостатність навичок використання сучасної комп'ютерної техніки і телекомунікаційного устаткування. Третя – висока вартість підключення до Мережі. Четверта – відсутність комп'ютерної техніки вдома. І, нарешті, п'ята – слабе знання англійської мови.

Іншою проблемою, що сприяє інформаційній стратифікації, є проблема доступу до Мережі в малонаселених і географічно віддалених від регіональних центрів населених пунктах. Оптимальним варіантом для створення каналу зворотного зв'язку є супутникові системи, оскільки зона їхнього покриття безупинна, що дозволяє обслуговувати жителів сільських і малонаселених районів. До того ж не потрібно будувати спеціальну інфраструктуру, економічно не вигідну в районах з малою щільністю населення.

На думку генерального директора і головного виконавчого адміністратора Міжнародної організації по супутниковому зв'язку Конні Калмана, настає час, коли супутники стають основою Інтернету. Користувачам, що працюють в офісах чи вдома, потрібний асиметричний трафік – великі обсяги інформації надходять до них, і набагато менше йде в протилежному напрямку.

Даний варіант прийнятний для України, і саме цим шляхом очікується розвиток систем доступу до Інтернету в районах, географічно віддалених від індустріальних центрів і магістральних широкосмугових каналів зв'язку. Чисто з технічної точки зору, подібний доступ можливий уже сьогодні, однак все впирається в платоспроможний попит сільського населення.

Крім проблеми доступу до Інтернету, в Україні існує і проблема підготовки кадрів для інтернет-економіки. На жаль, у жодному взр сьогодні не готують фахівців-управлінців у сфері інтернет-технологій. Навчальні плани не встигають за досягненнями науково-технічного прогресу. Однак, як відомо, „святе місце порожнім не буває”, і от вже фахівці-самоучки навчають будь-якого хоча б трохи грамотного випускника основам програмування для Інтернету. Навчають, зрозуміло, „тіньовим” чином, без дипломів, але, проте, дають знання, з якими можна влаштуватися на Заході.

Генеральний секретар ООН Кофі Аннан у ході прес-конференції, присвяченої „Сам-

міту тисячоріччя” 5-го вересня 2001 року, відповідаючи на питання про роль ООН у подоланні „цифрового розриву” відзначив, що його „Доповідь тисячоріччя” містить конкретні пропозиції про те, як поліпшити доступ до інформаційних технологій. Серед них він назвав створення при ООН „Служби інформаційних технологій” — добровольчого корпусу, що буде спрямовувати молодих людей у країни, що розвиваються, щоб поділитися знаннями в сфері інформаційних технологій.

Крім того, за словами Аннана, ООН закликає уряди і неурядові організації підтримати передачу знань про інформаційні технології, що, на його думку, може допомогти країнам, що розвиваються, швидко проходити етапи їхнього освоєння [2].

Той факт, що питання інформаційної стратифікації розглядається на настільки високому рівні, як Організація Об'єднаних Націй, свідчить про актуальність цієї проблеми для розвитку цивілізації. Разом з тим, наведений факт підкреслює, що рішення про шляхи подолання „цифрового розриву” не може бути знайдене в рамках однієї з країн, і тільки колективними зусиллями можна домогтися рівних можливостей для використання інформаційних ресурсів в економічних цілях.

Одночасно можна сподіватися на те, що з ростом використання Інтернету в різних країнах буде і збільшуватися кількість ресурсів на національних мовах, а відносна кількість ресурсів англійською мовою буде зменшуватися. Для рішення проблеми лінгвістичного перекладу будуть використовуватися відповідні комп'ютерні програми, що також буде сприяти зменшенню гостроти інформаційної стратифікації.

Не менш важливою проблемою є і запобігання інформаційній стратифікації всередині самої Мережі. Погрози такого роду можуть виходити з боку державних структур, що, воюючи з проявами кіберзлочинності і вводячи ідентифікацію користувачів, можуть одержати можливість обмеження доступу іноземців до національних інформаційних ресурсів.

Якщо заглянути в майбутнє, то після становлення інформаційного суспільства інформаційна стратифікація, як видно, буде визначатися вже не стільки соціальними ознаками, скільки співвідношенням у психіці суб'єктів соціальних відносин і політикою державних чи міждержавних структур. На жаль, сьогодні практично неможливо прогнозувати конкретні тимчасові рамки, коли

цей перехід відбудеться. У всякому разі, можна сподіватися, що в третьому тисячолітті ця проблема буде вирішена, і гострота інформаційної стратифікації буде знята, хоча не виключена і поява в ході еволюції інформаційного суспільства нових аспектів інформаційної нерівності громадян.

Імовірно, що соціокультурна та цивілізаційна глобалізація сьогодні дійсно гомогенізує і „розчиняє” у собі тільки слабкі локальності, — локальності структурно та функціонально неповні, локальності інформаційно „анемічні” (в Україні до цього часу, скажімо, немає власне української відеоіндустрії). Натомість глобалізація все-таки активізує сильні локальності, стимулює, а не притлумлює їх внутрішню творчу сферу. Останнім часом чимраз більшої популярності набирає поняття „Global village” Вживаючи цього терміну, ми водночас говоримо про інформаційне суспільство і зосереджуємо свою увагу на стрімкому розвитку сучасних комунікаційних технологій [3].

Завдяки цим технологіям наша колосальна планета швидко стає отим невеличким селом, мешканці якого пов’язані всесвітньою павутиною Інтернету і ходять один до одного в гості, роблять покупки, відвідують наукові семінари, не полишаючи власної домівки. Саме на ролі мас-медіа у процесах глобалізації ми б хотіли зосередити увагу.

Говорячи про вплив медіа на світову політику, варто визначити аспекти цього впливу.

- по-перше, держава, точніше її політичні інститути, поступово втрачають контроль над змістом інформаційних повідомлень;
- по-друге, медіа отримують чимраз більше можливостей впливати на громадську думку, мобілізувати її, висвітлюючи глобальні конфлікти у той чи інший спосіб;
- по-третє, розвиток новітніх комунікаційних технологій і реальні диспропорції між розвиненими та бідними країнами ставлять до ЗМК нові вимоги, на які ті не завше реагують адекватно. Усі згадані аспекти є важливими орієнтирами як для політиків, так і для мас-медіа.

Розвиток нових інформаційних технологій, створення комунікаційних мереж у переважній більшості випадків трактують як позитив, як нову технологічну революцію, котра приведе людство до нового щасливого тисячоліття.

Поруч із цією магістральною тенденцією спостерігаються й інші. Сьогодні місцеві ЗМК часто послуговуються тими ж прийомами, які уможливили успіх світових медіа-

концернів – нейтралізація чи ізоляція конкурента, посилена увага до сенсаційних матеріалів, їх ефектне зовнішнє оформлення. Крім того, багато локальних ЗМК мають у своєму розпорядженні таке ж технічне обладнання, як і світові медіа-концерни, що посилює конкурентоздатність регіональних засобів масової комунікації.

Можна прогнозувати, що у найближчі десятиліття стрімко розвиватимуться локальні агентства новин, які транслюватимуться національними мовами і задовольнятимуть місцеві потреби тієї чи іншої країни в інформації із решти світу. Що ж стосується транскордонних світових інформантств, то перед ними, крім традиційних бізнесових інтересів і боротьби із конкурентами, постають серйозні виклики. Кореспонденти цих світових агентств у переважній більшості недостатньо або взагалі не обізнані з іншими, не західними культурами. Вони часто змушені повідомляти про величезні країни, не знаючи їхньої етнокультури чи політичних особливостей. Як наслідок, західна громадськість часто не отримує комплексного та об’єктивного уявлення про той чи інший регіон. Із фінансових міркувань світові інформантства нерідко вдаються до послуг позаштатних кореспондентів чи вільних журналістів, які за браком надійних джерел чи моральних стандартів продукують або відверту нісенітницю, або „сірятинку”. Політики можуть і повинні впливати на майбутній розвиток медіа, їм слід бути більш відкритими для нових тенденцій. Приміром, у країнах ЄС майже кожна дитина вже у школі знайомиться з комп’ютером та Інтернетом, щоби в майбутньому вміти критично і вибірково ставитися до величезної кількості інформації. У майбутньому медіа створюватимуть щораз більше можливостей для участі громадськості у політиці. Попри те, що процес цей є поступовим і тривалим, міжнародна політика стає чимраз відкритішою і змушена (з огляду на зростаючий вплив Церкви) брати до уваги і морально-етичні аспекти.

З іншого боку, багато політиків побоюються, що втрата громадськістю інтересу до простих політичних подій приведе до того, що люди реагуватимуть лише на сенсаційні повідомлення.

Дійсно, незаперечним є те, що населення більшості країн присвячує значну увагу міжнародним подіям лише тоді, коли розвиток цих подій загрожує національним інтересам їх держави.

Аспектом, який нерідко залишається поза увагою, є здатність медіа у кризові моме-

нти швидко і докладно інформувати публіку про суть і можливий розвиток конфлікту. У такі моменти інформаційний потік може містити як ретельно перевірену, зважену, так і безвідповідальну, несерйозну інформацію. У суспільстві, яке звикло отримувати величезну кількість інформації, люди навчилися її оцінювати. Щось вони вважають важливим, а щось – не вартим уваги. Неякісна чи помилкова інформація одразу викликає справедливу критику і веде до усвідомлення того, що епоха таємної дипломатії минула, що світ завдяки новітнім комунікаційним технологіям стає щораз меншим – „всесвітнім селом”, про яке згадує Е.Тофлер [4].

За даними соціологів ЗМК, можуть мати й руйнівну дію. Проте вони можуть та повинні, взявши на себе відповідальність, стати надійними партнерами урядовців у політичних дебатах про майбутнє світу. Тому питання правового регулювання роботи масмедіа є актуальним для будь-якої країни.

Сучасне суспільство знаходиться в даний період часу на порозі так званої **інформаційної ери**, яка тісно пов'язана з телекомунікаційними технологіями. Це також ера, коли міжнародні комунікації й потоки інформації розглядаються не тільки в контексті обладнання (програмного забезпечення), але й у соціальних аспектах. Виникла потреба у вивченні феномену інформаційного потоку в контексті індивідуальної, національної, міжнародної та глобальної взаємодії.

Одним із найпоширеніших засобів масової комунікації на сьогодні є телекомунікаційні мережі. По ним переміщується інформація, значення якої для виробництва товарів і послуг у рамках світової економіки постійно зростає. Вони є електронними еквівалентами автомобільних і залізничних доріг, що сформували інфраструктуру індустріальних суспільств минулого століття. Інформаційно інтенсивні індустрії, такі як банківська справа, страхування, обслуговування авіаліній, міжнародний бізнес, агентства новин, суттєво залежать від швидкого доступу до даних, їх обробки і передачі в будь-яку точку світу. Для передачі важливої інформації управлінської інформації виробничим і торговим фірмам, що розташовані в межах однієї країни, необхідні надійні лінії передачі даних між своїми підрозділами. Уряди також покладаються на отриману за допомогою супутників чи через кабельну систему військово, дипломатичну, науково-технічну інформацію, яка необхідна для прийняття рішень. Такий вид міжнародної комунікації, чи „міжнародний потік даних”, став можли-

вим завдяки розвитку комп'ютерних комунікаційних систем, що пов'язують складні комп'ютери однієї країни з відповідними комп'ютерами інших країн, а через них – із віддаленими терміналами. Забезпечення швидкої й економічно вигідної обробки, зберігання, передачі даних є основною причиною виникнення інтенсивного міжнародного потоку інформації. Міжнародний потік інформації визначають як „рух повідомлень” через національні кордони, а також серед двох і більше національних і культурних систем. У засоби передачі міжнародного потоку інформації включають безліч складових: радіо й телебачення, газети, журнали, книги, фільми, маркетинг, реклама і таке інше.

Особливого значення тут набуває процес розподілу інформації, оскільки контроль за цим процесом є найважливішим показником розподілу влади в комунікаційній системі як між декількома державами, так і в глобальних масштабах.

Між формуванням повідомлень і їх розподілом та поширенням стоять засоби поширення – комунікативна технологія, яка складається з двох компонентів: обладнання (супутники, передатчики, приймачі й інші) і ноу-хау – знання про те, як використовувати це обладнання. Ці компоненти є надзвичайно важливими, тому що абсолютна суверенність у формуванні й поширенні повідомлень забезпечуються лише в тому випадку, якщо нація контролює як технічні засоби, так і необхідні для її ефективного використання професійних навичок і знань.

Останнім часом більшість держав звертають увагу на поширення міжнародної мережі комп'ютерів, яка уможливує зберігання, передачу й обробку величезних масивів інформації, яка носить різноманітний характер – даних про особисте життя громадян до стану фінансів й науково-технічної інформації.

Комп'ютеризоване забезпечення фінансовою і комерційною інформацією стає для багатьох галузей головним джерелом прибутку. На світовому ринку комунікаційного й комп'ютерного обладнання, програмного забезпечення безперечними лідерами є американські виробники. Більшість країн у світі не володіють технологіями, що необхідні для побудови власних комп'ютерних систем. Для цих країн важливим є наскільки збігається з їхніми інтересами підключення до міжнародної мережі даних, в якій вони будуть відігравати роль клієнтів.

Власне міжнародний потік даних можна визначати і як передачу масивів інформації,

що закодовані у цифровому вигляді, для обробки й передачі через національні кордони. Технологічний процес їх передачі повинен включати три компонента: передачу, зберігання й обробку. Традиційні телефонні й телеграфні технології забезпечують передачу, але не зберігання та обробку. Зберігання даних відкриває зручний доступ до великих баз даних, а їх обробка дозволяє маніпулювати даними, сортуючи їх в різному порядку.

Головними дійовими особами потоку даних через національні кордони є держави, міжурядові й неурядові організації, такі як приватні комунікаційні бюро послуг по обробці даних, міжнаціональні об'єднання та транснаціональні корпорації.

Залежно від своїх інтересів вони можуть розширювати чи обмежувати потік інформації, використовувати різні методи і стратегії досягнення своїх цілей. Але саме конфлікт інтересів різних сторін у цій області створюють перешкоди для прийняття всезагальної домовленості, яка б регулювала транскордонний потік даних.

ЛІТЕРАТУРА

1. Габермас, Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас. – Львів, 2000. – 318с.
2. Отвечая на вызовы в меняющемся мире: ежегодный доклад о работе Организации Генерального секретаря ООН Кофи А.Аннана. – Нью-Йорк, изд-ние ООН, 2006. – 134 с.
3. Суська, О.О. Інформаційне поле особистості. Формування інформаційного вибору аудиторії в умовах сучасного соціокультурного середовища: Монографія / О.О.Суська. – К.: ДАКККіМ, 2003. – 188с.
4. Тофлер, Е. Третя хвиля / Е. Тофлер. – К.: Всесвіт, 2000. – 453 с.

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ВІЛ-ІНФІКОВАНИХ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена дослідженню питання про дотримання прав хворих на ВІЛ/СНІД в Україні. Визначено основні законодавчі акти, в яких закріплені права та свободи людей, що живуть з ВІЛ (ЛЖВ.) Проаналізовано основні сфери людського життя, в яких порушуються права ВІЛ-інфікованих, до них належать – сфера охорони здоров'я та надання медичних послуг, сфера трудових відносин та чисельні випадки дискримінації та стигматизації ВІЛ-інфікованих. В результаті проведеного дослідження були висловлені рекомендації щодо покращення законодавчої ситуації відносно хворих, що мають позитивний ВІЛ-статус в Україні.

Ключові слова: ВІЛ-інфекція, люди, що живуть з ВІЛ, дискримінація, стигматизація, права ВІЛ-інфікованих.

Дацкова Л.С.

СОБЛЮДЕНИЕ ПРАВ ВИЧ-ИНФИЦИРОВАННЫХ В УКРАИНЕ

Статья посвящена исследованию вопроса соблюдения прав ВИЧ инфицированных в Украине. Определены основные законодательные акты, в которых закреплены права и свободы людей, живущих с ВИЧ. Проанализировано сферы общественной жизни, где происходят нарушения прав больных, имеющих положительный ВИЧ-статус, а именно - сфера здравоохранения и медицинских услуг, сфера трудовых отношений и многочисленные случаи дискриминации и стигматизации ВИЧ-инфицированных. В результате проведенного исследования были высказаны основные рекомендации относительно улучшения законодательной ситуации касательно ВИЧ-инфицированных в Украине.

Ключевые слова: ВИЧ-инфекция, люди, живущие с ВИЧ, дискриминация, стигматизация, права ВИЧ-инфицированных.

Datskova L.

HIV-INFECTED PEOPLE RIGHTS RESPECTING IN UKRAINE

This article is devoted to investigation of the question of the respecting of the rights of the HIV patients in Ukraine. Were identified the main legislative acts that contain the rights and freedoms of the people who live with HIV/AIDS. Were analyzed the main areas of the public life where were the most amount of the violation of the rights of the HIV/AIDS patients, which include – the healthcare sphere and medical services, labor relations and numerous cases of discrimination and stigmatization of HIV-infected people. Were made main recommendations for improve the present situation in relation to the HIV patients.

Key words: HIV infection, people who live with AIDS, discrimination, stigmatization, rights of HIV – infected people

Згідно з критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я, поширення захворювання, зумовленого вірусом імунодефіциту людини (ВІЛ), в Україні набуло характеру епідемії. Це створює загрозу особистій, громадській та державній безпеці, спричиняє важкі соціально-економічні та демографічні наслідки, що зумовлює необхідність вжиття спеціальних заходів щодо захисту прав і законних інтересів громадян та суспільства.

Боротьба із зазначеним захворюванням є одним з пріоритетних завдань держави в галузі охорони здоров'я населення та забезпечення сталого розвитку країни.

В Україні люди, які живуть із ВІЛ/СНІДом, порівняно з деякими іншими країнами СНД, мають досить широкий правовий арсенал для свого захисту. Наша держава однією з перших на пострадянському просторі відгукнулася на ідеї світової спільноти щодо удосконалення нормативно-правової бази, ратифікувала основні чинні міжнародні конвенції, вступила до Ради Європи тощо. Це значно полегшує правозахисникам та їх клієнтам поновлення прав у будь-якій інстанції, зокрема через Європейський суд. Посилання на основні правові міжнародні документи створюють корисні прецеденти, які потім стають звичними в юридичній практиці і змінюють систему поглядів представників влади на громадянина як суб'єкта права.

Люди, які живуть із ВІЛ/СНІДом, мають таке ж право на охорону здоров'я, зокрема, на медичне лікування, як і інші люди. Проте держави, зазвичай гарантують їм додаткові права, створюють низку спеціалізованих медичних закладів.

На сьогодні в Україні діє близько 20 законодавчих актів, які регулюють суспільні відносини у сфері боротьби з небезпечним захворюванням. Основний — закон про запобігання поширенню СНІДу, прийнятий ще 1992 року і доповнений низкою змін у 1999-му та 2001 р., що й гарантує рівні права ВІЛ-інфікованим та здоровим громадянам. Серед них — право на лікування, освіту, оскарження в суді фактів дискримінації. Існує й Національна концепція запобігання розвитку епідемії, розрахована до 2011 року і підкріплена Державною програмою на 2009-2013 р.

З-поміж інших нормативно-правових актів, важливих для правозахисту людей, які живуть із ВІЛ/СНІДом, і представників уразливих до ВІЛ груп слід згадати:

Закон України „Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунодефі-

циту (СНІД) та соціальний захист населення” від 12.12.1991 року;

Закон України „Про охорону дитинства” від 26.04.2001 року;

Закон України „Про соціальні послуги” від 16.07.2003 року;

Закон України „Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” від 21.06.2001 року;

Основи законодавства України про охорону здоров'я;

Закон України „Про державну допомогу сім'ям з дітьми” від 22.02.2001 року Наказ МОЗ України „Про вдосконалення організації медичної допомоги хворим;

на ВІЛ-інфекцію/СНІД” від 25.05.2004 року, №120;

Наказ МОЗ України „Про затвердження методичних рекомендацій „Організація медичної допомоги та догляду за ВІЛ-інфікованими дітьми у дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладах” від 29.11.2002 року, №448; Закон України „Про затвердження Загальнодержавної програми забезпечення профілактики ВІЛ-інфекції, лікування, догляду та підтримки ВІЛ-інфікованих і хворих на СНІД на 2009-2013 роки”.

У рамках системи охорони здоров'я України функціонують 35 регіональних центрів СНІДу, що надають профілактичні, діагностичні, медичні та консультативні послуги, координацію яких здійснює Український центр з профілактики та боротьби зі СНІДом Міністерства охорони здоров'я. На районному рівні аналогічні послуги надають районні лікарні, зокрема відділення інфекційних захворювань і консультативні поліклініки. Завдяки впровадженню в Україні програми Глобального фонду по боротьбі із СНІДом, туберкульозом і малярією 5730 осіб отримують життєво важливу антиретровірусну терапію; 8487 ВІЛ-позитивних вагітних жінок (починаючи з 2004 року) отримали таку терапію для профілактики передачі ВІЛ від матері дитині до та під час пологів; 436 осіб з опією залежністю одержують замісну підтримувальну терапію (перші програми замісної терапії почали діяти у 2005 р.) [1, 90]. Проте проблема отримання належних і якісних медичних послуг залишається актуальною з огляду на загальний незадовільний стан державної системи охорони здоров'я.

Права людини є складовою як відданості, так і прагматизму. Дотримання прав людей, які живуть із ВІЛ/СНІДом, а також представників уразливих до ВІЛ груп повинно стати одним із пріоритетів політики протидії епі-

демії ВІЛ/СНІДу в Україні. Адже на нинішньому етапі:

- найуразливіші до ВІЛ групи отримують обмаль уваги на національному рівні;
- ефективні програми профілактики ВІЛ, лікування та підтримки ВІЛ-позитивних людей перебувають під постійною загрозою зриву;
- захист прав людини розглядається як захист громадського здоров'я;
- ВІЛ/СНІД є надзвичайно складним викликом суспільству, потребує належного реагування;
- підхід до епідемії ВІЛ/СНІДу з позицій прав людини підтвердив свою ефективність у багатьох країнах;
- всупереч численним обіцянкам і проголошеним намірам протидії епідемії ВІЛ/СНІДу на практиці бракує реальних дій, що ґрунтуються на повазі до прав людей. Від редакційної колегії хочу ще раз подякувати авторам книги та всім людям, які підтримують справу протидії ВІЛ-епідемії.

Саме практична реалізація прав людини є шляхом до подолання цієї загрози світового масштабу.

Епідеміологічна ситуація в Україні є надзвичайно загрозливою: наша країна посідає перше місце в Європі та третє в Євразії (після Камбоджі та Таїланду) щодо відносної кількості ВІЛ-інфікованого населення [1, 21]. Цей показник віддзеркалює реальний стан прав людини в нашій державі, адже:

- дискримінація і стигматизація людей, які живуть з ВІЛ, та вразливих до ВІЛ груп вважаються ключовими перешкодами на шляху ефективної профілактики ВІЛ, лікування та підтримки людей із ВІЛ/СНІДом;
- дискримінація і стигматизація ВІЛ-позитивних людей часто обумовлені їх належністю до певної соціальної групи: ув'язнені, споживачі ін'єкційних наркотиків, працівники комерційного сексу, представники нетрадиційної сексуальної орієнтації;
- захист прав ВІЛ-позитивних людей і представників вразливих до ВІЛ груп є важливим не лише для цих людей, а сприятливо позначається на громадському здоров'ї в цілому;
- підтримуюча правова та соціальна політика є суттєвим компонентом відповіді на виклик ВІЛ/СНІДу.

На заваді зусиллям з контролю за ВІЛ/СНІДом часто стають порушення прав людини. 75% ВІЛ-позитивних осіб у країні не знають про те, що вони інфіковані, а більшість населення має обмежені знання про

ВІЛ і те, як захиститися від інфікування [1, с. 22]. Через низьку поінформованість громадськості багато людей відчувають страх і мають хибні уявлення стосовно ВІЛ/СНІДу. Негативна пропаганда упродовж 1980-х і початку 1990-х років міцно закріпилася в уяві людей і досі великою мірою впливає на ставлення до тих, хто зараз живе з хворобою. Усі ці чинники долучалися до створення атмосфери, в якій дискримінують людей, які живуть із ВІЛ/СНІДом.

Стигма і дискримінація негативно впливають на якість життя людей з ВІЛ (соціальна захищеність, задовільне фізичне самопочуття, задоволення духовних потреб, задоволення потреб у спілкуванні, психічне благополуччя та реалізація і саморозвиток особистості). Отже, протидія стигмі та дискримінації, порушенню прав ВІЛ-позитивних та уразливих до ВІЛ людей має спиратися не тільки на виявлення та усунення причин їх виникнення, але й на протидію тому, що негативно впливає на складові якості життя.

До порушення особливих прав ЛЖВ та вразливих до ВІЛ груп приводить, зокрема, брак поінформованості серед посадових осіб та пересічних громадян, недосконалість законодавства, бідність, екологічні негаразди, негативна громадська думка, політична нестабільність, правовий нігілізм тощо, тобто безліч чинників та їх комбінацій, які іноді навіть важко встановити.

Відмова у лікуванні чи медичному обслуговуванні — одне з найпоширеніших порушень прав ВІЛ-інфікованих людей. Основні проблеми у доступі до медичних послуг, з якими можуть стикатися люди, які живуть з ВІЛ, полягають у такому:

- фізична доступність – у першу чергу, встановлення законодавством вікових обмежень на самостійний доступ до медичної допомоги та послуг, зокрема, тестування на ВІЛ;
- забезпечення добровільності консультування і тестування на ВІЛ-інфекцію – право на вільне прийняття рішень можливе за відсутності пороків волі і пов'язане з відсутністю психологічних обтяжень;
- повнота, точність, об'єктивність і вірогідність інформації – відносяться законодавством до основних принципів інформаційних відносин [2];
- „економічна” доступність – у деяких медичних установах зберігається практика оплати медичних послуг пацієнтами у вигляді збирання пожертв (благодійних внесків). Ця обставина може стати непереборною

у доступі до відповідної медичної допомоги та послуг;

– дискримінація – надання переваг чи обмеження у правах за певною ознакою (стать, хвороба, колір шкіри, етнічне походження, місце проживання тощо). Доведення факту дискримінації пов’язане з виявленням переваг чи обмежень у правах (юридичних чи фактичних) в окремих осіб, які належать до певної групи. Право не бути дискримінованим є фундаментальним правом людини. Однак слід мати на увазі, що держава вправі законодавчо обмежувати деякі права людини;

– стигматизація – заходи (соціальна ізоляція), дії (помітки, „таврування”, створення зловісного образу тощо), що призводять до виділення за певними ознаками певної групи людей чи окремих осіб, що може мати наслідком дискримінацію. Проблема існування стигматизації стосується більше професійної етики та недостатньої інформованості населення, ніж законодавства [1, с.19].

Основними бар’єрами фізичної доступності медичної допомоги можна назвати місце звернення за медичною допомогою і вік, з якого особа може самостійно звернутися по медичну допомогу. На практиці досить часто виникають ситуації, коли лікувальні заклади відмовляються надавати медичну допомогу особам, які не зареєстровані на територіальній дільниці, до якої цей заклад належить [3, с.16]. Так, відповідно до п. 11 Примірного положення про дитячу міську поліклініку (поліклінічне відділення), затвердженого наказом МОЗ „Про удосконалення амбулаторно-поліклінічної допомоги дітям в Україні” від 29.11.2002 р. № 434, дитяча поліклінічна (поліклінічне відділення лікарні, в т. ч. дитячої) є лікувально-профілактичним закладом, що в районі своєї діяльності забезпечує організацію проведення комплексу профілактичних заходів щодо охорони здоров’я прикріпленого дитячого населення віком 0-18 років. Мотив відмови полягає у тому, що фінансування цього закладу здійснюється з розрахунку кількості зареєстрованих мешканців. У цьому зв’язку вважаємо за доцільне ширше залучати до проведення ДКТ „клініки, дружні до молоді”.

Близько третини ВІЛ-інфікованих стикаються з розголошенням таємниці їхнього статусу [4]. У більшості випадків ці люди стають жертвами непрофесійності лікарів, які, згідно зі ст. 132 Кримінального кодексу України, не мають права розголошувати захворювання своїх пацієнтів іншим особам.

Тести на ВІЛ часто здійснюють без згоди особи, особливо в туберкульозних диспансерах і наркологічних клініках. Попри вимогу конфіденційності, яку містить чинне законодавство, медичні працівники схильні до розголошення діагнозу інфікованих осіб їхнім родичам або співробітникам. Людей, які живуть з ВІЛ/СНІДом, часто не беруть на роботу або звільняють, відмовляють у наданні допомоги або надають незадовільну допомогу в лікувальних закладах. Опитування ВІЛ-позитивних вагітних жінок виявило, що медичний персонал тиснув на більшість із них, переконуючи зробити аборт

Упередженість суспільства щодо ЛЖВ стає причиною того, що розкриття свого ВІЛ-статусу є суттєвою проблемою для людей, які живуть з ВІЛ. Приховування позитивного ВІЛ-статусу унеможливорює для ЛЖВ користування законними правами та пільгами, призводить до пасивного реагування на випадки порушення їхніх прав. Вважає, що в ході соціологічного дослідження ВІЛ-інфіковані вказали, що саме медичні працівники є найменш толерантними представниками суспільства по відношенню до ЛЖВС.

Згідно з українським законодавством, роботодавець не може звільнити працівника лише через те, що останній є носієм ВІЛ-інфекції. Згідно з даними опитування Всеукраїнської мережі ЛЖВ кожен третій випадок порушення прав ВІЛ-позитивної людини – це порушення права на працевлаштування або навчання, понад дві третини респондентів (68,8 %), зіткнулися з порушенням права на отримання медичної допомоги, майже 70% респондентів повідомили про порушення права на конфіденційність діагнозу [5, с.52]. Це свідчить про те, що саме в сфері праці ми маємо велику кількість випадків недотримання прав хворих та невиконання законів посадовими особами. Згідно частини 6 статті 24 Кодексу законів про працю України забороняється укладання трудового договору з громадянином, якому за медичним висновком запропонована робота протипоказана за станом здоров’я. Тобто, власник або уповноважений ним орган зобов’язаний за свої кошти організувати проведення попередніх (при прийнятті на роботу) медичних оглядів осіб, які бажають укласти трудовий договір на важкі роботи, роботи із шкідливими небезпечними умовами праці або, для виконання яких, обов’язково необхідні медичні рекомендації.

За спостереженнями у Міжнародному благодійному фонді (МБФ) „Вертикаль”,

трапляються випадки вилучення працівниками міліції антиретровірусних препаратів (АРВ-препаратів) у ВІЛ-позитивних осіб або обмеження доступу до них при затриманні. Випадки вилучення препаратів найчастіше трапляються саме серед споживачів ін'єкційних наркотиків (СІН), оскільки їх зазвичай підозрюють у зберіганні та розповсюдженні наркотиків, скоєнні крадіжок тощо. Наслідками вилучення АРВ-препаратів було значне погіршення стану здоров'я клієнтів і навіть розвиток резистентності, що спричиняє заміну схеми лікування. Дослідники з міжнародної організації „Нагляд за правами людини” (Human Rights Watch) вперше вказали на таку проблему у звіті „Риторика та ризик. Порушення прав людини перешкоджає боротьбі України з ВІЛ/СНІДом”. За їхніми даними, випадки вилучення АРВ-препаратів у людей, що живуть з ВІЛ/СНІДом, траплялися у Дніпропетровську, Одесі та Миколаєві [5, 76].

Для України СНІД – не лише епідеміологічна, а й гостра соціально-економічна проблема. Не можна не враховувати, що профілактика поширення ВІЛ-інфекції є тим каменем, на якому випробовуються на міцність держава, їх економіка і соціальний устрій. За роки реформування в Україні не було створено соціально-економічного потенціалу, необхідного для зміцнення системи охорони здоров'я, захисту населення від епідемії, у тому числі такої, яка нині насувається.

У країні необхідно вжити таких невідкладних заходів:

- посилити контроль за виконанням Закону України „Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та соціальний захист населення”;

- законодавчо закріпити діяльність неформальних об'єднань громадян, які опікуються розв'язанням проблеми ВІЛ/СНІДу і їх співпрацю з державними організаціями та установами (як приклад такого ефективного законодавчого акта можна навести Закон про піклування у громаді (Community Care Act), прийнятий у Великій Британії 1990 р.);

- проводити національну просвітницьку кампанію, яка мала б на меті гуманізацію суспільства у зміні негативного ставлення до ВІЛ-інфікованих, поширювати знання про ВІЛ/СНІД, формувати громадську думку щодо проблем ВІЛ/СНІДу відповідно до моральних норм і цінностей цивілізованої європейської держави, пропагувати здоровий спосіб життя та зменшувати соціальні наслідки наркологічної залежності;

- сприяти впровадженню ефективних сучасних високоінформативних, високоспецифічних методик та тестових систем ранньої експрес-діагностики ВІЛ/СНІДу, використовуючи при цьому кращі світові зразки;

- запровадити державну підтримку мережі лабораторій анонімної діагностики ВІЛ/СНІДу з метою раннього виявлення інфікованих та направлення їх до спеціалізованих лікарень;

- створення нових і підтримку вже існуючих терапевтичних груп ВІЛ-позитивних та їх родин при місцевих СНІД-блоках та інфекційних лікарнях;

- залучення громадських організацій до участі у вивченні потреб цієї категорії громадян, наявних ресурсів і можливостей для задоволення і захисту прав ВІЛ-позитивних та їх родин;

- залучення ВІЛ-позитивних громадян до участі у національних та місцевих державних і громадських комісіях, комітетах та інших організаціях, які діють у цій сфері.

На нашу думку, важливим кроком у напрямку вдосконалення законодавства України про СНІД має стати зміна самого визначення поняття „синдром набутого імунodefіциту” таким чином, щоб вивести це захворювання зі списку особливо небезпечних інфекцій, яким СНІД не є по своїй суті.

Необхідно також скасувати положення статті 11 Закону України „Про профілактику захворювання на СНІД та соціальний захист населення”, відповідно до якої встановлюється обов'язковий, а отже, дискримінаційний порядок підтвердження ВІЛ-статусу для іноземців та осіб без громадянства при отриманні ними віз на в'їзд в Україну.

З огляду на специфіку лікування антиретровірусною терапією, логічно було б розробити окремий механізм, який би регламентував порядок забезпечення цими препаратами ВІЛ-позитивних осіб, що перебувають у тимчасовому затриманні. Додатковим аргументом на користь необхідності такого механізму є вже розроблена Інструкція про організацію антиретровірусної терапії ВІЛ-інфікованих осіб, які утримуються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, затверджена наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань та Міністерством

Потребує вдосконалення і та частина національного законодавства України, яка впливає на доступність для населення лікарських засобів і виробів медичного призначення, які мають важливе значення в контексті проблеми ВІЛ/СНІД.

Зокрема, законодавцям варто розглянути можливість запровадження нульової ставки ввізного мита на препарати АРВ-терапії. Необхідно законодавчо передбачити можливість безкоштовної термінової медикаментозної профілактики ВІЛ-інфекції щодо осіб, які зазнали ризику інфікування внаслідок сексуального насильства, і медичним працівникам, які зазнали такого ризику під час виконання професійних обов'язків

Уряд України має поширити та поглибити спектр послуг із запобігання ВІЛ для наркоспоживачів, що включає обмін шприців та замісну терапію з використанням метадону. Він має також забезпечити адекватні просвітні заходи з ВІЛ/СНІДу, зменшення шкоди та безпечного вживання наркотиків для працівників правоохоронних структур та галузі охорони здоров'я. І останнє: він має вкладати ресурси в програми громадської просвіти з метою забезпечення доступу всіх українців до науково обґрунтованої інформації з питань ВІЛ/СНІДу.

Оскільки рівень захворюваності ВІЛ/СНІДу в Україні зростає необхідно на державному рівні забезпечити максимальне дотримання прав людей, що живуть з ВІЛ/СНІД та скорегувати ті законодавчі акти, які неповно, або двозначно захищають права хворих на ВІЛ/СНІД. Крім того, важливу роль мають відігравати громадські організації, які повинні сприяти суспільній

підтримці та допомагати людям, що живуть з ВІЛ/СНІД. Надзвичайно важливим є формування основних прав і свобод у законодавстві України, адже це сприяло б не тільки вирішення суспільних проблем хворих на СНІД в Україні, але й підвищило імідж нашої держави на міжнародній арені, саме за рахунок дотримання і захист прав такої соціальної групи населення, як хворі на СНІД.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виклик та подолання ВІЛ/СНІД та права людини в Україні. – К., 2008. – 194 с.
2. Коваленко Н., Шерсток Н. „Імунодефіцитні люди”. Які права ВІЛ-інфікованих найчастіше порушуються? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1197840.html>
3. Захист прав ВІЛ-інфікованих осіб у суді : [за ред. М. Бурюменського]. – К., 2009. – 110 с.
4. Андріїв Є. Життя з ВІЛ. Віл-позитивні стають суспільними вигнанцями через розголошення лікарями їхнього діагнозу [Електронний ресурс]/ Є.Андріїв. – Режим доступу: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/26082-життя-з-ВІЛ>
5. Риторика та ризик. Порушення прав людини перешкоджає боротьбі України з ВІЛ/СНІДом. – К.: МБФ „Міжнародний Альянс з ВІЛ/СНІД в Україні”, 2006 р. – 92 с.

УДК 351.746.1(477)(075.8)

Мандрагеля В. А.

Національної академії державного управління при Президентові України

ВОЄННО-ПОЛІТИЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ: ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Аналізується стан і перспективи міжнародного воєнно-політичного співробітництва України. Розглядаються тенденції змін спроможностей Збройних Сил у контексті нових зовнішньополітичних пріоритетів, пов'язаних з позаблоковим статусом країни і розвитком партнерських відносин з військово-політичними блоками.

Ключові слова: воєнно-політичне співробітництво, НАТО, Росія, Збройні Сили України.

Мандрагеля В. А.

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО УКРАИНЫ: ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Анализируется состояние и перспективы международного военного-политического сотрудничества Украины. Рассматриваются тенденции изменения возможностей Вооруженных Сил в контексте новых внешнеполитических приоритетов, связанных с внеблоковым статусом страны и развитием партнерских отношений с военно-политическими блоками.

Ключевые слова: военно-политическое сотрудничество, НАТО, Россия, Вооруженные Силы Украины.

Mandragelya V.

PROSPECTS OF POLITICAL AND MILITARY COOPERATION OF UKRAINE

The state and the perspectives of the international military-political cooperation of Ukraine are analyzing. The trends of changes in the possibilities of Ukrainian Armed Forces are considering in the context of new priorities in foreign political realm, that impact by country' nonaligned status and development the partnership relations with military-political blocs.

Key words: military-political cooperation, NATO, Russia, Armed Forces of Ukraine.

Стрімке накопичення змін у світовій політиці, очевидна криза інститутів – міжнародного права, базових організацій на кшталт ООН, ОБСЄ тощо, звичних систем відносин досягли якісно нового стану. Загальна трансформація композиції міжнародних відносин привела до кардинальної зміни поведінки конкретних країн. Цей процес набирає обертів.

Міжнародна ситуація стає більш спонтанною. Чинник сили втрачає значення як спосіб підтримки стабільних взаємовідносин між основними гравцями на світовій арені. Це веде до послаблення суб'єктивності світової системи, внаслідок чого окремі її елементи починають діяти довільно, тобто менш прогнозовано [1].

Традиційні альянси переформатовуються, виникають нові відносини. Під сумнів поставлений здавалося б непорушним союз Америки й Ізраїлю. Стрімкий стратегічний розворот здійснює Туреччина. Відчувши себе не частиною „колективного Заходу”, а регіональною державою, вона шукає загальної мови з сусідами, наприклад, з Іраном, що не боїться тиску з боку найвпливовіших держав світу.

За нових умов визначення перспективи воєнно-політичного співробітництва, місця і ролі України в системі міжнародної і регіональної безпеки набуває надзвичайної актуальності.

Дослідження спирається на наукові розробки проблемних питань забезпечення національної та міжнародної безпеки широкого кола вітчизняних дослідників: О.Бодрука, В.Бруза, О.Власюка, А.Гальчинського,

О.Гончаренка, В.Дергачова, О.Їжака, Є.Камінського, М.Кармазіної, Б.Косевцова, Е.Лисицина, О.Литвиненка, В.Мадіссона, О.Маначинського, Б.Парахонського, Г.Перепелиці, С.Пирожкова, В.Смолянюка, А.Соболева, Г.Ситника, І. Храбана, В.Шахова, А.Шевцова та багатьох інших. У роботі також враховано результати досліджень з питань регіональної безпеки західних фахівців та експертів країн СНД, таких як З. Бжезинський, Н. Бурлінова, К.Гаджієв, П. Гоубл, М.Дзлієв, К. Дойч, Г.Дробот, О.Дугін, Ч. Капчан, Дж.Кеннан, Р.Кеохейн, В.Манілов, А.Мовсесян, Н.Набієв, Н.Нартов, А. Пабст, С.Рогов, С.Сумбаєв, Б.Топорнін, А.Уткін, П.Циганков, О.Червяков, Т.Шаклеїна та ін.

Разом з цим виділяються можливості розвитку міжнародного воєнно-політичного співробітництва України, зумовлені новими засадами внутрішньої і зовнішньої політики країни, надзвичайно швидкими трансформаціями у сфері міжнародної і регіональної безпеки, появою принципово інших небезпек, загроз, викликів і ризиків.

За мету ставиться завдання оцінити стан й перспективи розвитку воєнно-політичного співробітництва України в контексті змін, що відбуваються на міжнародному і регіональному рівнях безпеки, а також новою композицією зовнішньополітичних пріоритетів.

17 травня 2010 р. у Брюсселі так звана „група мудреців” НАТО на чолі з колишнім державним секретарем США М. Олбрайт виклала цілісну політичну програму майбутнього розвитку альянсу, засновану на десятилітньому досвіді одноосібного домінування альянсу у сфері європейської безпеки й політики в умовах, коли одні політичні структури маргіналізувалися (ОБСЄ), а інші тільки ще зароджувалися (Європейська політика безпеки й оборони Євросоюзу).

У доповіді міститься не тільки огляд основних напрямків географічної, функціональної й військової трансформації НАТО на сучасному етапі, але й політика „відкритих дверей” декларується одночасно з новою ідеєю про те, що таким країнам, як Грузія та Україна, необов'язково ставати членами альянсу, щоби брати участь у проектах організації – наприклад, у війні в Афганістані [2].

Але чи хочуть цього військові? Згадаймо, в Іраку Україна була представлена 5 окремою механізованою бригадою (2 генерали, 285 офіцерів, 112 прапорщиків, 224 сержанти й 1024 солдати; а також 60 БТР-80, 11 БРДМ-2, 6-ма хімічними розвідувальними машинами, 217-ма автомобілями, 2161-ю одиниць стрілецької зброї). Крім звичайного

фінансового забезпечення, додатково одержували: офіцери – 960-1200 дол., прапорщики – 890-920, рядові й сержанти – 600-650 дол.[3, с. 202].

Отже, чи зможуть військові країн, що не входять до альянсу, ефективно допомагати у виконанні різноманітних місій? Для порятунку провідної ролі НАТО Ч.Капчан пропонує спосіб, що ще зовсім недавно здавався абсолютно фантастичним – прийняти в альянс Росію [4]. Широке поширення в останні місяці цієї ідеї – свідчення недостатньої відрефлексованості перспектив глобальної безпеки.

Відчувається і певна розгубленість Європи, що почуває себе вкрай некомфортно без щільної опіки США. За минулі 10 років у рамках Європейської політики безпеки і оборони (ЄПБО) було розгорнуто 22 місії та операції, станом на сьогодні продовжуються 12 з них. Проводиться цілеспрямована робота з реформування структур ЄПБО, підвищення ефективності планування операцій, поглиблення співробітництва із залучення третіх країн до операцій ЄС. Зокрема, опрацьовуються питання участі ЗС України в БТГ ЄС (літак аеромедичної евакуації АН-26 „Віта” та військово-транспортний літак ІЛ-76). Водночас на сьогодні залишається невизначеним формування БТГ ЄС, починаючи з 2012 р. Жодна з країн не взяла на себе відповідальність сформувати штаб БТГ ЄС у 2012 р. [5].

З іншого боку, динамічно розвиваються контакти Північноатлантичного альянсу з Росією. Під час зустрічі президентів Росії, Франції та Німеччини у Довілі 18-19 жовтня 2010 р. російський лідер пообіцяв взяти участь у саміті НАТО в Лісабоні 19-20 листопада 2010 р. [6]. Як висловився ректор „МГИМО” А. Торкунов, ми в НАТО не йдемо, але готові до активного співробітництва, оскільки багато викликів і загроз є спільними [7]. За таких швидкоплинних умов дуже важко прогнозувати у довгостроковій перспективі міжнародне воєнно-політичне співробітництво України. Ми згадуємо лютий 2007 р., коли президент Росії В. Путін говорив про можливість перенацілення ядерних боєголовок на Україну у випадку участі країни в американській програмі протиповітряної оборони. У відповідь на це тодішній міністр оборони Ю. Єхануров заговорив про завчасність та непродуманість відмови України від ядерної зброї. У вкрай агресивній тональності була витримана і заява Президента РФ Дмитра Медведєва стосовно України на

початку серпня 2009 р., відкладання приїзду нового посла до Києва.

2010 рік був діаметрально протилежним. Кількість зустрічей президентів двох країн найближчим часом перевищить 10. Харківські угоди і подовження перебування ЧФ у Севастополі до 2042 р., прийняття Закону Україну від 1 липня 2010 „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України”, де декларується позаблоковий статус країни і завдання інтеграції в євроатлантичний безпековий простір змінюється на партнерські відносини з НАТО та іншими військово-політичними блоками, безумовно, найближчим часом позначається на змісті, напрямках і формах воєнно-політичного співробітництва України [8].

Хоча такі фахівці, як П. Гоубл наполягають: позбавлення залежності Росії від України у закупівлі озброєнь обумовлено дією декількох чинників. По-перше, це можливість додаткового тиску на Україну і зменшення витрат. А по-друге, зростаюче розуміння незалежності України і убезпечення себе від непрогнозованої поведінки вищого політичного керівництва України [9].

Але, насамперед, слід звернути увагу на стан Збройних Сил України, їх можливостях. Міністр оборони України М.Єжель стверджує, що на 2010 р. міністерству оборони затверджені видатки в сумі 13,4 мільярди гривень, або 1,24 відсотка ВВП. Але тільки в період з 2006 по 2009 рік оборонне відомство недоодержало близько 11,5 млрд. гривень. Як наслідок, призупинена більшість програм розвитку ЗСУ [10].

Для виконання всіх запланованих на рік у збройних силах програм їхній бюджет повинен у середньому становити 32,4 млрд. гривень, а щоб армія могла „просто розвиватися й виконувати свої функції”, необхідно 17,7 млрд. гривень. А на початку 2009 р. уряд виділив тільки 8,4 млрд. гривень, або 0,87% від ВВП (зменшення з 1,3%; при необхідній потребі 2% від ВВП) [11]. У цьому ж році військові одержали лише 85 квартир, хоча за станом на 1 січня 2010 р. на квартирному обліку перебувало близько 45 тисяч родин військовослужбовців.

Мозковий центр Джеймстаун зробив висновки, що вже у 2008 р. понад 57% опитаних українців не вірили у здатність країни захистити територіальну цілісність і незалежність. Українська армія хронічно недофінансовується і не має відповідного тренінгу. Відповідно до дослідження М.Петерсон, виконаного в Інституті стратегічних досліджень Воєнного коледжу Сухопутних військ

США, якби Україна перебувала у лавах НАТО, то вона була б третьою з огляду на розмір і займала лише 127 місце серед 150 країн світу за витратами на одного військовослужбовця [12].

У січні 2009 р. президент В. Ющенко особисто розбирався з фактами масового відключення військових об'єктів від електроенергії за несплату (без електрики в багатьох областях і автономному Криму залишилися 72 об'єкти збройних сил, вісім з яких покликані забезпечувати протиповітряну оборону країни). У жовтні 2009 р. у Криму були проведені „наймасштабніші” (за сучасними українськими критеріями) навчання у Криму (у них брали участь 1,2 тис. чоловік військовослужбовців, п'ять кораблів і судів, бронетанкова й спеціальна техніка військово-морських сил країни, літаки, вертольоти). За їх підсумками президент зазначив: фінансування здійснюється за мінімальної необхідності – лише на рівні 62%; через „глибоке” недофінансування 96% особового складу збройних сил України займається лише в навчальних класах; 25 військових городків знеструмлені; за 2009 р. не був відремонтований жоден літак, жоден корабель; 88% вертольотів і літаків, наявних в українській армії, не можуть піднятися у повітря; 70% кораблів не в змозі виконати бойове завдання; 40% бронетехніки й артилерії не відповідають критеріям боєздатності.

Льотчики збройних сил України мають лише по чотири години нальоту (при цьому річний „рекорд” нальоту кращого льотчика не складає й 20 годин). Для порівняння: у Білорусії й Росії цей показник становить 40-60 годин, у Румунії – 100 годин, у Польщі – 150 годин.

Як свідчить китайський сайт China Daily, з 1992 до 2008 р. включно експорт української воєнної продукції склав 6,8 млрд. дол. (у середньому щорічно близько 400 млн. дол. Найгірший рік 1996 р. (199 млн. дол.), найбільший – 2007 р. (774 млн. дол.) [13]. Здавалося б, непогані показники. Але з 2003-го по 2009 р. обсяги експорту українського озброєння тільки подвоїлися, тоді як у світі цей показник зріс у 2,6 рази.

Справді, і в армії, і в ОПК і сьогодні немає ні чіткості, ні орієнтирів. Практично, всі великі оборонні проекти, які декларувалися як пріоритети, завмерли. Створення багатофункціонального ракетного комплексу „Сапсан” не пішло далі фази проектування. Ще більший подив викликає ідея купівлі російського ОТРК „Іскандер” замість розробки власного. Якщо Україна купить ОТРК, вона

вже ніколи не створить власну ракету й опиниться на вічному технологічному гачку.

Будівництво корвета призупинено, оскільки держбюджет на 2010 р. і не передбачав коштів на продовження робіт. Замовлення Міноборони на створення автоматизованої системи управління для ППО не фінансується впродовж двох років.

„Сапсан” залишається чи не єдиним проектом стратегічного рівня, що його національна оборонна промисловість здатна виконати самостійно й посилити обороноздатність держави. Якщо ж для країни буде втрачений корвет, це на добрий десяток років поставить жирний хрест на ВТС України з державами Європи. Адже 38% комплектуючих у ньому — західного виробництва, а на отримання згоди Франції, Італії та Швейцарії брати участь у такій кооперації пішло два роки перемовин [14].

Але необхідно підкреслити і позитивні потенційні можливості країни. Так, у вересні ц.р. військова делегація Бразилії на чолі з Міністром оборони Н. Джобінім обговорили можливість співробітництва з Україною у військово-космічній сфері і підписали угоду щодо широкомасштабної програми запуску у 2012 р. супутника Циклон – 4 [15]. 6-7 вересня 2010 р. українська військова делегація на чолі з Міністром оборони України М. Єжем відвідала з візитом Республіку Польща, де були обговорені питання щодо подальших кроків зі створення спільної українсько-польсько-литовської миротворчої бригади „ЛитПолУкрбриг”.

Посилюється військове співробітництво з ЄС в рамках „Плану дій Україна – ЄС”, положень нового політичного документа „Порядок денний асоціації Україна – ЄС”. При цьому пріоритетами військового співробітництва між Україною та Євросоюзом визначено: розширення формату військово-політичного діалогу між керівництвом ЗС України та Євросоюзу; навчання українських офіцерів в освітніх закладах ЄС; підготовка до спільних військових навчань, а також багатонаціональних операцій з підтримання миру; залучення Збройних Сил України до формування багатонаціональних бойових тактичних груп ЄС; використання можливостей України щодо повітряних перевезень під час операцій Євросоюзу [16].

Відповідно до плану співробітництва між міністерствами оборони України й Російської Федерації на 2010 р. заплановано 37 заходів, у тому числі 21 захід двостороннього військового співробітництва. З найбільш масштабних заходів, які вже відбулися

відзначається участь представників збройних сил України й Росії у святкуванні Дня Перемоги, проведення україно-російського командно-штабного навчання військово-морських чинностей „Фарватер миру – 2010”, що не проводилося з 2004 р., участь делегації ЗСУ в оперативно-стратегічному навчанні „Схід-2010” [17].

У планах військового співробітництва Україна – НАТО на 2010 р. залишені тільки ті заходи, які мають практичну користь для наших збройних сил і не пов’язані з тематикою членства в альянсі. Військове співробітництво здійснюється за наступними напрямками: оборонне планування; розвиток оперативних можливостей; участь у міжнародних операціях з врегулювання криз на виконання міжнародних зобов’язань України. Планується продовжити залучення українських військових до міжнародних миротворчих операцій у Косово й Афганістані, тренувальній місії в Іраку, антитерористичній операції „Активні зусилля” як інструмента запобігання загрозам європейської безпеки.

Висновки і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Останнім часом відбулося уточнення ієрархії зовнішньополітичних пріоритетів України, що відкриває нові шляхи співробітництва України у воєнно-політичній сфері.

Взагалі це вигідно для нашої держави, насамперед у контексті реалізації національної стратегії міжнародної миротворчої діяльності, що передбачає створення сприятливих умов для просування політичних і економічних інтересів України, залучення потенціалу національної економіки й бізнесу для постконфліктного відновлення кризових регіонів. Безумовно, тут існують і чисто військові аспекти, можливість набуття важливого для будь-якої армії миру бойового досвіду.

Таким чином, у процесі подальших досліджень планується проаналізувати наслідки переформатизації зовнішньополітичних інтересів України у сфері міжнародного співробітництва у воєнно-політичній сфері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лукьянов Ф. Элементы против системы [Электронный ресурс] / Федор Лукьянов // Россия в глобальной политике. – июль-август 2010. – Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Elementy-protiv-sistemy-14954>
2. Бурлинова Н. Доклад „группы мудрецов” НАТО: новые контуры старой стратегии [Электронный ресурс] / Наталья Бурлинова // Перспективы – 7 июля 2010г. – Режим доступа:

- http://www.perspektivy.info/oykumena/amerika/doklad_gruppy_mudrecov_nato_novyje_kontury_staroj_strategii_2010-07-07.htm
3. Маначинский А.Я. Ирак: тайные пружины войны / Александр Маначинский. – К.: Изд. дом „РУМБ”, 2005. – 416 с.
 4. Капчан Ч. Последний рубеж для НАТО [Электронный ресурс] / Чарльз Капчан // Россия в глобальной политике. – июль-август 2010. – Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/number/Poslednii-rubezh-dlya-NATO-14956>
 5. Кременецкий Б.В. Зовнішня та безпекова політика ЄС, військове співробітництво України з ЄС [Електронний ресурс] / Б.В. Кременецкий. – Режим доступа: <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/arhiv/kolonkaavtora/2012-2010-05-11-08-22-10>
 6. Официальный сайт Президента РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/news/9286>.
 7. Интервью ректора МГИМО А. Торкунова радиостанции „Эхо Москвы” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.echo.msk.ru/programs/lex/719821-echo/>
 8. Закон України „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики” [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2411-17>
 9. Goble P. Russian Military Seeks To Reduce Dependence On Ukrainian Production And Facilities [Электронный ресурс] / Paul Goble. – Режим доступа: <http://www.eurasiareview.com/201008066607/russian-military-seeks-to-reduce-dependence-on-ukrainian-production-and-facilities.html>
 10. Задачи на перспективу [Электронный ресурс] / Интерв’ю міністра оборони України Михайла Єжеля Центральному органу Міністерства оборони Росії газеті „Красная звезда” від 25 серпня 2010 р. // Режим доступа:
 11. Еленский О. Украина: развал вооруженных сил вместо военного строительства [Электронный ресурс] / Олег Еленский // Независимое военное обозрение. – 30 сентября 2009. – Режим доступа: http://nvo.ng.ru/forces/2009-10-30/4_ukraina.html;
Kupchinsky R. The State of the Ukrainian Military [Электронный ресурс] / Roman Kupchinsky. – Режим доступа: http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews%5Btt_news%5D=33917
 12. Ukraine's military exports to China is likely to reach 1.2 billion U.S. dollars [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.china-daily.org/Mil-News/Ukraine-s-military-exports-to-China-is-likely-to-reach-1.2-billion-U.S.-dollars/>
 13. Бадрак В. ОПК і армія України. Втрати на всіх фронтах / Валентин Бадрак // Дзеркало тижня – 10 вересня 2010. – № 32 (812). – С.4
 14. Writers S. Brazilian Delegation Arrives In Ukraine For Military And Space Talks [Электронный ресурс] / S.Writers. - Режим доступа: http://www.spacedaily.com/reports/Brazilian_Delegation_Arrives_In_Ukraine_For_Military_And_Space_Talks_999.html
 15. Кременецкий Б.В. Зовнішня та безпекова політика ЄС, військове співробітництво України з ЄС [Електронний ресурс] / Б.В. Кременецкий. – Режим доступа: <http://defpol.org.ua/site/index.php/uk/arhiv/kolonkaavtora/2012-2010-05-11-08-22-10>.

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ У СИСТЕМІ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Дана стаття присвячена проблемам тероризму – однієї з найнебезпечніших форм злочинності, у результаті якої наступають найбільш тяжкі наслідки, що дестабілізують розвиток держави. Досліджується роль Служби безпеки України (СБУ) у системі антитерористичної політики. Розглядаються потенційні терористичні погрози для України, аналізуються принципи антитерористичної політики СБУ.

Ключові слова: Служба безпеки України, тероризм, міжнародний тероризм, антитерористична політика.

Томбулатов І.А.

СЛУЖБЫ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ В СИСТЕМЕ АНТИТЕРОРИСТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ

Данная статья посвящена проблемам терроризма – одной из опаснейших форм преступности, в результате которой наступают наиболее тяжелые последствия, дестабилизирующие развитие государства. Исследуется роль Службы безопасности Украины (СБУ) в системе антитеррористической политики. Рассматриваются потенциальные террористические угрозы для Украины, анализируются принципы антитеррористической политики СБУ.

Ключевые слова: Служба безопасности Украины, терроризм, международный терроризм, антитеррористическая политика.

Tombulatov I.

THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE IN THE ANTI-TERRORIST POLICY

This article focuses on the problems of terrorism - one of the most dangerous forms of crime, which resulted in the most serious consequences occur, destabilizing the country's development. Examines the role of the Security Service of Ukraine (SBU) in the anti-terrorist policy. Are considered potential terrorist threat to Ukraine, analyzes the principles of anti-terrorist policy of the SBU.

Key words: Security Service of Ukraine, terrorism, international terrorism, antiterrorist policies.

Актуальність статті зумовлена тим, що сьогодні проблема протидії тероризму – один з найважливіших напрямків забезпечення державної безпеки. Тероризм – одна з найнебезпечніших форм злочинності, у результаті якої наступають найбільш тяжкі наслідки, що дестабілізують розвиток держави.

Мета статті – з'ясувати роль Служби безпеки України (СБУ) у системі антитерористичної політики. Завдання статті – розглянути потенційні терористичні погрози для України, проаналізувати принципи антитерористичної політики СБУ.

Тероризм і міжнародний тероризм обумовлюють у мирний час необхідність створення адекватних форм і способів міжнародного співробітництва щодо попередження та припинення терористичних актів, вироблення, у першу чергу, правових, міжнародно-правових, політичних, фінансових, військових, економічних механізмів контролю й боротьби з тероризмом. Небезпечною тенденцією тероризму в сучасних умовах є його інтеграція з організованою злочинністю на тлі загального росту злочинності та інших негативних явищ. Даний процес пояснюється зацікавленістю цих двох сторін у використанні можливостей один одного в досягненні своїх протиправних цілей [1, с.6].

О. Хлобустов робить правомірний висновок про те, що між тероризмом і організованою злочинністю існує безпосередній зв'язок. У результаті політизації організованої злочинності для неї виникає необхідність використати методи терору для досягнення власних цілей. А це веде до зазіхання на безпеку як окремих громадян, так і суспільства в цілому, держави, являє реальну загрозу національним інтересам країни [1, с. 6].

Український дослідник С. Телешун справедливо відзначає, що „Від сплесків тероризму не застраховані ні високорозвинені, ні малорозвинені в економічному й соціальному плані країни з будь-якими політичними режимами та державним ладом” [2, с. 166].

Як відомо, ранком 20 січня 2011 р. у Макіївці відбулося 2 вибухи: один з них – у центрального міського ринку, інший – на вході у будинок державного підприємства „Макеєвуголь”.

28 січня 2011 р. невідомі повідомили про намір улаштувати теракт у військовому містечку Десна Чернігівської області. У місті на стовпах і будинках були розклеєні листівки з погрозами. У той же час свої вимоги автори послань не оголосили, пообіцявши зробити це 28 січня.

22 березня 2011 р. близько 15.00 у торговому центрі „Би-маркет” на вулиці Лебедєв-Кумача відбувся вибух.

Зрозуміло, що за таких обставин виникає питання „Що це – тенденція, яка показує на ріст терористичного поведіння, чи прояви хуліганства”?

Глава Служби безпеки України Валерій Хорошковський вважає, що останнім часом випадки „вираження незадоволення” за допомогою вибухів, які почастишали, не пов'язані з діяльністю нової влади, а є негативним наслідком доступу населення до вибухових речовин. Таким чином, на думку голови Служби безпеки України Валерія Хорошковського, „Рівень терористичної загрози в Україні невисокий, а випадки, подібні до макіївського інциденту, коли в місті прогрімали вибухи, і багато хто чекав їхнього повторення, швидше виняток, чим правило” [3].

Конституція України гарантує право на життя, таким чином, у держави повинні бути в наявності всі методи та форми захисту населення. Тому, насамперед мова повинна йти про ефективну антитерористичну політику держави, важливим суб'єктом якої є Служба безпеки України. Завдяки своєчасному виявленню Службою безпеки України будь-яких проявів терористичного характеру

Україна не є державою з підвищеною терористичною погрозою.

СБУ повинна враховувати наявність таких потенційних погроз в Україні:

- диверсійні війни як спосіб дестабілізації ситуації на території країни з боку окремих держав і антиукраїнських закордонних центрів;

- екологічний тероризм як реакція на незадовільний стан навколишнього середовища на території України;

- інформаційний тероризм як результат незахищеності інформаційного простору країни від негативного зовнішнього й внутрішнього впливу;

- ядерний тероризм як наслідок стратегічного розташування України на шляху транзиту нелегальних поставок радіоактивних компонентів, матеріалів і ізотопів, а також наявності АЕС на території країни;

- хіміко-бактеріологічний тероризм як результат низького рівня санітарного й епідеміологічного контролю, системи сертифікації товарів, які перевозяться за межі, а також того, що Україна не має матеріально-технічної бази для ліквідації наслідків можливих епідемій;

- державний тероризм, що сприймається не як втручання іншої країни у внутрішні справи України, а як спосіб рішення внутрішньополітичних, міжкланових конфліктів усередині держави;

- збройна боротьба з метою реалізації політичних прав і свобод (політичних, етнічних, конфесійних і т.д.), до якої відноситься терористична діяльність повстанців проти військових, поліцейських об'єктів і органів влади [2, с. 167].

Актуалізація реальних загроз національній безпеці України зумовлена, по-перше, функціонуванням у різних регіонах світу законспірованої мережі міжнародних релігійно-екстремістських організацій, метою яких є проведення терористичних актів, передусім в країнах, котрі беруть активну участь в антитерористичних операціях. По-друге, тимчасовим перебуванням на території України окремих прихильників релігійно-екстремістських організацій, намаганням представників неурядових ісламістських центрів впровадити механізми іноземного втручання у процеси в мусульманському середовищі України. У тому числі шляхом поширення ідей ісламського фундаменталізму та його радикальної течії „ваххабізму”. По-третє, – збільшенням в Україні проявів з ознаками терористичного характеру, в тому числі в період виборів до найвищих органів

влади та місцевого самоврядування (25% їхньої загальної чисельності) [4, с. 44].

У цих умовах з метою своєчасного виявлення погроз і визначення їхніх джерел особливе значення для забезпечення національної безпеки країни має ефективне використання та всебічний розвиток можливостей розвідки й контррозвідки. Тому зрозуміло, що Служба безпеки постійно вживає превентивних заходів щодо виявлення і недопущення проникнення на територію України членів міжнародних терористичних і релігійно-екстремістських організацій.

Для організації і проведення антитерористичних операцій та координації діяльності суб'єктів, які ведуть боротьбу з тероризмом чи залучаються до антитерористичних операцій, згідно з Указом Президента України 11 грудня 1998 р. створено Антитерористичний центр (АТЦ) при СБ України. Відповідно до Закону України „Про боротьбу з тероризмом” на АТЦ покладається:

- розробка концептуальних засад та програм боротьби з тероризмом;
- збирання, узагальнення, аналіз та оцінка інформації про стан і тенденції розвитку тероризму в Україні та за її межами;
- організація та проведення антитерористичних операцій, а також координація діяльності суб'єктів, що ведуть боротьбу з тероризмом або залучаються до конкретних антитерористичних операцій;
- організація та проведення командно-штабних навчань і тренувань;
- участь у підготовці міжнародних договорів України та надання пропозицій щодо вдосконалення законодавства України у сфері боротьби з тероризмом, фінансування проведення суб'єктами, що ведуть боротьбу з тероризмом, антитерористичних операцій, а також проведення заходів щодо попередження, виявлення та припинення терористичної діяльності;
- взаємодія зі спецслужбами, правоохоронними органами іноземних держав і міжнародними організаціями з проблем антитерористичної діяльності [5].

Результатом ефективної антитерористичної діяльності Служби безпеки України в 2010 р. стали розкриття 135 випадків терористичного характеру, заборона в'їзду в країну 34 громадянам, які підозрюються в причетності до терористичних організацій [5].

Виконуючи функції щодо захисту конституційного ладу в Україні, органи державної безпеки в сучасних умовах разом з ін-

шими органами державної влади та управління беруть участь у виробленні й реалізації регіональної політики, що забезпечує оптимальний баланс центральних і регіональних інтересів; удосконалюванні механізму щодо збереження стабільності конституційного ладу, інститутів державної влади, забезпечення громадянського миру, національної згоди, правопорядку, у процесі становлення громадянського, демократичного суспільства, а також нейтралізації причин і умов, що сприяють виникненню політичного й релігійного екстремізму, етносепаратизму та їх наслідків – соціальних, міжетнічних і релігійних конфліктів, тероризму, консолідації зусиль, спрямованих на боротьбу зі злочинністю й корупцією, викорінювання економічної й соціально-політичної основи цих суспільно небезпечних явищ, виробленню комплексної системи заходів ефективного захисту особистості, суспільства й держави від злочинних зазіхань.

З виходом тероризму на глобальний рівень, збільшенням кількості терористичних організацій, укрупненням і розгалуженням їхніх структур, що супроводжується налагодженням взаємодії з організованою злочинністю, нагальною потребою стала більш тісна інтеграція спецслужб для боротьби з тероризмом.

При здійсненні міжнародного співробітництва Служба безпеки України керується Віденською конвенцією про дипломатичні зносини 1961 року, Конституцією України, положеннями статті 16 Закону України „Про Службу безпеки України”, Законами України „Про контррозвідувальну діяльність”, „Про боротьбу з тероризмом”, „Про міжнародні договори”, „Про дипломатичну службу”, „Про основи національної безпеки України”, „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики”, „Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”, „Про державну таємницю”, „Про інформацію”, „Про боротьбу з корупцією”, Указами Президента України „Про Стратегію національної безпеки України”, „Про Концепцію реформування Служби безпеки України”, „Про заходи щодо вдосконалення координації діяльності органів виконавчої влади у сфері зовнішніх зносин”, Постановами КМУ „Про затвердження Положення про порядок укладення, виконання та денонсації міжнародних договорів України міжвідомчого характеру”, „Про затвердження Порядку здійснення офіційного перекладу багатосторонніх міжнародних договорів України на українську мову” та іншими законами

України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, іншими нормативно-правовими актами України.

Особливого значення в умовах сьогодення набуває питання багатостороннього співробітництва СБ України з міжнародними організаціями та європейськими інституціями, такими як ЄС, ООН, НАТО, ОБСЄ, ПАРЄ. Плідні контакти налагоджено із спеціалізованими міжнародними організаціями: Міжнародним комітетом з контролю за наркотиками та Комісією з наркотичних засобів ООН, Ініціативою із співробітництва у Південно-Східній Європі, відповідними структурами Ради Європи та ЄС [5].

Україна є учасницею 12 основних анти-терористичних міжнародних конвенцій. Вирішується питання про підписання Україною Конвенції Ради Європи із запобігання тероризму, готується пакет документів для ратифікації Конвенції ООН про боротьбу з актами ядерного тероризму (2005 року). Враховуючи принципову важливість законодавчого визначення завдань, форм і методології протидії терористичним акціям, прийнято Закон України „Про боротьбу з тероризмом”, в якому визначено принципи, поняття, організаційні та координаційні механізми боротьби з тероризмом, а також регламентовано питання міжнародного співробітництва у цій сфері. Крім цього, наразі йде погодження в міністерствах та відомствах Порядку формування переліку осіб та організацій, причетних до терористичної діяльності та відповідної постанови Кабінету Міністрів України про його затвердження.

Слід зазначити, що інтеграція спецслужб у рамках національних систем протидії тероризму, як показують події останнього років у США, ряді європейських країн і в Росії, не відповідає повною мірою реалізації цілей і завдань їхньої антитерористичної діяльності. Це зумовлено тим, що одна з головних проблем у боротьбі з тероризмом полягає в тому, що найчастіше терористи готують удар по одній країні на території зовсім іншої держави. Саме так готувалися всі найбільші теракти, починаючи з 11 вересня 2001 р. та вибухів у Мадриді.

Все це зажадало взаємодії й координації діяльності спецслужб на наднаціональному рівні. В основі складної в цей час практики взаємодії між спецслужбами різних країн лежить досвід, накопичений і реалізований спецслужбами США, Великобританії й інших країн і реалізований на практиці під час

різних локальних збройних конфліктів останнього років.

Важливе значення для проведення анти-терористичної політики має якість відповідного законодавства. Зрозуміло, що самі по собі нормативні правові документи не є панацеєю від загрози тероризму. Проте, їхня значимість визначається посиленням правової бази для вживання практичних заходів у цьому напрямку.

Аналіз законодавства закордонних держав показав, що націлене на боротьбу з тероризмом, воно містить правові норми двох напрямків: а) норми, спрямовані на припинення терористичних дій; б) норми профілактично-попереджувального характеру, аж до заохочувальних для колишніх терористів за надання відповідної допомоги правоохоронним органам. Суспільна практика свідчить, що норми припинення тероризму є доміантними в тих державах, які більше інших піддаються впливові тероризму. І навпаки – більш „сприятливі” у терористичному відношенні держави приділяють увагу розвитку правових основ, націлених на профілактику й попередження терористичних проявів.

При цьому особливістю міжнародного права у сфері боротьби з тероризмом є констатація принципу, відповідно до якого визначені як акти тероризму злочинні діяння ні за яких умов не повинні бути виправдані з міркувань релігійного, політичного, ідеологічного, расового, етнічного або іншого аналогічного характеру.

Закон України „Про боротьбу з тероризмом” також установлює основні принципи протидії тероризму, правові й організаційні основи профілактики тероризму та боротьби з ним. Даний закон націлений на посилення роботи органів державної влади й управління, громадських організацій у сфері антитерористичної діяльності. На підставі цього закону урядом України, міністерствами й іншими органами виконавчої влади ведеться розробка відповідних планів дій.

Отже, сьогодні інтереси держави складаються в непорушності конституційного ладу, суверенітету й територіальної цілісності України, у політичній, економічній і соціальній стабільності, у безумовному забезпеченні законності й підтримки правопорядку.

Таким чином, сучасне положення України у світі й умови її внутрішнього розвитку ставлять перед Службою безпеки України актуальні завдання вдосконалювання системи заходів, спрямованих на практичне розв'язання ключових проблем національної

безпеки України, однією з якої є організація антитерористичної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хлобутов О. О стратегии противодействия терроризму / О. Хлобутов // Власть. – 2003. – № 9. – С. 4–8.
2. Телешун С. Сучасний тероризм – українські реалії. Окремі політико-правові зауваження / С. Телешун // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 163–168.
3. Есть реальная работа, а есть способность „подсвечивать” факты [Електронний ресурс] // Комерсант Украина. – Режим доступу: <http://kommersant.ua/doc.html?docId=1605867>
4. Тимошенко В. Державна політика протидії тероризму, організованій злочинності та корупції як фактор забезпечення національної безпеки України на шляху до НАТО / В. Тимошенко // Україна-НАТО. – 2005. – № 3. – С. 42–46.
5. Офіційний сайт Служби безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.sbu.gov.ua

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТУДІЇ

УДК 327.39(4)

Панченко Т.В.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ЄВРОПЕЙСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ТА ІЗОЛЯЦІОНІСТСЬКА ПЕРСПЕКТИВИ

У статті досліджується феномен наднаціональної європейської ідентичності як вищий рівень ієрархії ідентифікаційних практик людини. Перспективи європейської ідентичності оцінюються в контексті аналізу доктринальних підходів до її розвитку та особливостей їх реалізації. Доводиться результативність ізоляціоністської стратегії конструювання ідентичності й перспективність ліберально-демократичної.

Ключові слова: просторово-територіальна / наднаціональна / європейська ідентичність, демократія, Європейський Союз.

Панченко Т.В.

ЕВРОПЕЙСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ: ЛИБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ И ИЗОЛЯЦИОНИСТСКАЯ ПЕРСПЕКТИВЫ

В статье исследуется феномен наднациональной европейской идентичности как высшего уровня иерархии идентификационных практик человека. Перспективы европейской идентичности оцениваются в контексте анализа доктринальных подходов к ее развитию и особенностям их реализации. Обосновывается результативность изоляционистской стратегии конструирования идентичности при перспективности либерально-демократической.

Ключевые слова: пространственно-территориальная / наднациональная / европейская идентичность, демократия, Европейский Союз.

Panchenko T.

EUROPEAN IDENTITY: PROSPECTS OF LIBERAL DEMOCRACY AND ISOLATIONISM

The article deals with the problem of superanational European identity as higher level of a human identification hierarchy. The prospects of the European identity are valued in the context of analysis of the doctrinal approaches to its development and features of their realization. It is proved that strategy of isolationism is more effective for constructing of European identity, but liberal and democratic strategy is more perspective.

Key words: spatial-territorial / supranational / European identity, democracy, European Union

Феномен європейської ідентичності привертає увагу фахівців усього світу в контексті вивчення перспектив Європейського Союзу, інтеграційних можливостей окремих держав – потенційних членів ЄС, глобалізації та світового розвитку загалом. Адже європейська ідентичність являє собою, хоча не першу в світовій історії, але досить серйозну спробу конструювання ідентичності наднаціональної. Остання категорія – порівняно новий термін у соціогуманітарних науках, вживання якого зумовлено, з одного боку, дослідженнями кризових явищ, що виникають у сучасній національній державі, з іншого – інтересом до поглиблення інтеграційних процесів у межах Євросоюзу та перетворення його з об’єднання держав на наднаціональне утворення, що супроводжуються створенням відповідної ідентичності. Хоча новітній історії відоме існування щонайменше двох наднаціональних ідентичностей – „радянська людина” й „американець” (громадяни СРСР були спочатку радянськими людьми, потім українцями, білорусами, грузинами тощо, так само як громадяни США є спочатку американцями, а потім уже французами, євреями, росіянами і т.д.), поняття „наднаціональна ідентичність” сьогодні передусім вживається по відношенню до європейської ідентичності.

Питання формування європейської ідентичності як прояву макрорегіональної, наднаціональної ідентичності підіймається у працях Ю. Габермаса, Р. Мейера, Д. Ольсена, Д. Якобса, Н. Гончарук, Г. Вайнштейна, М. Козловця, Н. Палагеші, Ю. Тарана, І. Тимофеева та інших. Якщо першим дослідженням феномену європейської ідентичності був притаманний інтерес до питань про підвалини європейської ідентичності та стратегії її формування, то останнім часом все частіше йдеться про кризу європейської ідентичності та навіть ймовірну міфичність цього явища. Висловлювання кількарічної давності авторитетних учених як от „ідея європейської ідентичності перебуває в тумані” (проголосив Ральф Дарендорф на семінарі Московської школи політичних досліджень), „Європейська ідентичність залишається чимось, що йде з голови, а не з серця” (написав Френсіс Фукуяма у статті „Ідентичність і міграція” [1]) останнім часом цитуються й активно обговорюється. У цьому зв’язку на особливу увагу заслуговують публікації російського дослідника Г. Вайнштейна, який доходить висновку, що на „сьогодні поширення європейської ідентичності

на масовому рівні досягло своєї межі, подолання якої у найближчому майбутньому виглядає малореальним” [2]. Такі вкрай песимістичні оцінки перспектив європейської ідентичності та майбутнього європейського інтеграційного об’єднання зумовили наш інтерес до даної проблеми.

У межах даної публікації розглянемо феномен наднаціональної європейської ідентичності як один із рівнів просторово-територіальної ідентифікації, що співіснує з національною, регіональною і локальною ідентичностями. На нашу думку, саме така постановка питання відповідає засадничому принципу діяльності Європейського Союзу – принципу субсидіарності, згідно з яким рішення мають прийматися на найнижчому з можливих рівнів, необхідних для вирішення питання. Це означає, що сучасну Європу населяє декілька рівнів спільнот людей – національний, що існує на державному рівні, паннаціональний, що формується на наднаціональному рівні, субнаціональний або етнічний, що спостерігається на регіональному рівні поліетнічних суспільств, та локальний, що формується на рівні населених пунктів (міст, селищ, сіл), за умов, що кожен вищий рівень не скасовує самоусвідомлення попередніх рівнів. Отже, виходячи з ідеї про те, що будь-яка людина відчуває себе водночас мешканцем певного макрорегіону, певної країни, певного регіону, певного міста чи села, індивідуально вибудовуючи для себе ієрархію ідентитетів, здійснимо спробу оцінити перспективи європейської ідентичності як одного з рівнів системи ідентифікаційних практик людини.

Передусім зазначимо, що у сучасній політологічній літературі поняттям „просторово-територіальна ідентичність” охоплюється комплекс колективних ідентифікацій, що мають у своїй основі просторові ознаки. Завдяки просторово-територіальній ідентифікації особистість суб’єктивно здобуває свої соціальні координати, уточнює своє місце в системі соціальних зв’язків і відносин, а переживання, усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної спільноти зумовлює певний інтерес цієї спільноти до особистості.

Територіальна ідентичність кожного рівня, як вияв колективної ідентичності, містить у собі три компоненти: когнітивний, емоційно-афективний та інструментальний [див. 3, с. 162]. Перший компонент – когнітивний являє собою набір об’єктивних і стійких ознак, з якими ототожнює себе індивід і спільнота, процес і результат самокате-

горизації розуміння людиною себе в термінах співвідношення з певною соціальною групою. Він вимагає певних знань про свою та суміжні територіальні спільноти, щоб „свою” спільноту можна було обмежити від „інших”. Загалом когнітивний компонент ідентичності часто визначається бінарною логікою „ми-вони” та ґрунтується на протиставленні „своїї” спільноти „іншим”. Другий компонент – емоційно-афективний виступає суб’єктивним способом сприйняття та обґрунтування когнітивного компонента. Йдеться про певний набір емоцій відносно своєї територіальної спільноти, своєрідне почуття любові до „батьківщини” тощо. Третій компонент – інструментальний (поведінково-регулятивний) складає основу для соціально-політичної мобілізації населення й колективної діяльності. Він виявляється від готовності розділяти практики, що прийняті у співтоваристві, до зобов’язань здійснювати вчинки, що витікають з цінностей, що поділяє дана група. Саме інструментальний компонент ідентичності, розвиток якого стає можливим лише на основі двох перших, формує політичну культуру певної територіальної спільноти.

Таким чином, будучи виявом колективної ідентичності, територіальна ідентичність передбачає стійку й послідовну тотожність між членами однієї групи (територіальної спільноти) з об’єктивними характеристиками, рисами, які усвідомлюються, відчуються суб’єктивно в контексті власного досвіду, історичної пам’яті. В ідеалі вона виявляється у солідарності, спільних цінностях, уявленнях про справедливе, способі мислення (або самосвідомості) та колективних діях (спільних зразках і стандартах поведінки). Однак, оскільки територіальні ідентичності часто бувають подвійними чи ситуативними й людині важко визначитися, ціннісним пріоритетам якої спільноті вона віддає перевагу, не усі зазначені умови виявляються чинними для певного рівня просторово-територіальної ідентифікації. Останнє безпосередньо стосується європейської ідентичності, яка виступає вищим й порівняно новим ланцюгом системи ідентифікаційних практик людини.

Появу європейської ідентичності як вищого рівня цієї системи ідентифікаційних практик людини пов’язують з кількома тенденціями та процесами. По-перше, вона постає як колективна ідентичність усередині спільноти, сформованої в межах кордонів ЄС, що покликана легітимувати існування наднаціонального інституту „Європейський

Союз” для громадян країн-членів [4, с. 61]. У такій інтерпретації підноситься когнітивний компонент відповідної ідентичності, який виявляється у тому, що за кордоном певної спільноти з’являється образ „іншого”. У даному випадку „іншими” визначаються не ті, хто поза межами національних держав, а ті, хто поза межами наднаціонального утворення (у випадку з норвежцями і швейцарцями – Шенгенської зони). По-друге, наднаціональна, європейська ідентичність поширюється за кордони ЄС й стає орієнтиром для частини громадян країн, які географічно або цивілізаційно належать до Європи (наприклад, говорять про європейську ідентичність українців). У такій інтерпретації провідну роль відіграє емоційно-афективний компонент відповідної ідентичності, який підкреслює спільність ідей, цінностей і змістів. Однак він мало пов’язаний з когнітивним компонентом ідентичності та територіальністю як такою, оскільки не слугує обґрунтуванням певних об’єктивних характеристик, а виявляється суто суб’єктивним конструктом. При цьому таке розуміння європейської ідентичності не менш важливе, ніж перше, хоча б тому, що кордони Європейського Союзу постійно зазнають змін, а питання про те, що таке Європа, де її кордони та кого можна вважати європейцями, залишаються відкритими.

У процесі європейської інтеграції сформувалось два доктринальних, можливо, навіть конкуруючих і взаємовиключних підходи до європейської ідентичності, незалежно від того беруться до уваги об’єктивні чи суб’єктивні параметри для її визначення: так звані „союзний націоналізм” та „патріотичний конституціоналізм” [5; 6; 7, с. 75; 8, с. 205]. Перший підхід до європейської ідентичності – „союзний націоналізм” – формується з самого початку процесів європейської інтеграції через історичні міфи про спільне християнське коріння, починаючи з Римської імперії і гуманістичних традицій Відродження. Згідно з таким підходом, основою європейської ідентичності є спільна історія, територія й культура. „Союзний націоналізм” орієнтований на розбудову спільного культурного і символічного простору, що вже реалізовано у введенні європейського прапора, гімну, паспорту. Розуміння європейської ідентичності у традиціях „союзного націоналізму” досі зумовлює скепсис щодо можливості істотного розширення європейського співтовариства, передусім за рахунок країн, що історично і культурно мало пов’язані зі „старою Європою”. Союзний

націоналізм з самого початку ґрунтувався на певному протиставленні країн „старої Європи” з їхньою спільною історією всім іншим країнам. На сході європейській спільноті традиційно протистояли слов'янські народи, які були під впливом СРСР, а тепер – Росії, на заході через Атлантику – наддержава США. Останнім часом все частіше йдеться про протиставлення Європи і мусульманського світу. Вважається, що чинник протиставлення в рамках концепції союзного націоналізму сприяв початковій інтеграції європейських народів, бо був зрозумілим і усвідомленим багатьма європейцями.

Однак фундатори ЄС, почавши перетворювати суто економічний союз у політичний, усвідомили необхідність пошуку інших, більш глобальних критеріїв європейської ідентичності. В результаті чого виникає другий підхід до розуміння європейської ідентичності як спільності демократичних цінностей. Найяскравіший прибічник даного підходу німецький мислитель Юрген Хабермас, пропонує взяти за основу європейської ідентичності універсальні демократичні цінності, концепцію правової держави і повагу до існуючих відмінностей (толерантність). З точки зору прихильників „патріотичного конституціоналізму”, зв'язок між жителями ЄС повинен базуватися на юридичних, політичних і моральних аспектах, а не на історичних, культурних чи географічних, як це пропонує теорія „союзного націоналізму”. Політична ідентичність базується на спільних уявленнях про політичну справедливість і на створенні інституцій і структур, через які ці принципи можна реалізовувати. Ці ідеї знайшли відбиття в договорі про створення ЄС і в Копенгагенських критеріях („ЄС базується на принципах свободи, демократії, і на повазі до правової держави; всі ці принципи єдині для всіх країн ЄС”), а здобули втілення у наднаціональній системі права, що гарантує мешканцям Європи специфічні права, новій формі європейського громадянства – „громадянин союзу”, що підтверджує право на вільне пересування територією держав-членів, право звертатися до Європарламенту та до європейського омбудсмена.

Сам по собі патріотичний конституціоналізм виходить з того, що найвищою соціальною цінністю в Європі є людина, а державне й соціальне життя спрямовані на забезпечення максимальної зручності її існування та комфорту. Саме ця соціальна спрямованість „патріотичного конституціоналізму” знаходить підтримку серед громадян ЄС. Останнє підтверджують результати дослі-

дження Євробарометру, які досить чітко демонструють соціальні очікування громадян від єв्रोstruktur: кращі умови життя (залежно від країни – від 52 до 63 %), кращі можливості для пошуку роботи, навчання і подорожей – від 61 до 67 %, соціальні гарантії – від 43 до 55 %, менше дискримінації по відношенню до іноземців – від 34 до 39 % [6].

Безумовно, доктрина патріотичного конституціоналізму виглядає доволі перспективною. Її творці розраховували поєднати усі три компоненти ідентичності, в результаті чого виникне загальноєвропейська політична культура „єдності у різноманітності”. Для цього необхідна, як зазначає Ю. Габермас, „не переконаність у спільному походженні з часів європейського Середньовіччя, а нова політична свідомість, що відповідала б ролі Європи в світі ХХІ століття...” й ґрунтувалася на „неімперському ставленні до інших культур, засвоєнні їхніх уроків” [9, с. 354].

Однак все частіше з'являються свідчення того, що ідея „патріотичного конституціоналізму”, не спрацьовує хоча б тому, що демократичні цінності давно перестали бути виключно європейським досягненням. „Гуманістичні та раціоналістичні принципи, що проголошуються основою європейської ідентичності, зазначає Г. Вайнштейн, насправді являють собою універсальні принципи західної цивілізації, й акцент на цьому компоненті європейської спільності по суті справи позбавляє смислу поняття „європейської ідентичності” [2]. А підґрунтя „союзного націоналізму”, а саме протиставлення європейців іншим народам та цивілізаціям, досі виявляється більш дієвим. Чимало сучасників приділяють увагу цьому негативному компоненту європейської ідентичності. Як зазначають Д. Якобс і Р. Майер, „прагнучи до інтеграції і подолання націоналізму, а також включення європейців у спільний економічний, політичний і культурний проект, європейська ідентичність для не-громадян означає виключення з системи європейських відносин. Отже, нові форми громадянства і нові дискурси з приводу ідентичності в наднаціональному контексті скоріше пов'язані з характеристиками національного громадянства, побудованого на виключенні (exclusion) і сконструйованого культурального базису, ніж з проголошеним постнаціональним громадянством на територіальній основі і індивідуальному базисі” [10]. Це означає, що в структурі наднаціональної ідентичності домінує передусім когнітивний компонент, який визначає „ми” європейців передусім через протиставлення з „ними”, з „іншими”.

Наочне домінування когнітивного компонента та брак емоційно-афективного компонента, вже не кажучи про інструментальний, пояснює певне гальмування в процесі утвердження європейської ідентичності, на яке вказують Р. Дарендорф, Ф. Фукуяма та ін. Хоча від доктрини побудови європейської ідентичності на засадах союзного націоналізму формально відмовились, на практиці вона домінує й визначає такий формат європейської ідентичності, що мало відрізняється від національної. Спільна територія, єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів, спільна економіка з можливістю пересуватись у межах території, які традиційно виступають характеристиками держави-нації й національної ідентичності відповідно, однаково чинні для об'єднаної Європи. В принципі для національної держави вони за наявності спільної історії і культури складаються в усі три ідентифікаційні компоненти. А для наднаціонального панєвропейського утворення, де немає однієї традиційної культури, однієї домінуючої мови, єдиних культурних течій, однак все ж таки існує певна „спорідненість культур” (Е. Сміт [див. 11, с. 178-181]), ці характеристики з певною умовністю, як виявляється, складаються лише у когнітивний компонент, окреслюючи демаркаційну лінію між „нами” та „ними”.

У зв'язку з цим чимало дослідників піднімають питання про існування феномена європейської культури або доцільність об'єднання сукупності італійської, німецької, французької та інших національних культур поняттям „європейська культура”. На нашу думку, для визначення рівня культурної спільності вищого за національний, своєрідної спорідненості між національними культурами доцільно використовувати поняття „цивілізація”. Адже цивілізації є більш стійкими асоціаціями, ніж імперії, національні держави та культурно-мовні спільноти, являючи собою найвищий рівень культурно-ціннісної консолідації. За великим рахунком саме цивілізаційна приналежність складає основу для наднаціональної ідентичності. У країн, що складають ту чи іншу цивілізаційну спільноту, можуть бути різні, іноді навіть протилежні інтереси, однак спільність та близькість цінностей складає основу для взаєморозуміння та тривалого стратегічного партнерства.

У зв'язку з наведеними вище роздумами висловимо кілька міркувань з приводу майбутнього європейської ідентичності.

По-перше, щодо розуміння та меж європейської ідентичності. Цивілізації як вищий

рівень культурно-ціннісної консолідації, на нашу думку, складають основу для формування наднаціональної ідентичності. Оскільки неможливо однозначно визначити цивілізаційні кордони, європейська ідентичність не може бути безпосередньо пов'язана з чинними кордонами ЄС. Як вищий рівень просторово-територіальної ідентифікації вона тією чи іншою мірою властива більшості населення географічної Європи.

По-друге, щодо впливу наднаціональної ідентичності на інші рівні системи ідентифікаційних практик людини. Наднаціональна ідентичність, що формується на ґрунті цивілізаційної спільності, відіграє вагомий роль для втілення в життя ідеї „єдності у різноманітті” й відповідно зростання значення регіональної і локальної ідентичності. Це означає, що регіональні рухи протягом останніх десятиріч активно використовують панєвропеїзм для отримання більшої автономії й розширення кола повноважень в межах регіональних програм і принципу субсидіарності, а прихильники тісної європейської інтеграції здобували підтримку різних етнічних груп за рахунок політики регіоналізму.

По-третє, щодо доктринальних підходів до розвитку європейської ідентичності. Хоча політика, заснована на принципах „союзного націоналізму”, виявляється більш результативною для розвитку європейської ідентичності, втілення в життя ідей „патріотичного конституціоналізму” залишається на сьогодні більш перспективним. Спільні цінності демократії, прав людини й толерантності, які дійсно є цінностями західної цивілізації, а значить не позбавлені культурної спадщини та історичних традицій, в перспективі несуть більший об'єднувальний потенціал, ніж політика протиставлення. Водночас, варто усвідомлювати, що утвердження європейської ідентичності як вияву колективної ідентичності неможливо без заперечення (підкреслювання відмінностей між „нами” та „ними”). Важливо, щоб в політиці європейської ідентичності відповідні стратегії не домінували над стратегіями „духовної спорідненості”.

По-четверте, щодо гальмування на шляху утвердження європейської ідентичності. Варто погодитися з тим, що об'єднана Європа сьогодні переживає не краді часи. Новоутворений Європейській Союз не менше, а навіть більше, ніж окремі держави, відчуває виклики глобалізації (міграція, ісламський фактор тощо). В принципі проблеми утвердження європейської ідентичності ті ж самі, що й національної (зокрема, української),

щоправда до них додається відсутність домінуючої мови (*lingua franca*). Однак, варто усвідомлювати, що як формування національної ідентичності, так і утвердження колективної європейської ідентичності, яке передбачає глибокі зміни у суспільній свідомості, неминуче є тривалим процесом. Той факт, що за даними соціологічних досліджень, представники молодого покоління, що виростили в умовах об'єднаної Європи, значно більшою мірою ніж населення Європи в цілому, відчувають себе європейцями, дає надію, що європейська ідентичність має майбутнє.

По-п'яте, щодо перспектив та необхідності утвердження європейської ідентичності. Попри певні труднощі наднаціональна, пе-

редусім, європейська ідентичність утверджується як новий тип колективної ідентичності, що співіснує з іншими ідентичностями – національною, регіональною, локальною. Усвідомлення наднаціональної спільності створює підґрунтя для організації політичного життя на демократичних засадах за межами державних кордонів, участі громадян та їх впливу на прийняття рішень наддержавного масштабу. Вона нейтралізує дію таких чинників, як націоналізм, тяжіння до локалізації (у смислі консервативного ставлення до зовнішніх змін), маргіналізації спільнот, виступає бар'єром для расизму, національної нетерпимості та розвитку сепаратистських рухів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Fukuyama F. Identity and Migration [Електронний ресурс] / Francis Fukuyama // Prospect Magazine. – 2007. — № 131. — 25th February. – Режим доступу до журн.: <http://www.prospectmagazine.co.uk/?p=63263>
2. Вайнштен Г. Европейская идентичность: возникающая реальность или фантом? [Электронный ресурс] / Г. Вайштейн. – Режим доступу до журн.: <http://www.politcom.ru/8315.html>
3. Бусыгина И.М. Политическая регионалистика: учеб. пособие / И.М. Бусыгина. – М.: Университет; РОССПЭН, 2006. – 280 с.
4. Палагеша Н. Є. Українська національна ідентичність: шляхи європеїзації / Н.Є. Палагеша // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3 (8). – С. 60–67.
5. Толкачов О. Європейська ідентичність України [Електронний ресурс] / Олексій Толкачов// Європейський простір: портал проєвропейського громадянського суспільства України. – 28-07-2009. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua/library/236196.html>
6. Таран Ю. Становлення європейської ідентичності: геокультурний виклик Євросоюзу [Електронний ресурс] / Ю. Таран. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=3169
7. Козловець М.А. Європейська ідентичність: уніфікація чи „єдність в різноманітті” [Електронний ресурс] / М.А. Козловець // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2009. – вип. 37. – С. 72–86. – Режим доступу до журн.: http://zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_37_7.pdf
8. Прилуцька А.Є. До проблеми європейської ідентичності / А.Є. Прилуцька // Матеріали доповідей і виступів Міжнародної науково-теоретичної конференції „Україна в контексті євроінтеграції”, 1-23 грудня 2005 року : Суми: Вид-во СумДУ, 2005. — С. 204—206.
9. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність / Юрген Габермас // Націоналізм: теорії нації і націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера. – Антологія : [2-е видання]. – К.: Смолоскип, 2006. – 684 с. – С. 343-359.
10. Якобс Д. Європейська ідентичність: факти і вимисли [Електронний ресурс] / Дірк Якобс, Роберт Мейер// Діалог.ua – 11 вересня 2003. — Режим доступу: http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=205
11. Сміт Е. Національна ідентичність/ Ентоні Сміт. – К.: Основи, 1994. – 224 с.

УДК 327.7:323

Гурбич О.С.
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ „ЄВРОПЕЙСЬКА ПЕРИФЕРІЯ”: В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО РЕГІОНАЛІЗМУ

У статті аналізуються світові глобалізаційні процеси і пов’язані з ними регіоналізація та зміцнення національних центрів Європейського союзу. Досліджується концептуалізація поняття „периферія” та суміжні з ним. Центральним фокусом статті виступає зв’язка „центр – периферія”. Визначаються статусні позиції країн ядра, напівпериферії та периферії, що є основними підсистемами сучасної світ-системи. Робляться висновки стосовно того, що поняття „периферія” і „Європа” не є виключно географічними.

Ключові слова: глобалізація, світ-система, Європа, центр, ядро, периферія, напів-периферія, регіоналізація.

Гурбич А.С.

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ „ЕВРОПЕЙСКАЯ ПЕРИФЕРИЯ”: В КОНТЕКСТЕ ЕВРОПЕЙСКОГО РЕГИОНАЛИЗМА

В статье анализируются мировые глобализационные процессы и связанные с ними регионализация и усиление национальных центров Европейского союза. Исследуется концептуализация понятия „периферия” и тождественные с ним. Центральным фокусом статьи выступает связь „центр – периферия”. Определяются статусные позиции стран ядра, полупериферии и периферии, которые являются основными подсистемами современной мир-системы. Делаются выводы касательно того, что понятия „периферия” и „Европа” не являются исключительно географическими.

Ключевые слова: глобализация, мир-система, Европа, центр, ядро, периферия, полупериферия, регионализация.

Gurbich A.

CONCEPTUALIZING OF THE TERM „EUROPEAN PERIPHERY”: IN THE CONTEXT OF EUROPEAN REGIONALISM

In this article World globalization processes and related with them regionalization and strengthening of European Union national centers are analyzed. There are also analyzed conceptualizing of term "periphery" and related terms. Copula "center - periphery" is in the central focus of article. Status positions of countries of core, periphery and semi-periphery are defined, which are the main subsystems of the modern world-system. The conclusion, whether terms "periphery" and "Europe" are not only geographical phenomena.

Key-terms: globalization, world-system, Europe, center, core, periphery, semi-periphery, regionalization.

У період глобалізаційних процесів, за умови уніфікації та стандартизації соціально-економічної, політичної сфер життя, з одного боку, та відцентрових процесів – з іншого є актуальним розібратись із поняттям „європейська периферія”. Ця проблематика набуває ще більшої значущості в країнах Європейського союзу у зв’язку з боротьбою регі-

онів за лідерство та вплив на розподіл ресурсів. Мета дослідження – показати, що поняття географічної та політичної периферії не є тотожними. До завдань досліджуваної проблеми входять: проаналізувати вплив регіонального, периферійного фактора на політико-трансформаційні процеси країн Європи; розглянути головні відмінності між периферією Європи загалом і ЄС, як провідного гравця цієї частини світу. Об’єктом дослід-

дження виступають відносини „центр-периферія” крізь призму світ-системного аналізу. Предмет – поняття „європейська периферія” та його тлумачення. За робочу гіпотезу ми беремо твердження згідно з яким, периферія виконує функції адаптації заданих центром ціннісних зразків і орієнтацій. У даному випадку центрами можуть виступати правлячі політичні та культурні еліти, соціальні інститути.

Тлумачення поняття „європейська периферія” не подається в жодному з енциклопедичних видань політологічної спрямованості. Поняття „периферія” розкривається в термінологічному словнику Даля, Великій та Малій радянській енциклопедіях. Так, у „Тлумачному словнику живої великоруської мови” Володимира Даля „периферія” визначається як, округність, країна округлої площі, або взагалі всі частини, або полоса, більш віддалена від центру [1, с.100]. Тобто периферія – це регіон віддалений від центру. Центр – приблизна середина площі [2, с.1257]. З погляду територіальних економічних моделей, це поняття розглядають як сукупність віддалених і слабозрозумітих територій з уповільненою модернізацією, що слугує джерелом ресурсів та споживачем інновацій. Поняття „периферія” часто використовується в контексті „регіон”. У термінології міжнародних організацій, таких як ООН чи Міжнародна організація праці, регіонами є Західна Європа, Південно-Східна Азія чи Латинська Америка, а з іншого боку, на початку 50-х років ХХ ст. голландський уряд поділив країну на 42 регіони. Отже, різниця між розміром території, визначеної самою назвою „регіон”, може бути величезною [3, с.380].

Але не лише в географічному вимірі ми можемо розглядати дану проблему. Адже, приділяючи основну увагу європейському регіону, помітними є розбіжності між географічним центром і тими країнами, які будуть визначальними на політичній арені. Географічне положення держави – це розміщення певного об'єкта, території, країни відносно інших об'єктів, територій, акваторій, країн. Зовнішнє середовище через свої складові частини активно впливає на об'єкт, географічне положення якого визначається. Так само й сам об'єкт впливає на власне оточення. Водночас геополітичні конструкції не дають абсолютної відповіді на складні і різноманітні питання політичних і міжнародних подій, але можуть і повинні використовуватись як чіткі орієнтири.

Регіональний поділ Європи найдинамічніший і найменш усталений. Для цієї частини світу взагалі впродовж століть і навіть тисячоліть притаманними були швидкі й кардинальні зміни політичної карти. Не є винятком і наш час. Розпад СРСР, Югославії та Чехословаччини, демонтаж структури комуністичного блоку ще раз довели, що „кухня політичної погоди світу знаходиться в Європі” Враховуючи всю суму чинників, нині в Європі можна виділити такі субрегіони – країни Західної, Центральної та Східної Європи. Так до субрегіону держав Центральної Європи належать і колишні соціалістичні держави, які в минулому були сателітами СРСР. Чотири із семи найрозвиненіших держав світу: ФРН, Франція, Велика Британія й Італія відносять до Західної Європи. Це найдавніший історично і соціально-економічно сформований цивілізаційний субрегіон Європи й світу. У наш час ці країни є в усіх сенсах основою формування ЄС і НАТО. У той же час у цьому регіоні є держави невеликі або карликові за площею та населенням, однак, за показниками ВВП на душу населення, належать до найбагатших держав світу. Крім названих чотирьох країн, до субрегіону Західна Європа належать Іспанія, Португалія, Андорра, Ірландія, Ісландія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Швейцарія, Ліхтенштейн, Австрія, Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія, Мальта, Греція, Монако, Сан-Марино, Ватикан. Цей регіон охоплює 24 незалежні держави, а також Гібралтар (британське володіння на Іберійському півострові, спірна територія з Іспанією). Отже, ми можемо помітити розбіжності між тими країнами, які географічно відносимо до Центральної Європи, і тими, що є політичними чи культурними центрами для Європи загалом.

Взагалі в сучасному світі, на думку одних вчених, можна виділити принаймні чотири типи транскордонних регіонів: єврорегіони (переважно між країнами ЄС, між ЄС і кандидатами у члени Союзу); трансокеанські макрорегіони (Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво); трансморські субрегіони (Чорноморське економічне співробітництво); спеціальні зони між регіональними світ-економіками (Великий Сянган) в єдиному соціокультурному просторі (Китай) з метою возз'єднання держави-цивілізації. Стосовно цього ж японський дослідник Кенічі Омае описує процес „тріадизації”, що складається з трьох політико-економічних центрів, які з'явилися у світі до кінця ХХ ст. Це Північна Америка, Східна Азія і Європа,

яка перетворилась в Європейський Союз, і більшість європейських країн ввійшли до її складу [4, с.78].

До політичного і соціокультурного центру Європи ми відносимо Європейський союз. Саме він об'єднує 27 держав Західної, Центральної та Східної Європи з населенням майже 450 млн. чоловік та виробляє чверть світового валового внутрішнього продукту. Два учасника Союзу – Великобританія та Франція – постійні члени Ради Безпеки ООН і входять у клуб офіційних ядерних держав. Разом із Німеччиною та Італією вони є учасниками „Групи 8”, що здійснює значний вплив на глобальні економічні та політичні процеси. Сукупний політичний, економічний, соціокультурний, організаційний і військовий потенціал Євросоюзу дозволяє йому проектувати й реалізовувати свої інтереси практично у всіх регіонах світу [5, с.9]. Отже, Європейський союз може виступати мікрокопією процесів світового масштабу зі своїми політичними центрами, які є більш розвинутими в соціокультурному та економічному плані. Ми можемо прослідкувати тяжіння до них менш розвинутих регіонів. Водночас є більш розвинуті області в ЄС, які стають центрами для своїх регіонів. І при подальшому їх зростанні та зміцненні можлива боротьба з уже визначеними центрами. Часто ми це можемо прослідкувати у відстоюванні національних інтересів тих чи інших країн. Наприклад, боротьба Франції та Великобританії за розміщення на їхніх територіях енергетичних ресурсних проектів. Або відстоювання Польщею права на збільшення фінансування її соціальних програм чи розвиток сільськогосподарського комплексу.

Велика кількість країн ЄС рухається в напрямку все більшої децентралізації економічних та інших функцій, що передаються виборним регіональним урядам. З іншого боку, ентузіазм щодо активних регіональних урядів не скрізь підтримується [6, с.131]. Отже, в ракурсі поняття „периферія” з'являється й інше – „Європа регіонів”, яке відстоює Девід Ньюлендс. Саме він наголошує на збільшенні значущості національних урядів. Тут ми можемо прослідкувати зміцнення регіональних політичних центрів, і ті ж відцентрові процеси. Іншими словами, не у всіх країнах ЄС процеси регіоналізації розвинуті на достатньому рівні. Слід зауважити, що регіоналізація нерозривно пов'язана з регіональною політикою, яку проводить держава щодо регіонів, тобто надання їм більших прав та повноважень. Регіональне питання,

як правило, пов'язане з економічною диференціацією. В цьому контексті зв'язка „центр – периферія” може схематично виглядати таким чином: 1) „центр” задає нормативні ціннісні зразки, мету й рамки життєдіяльності; 2) „периферія” – виконує адаптивні функції; 3) центральними елементами цієї структури можуть виступати правлячі й культурні еліти, соціальні інститути. Причому важливим є підтримка з боку саме місцевих політичних еліт. Це, в свою чергу, піднімає низку проблем, пов'язаних із регіональною автономізацією. На підтримку цього дослідник наводить приклади Бельгії та Італії.

С. Роккан і Д.В. Урвін підкреслюють, що після 1945 р. відзначається інтернаціоналізація територіальних економік і розмивання міждержавних кордонів, що супроводжувалося збільшенням потреб на ресурси, а отже, висловлювалися вимоги й на збільшення допомоги менш продуктивним секторам і регіонам. Це в свою чергу підсилювало тиск на національні центри, спричинений вимогами національних меншин культурної автономії для прийняття рішень стосовно даної території. Водночас С. Роккан і Д.В. Урвін зазначають, що ця модель не підходить для розуміння розбіжностей між країнами Західної Європи, хоча й має певну цінність для аналізу окремих країн чи регіонів у конкретний період [7, с. 118]. На думку Т. Спайбі, сама глобалізація має тенденцію підривати владу національних держав. Глобальний зв'язок дає можливість громадянам національних держав оцінювати альтернативні форми правління [4, с.78]. Тому можна стверджувати, що просторова локалізація центру в таких моделях необов'язково збігається з географічним центром політичного утворення, яким і є на сьогодні Європейський Союз.

Що ж стосовно центра та його домінування над периферією, то тут скористатися поняттям поняття „гегемонія”. Засновник світ-системного аналізу І. Валлерстайн, даючи характеристику гегемонії зазначав визначальну роль однієї держави, яка може нав'язувати свої правила в економічному, політичному житті, військовій, культурній сферах іншим [8, с.43]. А це підтверджує нашу тезу про те, що поняття географічної та політичної периферії не є тотожними. Як приклад, він наводить роль Об'єднаних провінцій (Голландія) середини XVII ст., Об'єднаного Британського Королівства середини XIX ст., США в XX ст. Крім того, дослідник підмічає особливість, за якою

держави-гегемони були перш за все морськими, а зараз – ще й повітряними державами [8, с.45]. А також рідкість світових воєн, що нерозривно пов'язано з досягненням однією з держав статусу гегемона. Згадаймо хоч би процес, що розпочався в XIX ст. – спроба Німеччини стати лідером і посунути Великобританію. Це знайшло своє продовження у двох світових війнах XX ст. і перехід ролі гегемона до США. Тобто ми розглядаємо війну як один із факторів, що є проявом боротьби за лідерство, за визначальну роль у регіоні чи світі, за роль центра. Відповідно, в результаті цієї боротьби, можуть змінитись і периферійні зони. Тому і ресурс, і боротьба за його розподілення є важливими у взаємозв'язку „центр – периферія”.

Взаємовплив „центр – периферія” Стейн Роккан досліджує з позиції європейського регіоналізму, вказуючи на значення самовизначення, самоідентифікації народів, на протистояння домінуючої нації в країні з меншинами. У своїй концепції він наводить приклад шведомовної меншини в Фінляндії: „Фінські шведи могли б мати свою самостійність власну політичну партію, але вони прийняли не лише правила гри, але й легітимність тієї держави, в якій опинились в її наявній територіальній формі, іншими словами, вони визнають свою ідентичність як фіни, а не як шведи” [7, с.117]. Водночас автор зображує й зовсім іншу модель поведінки, так званий „регіонально-етнічний” протест проти режимів і політичних центрів у західних індустріальних суспільствах. Згадуючи про „регіонально-етнічний” протест, ідеї самоідентифікації меншин ми можемо провести аналогії з думкою І. Валлерстайна про політичну боротьбу етнонацій в середині національних кордонів. Де статусні групи, етнонації він виокремлює як явища світ-економіки. Тому постає питання, чи можемо ми в повній мірі віднести національне протистояння до цієї зв'язки „центр – периферія”. Напевно, лише у випадку, коли є регіональна складова.

С. Роккан чимале значення приділяв територіальному фактору. Так, у концепції „поєсу міст” Західна Європа географічно розподіляється на дві частини динамічною рівновагою сил. Формування периферій видається як складний історичний процес, що зачіпає як політичну, соціальну, так і культурну сферу. Становлення центру, як міста, що зміцнюється, стає більш заможним за рахунок сільськогосподарської округи. „Поєс міст” виконував функцію каналу поширення юридичних кодексів, алфавіту, релігії, вимог

мешканців міст, союзних відносин і т.д. [9, с.42]. А чим це не соціальне і культурне взаємопроникнення та протистояння, згадуване раніше? Тобто поняття „центр – периферія” постає як в глобальному сенсі взаємодії цілих країн, так і в локальному, де відбувається протистояння між народами, расами, там де умовно можна виділити домінуючий й підлеглого.

Інший дослідник – А. Франк пропонує теорію, за якою периферійні зони виділялись за економічним фактором. Він вважав, що економічна структура сучасних слаборозвинутих країн – не форма, якої „традиційні” суспільства набувають в результаті конкуренції з „розвинутими” суспільствами, і не більш ранні стадії переходу до індустріалізації, а результат залучення в світ-економіку в якості периферійних союзних зон [8, с.11]. Слід зазначити, що й у І. Валлерстайна світ-економіка і капіталізм – дві сторони однієї медалі, що ми нерозривно розглядаємо у зв'язці „центр – периферія”.

Саме в І. Валлерстайна поняття „центр” співзвучне з поняттями „серцевина”, „ядро”. До серцевинної зони світ-економіки він відносить Північно-західну Європу, що ще в XVI ст. краще пристосувалась до сільськогосподарської спеціалізації, а також текстильної галузі економіки, кораблебудування, металообробки. Це вимагало більш високої кваліфікації. Східна Європа і Західна півкуля стали периферійними зонами, що спеціалізувались на експорті зерна, дорогоцінних металів, дерева [8, с.16]. Це той же економічний фактор, про який говорив і А. Франк. І. Валерстайн виділяє й поняття „напівпериферія”, що покликана зробити функціонування капіталістичної світ-економіки плавним. Без напівпериферій світ-економіка може існувати, але менш політично стабільно, проявляється поляризація світосистем [8, с.19]. До таких зон І. Валлерстайн відносить Європейське Середземномор'я. Виникнення сучасної капіталістичної світ-економіки в Європі І. Валлерстайн відносить до XVI ст. за повного розвитку ринкової торгівлі.

Отже, зробивши наголос на науковому доробку з концептуалізації поняття „європейська периферія”, зауважимо, що тлумачення цього визначення не дається в жодному з енциклопедичних видань. Тому аналізуючи дану проблему, ми використовуємо поняття „периферія”, що у класичному визначенні зводиться до регіону, віддаленого від центру. Просторова локалізація центру в сучасних капіталістичних світ-системах не обов'язково збігається з географічним

центром політичного утворення, зокрема і Європейського Союзу. Саме поняття „Європа” протягом століть слугувало для позначення чогось більшого, ніж просто географічний простір. У Новий час дане поняття поряд із географічним набуло історичного, соціокультурного, релігійного і політичного сенсу [10, с.50-51]. У сучасному світі географічний фактор стосовно понять „периферія” і „Європа” є важливим, але не визначальним, оскільки країна може бути розташована географічно в центрі Європи, наприклад, Україна, та в політичному сенсі бути її периферією. Натомість країна, віддалена від географічного центру за економічними, соціальними показниками, може бути на порядок вищою і позиціонувати себе як центр. В умовах глобалізаційного світу ми можемо спостерігати й відцентрові процеси, поміж іншим пов’язані з регіоналізацією. Тому поняття „європейська периферія” можна досліджувати крізь призму регіоналізації. За визначенням політичної енциклопедії, це процес регіонального структурування простору, а також підвищення ролі регіонів в соціальному, економічному, політичному житті суспільства [11, с.332].

У сучасній світ-системі присутнє осьове розподілення праці, що створює напруження між центром і периферією. Поміж них виді-

ляють і напівпериферійні зони. Прослідковується постійне протистояння центрів з їх периферіями. Несиметричність відносин між регіонами світ-економіки є наслідком таких закономірностей: 1) регіони ядра привласнюють надлишки усієї світ-економіки; 2) напівпериферія експлуатується ядром і водночас експлуатує периферію, підтримуючи стабільність світ-економіки; 3) виділяємо і протистояння іншого рівня – політичну боротьбу сильних центрів між собою, у результаті чого гегемонія може відійти від одних до інших. За останні століття соціальний простір, що включає в себе повсякденне життя й соціалізацію людей, став все більше заплутуватись у межах делімітованого і суміжного з ним географічного простору, який покриває конкретну географічну зону [12, с.358]. Та хоч географічний фактор є і важливим для соціально-економічного, політичного розвитку країн, регіонів, та все ж в контексті європейської регіоналізації для „європейської периферії” він не є визначальним. Адже визначаючи межі периферійних зон Європи ми дійшли висновку, що провідні країни Західної Європи, які не є географічним центром континенту, виступають політичними та соціокультурними центрами. Тому поняття „периферія” і „Європа” дійсно не є виключно географічними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. Т.3 : П-М / В. Даль. – М.: ТЕРРА, 1995. – 560 с.
2. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: Т.1-4. Т.4 : С-V / В. Даль. – М.: А/О Издательская группа „Прогресс”, „Универс”, 1994. – 864 с.
3. Яловецький Б. Регіональні рухи / Б. Яловецький, укладачі І.Ф. Кононов, В.П. Бородачов, Д.М. Топольськов // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. – Луганськ: Альма матер-Знання, 2002. – С.380-407.
4. Спайбі Т. Європейські національні держави і глобалізація / Т. Спайбі, укладачі І.Ф. Кононов, В.П. Бородачов, Д.М. Топольськов // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. – Луганськ: Альма матер-Знання, 2002. – 664 с. – С.67-79.
5. Жирнов О.А. „Политика партнерства” Европейского союза: Время перемен / О.А. Жирнов, ред. колл. Т.Г. Пархалина // Актуальные проблемы Европы: Сборник научных трудов / РАН ИНИОН Центр научн.-информ. исследов. глобал. и регион. пробл. Отд. Зап. Европы и Америка. – М., 2007. - № 3. – 204 с. – С.9-65.
6. Ньюлендс Д. „Європа регіонів”? Регіональна конвергенція та дивергенція в Європейському союзі / Д. Ньюлендс, укладачі І.Ф. Кононов, В.П. Бородачов, Д.М. Топольськов // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. – Луганськ: Альма матер-Знання, 2002. – 664 с. – С.131-147.
7. Роккан С. Политика территориальной идентичности. Исследование по европейскому регионализму / С. Роккан, Д. Урвин // Логос. – 2003. – №6(40). – С.117 – 131.
8. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: социология XXI в. / И. Валлерстайн; [пер. с англ.]. – М.: Логос, 2004. – 368 с.
9. Ларсен С. Моделирование Европы в логике Роккана [Электрон. ресурс] / С. Ларсен // Полис. – 1995. – № 1. – С. 39-57.
10. Гаджиев К. Концепция „Срединной Европы”: история и современность / Гаджиев Т.Н., ред. колл. Т.Г. Пархалина, Т.Н. Мационашвили // Европа и мир: Пробл. - тем. сб. / РАН ИНИОН Центр научн.-информ. исследов. глобал. и ре-

- гион. пробл. Отд. Зап. Европы и Америка. – М., 2000. – № 2. – 275 с. – С.50-80.
11. Семигин Г.Ю. Политическая энциклопедия. В 2 т. Т.2 / Нац. обществ.-науч. фонд; Рук. проекта Г.Ю. Семигин. – Москва: „Мысль”, 2000. – 701 с.
12. Пріс Л. Руйнування соціального і географічного простору / Д. Ньюлендс, укладачі І.Ф. Кононов, В.П. Бородачов, Д.М. Топольськов // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів.– Луганськ: Альма матер-Знання, 2002. – 664 с. – С.358-379.

УДК [327:341.17]:061.1ЄС

Онищук О.Р.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ОСОБЛИВОСТИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ АСПЕКТІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Розглядаються основні етапи формування Європейського Союзу, його склад, структура, процедура вступу нових держав-членів та особливості політико-правової системи ЄС. Проаналізовано п'ять загальних цілей, які поставив перед собою Європейський Союз. Відслідковано головні етапи розширення лав ЄС. Розглянуто особливості Ніцького та Лісабонського Договорів.

Ключові слова: Європейський Союз, міжнародний договір, міжнародне співробітництво, європейська інтеграція.

Онышук О.Р.

ОСОБЕННОСТИ ПОЛИТИКО-ПРАВОВЫХ АСПЕКТОВ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

Рассматриваются основные этапы формирования Европейского Союза, его состав, структура, процедура вступления новых государств-членов и особенности политико-правовой системы ЕС. Проанализированы пять общих целей, которые поставил перед собой Европейский Союз. Отслежено основные этапы расширения рядов ЕС. Рассмотрено особенности Ниццкого и Лиссабонского договоров.

Ключевые слова: Европейский Союз, международный договор, международное сотрудничество, европейская интеграция.

Onyshchuk O.

POLITICAL AND LEGAL PECULIARITIES OF THE EUROPEAN UNION.

Basic stages of the European Union formation, its composition, structure, entrance procedure of new member-states, political and legal peculiarities of the European Union are considered. Five common objectives of EU are analyzed. The main stages of EU enlargement are described. Peculiarities of Nice and Lisbon treaties are considered.

Key words: The European Union, international agreement, international cooperation, European integration.

У ході історичного розвитку людства виникає об’єктивна необхідність в об’єднанні зусиль держав з метою налагодження ефективного співробітництва у найбільш пріоритетних сферах суспільного життя та виробленні відповідного механізму співпраці шляхом узгодження, підписання та виконання усіх необхідних політико-правових документів. Логічним наслідком проведення такої політики постало, наприклад, підписання у 1992 році Маастрихтського договору про створення Європейського Союзу (ЄС), що свідчило про початок нового етапу.

Створення ЄС – одне з найбільш визначних подій ХХ століття, яке викликало корінні перетворення устроїв, які складались віками в Європі.

Насправді, побудова ЄС та його правової системи здійснювалась поетапно. Вона розпочалась у 1950 р. ХХ ст., коли були створені три Європейські співтовариства:

1. Європейське співтовариство вугілля та сталі (ЄСВБ);
2. Європейське співтовариство з атомної енергії (Євратом);
3. Європейське економічне співтовариство.

Першим історичним кроком, з якого починалось будівництво ЄС, була заява (декларація), з якою у 1950 р. виступив в Парижі міністр закордонних справ Франції Роберт Шуман. Пропозиція, озвучена ним від імені його керівництва, в теперішній час прийнято відповідно називати „планом Шумана”.

Хоча реальним автором даного плану був не Р.Шуман, а інший політичний діяч – Жан Монне (1888-1979), на той час комісар з планування Французької Республіки, потім – перший Голова Верховного органу Європейське співтовариство вугілля та сталі (1952-1955 рр.), засновник і керівник Комітету боротьби за Сполучені Штати Європи (1955-1975 рр.). Ім’я Жана Монне увійшло в історію сучасної Європи, як головного „архітектора” чи „батька-засновника” Європейських Співтовариств.

Що ж передбачав план Монне-Шумана? В ньому була закладена програма розвитку поглиблення інтеграції в Європі, яка визначає подальший розвиток Європейських Співтовариств та Союзу. Ця програма відома зараз як „комунітарний метод”. Комунітарний метод, розроблений Ж.Монне, включає в себе чотири основних положення: *федеративна мета* – забезпечує створення перших реальних устроїв Європейської федерації, необхідних для збереження миру; *послідовність інтеграції*: одне з головних відміннос-

тей плану Шумана від інших варіантів європейських ідей – це об’єднати Європу, не лише ради однієї „високої ідеї”, а й для того, щоб зробити кращим життя людей незалежно від місця проживання та громадянської приналежності; *інтеграція як спосіб вирішення суспільних проблем*; *обмеження державного суверенітету та створення наднаціональних органів влади*. Європа, створена з суверенних держав – писав Ж.Монне, – „сама по собі не здатна, при всій добрій волі її керівництва, приймати розумні рішення, необхідні для загального блага. Проте, все робиться можливим, якщо право приймати рішення, дістають інститути, покликані піклуватись про загальні інтереси в рамках єдиних правил та на основній волі більшості” [1, с. 456].

Першим конкретним кроком побудови федеративної Європи став Паризький договір 1951 р. Документ вступив у силу після ратифікації всіма учасниками 23 червня 1952 р. Сторонами Договору про Європейське співтовариство вугілля та сталі виступили шість держав Західної Європи (Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Франція і ФРН).

Договір охоплював три важливі сфери суспільного життя. В економічній сфері передбачалося злиття національного господарства в загальний ринок, який з урахуванням предмету Договору про ЄСВБ повинен був поширюватись лише на добування вугілля та сталеливарне виробництво, виступав як загальний ринок вугілля та сталі. Водночас створення ЄСВБ передбачало спільне раціональне використання робочої сили у межах економічної географії шести європейських країн. У політичній сфері Договір про ЄСВБ передбачав створення загальних органів влади, для позначення яких був вибраний термін „інститути”. Першим керівником Верховного Органу був призначений Ж.Монне.

Створення ЄСВБ поклало в основу інтеграційні процеси і в галузі права. Саме з Паризького Договору почала формуватись нова правова система – право Європейського Союзу, першим джерелом якого став Договір про ЄСВБ.

Єдиний Європейський Акт (ЄЄА) – перша велика реформа правових аспектів Співтовариств. ЄЄА проголошував центральним завданням Співтовариства утворення до 31 грудня 1992 р. „простору без внутрішніх кордонів”, тобто завершення формування єдиного спільного ринку, усунення всіх перешкод щодо вільного переміщення товарів,

людей, послуг та капіталу в рамках Європейського економічного співтовариства.

Прийняття ЄСА було важливою подією на шляху розвитку західноєвропейської інтеграції, яка дозволила визначити стратегічний курс і практичну політику Європейського співтовариства на багато років уперед. Втілення положень Єдиного акту у життя зумовило перехід євроінтеграційних процесів до наступного важливого етапу, започаткованого укладенням Маастрихтських угод [2].

Необхідно зазначити, що проект договору про утворення ЄС принципово був ухвалений Європарламентом ще у лютому 1984 р. І вже тоді аналітики відзначали, що „проект наділяє Європейський парламент законодавчими повноваженнями з урахуванням національних представницьких органів, а також з часом передбачає відміну чинного на сьогоднішній день принципу одностайності у прийнятті найважливіших рішень” [3, с. 271].

Маастрихтська угода дозволила ввести єдину для ЄС валюту євро і започаткувала структуру на трьох засадах (англ. three-pillar structure: Економічні і Соціально-політичні засади, Загальні зовнішні засади і засади безпеки, Правові і внутрішні засади) [4, с. 142].

Угода запровадила також назву „Європейський Союз”; останній об’єднав наднаціональну Спільноту і спільну зовнішню політику та політику безпеки і співпрацю в галузі правосуддя та внутрішніх справ.

Європейський Союз поставив перед собою п’ять загальних цілей: 1) сприяти соціально-економічному прогресу шляхом створення простору без внутрішніх кордонів, посилення економічної та соціальної згуртованості, заснування економічного та валютного союзу; 2) утверджувати свою ідентичність на міжнародній арені через здійснення Спільної зовнішньої політики і політики безпеки та в перспективі – спільної оборонної політики; 3) посилити захист прав та інтересів громадян його держав-членів за рахунок впровадження громадянства Союзу; 4) розвивати тісне співробітництво в галузі правосуддя й внутрішніх справ; 5) забезпечувати повною мірою дотримання „*acquis communautaire*” (тобто правовий доробок) ЄС разом з Європейськими договорами та всім правовим масивом, що ґрунтується на них, а також певні політичні цілі та пристосовувати своє внутрішньодержавне право до права ЄС [5, с.168].

Підписання цього договору знаменувало початок нового етапу європейського будівництва. Договір про ЄС передбачав утворен-

ня Союзу на базі Європейських Співтовариств доповнених новими формами співробітництва. Формально цей договір створив нову структуру ЄС і водночас вніс зміни та доповнення в Паризький договір 1951 р., а також в обидва Римських договори 1957 р. Римський договір про Європейське економічне співтовариство змінився настільки суттєво, що навіть назву „Європейське економічне співтовариство” була замінено на просто „Європейське Співтовариство”.

Склад ЄС, подібно до самої організації формувался також поетапно. З моменту створення ЄС збільшився в чотири рази і це не межа. Першочерговими учасниками були шість країн Західної Європи (Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина і Франція). В такому складі три Європейські співтовариства функціонували в 50-60 рр. ХХ ст.

Перше розширення Європейського Співтовариства відбулося в 1970 р; в 1973 р. до них приєдналися Великобританія, Данія, Ірландія. У 80 рр. кількісний склад держав-членів зріс з 9 до 12. В 1981 р. вступила Греція, в 1986 р. – Іспанія та Португалія.

Отже, саме ці представники вищеперелічених 12 держав у 1992 р. підписали Договір про ЄС, який вступив в силу наступного року. З цього моменту нові держави, які вступають безпосередньо в ЄС стають одночасно членами *трьох співтовариств*.

У 2004 р. відбулось масштабне розширення Європейського Союзу на Схід. З 1 червня 2004 р. членами ЄС стали зразу 10 держав, в тому числі 3 республіки колишнього Радянського Союзу (Латвія, Литва, Естонія), 5 східноєвропейських держав з колишнього соціалістичного табору (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія) та дві невеличкі острівні держави в Середземному морі (Кіпр – грецька частина та Мальта). Таке кардинальне розширення лав ЄС знову надало економічним проблемам статусу найактуальніших проблем у всій діяльності ЄС. Адже більшість країн-нових членів ЄС – за рівнем свого соціально-економічного розвитку значно поступалася „старим” членам Євросоюзу. Тому необхідно було підняти цей рівень до середньоєвропейського, тобто надати їм певну фінансову допомогу, що потребувало значних зусиль всієї економіки ЄС.

Масштабне розширення Євросоюзу у 2004 р. мало передусім політичний, а не суто економічний характер. Так, наприклад, у документах Європарламенту чітко зазначено „Розширення – це насамперед політична мета, політична важливість питання набагато

перевищує фінансові кошти, що їх передбачають у це вкласти” [6, с. 22-23].

У 2005 р. підписаний договір про приєднання до ЄС ще двох східноєвропейських держав – Болгарія та Румунія. Цей документ вступив в силу 1 січня 2007 р. Таким чином, з 2007 р. кількість держав-членів ЄС досягла 27.

Проте, це не останнє розширення складу даної організації. У даний час ще три держави офіційно визнані державами-кандидатами та розпочали переговори про свій вступ в Союз. Це Хорватія, Македонія, а також Туреччина, однак, це, можливо, відбудеться не раніше 2015 р.

Також існують так звані „предкандидати”. Цей неофіційний термін означає, що держави у відношенні яких ЄС заявив на політичному рівні про готовність прийняти їх у свій склад, але в майбутньому. Для отримання такого статусу держав-кандидатів цим країнам треба ще здійснити серйозні економічні та політичні реформи, які дозволять їм почати реальні переговори про приєднання. До вказаної групи на початку 2007 р. відносились країни Балканського півострова, за виключенням тих, які вже є державами-членами чи державами-кандидатами: Сербія, Чорногорія, Боснія та Герцеговина, Албанія, Македонія.

Зазначимо, що керівництво ще ряду країн (Україна, Молдова, Грузія, Туреччина та ін.) в різні роки висловили побажання бачити свої держави членами ЄС. Для вступу в ЄС необхідно подати Заявку в Раду ЄС – головний законодавчий орган цієї організації. Рада приймає рішення щодо заяви одностайно. До прийняття рішення Рада повинна провести консультації з Європейською Комісією – головним виконавчим органом ЄС та дістати згоду Європейського Парламенту.

Джерелом права, на основі якого здійснюється вступ до Союзу нових держав-членів, служить договір про приєднання. Щоб договір про приєднання набув чинності, потрібна ратифікація документа всіма членами ЄС.

З іншого боку, вступ до Євросоюзу асоціюється з модернізацією соціально-економічного життя в межах єдиного внутрішнього ринку. Від держав-кандидатів вимагають наявності функціонуючої ринкової економіки, здатності дотримуватись високих стандартів охорони довкілля, захисту споживача, охорони праці та ін. Успіх інтеграційної соціально-економічної моделі можливий за умови наявності таких чинників: 1) конкуренції ринкових сил на внутрішньому

ринку Союзу; 2) широкої співпраці у сфері наукових досліджень і технологій та розвинутої економічної кооперації, що є основою створення потужних європейських підприємств, конкурентноспроможних на світовому ринку; 3) з фінансової солідарності держав-членів, що виявляється насамперед у наданні структурної допомоги малозабезпеченим державам Спільноти. Таким чином, приєднання до ЄС постає як результат цілеспрямованого руху кожної держави-кандидата до демократії, правової держави та ринкової економіки і водночас як гарантія закріплення і прискорення такого поступу [7].

Прапором Європейського Союзу є сине полотнище, в центрі якого знаходиться коло, складене з 12 золотих зірок (число 12 символізує досконалість, гармонію та повноту). В якості гімну Союзу прийнята ОДА „До Радості” – фінал дев’ятої симфонії Л. Бетховена. Відповідно до проекту Конституції ЄС кожного року 9 травня відзначається „День Європи”.

Первинною умовою початку переговорів про вступ до ЄС є відповідність політичному критерію членства, а приведення національного законодавства у відповідність до *acquis communautaire* здійснюється в останні роки перед безпосереднім вступом держави до ЄС у ході переговорів про приєднання. Підтвердженням цьому є стаття 49 Договору про Європейський Союз, де встановлено, що „Будь-яка європейська держава, що шанує принципи, сформульовані в частині першій статті 6, може звернутися з поданням щодо набуття членства в Союзі”. Такими є засадничі принципи Союзу, спільні для всіх держав-членів, а саме свобода, демократія, шанування прав людини і основоположних свобод, верховенство права. Те, що дотримання політичного критерію є „передумовою початку переговорів про вступ”, було підтверджено на засіданнях Європейської Ради в Люксембурзі (1997 р.) та Гельсінкі (1999 р.).

Звідси випливає пріоритетність досягнення відповідності політичному Копенгагенському критерію, а не критерію, досягнення якого буде необхідним під час виконання узгоджених умов вступу до ЄС. Разом з тим, слід продовжувати роботу в напрямі досягнення економічного та юридичного критеріїв, зокрема необхідно здійснювати адаптацію національного законодавства до законодавства ЄС [8].

Нарешті Маастрихтський договір уперше на рівні документів визнав обов’язком Сою-

зу в цілому дотримуватись основних прав та свобод людини та громадянина, перш за все ті з них, які закріплені в Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р.

Швидкі зміни, які відбуваються у світі, вимагають опрацювання нових перспектив розвитку євроінтеграційних процесів. У середині 90-х років стало загальним усвідомлення необхідності перегляду Маастрихтського договору з метою істотного реформування інституціональної системи Європейського Союзу. Проблема реформування інституціональної системи ЄС тісно пов'язана з перспективою значного розширення його географічних рамок. Проект Договору, підготовлений під час роботи Міжурядової конференції, був у цілому схвалений у червні 1997 р. на сесії Європейської Ради в Амстердамі. 2 жовтня 1997 р. Амстердамський договір про зміну договору про ЄС, договір, які заснували Європейські співтовариства, та пов'язаних із ними актів був остаточно схвалений головами держав та урядів країн-членів ЄС. Амстердамський договір набув чинності 1 травня 1999 р. після його ратифікації країнами-членами ЄС. Договір поставив у центр уваги Союзу питання про права та свободи людини, надав його політиці згідно з вимогами часу культурний та соціальні виміри, інтегрував Шенгенські угоди у правову систему Союзу.

У лютому 2000 р. була скликана конференція для підготовки більш радикальної реформи установчих документів ЄС. Конференція завершилась 11 грудня 2000 р. у французькому місті Ніцца, де на рівні керівництва держав ЄС був погоджений текст згоди про перегляд Договору про ЄС та інших договорів. Відповідно, цей документ має назву Ніццький договір (це офіційна назва), його було підписано 26 лютого 2001 р.

Ніццький договір набув чинності 1 лютого 2003 р. З цього часу установчі документи Союзу діють в новій „ніццькій” редакції, змінивши „амстердамську”.

Ще до того, як Ніццький договір 2001 р. вступив в силу, стартував новий процес підготовки та нові реформи. В кінці 2001 р. положення декларації були доповнені та уточнені „Декларацією про майбутнє Європейського Союзу”, більш відомою як „Лаакенська декларація”. Саме в останній вперше було проголошено можливість підготовки для Союзу єдиного конституційного документу. Розробка проекту нової Конституції була доручена – Європейському Конвенту.

Конституція внесла основні зміни в правову систему ЄС. Перш за все, відмінилась структура трьох опор. ЄС буде мати єдину правосуб'єктність та єдину компетенцію. Одночасно з набуттям чинності Конституції повинен втратити юридичну силу Договір про ЄС 1992 р. (разом з усіма документами, які вносились: Амстердамський 1997 р., Ніццький 2001 р.).

Уперше в історії Союзу в Конституції зафіксовано право держав-членів на добровільний вихід зі складу цієї організації та встановлена чітка процедура його реалізації. Отже, як бачимо, Конституція для Європи 2004 р. є серйозним внеском у розвиток європейської інтеграції та його організаційних структур.

Розроблений у 2004 р. Договір про запровадження Конституції для Європи був покликаний сприяти функціонуванню розширеного Євросоюзу. Його метою було підвищення ефективності функціонування інституцій Союзу завдяки більшій прозорості, залученню громадян до процесу вироблення рішення, а також запровадженню нових форм законодавчих актів. Цієї мети не вдалося досягти, оскільки негативні результати референдумів у Франції та Нідерландах означали припинення процесу його ратифікації. Проблема законодавчого забезпечення шляхів розвитку ЄС залишилася нерозв'язаною [9].

Проаналізувавши правову природу цього документа, можна припустити, що за своїм статусом та ознаками він є певною мірою наднаціональною Конституцією — документом, який одночасно поєднує в собі ознаки Конституції та міжнародного договору.

Що стосується Європейського Парламенту, то він, з одного боку, стає більш значущим, оскільки матиме статус, рівний статусу Ради, а з другого – планується оптимізувати його діяльність, зокрема шляхом зменшення кількості депутатів до 750.

1 грудня 2009 р. набрав чинність Лісабонський договір – новий основний документ ЄС, який ратифікували всі 27 держав ЄС. Мета документа – спростити процедуру прийняття рішень у ЄС і збільшити його політичний вплив у світі. Впровадження договору розширює повноваження Європейського Парламенту і створює дві нові посади – президента Європейської Ради і Верховного представника із зовнішньої політики.

Лісабонський договір також скасовує національні права вето у понад 50 ділянках. Уперше запроваджується принцип спільної солідарності в разі терористичного нападу

на одну з країн ЄС чи природної або технологічної катастрофи в ній. Документ прописує можливість і процедуру виходу зі складу Євросоюзу.

Передбачена й громадянська ініціатива: один мільйон громадян країн ЄС своїми зібраними підписами може внести до Єврокомісії пропозиції з усієї сфери компетенції Євросоюзу. Крім того, Лісабонський договір вносить і чимало інших чергових змін до засадничих документів ЄС – Договору про створення Європейської спільноти (Римського договору) та Договору про Європейський Союз (Маастрихтського договору). Раніше в ці документи вже вносили зміни також Амстердамський та Ніццький договори. Лісабонський договір, підписаний у грудні 2007 року, зміг набути чинності від початку грудня цього року після того, як у середині листопада завершила процедуру його ратифікації остання з країн ЄС, Чехія.

Останнім часом в Україні та в країнах ЄС з'явилося багато як позитивних, так і негативних точок зору стосовно перспектив євроінтеграційних процесів в Україні та перспектив її майбутнього членства в ЄС.

З вищенаведеного можна дійти таких висновків: усвідомлюючи той факт, що євроінтеграційний процес є доволі складним та тривалим, а також враховуючи ті внутрішні

зміни, які відбулися та продовжують відбуватися останнім часом в ЄС та Україні, вважається, що ґрунтовного наукового аналізу потребують усі напрямки цього процесу, у тому числі проблемні питання налагодження співробітництва між Україною та ЄС у пріоритетних сферах та перспективи виведення такого співробітництва на якісно новий рівень з урахуванням нових реалій сьогодення. Слід підкреслити, що спостерігається відсутність системних адміністративно-правових та організаційних досліджень основних засад співробітництва України та ЄС в сучасних умовах, особливо за умов розширення ЄС та з урахуванням реалізації адміністративної та конституційної реформ в Україні. Визнаючи вирішальний вплив усіх змін, що відбуваються в Україні та ЄС останнім часом, на ефективність співробітництва, вважаємо, що дослідження основних засад політики розширення ЄС, адміністративно-правових та організаційних засад діяльності органів державної влади України у сфері європейської інтеграції та співробітництва з ЄС, пріоритетних напрямків співробітництва України та ЄС набувають особливого значення у зв'язку з необхідністю поглиблення інтеграційних процесів та набуття Україною статусу держави-члена ЄС у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Монне Ж. Реальность и политика: Мемуары / Ж. Монне. — Москва, 2001. — 456с.
2. Копійка В.В. Європейський Союз: заснування і етапи становлення / В.В. Копійка, Т.І. Шинкаренко — Київ: Ін Юре, 2001.
3. Западная Европа: политическая и военная интеграция : [под ред. М.И. Бурлакова]. — М.: Юридическая литература, 1984. — 271с.
4. Тоді Ф. Нарис історії Європейського Союзу: Науково-популярне видання; [пер. з англ.]. — Київ: К.І.С., 2001. — 142 с.
5. Посельський В. Європейський Союз: інституційні основи європейської інтеграції / Володимир Посельський — Київ: Смолоскип, 2002. — 280с.
6. Иванов И. Расширения Евросоюза: сценарий, проблемы, последствия / И. Иванов // Мировая экономика и международные отношения, 1998. — №2. — С.22-23.
7. Посельський В. Конституційний устрій Європейського Союзу: [навч. посібник] / В. Посельський. — Київ: Таксон, 2005. — 280 с.
8. Савельев Є. Передумови поглиблення і прискорення європейської інтеграції науки / Є. Савельев // Журнал європейської економіки (укр.). — 2006. — № 2. — С.111-119.
9. Treaty establishing a Constitution for Europe // Official Journal. Series C. — 2004. — Vol.47. — № 310. — P. 1— 474.

УДК 327.7

Патратій Н. В.
Національний інститут
стратегічних досліджень

МІСЦЕ УКРАЇНИ У ПРОЦЕСАХ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ У ЧОРНОМОРСЬКО-КАСПІЙСЬКОМУ ПРОСТОРИ

У статті проаналізовано поточні питання реалізації інтеграційних проектів у Чорноморсько-Каспійському просторі крізь призму участі України в роботі регіональних/ субрегіональних структур співробітництва. Доведено необхідність здійснення комплексної концептуальної оцінки соціально-економічних інтересів нашої держави в ОЧЕС, ОДЕР-ГУАМ та СДВ, а також розробки практичних шляхів їх реалізації з урахуванням змін безпекового середовища у регіоні.

Ключові слова: регіональна інтеграція, Чорноморсько-Каспійський простір, зовнішня регіональна політика України, Організація за демократію та економічний розвиток - ГУАМ, Спільнота Демократичного Вибору, Організація Чорноморського економічного співробітництва, БЛЕКСІФОР, „Чорноморська гармонія”.

Патратій Н. В.

МЕСТО УКРАИНЫ В ПРОЦЕССАХ РЕГИОНАЛЬНОЙ ИНТЕГРАЦИИ В ЧЕРНОМОРСКО-КАСПИЙСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В статье проанализировано текущие вопросы реализации интеграционных проектов в Черноморско-Каспийском пространстве сквозь призму участия Украины в работе региональных/субрегиональных структур сотрудничества. Обосновано необходимость осуществления комплексной концептуальной оценки социально-экономических интересов нашего государства в ОЧЭС, ОДЭР-ГУАМ и СДВ, а также разработки практических путей их реализации с учетом изменений безопасной среды в регионе.

Ключевые слова: региональная интеграция, Черноморско-Каспийское пространство, внешняя региональная политика Украины, Организация за демократию та економічне розвиток – ГУАМ, Сообщество Демократического Выбора, Организация Черноморского экономического сотрудничества, БЛЕКСИФОР, „Черноморская гармония”.

Patratiy N.

UKRAINE IN BLACK SEA-CASPIAN REGIONAL INTEGRATION DEVELOPMENTS

In this article the current issues of realization of integration projects in Caspian-Black sea area in the context of Ukraine's participation in the work of regional/subregional cooperation structures have been analyzed. The necessity of implementation of complex conceptual assessment of social-economic interests of our state in BSEC, GUAM – Organization for Democracy and Economic Development, Community of Democratic Choice have been proved as well as appropriate practical developments of realization of these interests have been substantiated considering the changes of security situation in region.

Key words: regional integration, Caspian-Black sea area, foreign regional policy of Ukraine, GUAM – Organization for Democracy and Economic Development, Community of Democratic Choice, Black Sea Economic Cooperation Organization, BLACKSEAFOR, „Black Sea Harmony”

У сучасних міжнародних відносинах все більшої актуальності та ваги набуває регіональний чинник, який впливає на процеси як локального, так і глобального розвитку. Регіональні утворення перевищують простір міждержавних відносин, виступаючи цілісним суспільним феноменом, який характеризується високим рівнем взаємозв'язків між суб'єктами що його складають. Тому, в умовах відкритості суспільств, регіон є фактично визнаним елементом міжнародних відносин, що циркулює у великих політико-економічних зонах, він перестає сприйматися як географічна категорія, зважаючи на оформлення політичними та символічними кордонами, регламентування договорами транскордонного співробітництва і перетворився в один із процесів міжнародних відносин і об'єкт світової політики, для якого, крім іншого, характерно злиття складових до рівня відтворення власної ідентичності та спільної системи цінностей.

Починаючи з 90-х рр. минулого століття після розпаду біполярної системи міжнародних відносин Чорноморсько-Каспійський регіон проходить крізь призму формування відносно автономних систем міжнародного співробітництва в галузі безпеки. Процес інституціоналізації такої взаємодії наразі триває. Побутує думка, що ступінь гомогенності такої системи регіональної безпеки залежить передусім від перспективи узгодження підходів регіональних та позарегіональних гравців щодо подальшого розвитку регіону в цілому. В цьому зв'язку важливим й актуальним завданням для України є наповнення реальним змістом її зовнішньої регіональної політики, одним із завдань якої є посилення участі нашої держави в роботі різних інтеграційних об'єднань.

Проблемні питання співробітництва країн Чорноморсько-Каспійського регіону, зокрема практичні аспекти участі України у роботі різних регіональних організацій Чорноморсько-Каспійського регіону досліджуються у роботах О. Воловича, Р. Жангожі, І. Максименко, Л. Рассохи, Г. Шелест та ін. Процесам формування регіональних структур стабільності та співробітництва, зокрема в розширеному Чорноморському регіоні, присвячено праці М. Воротнюк, В. Глебова, Б. Парахонського, Т. Стародуб та ін.

Утім, аналіз існуючих розробок свідчить про відсутність комплексного бачення природи інтеграційних процесів у Чорноморсько-Каспійському просторі з урахуванням сучасних викликів та загроз, що і визначило

потребу у дослідженні зазначеної проблеми.

Метою статті є розкриття проблеми реалізації інтеграційних проектів у Чорноморсько-Каспійському просторі крізь призму участі України в роботі регіональних/ субрегіональних структур співробітництва.

Проблеми безпеки займають центральне місце у взаємодії країн регіону. У Чорноморсько-Каспійському просторі співробітництво в сфері безпеки є важливим чинником розвитку регіональних структур та формування спільної ідентичності регіону. Держави Чорноморського простору вважають, що більшість проблем безпеки можна вирішити лише у форматі багатосторонньої взаємодії в рамках роботи регіональних форумів та окремих міжнародних інституцій. Цієї ж позиції дотримується і Україна. Потреба в реалізації власних амбіцій регіонального лідерства зумовила посилення участі нашої держави в роботі регіональних та субрегіональних структур співробітництва.

Організація за демократію та економічний розвиток – ГУАМ. Україна із самого початку була зацікавлена в інституціоналізації ГУАМ. 23 травня 2006 р. у Києві відбувся черговий саміт, на якому було утворено Організацію за демократію та економічний розвиток – ГУАМ та підписано відповідний статут організації [1, с. 53]. Про необхідність перетворення ГУАМ на повноцінну міжнародну організацію було зазначено під час Кишинівського саміту 22 квітня 2005 р., про що свідчать положення Кишинівської декларації „В ім'я демократії, стабільності та розвитку”. Статут набуває чинності відповідно до статті 19 лише після ратифікації парламентами країн-учасниць ОДЕР–ГУАМ. На сьогодні Грузія, Азербайджан та Україна ратифікували Статут. Парламент Молдови гальмує процес ратифікації через різкі зміни зовнішньополітичного курсу.

Важливо зазначити, що для того щоб Статут ОДЕР–ГУАМ набув чинності, необхідно щоб парламенти усіх чотирьох країн ратифікували цей документ. Проте відкладення ратифікації не є приводом для припинення активізації взаємодії в економічній, енергетичній та безпековій сферах. З позиції України, Грузії та Азербайджану необхідно зосередитись на практичній реалізації конкретних економічних проектів із залученням провідних європейських фінансових інституцій.

Враховуючи складні внутрішньополітичні реалії, що склались на сьогодні в Україні та Грузії, усі розмови про вироблення спільної енергетичної стратегії та спільного без-

пекового бачення ОДЕР-ГУАМ поки що втрачають сенс. Проте в перспективі з ратифікацією Молдовою Статуту ОДЕР-ГУАМ та налагодженням постконфліктної ситуації в Грузії після серпневих подій 2008 р. видається цілком імовірним розпочаткування реалізації ключового завдання організації – забезпечення диверсифікації постачання енергоносіїв та безпеку функціонування трубопроводів.

Наразі усі країни об'єднання стикаються з труднощами, що виникають внаслідок затягування процесу ратифікації Статуту. Зокрема, це негативно впливає на реалізацію окремих енергетичних проектів в рамках ОДЕР-ГУАМ. Навіть якщо провідні європейські фінансові інституції і хотіли б профінансувати окремих енергетичний проект в рамках ОДЕР-ГУАМ, то з якою організацією їм слід укласти контракт? ОДЕР-ГУАМ не є повноцінною міжнародною організацією. Проте якби вона нею і стала, потрібен ще деякий час на вирішення ще одного завдання – підписання угоди про співробітництво ОДЕР-ГУАМ з ЄС, в якій би чітко було визначено процедуру участі ЄС у співфінансуванні міжрегіональних проектів, ініційованих країнами ОДЕР-ГУАМ. Отже, реалізація такого економічного проекту ГУАМ як „Придунайський енерготранспортний міст” та інших економічних і політичних проектів у рамках функціонування такої структури, як ОДЕР-ГУАМ нині виявляється просто не можливою, принаймні до моменту ратифікації Статуту Молдовою.

Розглянемо підходи двох провідних держав ОДЕР-ГУАМ – України та Грузії до перспектив можливого розширення об'єднання. В рамках дискусій у парламенті Грузії обговорюються можливості щодо розширення цієї ініціативи, як у Кавказькому регіоні, так і в Середній Азії, що обумовлено тим, що ці регіони пов'язані геополітично та гео економічно. Грузія докладатиме значних зусиль та розраховуватиме на підтримку її ініціатив Україною щодо включення до ОДЕР-ГУАМ Болгарії, Румунії та країн Балтії. В цьому контексті слід зазначити підвищену зацікавленість до реалізації економічних та транспортних проектів з боку міжнародних партнерів, про що свідчить участь у Бакинському саміті 18-19 червня 2007 р. Польщі, Литви, Румунії на рівні президентів та представників інших країн: Болгарії, Японії, Латвії, Естонії та Австрії. Почесними гостями заходу стали представники США, Китаю, Кореї, Казахстану, Німеччини, Туркменістану, Туреччини, Словаччини, Порту-

галії, Греції та Італії. В перспективі Грузія сподівається на перетворення ОДЕР-ГУАМ на суто економічне об'єднання, а не політичне. Країни Балтії, які в перспективі могли б приєднатися до ОДЕР-ГУАМ, до того ж є активними лобістами у процесі вступу Грузії до НАТО та ЄС та підтримують вступ України до цих структур. Грузія бачить свою роль у подальшому функціонуванні ОДЕР-ГУАМ як країни, яка б могла втілити на базі ОДЕР-ГУАМ за умови включення Вірменії до угруповання ідею створення Кавказького дому. Однак, доки не буде врегульовано ключові позиції з Нагірно-Карабаському конфлікту, дана структура матиме суто економічний характер, оскільки не буде створено необхідні передумови для воєнно-політичного об'єднання. Україна зі свого боку також виступає за розширення ОДЕР-ГУАМ за рахунок країн Чорноморсько-Каспійського регіону шляхом надання їм статусу прямого або асоційованого членства з метою мобілізації спільних зусиль, що спрямовані на реалізацію складних для регіону економічних проектів, передусім енергетичних. Обидві держави виступають за продовження посиленого діалогу з ЄС щодо участі Євросоюзу у реалізації спільних економічних та енергетичних проектів.

У контексті дослідження проблеми, на думку авторки, варто зупинитись на питанні визначення позицій України та Грузії щодо реалізації спільних безпекових проектів у рамках роботи ОДЕР-ГУАМ. Окрім реалізації проектів у транспортній та транзитній сферах, з позиції України, важливо вироблення спільної стратегії врегулювання конфліктів (Південна Осетія, Абхазія, Нагірний Карабах, Придністров'я) в регіоні в рамках ОДЕР-ГУАМ. Дана позиція підтримується усіма учасниками угруповання і Грузією, зокрема. В перспективі доцільно розробити план врегулювання конфліктів на території Грузії за Придністровським сценарієм, який було запропоновано Україною ще у квітні 2005 р. на Кишинівському саміті. При розробці даного плану авторам слід враховувати інтереси усіх геополітичних потуг регіону та активно залучати їх у подальшому до переговорного процесу врегулювання.

Розглянемо позиції провідних геополітичних гравців (РФ, Туреччини) щодо функціонування ОДЕР-ГУАМ. РФ з самого початку ініціювання ідеї створення ГУАМ (мається на увазі той період, коли до об'єднання ще входив Узбекистан) виступала категорично проти функціонування подібного об'єднання, особливо коли мова йде про реаліза-

цію енергетичних проектів у форматі об'єднання із залученням третіх сторін.

Росія чудово розуміє, що для країн Каспійського регіону басейн Чорного моря – реальна можливість зменшити свою залежність від транзитних послуг Росії. Монопольна позиція РФ у транспортуванні енергоресурсів дозволяє їй диктувати умови в процесі переговорів з країнами Каспійського регіону, впливаючи одночасно на їхню енергетичну політику. Будучи зацікавленою зберегти свій нинішній статус, Росія намагається не допустити реалізації жодних ініціатив, які виходять від країн Каспійського регіону. Інакше її можливості у цій частині світу суттєво знизяться, а за середньоазіатські енергоресурси доведеться платити вищу ціну. Яскравий приклад збереження Росією свого впливу – її позиція щодо будівництва Транскаспійського газопроводу. Під час обговорення перспектив цього газопроводу, який покликаний прокласти маршрут в обхід РФ, російські дипломати обґрунтовували неприйнятність підводного маршруту шкодою для екології, і наполягали, щоб проект був узгоджений всіма п'ятьма каспійськими державами. Тому заблокувати вихід країн Каспію до Чорного моря – завдання, яке відповідає національним інтересам Росії [2].

Чорноморський регіон є стратегічною територією для України. Він відкриває можливості для нових енергетичних транзитних шляхів, які, безумовно, потрібні обом державам для посилення своєї енергетичної, а відтак національної безпеки.

Розуміючи загрози, які створять нові енергетичні маршрути в Чорноморському регіоні, Росія намагається і буде намагатися робити все, щоб зберегти тут свою присутність і контроль. Це єдина можливість втримати свої монопольні позиції постачальника енергоресурсів в Європу, реалізуючи стратегічну політику „енергетичної імперії”. Інструментами, які Росія сьогодні використовує для реалізації своїх інтересів, є збереження контролю над територіями Чорноморського узбережжя, а також реалізація власних енергетичних проектів, які б проходили територією Чорноморського басейну (приклад – проект нафтопроводу Бургас-Александрополіс) [2].

Структуру ОДЕР-ГУАМ Анкара поки що ігнорує через наполегливе прагнення Туреччини до одноосібного лідерства в реалізації ініціативи зі створенням Кавказької загально-регіональної системи безпеки. Це може бути пов'язано з тим, що об'єктивно Туреччина не зацікавлена у зміцненні нового гео-

політичного конкурента в особі ще однієї держави – України, хоча на сьогодні вбачає в ній скоріше геополітичного партнера.

Крім того, на фоні значного покращення російсько-турецьких відносин за останні роки Анкара може навмисно дистанціюватись від „антиросійського” угруповання. Вочевидь, міркування стратегічного характеру про недоцільність погіршення стосунків з великим сусідом, які з такими зусиллями було відновлено до стабільно-нормального рівня, переважили у цій ситуації. Спільні енергетичні проекти з Росією мають для Туреччини неабияке значення, не зрівняне з підтримкою якихось регіональних проектів.

З метою підвищення ефективності роботи ОДЕР-ГУАМ Україні, на нашу думку, необхідно запропонувати іншим учасникам об'єднання ухвалити Стратегію загального розвитку ОДЕР-ГУАМ на середньо- та довгострокову перспективу з урахуванням задекларованих раніше напрямів взаємодії.

Спільнота Демократичного Вибору – порівняно новий регіональний аспект, який втілює у собі давню ідею необхідності інтенсифікованого співробітництва країн Балто-Чорноморсько-Каспійського регіону.

У просторі Балтійського та Чорноморського морів існує значна кількість інституцій, які прагнуть відтворити власне бачення моделі співробітництва. У Балтійському субрегіоні структури пересікаються. Більшість інституцій має функціональну спеціалізацію. Всі вони взаємопов'язані та доповнюють одне одного. У Чорноморському – організації конкурують між собою за вплив в регіоні та за функції.

Заслугує на увагу діяльність такої структури як Рада держав Балтійського моря (РДБМ), яка прагнула долучитися до реалізації регіональних проектів країни не лише Балтійського простору, а й Чорноморського. Так, вперше після дезінтеграції Радянського Союзу про необхідність Балто-Чорноморського співробітництва за участю України на урядовому рівні заговорив тодішній президент Литви Альгірдас Бразаускас на саміті 1997 р. у Вільнюсі. Саме під час головування цієї країни в Раді держав Балтійського моря було досягнуто консенсус щодо участі третіх сторін у діяльності цієї організації та було запрошено Україну [3].

Важливо зазначити перші спроби інституціоналізації Балто-Чорноморської взаємодії наприкінці 90-х рр. минулого століття. Так, 10-11 вересня 1999 р. тодішній Президент України Л.Кучма на саміті під назвою „Балтійсько-Чорноморське співробіт-

ництво: в інтегровану Європу XXI століття без ліній розподілу”, який мав місце в Ялті, виступив з ініціативою активізації багатостороннього співробітництва на території між двома морями. Під час заходу представники 22 держав світу в Спільній Заяві проголосили про своє прагнення докласти спільних зусиль з метою розв’язання та запобігання конфліктам, підтримання безпеки та стабільності розвитку економічної співпраці країн Балто-Чорноморського простору шляхом участі в спільних проектах у сфері енергетики, транспорту, комунікацій, екології, а також висловили свій намір відігравати в XXI столітті важливу роль у розвитку та консолідації демократії, економічному процвітанні та стабільності в Європі без ліній розподілу. Було досягнуто домовленість щодо обміну інформацією між двома регіональними структурами – РБДМ і ОЧЕС. Проте формалізації та інституціоналізації Балто-Чорноморського співробітництва під час саміту в Ялті не відбулось [3].

Розглянемо ціннісний вимір Балто-Чорноморської взаємодії. Країни Балто-Чорноморського регіону з метою поширення демократичних цінностей та поглиблення регіональної співпраці неодноразово підкреслювали свої прагнення створити спільну регіональну інституцію, здатну сприяти демократичним перетворенням у регіоні та поширенню регіональної стабільності у Балто-Чорноморському просторі.

Найбільшого резонансу отримала ідея створення Спільноти Демократичного Вибору, що прозвучала у Боржомській декларації від 12 серпня 2005 р., підписаній президентами України та Грузії, в якій була висловлена їх рішучість створити регіональне угруповання демократичних країн. СДВ була створена 2 грудня 2005 р. на форумі країн Балто-Чорноморсько-Каспійського регіону у Києві. Учасниками ініціативи стали дев’ять країн – Грузія, Естонія, Латвія, Литва, Македонія, Молдова, Румунія, Словенія, Україна [3]. Під час форуму було ухвалено Декларацію країн Спільноти Демократичного Вибору. Відповідно до її положень країни Балто-Чорноморсько-Каспійського регіону виступають за „налагодження тісніших зв’язків між урядами та суспільствами у різних сферах, співробітництво в усіх питаннях, пов’язаних із заохоченням розвитку діючої та міцнішої демократії. Далекосяжна місія Спільноти Демократичного Вибору слугуватиме об’єднанню всіх країн регіону в їх спільних зусиллях зміцнювати регіональну співпрацю, сприяти демократії” [3]. Декла-

рацію підписали 9 країн, з них 3 балтійські (Литва, Естонія, Латвія), 4 чорноморські (Україна, Грузія, Румунія та Молдова), а також дві балканські (Словенія та Колишня Югославська Республіка Македонія) [4]. Проте така країна, як Туреччина взагалі не взяла участі в роботі Форуму. Така позиція Анкари зумовлена тим, що уряд цієї країни задовольняє суто економічна співпраця в ОЧЕС та деякою мірою лідерство в цій організації.

4-5 травня 2006 р. у Вільносі відбувся саміт лідерів країн Балто-Чорноморсько-Каспійського регіону під назвою „Спільне бачення спільного сусідства” [3]. Ця зустріч свідчила про ще один крок на шляху до становлення СДВ як організаційної структури. Головною метою діяльності СДВ є звільнення регіону від усіх розподільчих ліній, порушень прав людини, духу конфронтації, заморожених конфліктів, у результаті чого має розпочатись ера демократії та стабільності від Атлантики до Каспійського моря.

Під час саміту, організованого президентами Литви та Польщі – Валдасом Адамкусом і Лехом Качинським — голови держав та урядів нових членів ЄС і НАТО (Латвія, Литва, Естонія, Болгарія, Польща, Румунія), а також нових демократій (Україна, Грузія, Молдова) у присутності заступника Генерального секретаря НАТО, Високого Представника ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки обговорювали перспективи та шляхи поглиблення міжрегіональної співпраці та обміну досвідом у сфері демократії та євроатлантичної інтеграції.

Щодо реакції ЄС, то з позиції Європарламенту, ЄС має бути відкритим для тих народів європейського континенту, які остаточно визначилися із своїм європейським майбутнім та здійснюють послідовну роботу щодо впровадження спільних принципів демократії, верховенства права, поваги до прав людини та ринкової економіки.

Нові члени ЄС, нові демократії, країни Західної Європи та США за лаштунками саміту ухвалили Спільне Комюніке, в якому робився наголос на важливості надання міжнародним співтовариством та міжнародними організаціями, такими як ЄС, НАТО, Рада Європи, ОБСЄ та ООН, підтримки так званого „нового демократіям”. У пункті 3 документу окремо говориться про те, що потенціал інструментів ЄС, таких як Європейська політика сусідства, має бути повністю використаний задля цілей процесу європейської консолідації і надалі збільшений. Положення 4 Спільного Комюніке підкреслює важли-

вість регіонального співробітництва для європейської та трансатлантичної інтеграції. Було також виголошено підтримку ініціатив поширення співробітництва в Європі, таких як Спільнота Демократичного Вибору. Останній пункт документу містить заклик продовжувати успішні дискусії у дусі Вільнюської конференції з метою досягнення спільного бачення, спільної дії та спільного сусідства [5].

Таким чином, саміт у Вільнюсі зібрав надзвичайно широке коло учасників, рівень представництва був високим. Порівняно з учасниками саміту в Києві, відсутніми були такі члени СДВ як Словенія та Колишня Югославська Республіка Македонія. Туреччину та Російську Федерацію під час саміту лідерів держав представлено також не було.

Порівняно із грудневим самітом СДВ, наголос з питання демократії як такої було перенесено на інтеграцію „нових” демократій до складу ЄС. Поки що обговорювали політику сусідства та наголошували на необхідності розробки особливої політики та підходу до України, Грузії та Молдови, що встали на шлях демократичних змін. Отже, демократія та регіональне співробітництво, серед іншого, розглядалися як інструменти та засоби євроатлантичної інтеграції. Нові члени ЄС – Латвія, Естонія, Польща, Литва – свого часу отримали допомогу та підтримку на шляху до європейської інтеграції від країн Північної Європи в рамках регіонального балтійського співробітництва, наразі вони, в свою чергу, наголошують на своїй готовності обмінюватись досвідом у цьому напрямі з Україною, стратегією та метою якої є євроатлантична інтеграція та „консолідація демократій в Європі” завдяки спільним ідеалам, які поділяють „старі” та „нові” демократії [6].

Важливою подією в рамках роботи СДВ стало проведення першого міжпарламентського засідання Спільноти. Таким чином, було започатковано міжпарламентський вимір СДВ. Взаємодія на парламентському рівні між країнами-учасницями СДВ дозволить істотно посилити роботу над практичною імплементацією тих принципів, які були задекларовані в рамках Спільноти.

Актуальним питанням роботи об'єднання залишається вирішення проблеми представництва СДВ в різних міжнародних та регіональних структурах співробітництва (РС, ОЧЕС та ін.), а також налагодження відносин з провідними фінансовими інституціями.

Розглянемо позиції РФ та Туреччини щодо функціонування СДВ та реалізації міжрегіональних проектів в рамках цього об'єднання, більшість з яких не передбачає залучення РФ. Життєздатність СДВ визначальною мірою залежатиме від того, наскільки країни-учасниці зуміють поєднати економічні, соціально-політичні та моральні пріоритети в повсякденній її діяльності та наскільки реальними виявляться шляхи оптимізації парадигми їх відносин з Москвою. Адже реакція РФ на створення СДВ була і є різко негативною. Деякі російські політологи розглядають створення форуму СДВ як „план балтійсько-чорноморського союзу, що відриває Росію від Європи”, „Анти-СНД” або „Альтернативне СНД”. Проект СДВ, з точки зору російських політологів, конкурує з російськими проектами на пострадянському просторі. З позиції МЗС Росії, Росія у діяльності СДВ вбачає загрозу своїй безпеці та інтересам, а також інтересам СНД. Сам процес створення СДВ розглядається російськими ЗМІ як революційний крок, який може надати поштовх значним змінам на пострадянському просторі.

Створення СДВ розглядається турецькими аналітиками як таке, що має чітке антиросійське та прозахідне спрямування. Це начебто є випадом проти СНД з боку її західноорієнтованих членів. Хоча в реальності самі ж члени СДВ неодноразово підкреслювали, що вона не спрямована проти третьої сторони. Навпаки, за їхніми словами, створення такої організації передбачає відкритий діалог між усіма країнами, які жадають демократичного розвитку [7].

На думку турецьких дослідників, створення СДВ стало ще одним знаком, що СНД повністю втратила свою дієздатність та знаходиться на грані розпаду. Всі ці інституціональні процеси розгортаються на тлі змін у регіональному балансі сил, які призвели до посилення ролі США у регіоні, та є показником, що конкуренція міжнародних акторів у регіоні набирає обертів. Мету СДВ вони вбачають в інтеграції членів спільноти незалежних держав у західні структури шляхом громадянських переворотів.

СДВ називають спробою знищити вплив Росії в регіоні, оточити її державами, дружніми до Заходу, зокрема США. Тобто, Анкара розглядає СДВ як колективний намір країн регіону та США радикально змінити баланс сил собі на користь [7].

Відомо, що до створення СДВ схвально ставляться США, вбачаючи в ній певний інструмент впливу на Росію, шлях до закріп-

лення своїх позицій в Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні. І ідеологічно, і геополітично СДВ вдало „вписується” в стратегію США з поширення демократизації у світових масштабах та стримування РФ. Відомо, що Туреччина несхвально сприймає посилення американської присутності та впливу в Чорноморському регіоні як однієї із загроз турецькому регіональному домінуванню тут.

Даючи оцінку перспективам інституціоналізації організації, важливо зазначити, що подальший процес конструювання внутрішньої структури СДВ може кардинально посилити геополітичну роль країн-учасниць регіонального об’єднання, підняти їх авторитет у регіоні і світі, сприяти перетворенню цієї організації на впливову міжнародну структуру, яка здатна реалізовувати проекти міжрегіонального значення у сфері політики, безпеки, енергетики та сприяти поширенню європейських цінностей у просторі від Балтійського до Чорного та Каспійського морів.

Для України повномасштабна реалізація проекту СДВ є необхідною передумовою на шляху набуття Україною статусу регіонального лідера та дозволяє сподіватись на отримання Україною економічних і політичних дивідендів від Балто-Чорноморського партнерства. Певною мірою ініціювання та імплементація передусім спільних енергетичних проектів, учасницями яких є ЄС та країни-учасниці СДВ, прискорює процес інтеграції країн, які ще не є членами ЄС, до європейських структур, зокрема це стосується Грузії та України.

Розглянемо енергетичний та транспортно-комунікаційний виміри Балто-Чорноморської взаємодії. Про можливості взаємодії з питань енергетики та транспорту вперше заговорили лідери країн Балто-Чорноморського регіону наприкінці 90-х рр. минулого століття. Так, у 1999 р. на конференції в Клайпеді президенти Литви, України та Польщі обговорювали спільні проекти створення кращих транзитних можливостей, реалізація яких має важливе гео економічне значення у зв’язках між регіонами Балтійського та Чорного морів [3].

Останнім часом активізувалося питання наповнення не лише політичним, але й економічним змістом Балто-Чорноморського партнерства з метою вирішення енергетичної залежності від РФ. Наразі актуальним є питання реалізації березневих домовленостей щодо створення енергетичного спільного підприємства Україною, Польщею, Литвою, Грузією та Азербайджаном. Під час енергетичного саміту у Вільнюсі в жовтні 2007 р.

було чітко визначено позицію ЄС, яка полягає у повномасштабній підтримці ініціативи президентів України, Литви та Польщі, схваленої керівництвом Азербайджану, щодо створення транзитної магістралі каспійської нафти в Європу в обхід Росії. Проект оцінюється в 1,3 млрд. долл., його мають наміри профінансувати європейські компанії. Реалізація такого проекту цілком можлива в рамках роботи СДВ за умови розширення сфер його діяльності, зокрема, з питань енерготранзиту. В наповненні діяльності СДВ економічним та енергетичним змістом зацікавлені не лише країни Балто-Чорноморсько-Каспійського регіону, але й країни ЄС. Беручи участь у спільних енергетичних проектах з країнами Євросоюзу, Україна та Грузія фактично вирішують головне стратегічне завдання – інтеграцію в ЄС. Одним із таких проектів є будівництво додаткової, європейської гілки нафтопроводу Одеса – Броди. Передбачається, що він буде подовжений до польського Гданська та литовського Мажейкяя. На Мажейкяйському НПЗ нафта з Азербайджану та, можливо, Казахстану буде перероблюватися та постачатися на європейський ринок. Під час реалізації проекту до нього будуть підключені НПЗ усіх країн-учасниць, серед яких Україна, Литва, Польща, Грузія та Азербайджан. Реалізація цього проекту має покласти початок формуванню єдиного транзитного простору [8].

Таким чином, на сьогодні актуальними питаннями в процесі Балто-Чорноморської взаємодії залишаються проблеми регіональної стабільності, енергетичної безпеки, реалізації євро – та євроатлантичних інтеграційних прагнень країн регіону, які ще не є членами ЄС та НАТО, проблема поширення демократичних цінностей у просторі від Балтійського до Чорного та Каспійського морів.

На розвиток регіону впливають геополітичні центри сили – ЄС, США та НАТО. В регіоні є держави, які намагаються бути лідером у регіоні (Туреччина, Росія, Україна). Поки що Туреччині, не дивлячись на загострення останнім часом курдсько-турецького протистояння, вдається грати першу роль у процесах співробітництва в регіоні.

Енергетичний чинник продовжує впливати на розвиток політичної взаємодії. Зважаючи на другі за обсягом поклади нафти та газу в басейні Каспійського моря, транспортні маршрути Чорного моря, безумовно, стануть об’єктом уваги Росії та ЄС, на підставі чого можуть виникнути нові неузгодження

та протиріччя.

Для країн Балто-Чорноморського регіону європейська та євроатлантична інтеграція являє собою структурований процес, метою якого є реалізація стратегічних завдань щодо зміцнення регіональної безпеки.

Підтримка Євросоюзом та НАТО демократичних реформ у нових незалежних державах, активна участь в роботі таких регіональних структур, як СДВ, сприятиме формуванню в цих країнах зрілої демократії, що відіграватиме ключову роль у забезпеченні безпеки Балто-Чорноморського регіону, та їх інтеграції в європейський безпековий простір.

З метою поглиблення інтеграційних процесів у Балто-Чорноморському регіоні, на нашу думку, необхідно створити передумови для формування регіональної спільноти Балто-Чорноморського регіону як невід’ємної складової безпекового європейського простору та продовжити роботу, спрямовану на перетворення СДВ на повноправну міжнародну організацію, яка могла б бути не лише форумом для обміну думками, а дієвою регіональною інституцією, мета якої – забезпечити політичну та енергетичну безпеку в регіоні.

Організація Чорноморського економічного співробітництва. Відносини України з ОЧЕС визначають роль і місце нашої держави у Чорноморському просторі, її можливості відстоювати свої національні інтереси, розвивати дво- та багатостороннє співробітництво в сферах економіки, політики, безпеки, науки та технологій, а також реалізувати власні регіональні та міжрегіональні проекти, передусім енергетичного та безпекового спрямування.

Сучасне бачення Україною подальшого розвитку ОЧЕС ґрунтується на стратегії її головування (Україна головувала в ОЧЕС з листопада 2007 р. по квітень 2008 р.). Більшість поставлених завдань Україні вдалося вирішити під її головування, проте є такі, які неможливо реалізувати за піврічний період, таким чином, сьогодні наша держава намагається просувати власні ініціативи щодо розвитку та реформування організації в рамках роботи різних робочих груп організації та під час засідань РМЗС [9, с. 152].

Незмінними залишаються завдання України в економічній, політичній, безпековій та гуманітарній сферах в рамках діяльності ОЧЕС, зокрема: (1) у сфері економіки: зосередити основну увагу на втіленні масштабних проектів і програм, пов’язаних із розвитком шляхів сполучення і створенням

міжнародних транспортних коридорів, зокрема подальшої реалізації ідеї спорудження кільцевої швидкісної автомобільної дороги навколо Чорного моря, розвитку магістрального морського сполучення між країнами Чорноморського регіону, активізувати участь ОЧЕС у реалізації спільних економічних та енергетичних проектів, розробити засади спільної енергетичної політики; визначити можливості створення спільного простору видобутку і транзиту енергоносіїв та Чорноморської зони вільної торгівлі, заснованої на правилах та нормах СОТ; (2) у сфері політики та безпеки: вжити необхідні заходи щодо подальшого зміцнення безпеки в регіоні, зокрема доцільно здійснювати постійний контроль за „горячими безпековими питаннями”: попередження тероризму, боротьба з нелегальною міграцією, торгівлею людьми, незаконним обігом наркотичних речовин і зброї; створити інститут офіцерів зв’язку, які підтримуватимуть постійний діалог з питань міжнародної безпеки; активізувати зусилля у справі мирного врегулювання „заморожених” конфліктів у Чорноморському регіоні; виробити спільну позицію ОЧЕС щодо проблем екологічної безпеки; активізувати свою участь у сфері боротьби з викликами та загрозами в рамках ПА ОЧЕС шляхом більш посиленої участі у регіональних та міжрегіональних заходах з питань охорони правопорядку, митної політики та міграції; звернути увагу на рекомендацію 43/2000 ПА ОЧЕС в положенні про необхідність відслідковувати хід виконання пропозицій у сфері правопорядку, митної політики та міграції, включаючи такі, як „Співробітництво між країнами-учасницями ПА ЧЕС з питань боротьби з організованою злочинністю”, „Основні принципи Чорноморської Конвенції з питань боротьби з організованою злочинністю та тероризмом”, „Спрощення митних формальностей між країнами-учасницями ЧЕС”, „Гармонізація зовнішньоторговельних режимів в державах – учасниках ЧЕС”, „Права та соціальний захист біженців й переміщених осіб в Чорноморському регіоні” та „Правова основа боротьби з торгівлею людьми”, що були прийняті з 1994 по 1999 рр.; у рамках рекомендації 60/2002 „Глобалізація: виклики та перспективи до країн-учасниць ОЧЕС” активізувати свою участь у врегулюванні конфліктів у ширшому Чорноморському регіоні, зокрема шляхом налагодження взаємодії між ОЧЕС та ОДЕР-ГУАМ у сфері врегулювання „заморожених” конфліктів та налагодження миру; (3) у гуманітарній сфері: сприяти розвитку

ініціатив в рамках ОЧЕС, які спрямовані на забезпечення міжнаціонального та міжкультурного діалогу в Чорноморському регіоні [9, с. 152-153].

У політиці України щодо подальшого розвитку ОЧЕС акцент робиться переважно на реалізації економічних та енергетичних проектів, на другому місці – участь ОЧЕС у вирішенні проблем безпеки в регіоні. Значна увага приділяється процесам формування спільної ідентичності країн Чорноморського регіону та інституціоналізації відносин ОЧЕС з ЄС.

З урахуванням завдань, що не були виконані під час головування нашої держави, та сучасних зовнішньополітичних пріоритетів України в галузі регіональної безпеки, доцільно вжити низку додаткових заходів з метою більш поглибленої участі України в роботі ОЧЕС та в процесі реформування цієї організації, окрім цього, було б також доцільно затвердити відповідним Указом Президента України Стратегію участі України в ОЧЕС на середньострокову перспективу.

У контексті розвитку інтеграційних процесів у Чорноморському регіоні, враховуючи зростаючу роль ОЧЕС в системі регіонального співробітництва і безпеки та необхідність у цьому зв'язку її реформування з метою адаптації до сучасних геополітичних реалій, вирішальним для цієї структури залишається питання узгодженості стратегій провідних країн Чорноморського простору щодо реформування цієї організації та вироблення спільного підходу з урахуванням інтересів усіх держав-членів ОЧЕС щодо процесів реструктуризації даної організації. Майбутня модель співпраці має узгоджуватись зі стратегіями ЄС та НАТО щодо розвитку взаємодії з країнами Чорноморського регіону та з процесами європейської інтеграції загалом. Поряд із впровадженням взаємовигідних економічних проектів актуальними для цієї організації залишаються формування інституціональних механізмів забезпечення безпеки кордонів і протидія тероризму та організованій злочинності.

Україні необхідно максимально повно сконцентруватися на ключових пунктах зміцнення своєї ролі в організації та значенні ОЧЕС на міжнародній арені. Активна участь нашої держави в процесах реформування цієї організації відповідає одному з ключових напрямів її зовнішньої регіональної політики – активізації участі нашої держави в роботі регіональних та субрегіональних структур співробітництва (відповідно до

Стратегії національної безпеки України) [9, с. 154].

Україна взаємодіє з державами Чорноморського регіону в рамках **Блексіфор**. Чорноморська військово-морська група оперативної взаємодії була створена у 1998 році з метою зміцнення миру та безпеки в регіоні, та з метою активізації регіонального співробітництва. Шість країн, які мають вихід до Чорного моря – Болгарія, Грузія, Румунія, Росія, Туреччина та Україна – стали членами цієї організації, об'єднавши свої військово-морські відомства. Підписавши угоду, країни підтвердили своє прагнення до регіональної безпеки, співробітництва, добрих стосунків, стабільності, та взаєморозуміння між усіма країнами Чорноморського регіону [10].

Україна розглядає необхідність забезпечення безпеки в Чорноморському регіоні як запоруку розвитку економічних та політичних зв'язків на добровільних засадах. Тому обидві країни надають важливого значення розвитку співробітництва зі всіма країнами регіону, особливо щодо питань безпеки.

Україна підтримує турецьку ініціативу щодо започаткування спільної антитерористичної операції „**Чорноморська гармонія**” (ініційована в березні 2004 р.), у січні ц. р. Україна приєдналася до системи обміну інформацією у її рамках. З позиції Міністерства оборони України, потенціал цієї операції на цей час за кількістю учасників та змісту практичних заходів не досяг рівня операції НАТО „Активні зусилля”, а тому в регіоні існує дефіцит міжнародно-правових, військових інститутів, які сприятимуть безпеці та стабільності в регіоні [10]. Виникає необхідність використати досвід та потенціал ЄС для поширення зони стабільності та безпеки у Чорноморському регіоні. Розширення практики спільних з іншими країнами регіону навчань надасть змогу виробити дієвіший механізм розв'язання проблем безпеки у Чорноморському регіоні.

Резюмуючи, варто зазначити, що ключовим елементом зовнішньої регіональної політики є активна участь нашої держави у роботі регіональних організацій, передусім ОДЕР-ГУАМ, СДВ та ОЧЕС. Головна ідея цих організацій – спільне розуміння моделі євроатлантичних цінностей, розвиток демократії, зміцнення регіональної безпеки, врегулювання конфліктів, забезпечення транспортування енергоносіїв з Каспію та товарів з Азії, розвиток ринкової економіки – вийшла за межі двосторонніх відносин та залучила до цього процесу інші держави регіону. На жаль, не всі проекти реалізовано через

три основні причини: спротив Російської Федерації, відсутність підтримки Європейського Союзу через його побоювання погіршення відносин з Росією та власна внутрішньополітична невизначеність, яка не дає повноцінно зосередитися на зовнішньополітичних проектах, більшість з яких починаються, але так і не отримують логічного продовження.

Для України на сьогодні важливо здійснити комплексну концептуальну оцінку своїх соціально-економічних інтересів в ОЧЕС, ОДЕР-ГУАМ та СДВ, розробити практичні шляхи досягнення очікуваних результатів та визначити можливі їх наслідки.

Україна розглядає необхідність забезпечення безпеки в Чорноморському регіоні як запоруку розвитку економічних і політичних зв'язків на добровільних засадах. Тому наша країна надає важливого значення розвитку співробітництва зі всіма країнами регіону, особливо щодо питань безпеки. Про це свідчить прагнення України поглибити безпечний діалог з країнами регіону в рамках роботи таких структур співпраці як БЛЕКСІФОР та „Чорноморська гармонія”.

У перспективі при дослідженні проблемних питань участі України в роботі регіональних та субрегіональних структур співробітництва у Чорноморсько-Каспійському просторі доцільно розглянути можливості залучення нашої держави до процесів формування системи мобільного реагування на виклики та загрози в контексті посилення безпечного діалогу на міжрегіональному рівні з урахуванням можливостей саме регіональних організацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стародуб Т. Пошуки оптимальних шляхів вирішення проблемних питань торговельно-економічного співробітництва в рамках ОДЕР-ГУАМ. Проблеми та перспективи розвитку економічного співробітництва в рамках ГУАМ: матеріали „круглого столу” (14 червня 2007 р.); [відп. ред. І. Є. Корнілов]. – К.: НІПМБ, 2007 – 124 с. – С. 52-64.
2. Вітер О. Енергетична незалежність на чорноморських хвилях [Електронний ресурс] / О. Вітер. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=8446
3. Рассоха Л. Балто-чорноморське партнерство: перспективи є [Електронний ресурс] / Л.Рассоха. – Режим доступу:<http://www.niss.gov.ua/book/Odessa/Rossoha.htm>
4. Community of Democratic Choice [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Community_of_Democratic_Choice
5. Joint Communiqué [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vilniusconference2006.lt/sen/lib/download/20>
6. Рассоха Л. І. Активізація ролі України у розвитку спільноти демократичного вибору: історико-політичний аспект / Л.І. Рассоха // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1(6). – С. 168 – 176.
7. Воротнюк М.О. Ставлення Туреччини до спільноти демократичного вибору [Електронний ресурс] // Спільнота демократичного вибору: сучасний стан та перспективи розвитку: зб. матеріалів засідання міжнародного круглого столу/ за ред. В.Шевченка. – Одеса: Регіональний філіал НІСД в Одесі, 2006. – С.14-17. – Режим доступу: <http://www.niss.od.ua/p/132.doc>
8. Диверсифікація поставок нафти до України: актуальність, проблеми, шляхи їх вирішення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.uceps.org/ukr/files/category_journal/NSD110_ukr_3.pdf
9. Стародуб Т. Підходи країн розширеного Чорноморського регіону (Румунії, Туреччини, України) до реформування ОЧЕС / Т. Стародуб // Актуальні проблеми міжнародної безпеки: український вимір: матеріали круглих столів та конференцій, проведених Національним інститутом проблем міжнародної безпеки впродовж 2008-2009 років/ Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – К.: ВД „Стилос”, 2010. – С.142 – 154.
10. Чорноморський регіон і місце в ньому України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eu.prostir.ua>

УДК 323.17

Бірюкова О.О.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ФЕНОМЕН КОСОВСЬКОГО КОНФЛІКТУ: ЕТНОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ АНАЛІЗУ

У статті подано ретроспективний огляд еволюції та ескалації міжетнічного протистояння в Косові. Проаналізовано основні конфліктогенні чинники, що спричинили розв'язання Косовської війни. Розглянуто постконфліктну стадію сербсько-албанських взаємовідносин й відзначено збереження напруги та відсутність згоди з ключових позицій розвитку Косова.

Ключові слова: Косово, сербсько-албанський конфлікт, проект „Велика Албанія”, албанський сепаратизм.

Бірюкова Е.А.

ФЕНОМЕН КОСОВСКОГО КОНФЛИКТА: ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ АНАЛИЗА

В статье дается ретроспективный обзор эволюции и эскалации межэтнического противостояния в Косово. Проанализированы основные конфликтогенные факторы, которые повлекли разрешение Косовской войны. Рассмотрена постконфликтная стадия сербско-албанских взаимоотношений и отмечено сохранение напряжения и отсутствие согласия по ключевым позициям развития Косова.

Ключевые слова: Косово, сербско-албанский конфликт, проект „Великая Албания”, албанский сепаратизм.

Biryukova E.A.

THE PHENOMENON OF KOSOVO'S CONFLICT: ETHNOPOLITICAL ASPECT OF ANALYSIS

The retrospective review of evolution and escalation of interethnic confrontation in Kosovo is given in the article. Basic factors of conflict that entailed the decision of Kosovo's war are analyzed. The postconflict's stage of the Serbian-Albanian mutual relations is considered and the maintenance of tension and absence of consent are marked on key positions of development of Kosovo.

Key words: Kosovo, Serbian-Albanian conflict, project „Large Albania”, Albanian separatism.

У сучасному глобальному світі все виразніше виявляється тенденція фрагментації, що супроводжується розширенням географії зон конфліктів на національному ґрунті, що не залежить від ступеня соціально-економічного та політичного розвитку країни. Розвинуті країни Заходу стикаються з тими ж проблемами етнічного ренесансу (Англія в Північній Ірландії, Франції на Корсиці, Іспанії – у Каталонії, Канаді – у Квебеці), як і країни, що розвиваються. Після розпаду Радянського Союзу Росія має проблеми на Кавказі, Грузія – в Абхазії, Молдова – у Придністров'ї. В Україні досить хистким є мир у

Криму та на Закарпатті. Вибухонебезпечним лишається трикутник національних взаємовідносин Вірменія – Азербайджан – Нагірний Карабах. Зростання конфліктних точок спостерігається на Близькому Сході (Ірак, Палестина, райони проживання курдів в Туреччині). Незалежні балканські країни, що утворилися на території колишньої Югославії також є зоною підвищеної міжнаціональної конфронтації.

Балканський півострів (за висловом У. Черчилля) є м'якою підочеревиною Європи і вже близько двохсот років – вогнищем великих європейських криз. Етнічна карта Балкан вирізняється надзвичайною строкатістю, на відміну від інших регіонів Європи (за винятком Кавказу). Завдяки географічному розта-

шуванню, кліматичним умовам і природним ресурсам цей регіон віддавна був привабливим для масових міграцій різнорідних етнічних груп, розквіту та конфронтації релігій. Тут постійно відбувалося зіткнення православ'я, католицизму та ісламу, що нерідко виливалося в гострі етнорелігійні конфлікти. І наразі серби представляють на Балканах Православну Росію, постійно демонструючи їхню культурно-духовну спорідненість, македонці – переважно Православну Сербію і Болгарію, словенці і хорвати – католицьку Середню Європу (Німеччину, Австрію, Угорщину тощо), мусульманські албанці і боснійці – залишки Османської імперії (Туреччину) і навіть ісламський світ у цілому.

Початок ХХ ст. на Балканах ознаменувався розгортанням двох балканських війн, що стали прелюдією до Першої світової війни, а його кінець – відзначився найсильнішими збройними етнополітичними конфліктами в Боснії і Герцеговині та Косово, які плавно перейшли у ХХІ ст. Крім того, слід погодитися з думкою, що в ХХ ст. в цьому регіоні відбулося могутнє зіткнення породжених західною цивілізацією політичних ідеологій – комунізму, фашизму і націоналізму, що ще більш підсилило його конфліктний потенціал [1, с.124]. Начасі продовжується процес фрагментації Балкан, свідченням якого є виникнення незалежної держави Косово (повна назва краю Косова і Метохії – Космет), розташованої у південно-західній частині Сербії, що межує на Півдні з Македонією, Заході – Албанією і Чорногорією. Події останніх років, що відбуваються на території Косово (у т.ч. проголошення в односторонньому порядку незалежності) свідчать про те, що косовський конфлікт ще далекий від остаточного вирішення, як і перспективи миру і стабільності в Балканському регіоні.

Метою статті є визначення сутності косовського конфлікту, основних конфліктогенних чинників, логіки поведінки його основних гравців і постконфліктної етнополітичної ситуації в Косово. Це вимагає розгляду таких питань: чому Сербія надала переваги воєнним методам вирішення етнічного конфлікту? Чому у внутрішньодержавний конфлікт втрутилися зовнішні гравці й наскільки тривалим є *status quo* Косово?

У сучасній науковій і публіцистичній літературі зустрічаються діаметрально протилежні точки зору щодо косовського конфлікту. Спроби його інтерпретації знайшли відображення у колективній роботі російських дослідників „Косово: міжнародні аспекти кризи” та окремих працях О.Гуськової,

П.Іскандерова, П. Кенделя, С.Романенка та ін. У полі зору науковців – еволюція, розвиток конфлікту на території колишньої Югославії та результати військового втручання США і західноєвропейських держав у вирішення міжнаціональних протиріч на Балканах. Останнім часом з'явився інтерес до даної тематики серед українських дослідників. Наприклад, у монографії О. Маначинського [2], що присвячена перебігу подій в Косові, викладено бачення війни в Косові та дається негативна оцінка втручання НАТО в сербсько-албанський конфлікт.

Відправним пунктом змін географічної композиції і політичної конфігурації регіону послужив розпад багатонаціональної „титовської” Югославії, що був зумовлений, серед іншого, відсутністю авторитетного лідера рівня Тито, який зміг би продовжити його курс. Аналізуючи балканську ситуацію на поч. 90-х рр. слід відзначити: а) зростання самостійності країн регіону супроводжувалось їхнім одночасним „сповзанням” у гостру економічну і політичну кризу, і як наслідок – посилення нестабільності, конфліктності; б) суверенізація республік проходила в умовах наростаючої дискримінації і порушень прав національних меншин, що призвело до загострення міжетнічних суперечностей, ескалації конфліктів на міжнаціональному ґрунті. Косовський конфлікт – приклад одного з найскладніших національно-територіальних конфліктів, які відбувались у др. пол. 1990-х рр. на території Балканського півострова. Важливими чинниками загострення сербсько-албанських протиріч можна назвати: 1) міжнаціональну політику Югославії, яку здійснював югославський лідер хорват Й.Броз Тито до 1981 р. Прагнучи зберегти баланс національного представництва, щоб не допустити „сербської гегемонії”, Тито ставив на керівні посади хорватів і словенців [3, с. 86-87]; 2) конституційні реформи (1963 і 1974 рр.) в Югославії. Уперше територія Косово була виділена в автономну область у складі Сербії ще у 1945 р. на першому засіданні Скупщини, де була проголошена ФНРЮ. Поворотним моментом, що відобразилося на етнополітичних відносинах сербів і албанців, стало прийняття Конституції 1974 р., яка надала краям, що входили до складу Сербії, фактичний статус республік за винятком права на відокремлення. Косово як автономний соціалістичний край отримало власну конституцію, законодавство, найвищі органи влади, а також своїх представників у всіх основних союзних органах, що

надалі стало однією з основних причин сербсько-албанської конфронтації.

Історія ескалації косовського конфлікту.

Внутрішньополітична криза, яка в кінці 1980-х рр. серед інших балканських країн охопила і Сербію, призвела до сплеску націоналізму як серед сербської еліти, так і албанського населення Косово. Вимоги щодо надання Косову статусу повноправної республіки в рамках Югославії були висунуті ще у 1981 р. під час масових студентських акцій протесту, які були придушені федеральними військами. Сербсько-албанське протистояння вийшло на новий рівень, що виявлялося в дискримінації місцевими органами влади сербського населення, радикалізації албанського національного руху, зростанні антиалбанських настроїв серед сербів. В опублікованому в 1986 р. першому маніфесті сербської інтелігенції містився заклик до „деалбанізації” Косова [4]. Ситуація в Косово почала набувати вибухонебезпечного характеру. У прагненні запобігти наданню Косову статусу республіки та зменшити політичну активність албанців, сербське керівництво на чолі з С. Мілошевичем стало на шлях значного обмеження автономії Косова і Метохії, а також Воєводини. Так, згідно з поправками до Конституції Соціалістичної Республіки Сербії від 28 березня 1988 р., автономні краї були позбавлені права вето при внесенні змін до республіканської Конституції, а також частини законодавчих, виконавчих і судових повноважень.

Новим етапом загострення сербсько-албанських взаємовідносин стало проведення у Сербії референдуму та прийняття нової редакції Конституції СРЮ (від 28 вересня 1990 р.), яка фактично ліквідувала автономний статус Воєводина, Косова і Метохії, що стало спусковим кривком, який запустив маховик т.зв. Косовської війни (1998-1999 рр.). Відповідно до конституційних розпоряджень відновлювалося верховенство республіканських законів над краєвими на всій території республіки. Автономний край Воєводина і автономна область Косово і Метохія втратили право приймати конституцію краю, мати власний Конституційний суд, Верховний суд і інші державні атрибути та повинні були існувати як форма культурно-територіальної автономії [5]. У Косово відбулися радикальні зміни (розпуск парламенту, припинення віщання теле- і радіостанцій албанською мовою, а подекуди звільнення албанців з державних структур тощо), що призвели до масових акцій протесту, зіткнень на

етнічному ґрунті. Така „дискримінація” косовського населення пояснювалася сербським керівництвом як прагнення зберегти територіальну цілісність країни та припинення сепаратистських настроїв в Косово. Зі свого боку, відповіддю на кроки сербського керівництва була негативна реакція націоналістично налаштованих косовських албанців: невизнання чинності Конституції 1990 р.; створення „паралельного албанського уряду”; проведення в 1991 р. у Косові референдуму, прийняття власної конституції та проголошення (невизнаної на той час) „Республіки Косово”, яку очолив лідер „Демократичної ліги” І. Ругова. У краю в 1996 р. була створена „Визвольна армія Косово”, що розвернула партизансько-терористичну війну, жертвами якої стали сотні мирних жителів, чиновників і військових Югославії [6].

У 1998 р. найбільш небезпечні етапи косовської кризи (лютий - березень і жовтень) завершувалися виробленням компромісних формальних і неформальних угод, що лише тимчасово приглушало гостроту суперечностей. Так, у 1998 р. екс-президенти Росії і США Б.Єльцин і Б.Клінтон виступили зі спільною „Заявою щодо ситуації в Косово”, де наголошувалося, що Сербія зобов'язана покласти край репресіям, спрямованим проти мирного населення Косова, а албанські озброєні угруповання негайно припинити свої акції. Однак 19 березня 1999 р. на переговорах в Рамбуйе (Франція) серби відмовилися підписати мирну угоду з албанцями. Тобто Белград проігнорував ультиматум ключових західних держав. Після цього війна стала практично неминучою.

Військова інтервенція НАТО проти Югославії у 1999 р. перетворила косовський конфлікт на міжнародний. В ході операції „Союзна сила” масованим бомбардуванням були піддані югославські міста і військові об'єкти [7]. У результаті чого сербський уряд був вимушений погодитися на введення в Косово військового контингенту НАТО KFOR і перехід краю під управління ООН, що і було здійснено на підставі резолюції СБ ООН № 1244 від 10 червня 1999 р. [8]. Таким чином, Косовська війна, що пройшла дві фази: 1) конфлікт між албанськими сепаратистами і югославськими силами безпеки (28 лютого 1998 – 24 березня 1999); 2) війна НАТО проти Югославії (24 березня - 10 червня 1999 р.) й супроводжувалася масовими репресіями, вбивствами мирних жителів і етнічними чистками з обох боків конфлікту, завершилася програшем для обох сторін: Сербія зазнала втрат у вигляді людського

капіталу та частини своєї одвічної території, а Косово підпало під протекторат альянсу іноземних країн, так і не здобувши омріяну незалежність. Начасі ситуацію в краю формально контролюють: Місія ООН у справах тимчасової адміністрації в Косово (МООНК) і Місія Євросоюзу. Перша передала другій частину своїх функцій (за згодою влади Сербії і відповідної санкції СБ ООН від 27 листопада 2008 р. та розпочала роботу у сфері законності, правопорядку і дотримання прав людини в албанських районах Косово. В той же час в сербських анклавах верховенство залишиться за МООНК.

Виникнення і розвиток конфлікту у Косові були спричинені нашаруванням історико-культурних, етнорелігійних, політичних, економічних факторів. Будь-яка молода незалежна держава спрямовує свої ідеологічні ресурси на зміцнення державного суверенітету і тому є активним модератором історично і етнокультурно обґрунтованих інтерпретацій свого розвитку, що впливають на формування національної самосвідомості громадян. Обидві сторони конфлікту продовжують активно використовувати власну національну історію як ідеологічний інструмент для виправдання своїх сьогodнішніх позицій. Домагання сербів на край Косово і Метохію ґрунтуються на принципах історичного права, албанці ж, у свою чергу, наполягають на переважанні етнічного права.

У період Середньовіччя на території Космету склалося ядро сербської держави. Назва Косово в історичних джерелах вперше згадується в XII ст. як регіон, заселений слов'янами-сербами. Як відзначав експрадник Посольства Сербії та Чорногорії в Україні М. Лончаревич, ці землі були під владою Візантії аж до включення в к. XII – поч. XIII ст. у рамки сербської держави династії Неманічей. Згідно з автентичними історичними документами, міжнародними конвенціями і правовими нормами, Космет завжди був культурно-духовним центром Сербії: у XIV ст. на цій території знаходився центр середньовічної сербської держави, а з кінця XIII ст. і до 1767 р. – престол сербського патріарха. Це підтверджується, зокрема, в Хартії сербських власників на основі їхніх антропонімійських досліджень (аналіз особистих імен). Є безліч інших неспростовних фактів (археологічні знахідки, топоніми), що доводять наявність в Косметі сербської та засвідчують відсутність слідів албанської культур. Топонім „Косово” походить від сербського „кос”, що в означає „поле птаха кос”, а „Метохія” („метох”) - „церковний ма-

єток” [9]. На сьогодні в Косово збереглося близько 1300 пам'ятників сербської культури – православні церкви і монастирі, переважно з раннього середньовіччя, що є найвищою концентрацією культурно-історичних пам'ятників в Європі. До початку бойових дій на території краю налічувалося близько 1800 храмів і 200 монастирів [4].

Історично Косово відіграло велику роль у становленні сербської самосвідомості і національної єдності: битва на Косовому полі в 1389 р. стала символом сербського опору турецькому пануванню і боротьби за незалежність, а Печський патріархат у часи підвладності Османській імперії був головним центром сербської культури і національного руху – символом збереження православного сербського народу. Це знайшло свій відбиток в епосі, літературі, мистецтві і наразі займає особливе місце в сербській національній свідомості. Космет, як зазначає М.Лончаревич, протягом 13 століть був невід'ємною частиною Сербії, що ніколи не перебувала у складі іншої країни, якщо не рахувати два періоди окупації - турецької у XIV-XIX ст.¹ і фашистської під час Другої світової війни, коли нацисти Муссоліні приєднали Космет до Великої Албанії. А отже, Космет в етнічному відношенні – Стара Сербія – колыска сербської державності, духовного і культурного життя сербського народу. Вона була „центром сербської держави і для сербів має таке ж значення, як Ієрусалим для євреїв” [9].

Албанська сторона також відшукує різні аргументи історичних виправдань на право володіння цією землею, стверджуючи, що їхні предки з'явилися в Косово за тисячу років до приходу туди сербів. Приміром, аналітик М.Черета відзначає, що албанці – одвічне населення Балкан. Про них уперше згадує Геродот у своїх „Греко-персидських війнах” (455-452 рр. до н.е.) [11]. Російський історик А.Собченко також вважає, що історичні претензії косовських албанців на Косово можуть виявитися не менш обґрунтованими, ніж сербів. На його думку, південні слов'яни, на відміну від західних і східних

¹ Майже п'ять століть Косово перебувало у складі Османської імперії (з 1459 р. країна була формально включена до її складу). Сербія отримала незалежність від Османської імперії в 1878 р. і значно пізніше у 1912 р. - контроль над Косово і Метохією. І „лише в 1918 р. Косово увійшло до складу Королівства сербів, хорватів і словенів, де було розділене між Вардарською, Зетською і Моравською бановинами” [10, с.250].

слов'ян, що заселяли або спорожнілі землі, або території з відповідно приблизним культурним розвитком місцевого населення, прийшли на балканські землі, де вже сторіччями існували міста, храми, бібліотеки, зведення законів, традиції державності. Отже, південні слов'яни, стверджує А.Собченко, - створювали свою культуру і державність не на порожньому місці, а „підтягувалися” до рівня місцевого населення. До приходу слов'ян на території колишньої Югославії проживали романізовані іллірійці. Таким чином, на думку історика, якщо прийняти версію, що албанці (або принаймні геги – північна підгрупа албанського етносу) є нащадками іллірійців або ж їх нащадки фракійці-християни прийшли на ці землі в VII ст. з Північної Болгарії, рятуючись від тюркомовних булгар, то виходить, що нащадки сьгоднішніх албанців були близькими родичами іллірійців, а відтак доводиться їхнє історичне право на проживання на цій території [12]. Другий аргумент „історичного права” албанців на цю територію, що наводиться у дослідженнях, відноситься до практики національно-визвольної боротьби проти панування Османа. Хоча відносини між сербами і албанцями склалися драматично, на різних етапах історії виникали спроби їх багатобічної співпраці. Так, албанські загони були союзниками сербів у битві на Косовому полі. Не менш героїчно (чверть століття) албанці змагалися з турецькими завойовниками під керівництвом князя Скандербега (Георгія Кастріота) [13]. Уже після завоювання Османа більшість албанців прийняли іслам, що дало підставу ідентифікувати їх з турками.

На сьогодні теза албанської історіографії про те, що „срби в Косово застали албанців”, ще не отримала серйозного наукового обґрунтування, а на різних етапах історичного розвитку заохочувалася геополітичними гравцями, що прагнули „поставити на коліна” південнослов'янський світ та зруйнувати культурно-духовний православний простір. Національну міфологію албанців у минулому столітті для розколу загальної південнослов'янської держави (пізніше Югославії) активно використовували, наприклад, Відень та Берлін. Наукові дослідження в області археології, етнології, лінгвістики тощо показують, що немає підстав, які підтверджують присутність албанського етносу на території автономного краю Косово до сербів. Слід погодитися, що історично албанська етногрупа, як і сербська, віддавна проживала в Косово, але албанці не склали істотної ча-

стини населення в етнічному сенсі аж до поч. XX ст. За свідченням найдавніших турецьких джерел – перепису (дефтеру) з XV ст. – завойовники Османа на території сучасного Космета застали переважно сербське населення, а значні поселення албанців на цих територіях зафіксовані набагато пізніше. Албанці в Старій Сербії жили окремо, а сучасний державний кордон на північному секторі в основному збігається з тодішньою етнічною межею між сербами і албанцями. Як відзначив М.Лончаревич, у середньовічний період це були кочові групи скотарів, переважно римсько-католицького віросповідання, що становили близько 2% від загального населення західної частини області [9].

Після поразки на Косовому полі південні сербські землі, включаючи Косово і Метохію, що опинилися під турецько-ісламською владою, були швидко спустошені. З цього часу на території спостерігалася від'ємне міграційне сальдо сербського населення, та протилежне – з боку албанців, які прийняли мусульманство і почали зводити нові культові споруди. Зменшення косовських сербів унаслідок кількох хвиль міграцій на північ від Дунаю (теперішня сербська область Воєводина) та масового т.зв. у сербській історії „Великого переселення” (близько 200 тис. сербів), що відбулося у 1690 р. під керівництвом патріарха Арсенія III надало демографічної ваги албанському населенню. Однак значною мірою етнічна структура краю почала змінюватися в часи Другої світової війни (у період італійської окупації албанські збройні формування розвернули боротьбу за вигнання сербів з території краю). Суттєвих змін у національному складі край зазнав і завдяки міжнародній політиці Б. Тито. Після війни Тито, сподіваючись на входження до складу Югославії Албанії, прийняв 400 тис. біженців з Албанії, і переселив з Космету в інші регіони Югославії 200 тис. сербів. Крім того, албанці, що у період Другої Світової війни опинилися на території Югославії отримали право залишитися в Косово, тоді як за законом сербам і чорногорцям заборонялося повернення в свої маєтки.

На сьогодні край населений переважно албанцями-мусульманами і лише кожен десятий житель є сербом, національний центр яких знаходиться в Косовській Митровиці. Через політичну і соціальну нестабільність останній перепис населення у Косово було проведено в 1981 р. владою колишньої Югославії. За оціночними даними ІНАПРО, загальна чисельність населення Косово на 2009 р. складала близько 2 млн. чол., серед якого

албанці становили (88%), серби (7%), інші національності (5%). Релігійний зріз косовського населення в основному збігається з національним складом: мусульмани (88%), православні (7%), католики (5%) [14].

На питання, чи була можливість у С. Мілошевича уникнути етнополітичного конфлікту в Косово на поч. 90-х рр., важко відповісти однозначно. Не можна відкидати версію, що „спрацювала” сербська великодержавницька ідея. А коли інструментом державної політики стає історична пам’ять, конфлікт стає неминучим. Як показує світовий історичний досвід і політична практика розвитку держав, спроби дати упереджений історичний коментар згубні як для суспільства, так і для самих „творців нової історії”. Так, виправдовуючи „справедливе” втручання НАТО, що „не мала мандата ООН² на здійснення військової операції” [16, с.84], у конфлікт на Балканах, держсекретар США М. Олбрайт пояснює захист прав албанців тим, що серби неправильно розуміють своє історичне призначення, а коріння конфлікту в Косово, якими супроводжувався розпад Югославії, „слід шукати в історії релігії на Балканах” [тамо ж, с.85]. Деякі політичні експерти також схильні вбачити у конфлікті між цими народами боротьбу між ісламом і християнством. Релігійний чинник на Балканах дійсно на основних етапах історичного розвитку виступав найважливішою рушійною силою етно- та геополітичних трансформацій півострова. Сербсько-албанське протистояння, з одного боку, в мініатюрі відбиває споконвічну боротьбу християнсько-православної та мусульмано-ісламської цивілізацій. Албанці були головною зброєю Туреччини у справі придушення національних рухів християнських народів на Балканах, які боролися за відтворення своєї національної держави. Тому різнополюсність релігійних уподобань сербів та албанців стала ще однією ланкою у ланцюгу причинно-наслідкового зв’язку „косовської проблеми”. З другого боку, саме у косовському конфлік-

ті релігія відіграла значну, але не вирішальну роль. Нагадаємо, що у 1993-1995 рр. центр міжетнічного протистояння на території колишньої Югославії перемістився з Хорватії в Боснію, де вели між собою боротьбу (крім боснійських мусульман) розділені за конфесійним принципом слов’яни – серби і хорвати. Отже, протистояння між сербами та албанцями, що бере початок від 1990-х і до війни в Косові 1999 р. мало більш виражене етнічне та політичне забарвлення.

Незалежність Косово: право нації на самовизначення чи сепаратизм?

Події др. пол. XX – поч. XXI ст. у Балканському регіоні красномовно свідчать про те, що Вестфальська система вже не є ефективною для забезпечення суверенітету держав на своїй території. Услід за Європою увесь світ почав використовувати два взаємосуперечливі принципи: 1) національного самовизначення, згідно з яким кожна нація, що самовизначилася, має право на створення своєї суверенної держави; 2) територіальної цілісності та непорушності існуючих меж національних держав. І якщо у період „холодної війни” несумісність цих принципів відступила на задній план, то з розпадом комуністичних режимів в СФРЮ та СРСР, „конфлікт” цих двох принципів ліг в основу війн у колишніх югославських та радянських республіках. Ліквідація біполярних структур часів „холодної війни” супроводжувалася зростанням націоналістичних настроїв у керівних шарах її колишніх союзних республік, ескалацією міжетнічних і територіальних суперечностей і ослабленням взаємної довіри між новоутвореними державами. Як відзначила російська дослідниця А. Язькова, існуючі раніше суперечності між ними і все різноманіття їх політичних інтересів трансформувалися в етнополітичні конфлікти, а „національні інтереси” запанували над інтересами політичних груп і індивідуума [1]. У кожному випадку одна із сторін жадала змін державних меж з тим, аби зробити їх більш відповідними принципу національного самовизначення, тоді як інша – боролася за збереження існуючих. Визнаючи, що будь-який етнос має право на культурно-національне самовизначення, яке може бути обмежене загальними національними інтересами відповідної держави, ми переконані, що ніяке національне самовизначення не може перекреслювати такий загальний міжнародний інтерес, як безумовне збереження недоторканності та територіальної цілісності суверенної держави.

² За „Декларацією про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 р.” кожна держава зобов’язана утримуватися від загрози силою або її застосування з метою порушення існуючих міжнародних меж іншої держави або як засіб вирішення міжнародних суперечок, зокрема територіальних суперечок, і питань, що стосуються державних кордонів [15].

Постюгославський період, що визначався роз'єднаністю держав, безсистемністю міжнародних взаємодій, головним проявом яких були короткочасні збройні конфлікти, свідчать про неспроможність Вестфальської системи врегулювати міжнародні відносини на території Балкан. На позиції конфліктуючих сторін у Косові впливали як реальні чинники, так і укорінені в свідомості покоління албанців і сербів міфологеми, що й наразі реанімуються їх радикальними політичними елітами. Ще напередодні розпаду СФРЮ сербські вчені висунули ідею „етнічно обґрунтованих меж”. Такі кроки можна охарактеризувати як відродження ідеї „Великої Сербії”, в рамках яких за участю президента Сербської академії наук А. Деспіча розроблялися проекти поділу Косова і виселення з краю сотень тисяч албанців. У квітні 1991 р. у підготованій „Декларації сербської національної єдності” на основі відкритого листа Конгресу сербської інтелігенції академіка було заявлено про „єдину державу для всіх сербів” [1].

Ідея реалізації права на самовизначення конструювалася і албанською стороною. Вперше вона була сформульована як вимога створення спеціального албанського вілайєта ще за часів Оттоманської імперії, після того, як у 1878 р. російські війська розгромили турецьку армію на Балканах, і, за попередньою домовленістю сторін, значні території Балканського півострова, у тому числі землі, заселені албанцями, мали бути передані Сербії, Чорногорії і щойно утвореній Болгарії. Щоб не допустити передачі цих земель слов'янським державам, султанський уряд створив з місцевих албанських князків т. зв. Прізренську лігу, що опротестувала входження албанських земель до слов'янських держав та з часом висунула план утворення „Великої Албанії”. Пізніше турки розігнали Прізренську лігу і придушили спровокований власноруч албанський рух.

Отримавши незалежність від Туреччини, Албанія у 1912 р., об'єднала *не всіх* албанців, що на різних етапах історичного розвитку спонукало її до перекроювання меж на Балканах. У 1992 р. з боку радикально налаштованих косовських албанців лунали гучні заяви про вирішення албанського питання за допомогою об'єднання всіх албанців (Албанія, Косово, Македонія, Чорногорія і Греція), яке б усунуло одну з найбільших несправедливостей в Європі.

Албанський сепаратизм має глибокі історичні коріння, а його сучасні розміри і фо-

рми – продукт численних локальних, регіональних і глобальних обставин. Насильницька албанізація Космета, на думку М. Лончаревича, є константою і матрицею великоалбанської політики. Албанський сепаратизм – це її політичний прояв, який змінюється залежно від історичних обставин і специфіки політичного моменту. У албанському сепаратистському русі у Косові в 1998 р., можна виокремити такі течії:

1. Націонал-демократична. Основна мета – отримання незалежності Косова ненасильницьким мирним шляхом, демократичними методами – була представлена Демократичною лігою Косово на чолі з І. Руговою.

2. Радикально-екстремістська, що ставила за мету отримання незалежності Косова та перетворення на моноетнічний склад населення; відокремлення від Сербії та об'єднання територій (Чорногорії, Македонії), що населені албанцями. Реалізувалася насильницькими, терористичними методами за допомогою Визвольної армії Косово (ВАК) на чолі з Х. Тачі (наразі - лідером Демократичної партії Косово).

Слід відзначити також діяльність „уряду в еміграції”, штаб-квартира якого знаходилася в м.Ульм (Німеччина). Основними завданнями „уряду Косова у вигнанні”, що координував Б. Букоши, серед іншого, було й фінансування збройних акцій ВАК. Можна погодитися з М.Лончаревичем, що у Косметі проявився крайній і агресивний албанський націоналізм, що супроводжувався демографічним вибухом і спробами тільки логікою великих чисел здійснити право на реалізацію сепаратистської мети, - виходу території Космета зі складу державної території Сербії [9].

У разі з прецедентом в Косово албанське національне самовизначення швидше можна трактувати не як право нації на самовизначення, адже, погоджуючись із колишнім прем'єром Косова В. Коштуніцею, косовські албанці мають власну національну державу – Албанію, а як сепаратизм. Згідно з нормами ООН, право на самовизначення мають народи, які не мають своєї державності. Таким чином, албанські косовари порушили „політичну легітимність”, за якою національна держава має право на існування лише тоді, коли кордони країни збігаються з її етнічними межами. Тобто за своєю політичною суттю „косовська проблема” – це сепаратизм албанських лідерів і політичних угруповань національної меншини, що повністю суперечить установленим міжнародним нормам. Не можна розцінювати сепара-

тизм як суспільно-політичне явище, що має суто негативні конотації, проте у випадку з ситуацією в Косові – етнічні чистки, порушення прав національних меншин, знищення мирного населення, що відмовлялося співпрацювати з армією повстанців тощо, його можна охарактеризувати антигуманним (щодо прав людини) і небезпечним (з точки зору національної безпеки). Не важко уявити, які були б кроки з боку держав, якби зараз про свою незалежність заявила Корсика у Франції, Республіка Крим в Україні, або Курдська Туреччина.

Виходячи з контексту подій, що відбулися по закінченню косовської війни, можна дійти висновку, що проголошення незалежності не є самоціллю косовських албанців. Уже у 2001 р. були здійснені диверсійно-терористичні атаки чергової Національно-визвольної армії, що перейшли у широкомасштабні військові дії. Слід нагадати, що саме албанська сторона бойкотувала референдум про незалежність, ухвалення нової Конституції і перепис населення у Македонії. Наразі влада Македонії не може функціонувати без їхньої участі: жоден важливий державний закон в Македонії не може бути прийнятий без схвалення албанських депутатів. За македонською Конституцією, право на особливі привілеї (вживання мови, представництво в державних органах) мають всі представники національних меншин, чисельність яких перевершує 22%. Такою меншиною в Македонії є лише албанці (згідно з останнім переписом населення в 2004 р. складають 25,2%), які мають набагато більше прав, порівняно з правами решти національних меншин. Після проголошення в односторонньому порядку в лютому 2008 р. незалежності Косова від Сербії, знову відзначилася активізація македонської ланки в ланцюзі албанського сепаратизму на Балканах. У квітні 2008 р. албанська меншина, підтримана ззовні, розгорнула відкриту боротьбу проти центрального уряду Македонії. Основні стратегічні завдання політичної боротьби албанців частково перекликалися з косовським сценарієм і здійснювалися за допомогою висунення ультимативних умов, умисного загострення ситуації та провокацій. На думку М. Лончаревича одна з найважливіших характеристик албанського сепаратизму – постійне бажання отримувати користь з міжнародних криз, прагнути до дестабілізації в регіоні – зберігається і зараз [9]. Завдяки спільним зусиллям міжнародних організацій ООН, НАТО, ЄС, ОБСЄ албано-македонський конфлікт удалося вгамувати,

але крапку ставити ще зарано. Це лише сходинка до реалізації грандіозного проекту створення нової етнічної держави – „Великої Албанії” та подальшого переділу кордонів на Балканах. Албанський сепаратизм – гніт під балканською пороховою діжкою.

Для реалізації експансіоністських прагнень албанців відкрито широке поле діяльності: національні громади албанців розділені наразі кордонами різних держав: це власне Албанія та Косово, вищезначена Македонія, південні сербські території Медведжа і Прешевська Долина (60 тис.), населені албанцями регіон в Чорногорії (45 тис. чол., що складає приблизно 7-8% від загальної кількості населення), грецька Чамерія (область Епір - майже 500 тис. - 5%). У даний час, на думку експертів, у створенні Великої Албанії, що включає всі землі, населені албанцями, максимально зацікавлена одна з найбільших країн НАТО – Туреччина. Можливо, що такий розвиток подій влаштував би і Німеччину, яка активно підтримувала албанську сторону в косовському конфлікті.

Якщо у 2008 р. влада „незалежного” Косова категорично заперечувала, що в їхні плани входить об'єднання з Албанією, то заяви, що лунали на передвиборчій кампанії у 2011 р. з боку лідера косовського руху „Самовизначення” А. Курті (наразі третьої партії за місцями у парламенті) фактично свідчать про відновлення ідеологеми „Великої Албанії”. На його думку, настав час для реалізації платформи Прізренської ліги, першим кроком в цьому напрямі повинно стати отримання Косовим „повної незалежності”, а саме – вивід з його території міжнародних миротворців і анулювання т. зв. „пакету Ахтісаарі” – плану колишнього спецпредставника генсека ООН, що наділяв Косово статусом „піднаглядної незалежності”, і що зараз фактично реалізується країною місією Євросоюзу та контингентами НАТО. Другим пунктом є об'єднання з Албанією, після чого настане черга для вирішення загальноалбанських питань на вищезначених територіях, де проживають албанські меншини. Враховуючи важку соціально-економічну ситуацію в Косові і загострення політичної боротьби, погодимося з російським вченим П.Іскандеровим, що слова лідера руху „Самовизначення” у жодному випадку не слід списувати на передвиборчу риторику. Харизматичний молодіжний лідер А. Курті на сьогоднішній день – ледве чи не єдиний косовський політик, чії ідеї набувають широкої популярності серед населення. Нагадаю, що історія знає чимало таких прикладів „ха-

ризматичного лідерства”. Показовими є дані соціологічних опитувань, проведених агентством Gallup Balkan Monitor у 2010 р. За результатами дослідження, переважна більшість громадян Албанії і частково невизнаної (на даний час визнали 75 з 192 країн-членів ООН) Республіки Косово, виступають за створення „Великої Албанії”. На питання про підтримку цієї ідеї ствердно відповіли 74,2% респондентів в Косові 70,5% – в Албанії. Крім того, 47,3% респондентів у Косові і 39,5% в Албанії вважають, що поява великоалбанської держави в її найширших етнічних межах можлива вже в найближчому майбутньому [17].

На наш погляд, косовська „незалежність” – це волаючий приклад повзучої інтервенції, можливості невідконтрольної безкарної албанської експансії, грубого порушення міжнародних норм у сфері прав людини та показник слабкості світового співтовариства. Як відзначив депутат Європарламенту П.Арлакі (Італія), втручання у косовський конфлікт (1998-1999 рр.) стало найбільшою помилкою за останні дванадцять років з боку міжнародного співтовариства і тому, європейські країни мають припинити формувати „хибну картину” стабільності Косова, адже „політична ситуація, а також зростання організованої злочинності в Косові, є серйозною загрозою для безпеки не тільки європейських країн, але й країн регіону...” [18]. Втручання у сербсько-албанський конфлікт військ НАТО і дії ВАК, як кваліфікує їх учасниця косовських подій співробітниця місії ООН І.Генрі, рівноцінно геноциду. На її думку, те, що все відбувалося у Косові була систематична, організована, продумана і забезпечена в матеріально-технічному відношенні кампанія, спрямована на всі етнічні групи, включаючи албанців, що не схвалювали нової реальності [19]. Як відзначено у звіті по Косову 2009 р., фактично на очах НАТО серби стали об’єктом програми з цілеспрямованих етнічних чисток (з 1999 по 2004 рр.), що зафіксовано ОБСЄ. Спостерігачі визнають, що як наслідок, серби сьогодні вимушені жити в гетто і знаходяться під охороною військових, а зафіксоване зменшення рівня злочинності на етнічному ґрунті пояснювалося не поліпшенням міжетнічних відносин, а повною сегрегацією суспільства (тоді як в 1999 р. війна велася за затвердження мультиетнізму і дотримання прав людини). Це явно суперечило тій меті, яку ставило міжнародне співтовариство у 1999р. План Ахтісаарі закріпив цю сегрегацію на адміністративному рівні, створивши етнічні кантони з широкою

автономією. Проте більшість албанців вороже налаштована щодо децентралізації, оскільки це перешкоджає встановленню контролю з їхнього боку над сербськими анклавом, а також встановленню національного суверенітету [20]. Цікаво, що косовська влада вже вдруге офіційно звертається до Ради безпеки з проханням припинити роботу місії ООН, оскільки вважає, що вона виконала свій мандат з тимчасового управління у краї, а отже, керування має здійснюватися владою Косова на підставі „Конституції Республіки Косово”.

На сьогодні сербсько-албанське протистояння лишається невирішеним. Про це свідчить демонстрація протилежних підходів і оцінок як учасників конфлікту, так і зацікавлених сторін до врегулювання косовського питання, що не сприяє знаходженню обопільно прийнятних рішень. Обидві сторони відчують серйозну підтримку впливових зовнішньополітичних гравців (Сербія з боку Росії, Косово з боку США, ЄС, Албанії). Сербська сторона виступає за збереження Косова у складі Сербії, посилюючись на міжнародне право, що гарантує її суверенітет і територіальну цілісність та міжнародно визнані кордони. Високо оцінюючи інтерес албанського народу в Косові, сучасне сербське керівництво вважає вирішення питання статусу Косова через надання широкої адміністративної національно-територіальної автономії, що надавала б право самостійно вирішувати питання внутрішнього економічного, соціального та культурного розвитку краю, позаяк захист кордонів та міжнародних відносин належали б до компетенції влади Сербії. Щодо сербського питання Росія, виступає за необхідність зосередження зусиль на гарантіях прав сербів у Косові, захисті православних святинь та децентралізації влади краю. Албанська ж влада одностайно виступає проти втручання Сербії в справи Косова, спираючись при цьому насамперед на США, які визнають лише незалежне Косово. Однак уряд Косова не надто опікується проблемами свого населення, за що його не раз критикувала ОБСЄ, приміром, за відсутність підтримки процесу повернення біженців і тимчасово переміщених осіб, що серйозно ускладнює реінтеграцію населення, особливо в общинах, де албанці не складають більшості. ЄС „розуміючи”, що „незалежне” Косово буде тривалий час проблемою регіональної стабільності не лише для країн Південно-Східної Європи, а й для інших регіонів Європи, все більше схиляється до компромісного рішення косовського питання, яке б

влаштовувало обидві сторони та відповідало принципам міжнародного права. І хоча представники міжнародного співтовариства заявляють, що незалежність Косова не передбачає переділу кордонів та його об'єднання з іншими державними утвореннями, в майбутньому такий варіант видається можливим.

Те, що „косовський прецедент” вже „працює”, свідчать наміри щодо перегляду кордонів у деяких країнах пострадянського простору, адже для цього можна віднайти як етнічне, так і історичне підґрунтя. У цьому контексті від позиції українського керівництва з питання визнання/невизнання Косова, багато в чому залежатиме реальність повторення аналогічної ситуації в Україні. Враховуючи наявність латентних і явних конфліктів між кримськими татарами і правоохоронними органами, а також приклад Косова, можна зазначити, що в Криму також існують ризики активізації сепаратистських рухів, що базуються перш за все на етнічних і історичних чинниках. Більш того, етнополітичні і історичні передумови повторення „косовського прецеденту” є і на Закарпатті.

На наш погляд, претензії одних народів на культурно-історичну спадщину інших у будь-якому випадку є руйнівними й можуть спричинити глибокий розкол суспільства, а у гіршому випадку – збройний конфлікт. Нині населення і Сербії і Косова, виснажені тривалою кризою, прагнуть миру і стабільності. Однак статус Косова і Метохії лишається джерелом політичної напруги між сербами і албанцями. Існування держави, територія якої знаходиться фактично під юридично

оформленим міжнародним управлінням з присутністю міжнародних військових контингентів зумовлює нові конфліктні вузли. Деякі експерти характеризують Косово як країну з високим рівнем організованої злочинності, скупченням нелегального бізнесу (зброя, наркотики), екстремізму та фундаменталізму. Наразі подальше зниження рівня економічного розвитку, повільне здійснення економічних реформ, залежність економічного розвитку від дотацій, міжетнічні, гуманітарні та соціальні проблеми (міграція, безробіття, проблема біженців) створюють перешкоди для участі Косова у європейських інтеграційних процесах.

Таким чином, можна зазначити, що засоби вирішення міжетнічного конфлікту в Косово стали показовим прикладом для всього світу як конструктивних, так і руйнівних шляхів вирішення таких проблем. Створення у післявоєнній світовій історії прецеденту розчленування європейської держави за рахунок штучного збільшення в ній етнічної спільноти іншої країни, що заявила про свої права, спричинить „ефект доміно” для всієї Європи. Сьогодні албанці перетворилися на один з вирішальних політичних, етнодемографічних чинників, без урахування яких навряд чи можливе нормальне існування Сербії. Проте навряд чи Сербія погодиться поступитися коліскою своєї державності. Тому, сербсько-албанське питання має бути вирішено лише шляхом компромісу: щоб албанці не відчували себе на Балканах другосортним народом, і водночас не були порушені національні інтереси Сербії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Языкова А. Косовский конфликт в балканском политическом контексте / А. Языкова // Косово: международные аспекты кризиса; [под ред. Д. Тренина и Е. Степановой]. – М.: „Гендальф”, 1999. – 309 с.
2. Маначинський О. Косово і Метохія: історичні перехрестя / О. Я. Маначинський. – К. : МАУП, 2001. – С. 107– 110.
3. Дубинянский М. Иосип Броз Тито: Балканский упрямец // Личности. – 2009. – №4 (20). – С. 68–91.
4. Скворцов А. Косово и Метохия: можно ли защищать права человека посредством насилия? // [Электронный ресурс] / А.Скворцов. – Режим доступа: http://www.rummuseum.ru/lib_s/kosovo34.php
5. Конституции государств Европы: В 3 т. Т.3. / Коллект. автор Л.А.Окуньков. – М.: НОРМА, 2001. – 789 с.
6. Васильева Н. Балканский тупик? Историческая судьба Югославии в XX веке / Н.Васильева, В.Гаврилов. – М.: „Гей”, 2001. – 480 с.
7. Военная операция НАТО “Союзническая сила” против Югославии: (Аналит. обзор по матер. заруб. информ.) / Гос. науч. центр Рос. Федерации, Гос. науч.-исслед. ин-т авиац. систем. Науч.-информ. центр; [сост. В. Бабич, В.Чабанов]. – М.: Науч.-исслед. ин-т авиац. систем, 2000. – 63 с.
8. Резолюция 1244 (1999) СБ от 10 июня 1999 года (Принятая Советом Безопасности на 4011 заседании) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.un.org/russian/document/scresol/res1999/res1244.htm>
9. Лончаревич М. Косово и Метохия - колыбель сербской государственности [Электронный ресурс] / М. Лончаревич // Зеркало недели. – 1999. – №10. – Режим доступа: <http://www.zn.ua/articles/15200>

10. Романенко С.А. Югославия, Россия и “славянская идея”. Вторая половина XIX – начало XXI века/ С.А. Романенко. – М.: Институт права и публичной политики, 2002. – 624 с.
11. Черета М. Сербский иерусалим [Электронный ресурс]/ М.Черета // Зеркало недели. – 1999. – №8. – Режим доступа: <http://www.zn.ua/articles/15024>.
12. Собченко А. История, которая убивает. Оправдано ли международное право, основанное на событиях многовековой давности [Электронный ресурс]/А.Собченко // Независимая газета. – 1999. – № 4(4). – Режим доступа: <http://www.anticomproamat.org/raznoe/sobchenko.html>
13. Повесть о Скандербеге, княжати албанском [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://drevlit.ru/texts/s/skanderbege.php>
14. ИНАПРО: Косово. Коротка довідка [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://countries.inapro.ru/countries/ksv/kosovo.shtml>
15. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом ООН. (Принята резолюцией 2625 (XXV) Генеральной Ассамблеи ООН от 24 октября 1970 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles.shtml
16. Олбрайт М. Религия и мировая политика / М. Олбрайт; [пер. с англ.]. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – 352 с.
17. Искендеров П. Призрак „Великой Албании” начинает материализоваться [Электронный ресурс]/ П.Искендеров // Империя (информ.-аналит.портал). – Режим доступа: <http://www.imperiya.by/comments3-8008.html>
18. Петровская Ю. Пино Арлаки назвал Косово самой большой ошибкой Запада за 12 лет [Электронный ресурс]/ Ю.Петровская. – Режим доступа: <http://www.rian.ru/world/20110327/358431559.html>
19. Генри И. Соккрытие геноцида в Косово. Преступление против Бога и человечества/ И.Генри. – М.: „Индрик”, 2007. – 120 с.
20. Итоги десяти лет управления международной администрации и года Независимости, отчет по Косово 2009 г [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.idc-europe.org/ru/косово-2009>

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

УДК [32:316.72]477

Рудакевич О. М.
Тернопільський національний економічний університет

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА: СТАН І ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті проаналізовано стан політичної культури сучасного українського суспільства. Охарактеризовано теоретико-методологічні проблеми дослідження національної політичної культури, що відроджується і модернізується в суверенній українській державі, а також обґрунтовано шляхи їх подолання.

Ключові слова: суспільство, нація, політична культура суспільства, національна політична культура.

Рудакевич О. М.

УКРАИНСКАЯ НАЦИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА: СОСТОЯНИЕ И ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье проанализировано состояние политической культуры современного украинского общества. Охарактеризовано теоретико-методологические проблемы исследования национальной политической культуры, что возрождается и модернизируется в суверенном украинском государстве, а также обоснованы пути их преодоления.

Ключевые слова: общество, нация, политическая культура общества, национальная политическая культура.

Rudakevych O.

UKRAINIAN POLITICAL CULTURE: STATE AND RESEARCH PROBLEMS

State of the political culture of the Modern Ukrainian society is analyzed. Theoretical and methodological problems of research of national political culture that revives and modernizes in the sovereign Ukrainian state and ways of overcoming them are characterized.

Key words: society, nation, political culture of society, national political culture.

Те, що Україна – незалежна, суверенна, демократична, правова та соціальна держава – не підлягає сумніву, хоч ці конституційні означення нашої держави значною мірою залишаються декларативними. Інший статус має твердження „Україна – національна держава”. Воно не отримало „прописки” в офіційному дискурсі та не набуло належного поширення в повсякденній мові вітчизняних політиків, особливо тих, які наділені владою. В умах значної частини української еліти продовжується осмислення двох прописних істин: 1) сучасна історична епоха – це епоха національних держав; 2) Україна має шанс

успішного становлення й розвитку лише як національна держава.

Рух України до статусу повноцінної національної держави вимагає відродження української етнічної нації та формування модерної української спільноти, яка об’єднає всі етнічні групи, які проживають у державі. Такий національний транзит вимагає формування української національної політичної культури, що функціонує на базі спільних національних цінностей.

Як свідчить аналіз вітчизняної наукової літератури, національна політична культура поки що не стала предметом ґрунтовного монографічного чи дисертаційного дослідження. Політологи, соціологи, історики й інші суспільствознавці для характеристики

політичної культури українського соціуму використовують поняття, що стосуються не феномена нації, а держави (державної спільноти), її населення, народу: „політична культура населення України”, „політична культура українського суспільства”, „політична культура українського народу”, „політична культура України” тощо [1; 2; 3].

Упродовж останніх років спостерігається певна активізація досліджень політичної культури в Україні. Крім названих вище наукових праць, відзначимо статті А. Карнауха, В. Матусевича, В. Нагорного, Є. Подмазко, І. Поліщука, О. Радченка, В. Хмелька, М. Щербака, в яких розглядаються теоретико-методологічні основи дослідження політичної культури сучасного українського суспільства. До авторів, які, усвідомлюючи необхідність дослідження української національної політичної культури, зробили певні кроки в цьому напрямку, слід віднести М. Білецького, В. Григор'єва, В. Ковалевського, В. Костенка, І. Кураса, В. Лісового, М. Розумного, О. Рудакевича. Однак осмислення теоретико-методологічних засад української національної політичної культури ще перебуває в зародковому стані і вимагає невідкладних зусиль вітчизняних суспільствознавців.

Мета даної статті – охарактеризувати стан політичної культури сучасного українського суспільства та виявити проблеми її дослідження як культури української нації, що відроджується і модернізується в суверенній державі.

На відміну від російської державності, яка в роки радянської влади носила, хоч і деформований, але національний характер, державність в Україні (Українській РСР) була позбавлена власних традицій та ідеалів. Тому проголошення державного суверенітету України не могло означати швидке опанування українською національною культурою політичного простору країни. Ментально, ідеологічно і культурно Україна значною мірою продовжувала залишатися заповідником радянського способу мислення і поведінки. Національно-демократичні сили виявились надто слабкими, а інерція радянської політичної культури надто сильною, щоб молода держава, увесь політикум почали динамічно набирати національного характеру.

Помаранчева революція сформувала ілюзію демократичних перемін у способі мислення та поведінки значної частини українського народу. Здавалося, що Україна твердо стала на шлях розбудови національної держави на засадах духовних і політичних цін-

ностей українства. Помаранчевою ейфорією були охоплені й провідні політики та політологи Заходу, вважаючи, що Україна, її народний загал демонструє поведінку європейського рівня, чим істотно відрізняється від населення Росії, його політичної культури. Всесвітньо відомий політолог і колишній радник Президента США З. Бжежинський, наприклад, на восьмому черговому круглому столі „Україна на шляху до державотворення” (листопад 2007 р., м. Київ), пафосно заявляє: „Хочу почати з привітання народу України з його політичною зрілістю. Він ще раз довів і показав, що має політичну культуру, і що йому є чим пишатися... Взагаліто, Україна повинна сказати своєму молодшому братові – Росії, щоб навчалася в неї політичної культури”. І далі: „...Україна є успішною як національна держава. Україна існуватиме, і жодних сумнівів у цьому немає. Україна – це безперечно, частина європейського пейзажу, частина європейської політичної культури” [4].

Протилежну за змістом характеристику пострадянській політичній культурі дещо раніше дав професор В. Литвин у статті „Політична культура українського суспільства: традиції і сучасність” (2002), перебуваючи на посаді Глави адміністрації Президента України. „Від Радянського Союзу, – зазначав він, – Україна дістала у спадок пасивний, підданський тип політичної культури. Методом „батого і пряника” правляча комуністична партія виховувала звичку сприймати на віру і схвалювати навіть очевидно безглузді кроки влади. Фальшиве єдинодумство, істеричні політичні кампанії створювали позірний ефект єднання влади і народу. Саме поняття „політична культура” було вилучене з вжитку і лише зрідка застосовувалось як інструмент маніпуляції свідомістю” [1].

Є очевидним, що характеристики української політичної культури, дані З. Бжежинським і В. Литвином істотно відмінні від реального стану справ. Більш об'єктивну оцінку політичної культури в Україні дають соціологічні дослідження, що проводяться на основі визнаних світовим науковим співтовариством методик. Наведемо деякі результати загальноєвропейського моніторингового проекту „Європейське соціальне дослідження”, в якому у 2007 р. брала участь половина держав Європи. Для порівняння наведемо дані, отримані у таких країнах: Україні, її найближчих сусідах – Росії, Словаччині і Польщі, а також Німеччині як високорозвиненій демократичній державі Європейського Союзу [5].

Аналіз показав, що основні політичні параметри українського суспільства в цілому близькі до характерних рис політичного життя європейських країн, як розвинених (Німеччина), так і постсоціалістичних. Між тим, кидається у вічі, що населення України істотно більше цікавиться політикою, ніж поляки, росіяни й словаки (табл. 1). Однак для українців аналіз політики, з точки зору формування власної оцінки, видається складнішим, ніж для інших європейців, особливо, німців (табл. 2). Серед європейських країн, узятих для порівняння, громадяни України засвідчують відносно низьку довіру до парламенту і політичних партій, а також до

міжнародних організацій – Європарламенту та ООН (табл. 3). Опитування виявило відносно високу участь українців у діяльності політичних партій та низьку участь в інших інститутах громадянського суспільства (табл. 4).

Недостатня увага вітчизняних науковців до дослідження національної політичної культури обумовлена рядом причин. По-перше, в українській політичній науці теоретично не обґрунтовано поняття „національна політична культура”, яке належить до базових етнополітологічних термінів і вимагає синтезу сучасних досягнень політичної культурології й націології.

Таблиця 1.

Наскільки Ви цікавитеся політикою? (%) [5, с. 15]

Країна Європи	Дуже цікавлюся	Взагалі цікавлюся	Мало цікавлюся	Зовсім не цікавлюся
Німеччина	16,1	37,7	35,9	10,2
Польща	6,3	32,2	43,8	17,6
Росія	7,9	34,7	34,2	22,5
Словаччина	6,5	31,0	48,1	13,9
Україна	11,0	36,0	38,6	14,0

Таблиця 2

Наскільки Вам складно або ж легко скласти власну думку про політичні питання? (%) [5, с. 16]

Країни Європи	Дуже складно	Складно	Важко сказати	Легко	Дуже легко
Німеччина	3,7	20,4	38,3	29,8	7,1
Польща	7,7	27,4	34,8	21,0	5,5
Росія	11,1	27,5	39,9	11,8	2,3
Словаччина	6,7	23,7	42,9	18,5	4,8
Україна	11,4	34,4	31,4	15,5	2,6

Таблиця 3

Наскільки ви довіряєте політичним інститутам? (0 – зовсім недовіряю, 10 – повністю довіряю) (вказ. сер. бал) [5, с. 16]

Країна Європи	Парламенту країни	Політичним партіям	Європейському парламенту	ООН
Німеччина	4,22	3,28	4,07	4,74
Польща	2,68	2,13	4,80	5,33
Росія	3,38	2,81	3,92	4,30
Словаччина	4,20	3,63	5,14	5,32
Україна	2,32	2,31	3,89	3,75

Таблиця 4

Чи доводилось Вам за останні 12 місяців брати такого роду політичну участь?

(подано процент ствердних відповідей) [5, с. 20–22]

Країна Європи	Брати участь у санкціонованих мітингах	Працювати в політичній партії або в русі	Працювати в іншій організації чи об'єднанні	Підписувати петиції
Німеччина	7,7	3,8	20,2	27,4
Польща	1,3	1,7	4,3	5,3
Росія	4,9	2,9	4,8	6,5
Словаччина	2,9	2,8	8,4	18,1
Україна	7,1	4,0	1,4	5,1

По-друге, в умовах перехідного періоду суспільного розвитку ще не сформовано цілісне органічне національне утворення – т. з. „модерна українська нація”, а в Конституції України вживаються два терміни: „українська нація” і „український народ”. Використання поняття „національна політична культура” вважається або передчасним, або таким, що вимагає уточнення (мова йде про політичну культуру етнічних українців чи про політичну культуру модерної української нації, яка почала формуватися). По-третє, українська політична наука все ще відчуває істотний вплив теоретико-методологічних настанов заделогізованого радянського суспільствознавства, в якому теми „Українська нація”, „Українська національна культура”, а тим більше „Українська політична культура” викликали занепокоєння офіційних осіб. У використанні були терміни „радянський народ”, „радянська політична система”, „радянська політична культура” тощо, що відображали ідеологічну спрямованість комуністичного режиму.

Ще однією причиною невикористання поняття „національна політична культура” є його відсутність у працях класиків світової політичної культурології: Г. Алмонда, С. Верби, У. Розенбаума, Л. Пая, Р. Такера та ін. Мова йде не про те, що названі та інші дослідники не поєднували категорії „політична культура” й „нація”, а про те, що в їх дослідженнях не акцентується увага на своєрідності змісту понять „національна політична культура” чи „політична культура нації”, з одного боку, та „політична культура суспільства” чи „політична культура населення держави” – з іншого. Відомо, що Г. Алмонд та С. Верба свою головну працю з питань політичної культури назвали „Громадянська культура: політичні установки і демократія п'яти націй” (1963), в якій йшлося про політичну культуру США, Великобританії, Німеччини, Італії і Мексики [6]. Амери-

канська традиція практичного політичного дискурсу та політичної науки фактично отожднює поняття нації і держави, вважаючи, що нація – це державний народ. Тому Г. Алмонд та його колеги, розмірковуючи в контексті політичної теорії нації, не мали потреби розрізняти поняття „національна політична культура”, „політична культура держави” та „політична культура нації”. Та все ж, формування і динамічний розвиток етнополітології, дослідження національного феномену призвели до висновку, що нація володіє не лише політичною природою і суттю, а й етнічним, етнокультурним еством, який не менш важливий, ніж політичний. Сьогодні, наприклад, навіть високорозвинена і консолідована країна США, за плечима якої більш, ніж двостолітня історія успішного розвитку, відчуває проблему трансформації національних цінностей та збереження національної ідентичності. Не випадково один із найбільших авторитетів американської політології кінця ХХ – початку ХХІ століття С. Хантінгтон стурбований запитанням: „Куди піде Америка? Чи буде вона нацією індивідів з рівними правами і спільною культурою та вірою, чи перетвориться на асоціацію расових, етнічних і культурних субнаціональних груп, що втримуються разом надією на матеріальні статки, завдяки розвиненій економіці й компетентному правлінню. Основні баталії у цій війні, – зазначає вчений, – включають бої за „американське кредо”, тобто за єдність нації, за мову і за стрижневу культуру” [7, с. 228].

Для сучасного українського суспільства важливо з'ясувати не лише стан політичної культури, її головні риси і тенденції розвитку, а й виробити модель національної політичної культури. Така модель повинна врахувати історичний досвід народу, специфіку його сьогодення, життєві потреби й інтереси, а також світовий досвід функціонування модерної політичної культури. Ця модель має

бути покладена в основу практичної діяльності влади й громадянського суспільства з формування „стрижневої культури” оновленої української нації.

Як резонно зазначає В. Григор'єв, – „неупереджене виявлення найглибших засад української політичної культури, її основних формоутворень, визначення її місця серед інших подібних феноменів сьогодні можна віднести до фундаментальних проблем національно-культурного самоствердження... Розв'язання такого завдання об'єктивно висуває на перший план ряд суто методологічних проблем, поза осмисленням яких проста політична номінація та перелік втрачають сенс” [8, с. 37]. На думку дослідника, „кристалізація спрямовуючих національної політичної культури” має відбуватися на засадах національної ідеї, яка виступає ядром будь-якої національної культури [8, с. 38].

В. Ковалевський звертає увагу на особливості змісту та співвідношення понять „світова політична культура” та „національна політична культура”. В основі другого терміну, вважає дослідник, крім „ціннісних орієнтацій та установок”, властивих членам нації, лежить також „національний характер в широкому сенсі цього поняття” [9, с. 107]. Однак саме національний характер українців зазнав істотних деформацій і вимагає відродження автентичних рис.

Академік І. Курас звернув увагу наукової громадськості на необхідності дослідження такого важливого аспекту політичної культури нації, як етнополітична культура соціуму. Введення в науковий обіг нового поняття („етнополітична культура”) науковець пояснював тим, що „на рубежі тисячоліть як і в усьому світі, так і в Україні, спостерігається певна девальвація традиційних методів дослідження політичних культур; натомість посилюється науковий інтерес до проблем ідентичності і мультикультуралізму”. На думку багатьох учених Заходу, – продовжує І. Курас. – „політико-культурні теорії „спіткнулися” саме об проблему виділення із загальної політичної культури певних субкультур” [10, с. 592].

Слід зазначити, що поняття „політична культура суспільства” та „національна політична культура” мають різне змістове наповнення, особливо в молодих державах. Перше з них часто включає інерційну політичну культуру іноземних політичних режимів, які панували над народом і силоміць нав'язували йому чужі політичні цінності. Воно також може включати антинаціональну культуру – культуру політичних сил, які спрямо-

вують свої дії на руйнацію національної держави, або ж гальмують її розвиток, маючи на меті законсервувати постколоніальний стан народу. Разом з тим, національна політична культура також не є однорідною. Вона, крім базових цінностей нації, включає політичні субкультури суспільних груп та регіонів країни.

Сьогодні в суспільствознавчих науках визріли ідейно-теоретичні передумови концептуалізації національної політичної культури, що створює сприятливі умови для її всебічного дослідження.

По-перше, майже за півстоліття, що минули з часу обґрунтування Г. Алмондом концепту „політична культура”, розкриття суті, структури, функцій та типів відповідного феномену, сформульовані істотно оновлені погляди на сутність політики і культури, їх взаємозв'язок. Політика, політична діяльність розглядаються нині як діалектичне поєднання раціональних та ірраціональних, у тому числі культурних чинників, кожен з яких відіграє важливу роль у реалізації життєвих потреб соціальних акторів. Сформувався наука про культуру – культурологія, яка напрацювала низку підходів до розкриття суті і соціального призначення культури. Це створює умови для виведення політичної культурології на рівень знань сучасного суспільствознавства.

По-друге, в 60–70 рр. ХХ ст. пройшло становлення етнополітології, яка розробила систему наукових поглядів на сутність та історичну місію націй. Нації розглядаються як спільноти, яким властиве поєднання етнічної та політичної самоорганізації соціуму [11]. Доведено, що саме формування національної культури, її політичної компоненти завершує процес визрівання націй, перетворення їх у повноцінні суб'єкти міжнародного життя й успішного виконання ними соціальної місії.

По-третє, відчутний прогрес за минуле півстоліття спостерігається також у сфері методологічного забезпечення науки. Більшої досконалості набули такі загальнонаукові підходи як холістичний, системний, структурно-функціональний, діяльнісний, процесуальний, історичний, компаративний. Принципово нові можливості в пізнанні політичних та культурних явищ відкривають соціокультурний, соціетальний і синергетичний підходи, яким властиві ознаки міждисциплінарності й універсальності. Використання, зокрема, соціетального підходу дозволяє виявити базові елементи національної політичної культури і сформулювати матрицю цього складного політико-культурного утворення.

Пізнавальний горизонт у дослідженні національної політичної культури розширюють також процесуальний і комунікативний підходи. Вони дозволяють представити її функціонування як процес комунікації, в ході якого формується, поширюється і використовується політико-культурна інформація.

Сказане дозволяє зробити висновок, що в Україні як молодій державі відбуваються складні процеси національного відродження та модернізації. Вони, з одного боку, гальмуються інерційною політичною культурою минулої історичної доби, яка не відповідала

ментальним настановам та життєвим потребам українців, а з іншого – стимулюються ідеалами демократичної та національної держави, яка розбудовується в Україні. За цих умов актуальним є дослідження загальнотеоретичних засад національної політичної культури з використанням новітніх досягнень політології, культурології та націології. Їх розкриття дозволить успішніше аналізувати політико-культурні зміни в суспільстві й цілеспрямовано впливати на консолідаційні і трансформаційні процеси в українській державі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Литвин В. Політична культура українського суспільства: традиції і сучасність [Електронний ресурс] / В. Литвин. – Режим доступу: <http://cn.com.ua/№206/politics/view/view.html>
2. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л. П. Нагорна. – К.: Стилос, 1998. – 278 с.
3. Политическая культура населения Украины (результаты социологических исследований) / [ответ. ред. Ю. Н. Пахомов, Е. И. Головаха]. – К.: Наукова думка, 1993. – 135 с.
4. Бжезинський З. „Україна має показати своєму молодшому братові – Росії – приклад політичної культури” [Електронний ресурс] / З. Бжезинський / – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2007/11/14/66832.htm>
5. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами „Європейського соціального дослідження”. 2005–2007 роки / Є. Головаха. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 133 с.
6. Almond G.A. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. A. Almond, S. Verba. – Princeton: Princeton University Press, 1963. – 281 p.
7. Хантинхтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / С. Хантинхтон; [пер. с з англ. А. Башкирова]. – М.: ООО „Изд-во АТС”; ООО „Транзиткнига”, 2004. – 635 с.
8. Григор’єв В. Вітчизняна політична культура в контексті теоретичного пошуку / В. Григор’єв // Нова політика. – 1998. – № 5. – С. 37–39.
9. Ковалевський В. Мировая политическая культура и Украина: состояние, диалектика и перспективы / В. Ковалевский // Історичні та політологічні дослідження. – Донецьк: Видання Донецького національного університету. – 2001. – № 3. – С. 107–110.
10. Курас І. Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення / І. Ф. Курас. – К.: Генеза, – 2004. – 736 с.
11. Рудакевич О. М. Національний принцип: етнополітична концепція нації / О. М. Рудакевич. – Тернопіль: Вид-во ТНЕУ „Економічна думка”, 2009. – 292 с.

УДК 329.8

Власенко Т.Т.

Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С.Сковороди

ІДЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТИРИ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ

Стаття присвячена проблемі визначення ідеологічних орієнтирів розвитку України. У своїй статті автор аналізує політичну ситуацію та розвиток політичних ідеологій в сучасній Україні, зокрема, автор розглядає перспективи концептуалізації ідеологічної стратегії.

Ключові слова: ідеологія, неопатримоніалізм, політичний дискурс.

Власенко Т.Т.

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ УКРАИНЫ: ПРОБЛЕМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ

Статья посвящена проблеме определения идеологических ориентиров развития Украины. В своей статье автор анализирует политическую ситуацию и развитие политических идеологий в современной Украине, в частности, автор рассматривает перспективы концептуализации идеологической стратегии.

Ключевые слова: идеология, неопатримониализм, политический дискурс.

Vlasenko T.

IDEOLOGICAL REFERENCE POINTS IN UKRAINE: PROBLEM OF DEFINITION

The article is devoted to the problem of definition of the development of ideological reference points in Ukraine. In his article the author analyses the political situation and the development of political ideologies in modern Ukraine, in part, the author research into the prospects of conceptualization of ideological strategy.

Key words: ideology, neo-patrimonialism, political discourse.

Коли дискурс про ідеологічні засади держави виходить за рамки дискусій у фахових наукових виданнях на шпальти друкованих та електронних ЗМІ, це ще одне додаткове свідчення на користь нагальної необхідності розробки як короткострокової, так і довгострокової стратегії розвитку української держави [1,2,3]. Наукові публікації, присвячені осмисленню ідеологічної складової розбудови української державності, поки що не дали однозначної конкретної відповіді на означене питання. Визначення чітких ідеологічних орієнтирів розвитку залишається актуальним і для інших пострадянських країн. Так, відмова науковців разом з правлячими елітами від радянської ідеології з її претензією на статус єдиного вірного вчення, з одного боку, а з іншого – безуспішні спроби того ж російського керівництва свого часу започаткувати загальнонаціональну (державну) ідеологію „зверху” (до речі, з одночас-

ною заборонаю на державну ідеологію статтею 13 Конституції Російської Федерації) продемонстрували розгубленість і відсутність у політичній еліті чіткої стратегії розвитку. Спроба ідеологічної концептуалізації російського політичного проекту у вигляді „суверенної демократії” з одночасною реставрацією імперських ідеологем теж не дає суттєвих підстав для відповідних позитивних висновків, як і запровадження у 2004 році у білоруських ВНЗ навчального курсу „Основи ідеології Білоруської держави” теж не свідчить, на нашу думку, що ідеологічна перспектива розвитку Білорусі є на сьогодні остаточно вирішеним питанням для білоруського керівництва. Так, навчальна програма в якості ідеологічних основ білоруської державності декларує, зокрема, свободу совісті, права людини, правову державу та громадянське суспільство [4]. Однак з огляду на реальну політику білоруського керівництва, вищезазначені ідеологічні орієнтири є скоріше декларативними, аніж реальними.

Західна традиція дослідження ідеології, яка ставила за мету перш за все означити концепт ідеології, виокремити її змістовні характеристики, пов'язана насамперед з науковими працями К.Маркса, К.Мангайма, А.Грамші, Л.Альтюсера. Подальша інтерпретація світу через ліберальні, консервативні, соціал-демократичні та інші світоглядні системи – результат копійки праці цілої плеяди вчених і політиків. Останні розвідки західних науковців щодо місця і ролі ідеології, зокрема, в осмисленні нових світових реалій та виробленні ефективних рецептів щодо подолання глобальних загроз, головним чином належать перу І.Валерстайна, Д.Грея, С.Жижека, Д.Шварцмантеля та ін.

Дискусія стосовно концепту ідеології, її змістовної концептуалізації в сучасному російському суспільстві ведеться серед російських науковців (О.І. Соловйов, О.Ю.Малінова, О.В.Гаман-Голутвіна, В.О.Гуторов, М.В.Ільїн, С.Н.Пшизова, А.Р.Тузіков та інші). У цьому контексті певна частина і російських, і українських науковців донедавна відстоювали необхідність розробки „нової ідеології”, „ідеології консолідації”, „інтегративної ідеології”, яка б поєднувала в собі позитивні риси як капіталістичних, так і соціалістичних країн, втілювала ідеї „справедливості”, „правди”, „порядку” [5, 6, 7]. Однак на сьогодні залишаються відкритими як змістовні характеристики „нових” ідеологій, так і ґрунтовна аргументація щодо доречності використання саме останніх.

Аналізуючи ідеологічну ситуацію в Україні напередодні президентських виборів 2004 року, М. Головатий виділяє в українському суспільстві сім основних ідеологій: комуністичну, соціалістичну, ліберально-демократичну, соціал-демократичну, націонал-демократичну, християнсько-демократичну, критикуючи їх при цьому за повторення, копіювання, ідейну бідність та невідповідність корінним інтересам українців [8, с.67-72]. Схожу позицію обстоює С.Череватий, підкреслюючи при цьому, що політичний ідеологічний плюралізм в Україні не здатний компенсувати потреби присутності в духовному просторі країни ідеології державності, побудованої на одвічних цінностях української нації [9, с.55]. Додамо до цього, що функціонування в українському суспільстві комуністичних, соціалістичних, ліберальних, націоналістичних та інших ідей поєднується з відсутністю ресурсів для вираження своїх інтересів через партії у пенсіонерів, учителів, лікарів, селян та інших бідних верств населення. В цьому ж контексті від-

мова „Майдану підприємців” від співпраці з політичними партіями через недовіру до останніх щодо захисту їх інтересів. Функціонування в суспільстві певних ідеологій, як і значної кількості політичних партій (чисельність останніх в українському суспільстві наближається до двохсот) за слабкої артикуляції інтересів основних соціальних груп, стає засобом маніпуляції громадською думкою і використовується лише як засіб мобілізації мас у боротьбі партій за владу.

Дискурсивна за своєю природою ідеологія (в тому розумінні, що дискурс, з одного боку, – це набір ідей, а з іншого – інтерактивний процес продукування та оспорування цих ідей) обумовлює той факт, що саме у політичному дискурсі ведеться боротьба між владою та опозицією за утвердження ідеології як нормативної моделі розвитку суспільства. Критика поведінки, окремих рис, особистих вад політичних опонентів замість критики їх політичних ідей (ідеології) – похідна знову ж таки „безідейності” українського політичного дискурсу (відсутності ідеології в дискурсі українських політиків). Саме концептуальним дефіцитом, ідеологічним вакуумом українського політикуму та персоналізацією влади (остання зумовлює самоідентифікацію виборців не з партійними програмами та ідеологіями, а з особистістю лідера) можна пояснити боротьбу на президентських виборах 2004 та 2010 року передусім не партійних програм, не партійних ідеологій, а привабливих іміджевих симулякрів, вибудованих на різновекторних орієнтаціях на Схід (Росія) та Захід (ЄС), окремих сегментів українського електорату.

Аналізуючи засадничу політику української влади, політолог В.Карасьов констатує наявність в українському соціумі „ідеологічних розколів”, „ідеологічних і структурних протиріч влади”, „ідеологічних лабіринтів” [1]. Це значно ускладнює розробку ідеології, яка б відповідала одночасно інтересам жителів Донбасу і Галичини, Криму і Поділля. Однак при визначенні ідеологічних орієнтирів України доречно враховувати не тільки наявність „ідеологічних розколів”: геополітичного і політекономічного, але й темпоральний аспект. Осмислюючи ідеологічну перспективу розвитку держави, слід зважати, вважає І.Валерстайн, як на проблеми сьогодення (вирішення державою повсякденних життєвих проблем – матеріальних, соціальних і культурних, моральних чи духовних), так і – проблеми майбутнього (екологія, глобальні загрози) [10, с. 8].

Разом з тим врахування проблеми майбутнього означає „секвестр” ресурсів для вирішення наявних проблем. Сьогодні ж Україна знаходиться на передостанньому місці в Європі за рівнем бідності, незважаючи на „покращення життя вже сьогодні”. Це свідчить про те, що останнє є справедливим лише для найзаможніших українців. Так, за даними звіту „Global Wealth 2010” швейцарського банку Credit Suisse Україна серед 40 європейських держав займає передостаннє місце, перед Молдовою [11]. Натомість, за даними журналу „Фокус” переважна більшість найбагатших людей України покращила свої статки у кризу на мільйони доларів США [12]. Зважаючи на вищесказане, усвідомити і підтримати ідеї, зорієнтовані не тільки на вирішення повсякденних потреб, але й проблеми майбутнього, додамо до цього спомини про натхненну працю в ім'я „світлого майбутнього”, українському суспільству вочевидь важко, владі теж складно враховувати ці умови, але з інших причин. Тим не менш вироблення ідеології, яка б враховувала нагальну потребу „покращення життя вже сьогодні” і попередження майбутніх загроз сьогодні є життєвою необхідністю для України. В цьому плані українська держава вже сьогодні мала б покращувати становище своїх громадян через перерозподіл ресурсів та захист їх прав і свобод. Динаміка цього процесу полягає у більш *справедливому* розподілі продуктів, послуг, влади. Саме такою є логіка розвитку європейських країн.

І в цьому контексті (проблема вибору стратегії майбутнього) місце України „позаду” (Заходу) може мати свої позитиви в тому сенсі, що можливо доречним було б взяти за орієнтир успішно реалізовану політичну епістему Заходу. І такий висновок був би цілком логічним, якщо орієнтуватися на „бажане” майбутнє, а не на „реальне” українське сьогодення. І в цьому плані застереження Г.Дерлугьяна про недоречність зосередження пострадянських науковців на тому, що *повинно* бути (наприклад, істинна демократія чи істино національна самосвідомість) – замість емпірично-теоретичного аналізу, що реально *„має місце бути”*, є цілком доречним в контексті визначення ідеологічної перспективи України (див. [13, с.7]).

А в Україні, за визначенням провідних як західних, так і українських науковців, *„має місце бути”* встановлення і функціонування неопатримоніальних політичних інститутів. Неопатримоніалізм як політична система означає монополізацію влади, полі-

тичних, економічних, символічних ресурсів з одночасним позбавленням доступу основних груп суспільства до використання ресурсів та контролю над ними, встановлення патронажно-клієнтарних відносин та персоніфікації влади [14, с. 157-159]. Українська влада демонструє курс на централізацію влади, розбудову владної вертикалі, посилення президентської влади. Так, рішення Конституційного суду про неконституційність внесених поправок до Конституції України 1996 року повернуло широкі повноваження діючому президентові України, які в сукупності з „доданими” рішенням Верховної Ради додатковими правами, стали надзвичайно широкими. Це автоматично зумовило посилення особистої відповідальності президента В.Януковича, зокрема, за вироблення та втілення ідеологічного проекту розвитку України. Гасло розбудови „нової країни” вимагає змістовного ідеологічного наповнення питаннями засадничих цінностей, ідентифікації режиму, короткострокового та довгострокового порядку денного та ін. Зосередження влади в одних (президентських) руках повинно демонструвати дієві заходи щодо „покращення життя вже сьогодні”, реальні кроки, які б давали підстави погоджуватися суспільству з необхідністю її посилення. З огляду на декларування владою прихильності до демократичних принципів, цей процес не повинен супроводжуватися згортанням прав громадян, свободи слова, порушенням процедур прийняття законів парламентом та законності в цілому. Однак за підсумками 2010 року „Freedom House” виключила Україну зі списку вільних країн та перевела її до категорії частково вільних. Алгоритм поведінки різних сегментів неопатримоніальної влади зорієнтований на перерозподіл патронажно-клієнтарних відносин, а не на конкуренцію ідеологічних стратегій розвитку України та визначення ідеологічних перспектив в інтересах всього українського суспільства. Тому у видимій перспективі відсутні вагомі підстави для оптимістичних висновків щодо концептуалізації української моделі розвитку.

Таким чином, можна зробити певні висновки. Українська влада, відмовившись від націоналістичного дискурсу, не запропонувала нового ідеологічного проекту розбудови української держави. Функціонуючи в системі формального (партійного) ідеологічного плюралізму та фактичної культурно-ціннісної біполярності, влада переймається перш за все розбудовою сильної/силової держави, авторитетної/авторитарної прези-

дентської влади, усуваючи ідеологічний дискурс на периферію політики. Разом з тим, подальший дискурс щодо „бажаних”, „реа-

льних”, „можливих” ідеологічних орієнтирів України є необхідним для концептуалізації стратегії розвитку нашого суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Карасев В. Авторитаризм Януковича: между „иметь” и „быть” / В.Карасев // Зеркало недели. – 2010. – № 32 (812). – С.4.
2. Проценко О. Украина: раздумья над будущим идеологическим ландшафт-дизайном / О.Проценко // Зеркало недели. – 2010. – № 38 (818). – С.4.
3. Швирков О. Про ідеологію української держави / О.Швирков // Дзеркало тижня. – 2010. – № 12 (792). – С.15.
4. Основы идеологии белорусского государства: методология и методика преподавания. Учебная программа курсов повышения квалификации для преподавателей ВУЗов, ССУЗов, ПТУ, СП/ Под общей редакцией Я.С.Яскевич. – Мн.: РИВШ БГУ, 2003. – 25 с.
5. Волков Ю.Г. Идеология в жизни современного российского общества / Ю.Г.Волков // Социально-гуманитарные знания. – 1999. – № 6. – С.3-16.
6. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К.: Институт социологии НАНУ, 2001. – 440 с. – ISBN 066-7399-35-4.
7. В поиске идеологии консолидации // Социс. – 2004. – № 10. – С.128-130.
8. Головатий М. Хто стане третім Президентом України ?/ М.Головатий // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С.65-73.
9. Череватий С. Політична ідеологія як складова суспільної свідомості // Політичний менеджмент. – 2010. – № 3 (42). – С.51-57.
10. Валлерстайн И. После либерализма: / Пер. с англ.— М.: Едиториал УРСС, 2003. – 256с.
11. Бідна Україна. Гірше тільки молдаванам [Електронний ресурс]. – <http://ua.for-ua.com/comments/2010/10/18/112509.html>. – Назва з титул. екрану.
12. 200 самых богатых людей Украины. Рейтинг Фокуса [Электронный ресурс] // Фокус – 2010. – № 15. – Режим доступа до журн.: <http://focus.ua/charts/110931/i.ua>. – Назва з екрану.
13. Дерлугьян Г. Современное обществознание: от теоретических прорывов к неоклассическому синтезу? / Г. Дерлугьян // Ойкумена: Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. / Ред. кол.: В.П.Семиноженко (рук. проекта) и др.; науч. ред. и сост. А.А.Фисун. – Харьков, 2009. – Вып. 6. – 280 с. – С.7-52.
14. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации: Монография. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.

УДК 32:[28+(4)]

Півнева Л.М.

Харківський національний університет
імені Г.С. Сковороди

МІЖДЕРЖАВНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В ГАЛУЗІ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ НА ПРИКЛАДІ ПРОГРАМ МІЖНАРОДНИХ ОБМІНІВ

У статті говориться про міжнародне співробітництво вищої школи України, про роль програм міжнародних обмінів у підвищенні рівня вищої освіти України до стандартів розвинутих демократичних держав. Наводяться приклади участі у програмах міжнародних обмінів, виокремлюються бар'єри та рифи, які не сприяють урахуванню міжнародного рівня вимог до здійснення програм міжнародного обміну.

Ключові слова: міжнародне співробітництво, участь у програмах міжнародних обмінів, вищі навчальні заклади, інтеграція України в мировий освітній простір

Пивнева Л.М.

МЕЖГОСУДАРСТВЕННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В СФЕРЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ УКРАИНЫ НА ПРИМЕРЕ ПРОГРАММ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОБМЕНОВ

В статье говорится о международном сотрудничестве высшей школы Украины, о роли программ международных обменов в повышении уровня высшего образования Украины до стандартов развитых демократических государств. Приводятся примеры участия в программах международных обменов, выделяются барьеры и рифы, которые не содействуют учету международного уровня требований к осуществлению программ международных обменов.

Ключевые слова: международное сотрудничество, участие в программах международных обменов, высшие учебные заведения, интеграция Украины в мировый образовательный простор

Pivneva L.

INTERSTATE COOPERATION IN THE SPHERE OF UKRAINE HIGHER EDUCATION ON THE EXAMPLE OF INTERNATIONAL EXCHANGE PROGRAMS.

The article tells about international cooperation of Ukraine higher education, about the role of programs of international exchanges in raising the level of Ukraine higher education till the standards of developed democratic states. Examples of participation in international exchange programs are given, barriers and riffs which do not contribute to considering international levels of demands in exercising programs of international exchanges are stated.

Key words: international cooperation, participation in the programs of international exchanges, higher educational establishments, Ukraine integration into world educational landscape

В умовах формування європейського й світового простору освіти підвищується увага громадськості до інтегрованості вищих навчальних закладів у світові освітні процеси, зростає значення міжнародних зв'язків української вищої школи. Глобалізація, яка поширює свій вплив, привела до істотного зростання ролі освіти та науки у суспільстві. Необхідність модернізації системи викладання й виробництва нових знань у стінах

університетів змушує вищі навчальні заклади всього світу здійснювати взаємовигідні обміни й проводити міжнародне співробітництво. Болонська система освіти, до якої зробила акцент на важливість академічної мобільності серед викладачів і студентів.

Однак міжнародне співробітництво вищої школи й такий важливий її аспект як міжнародні обміни, не знайшли, на наш погляд, поки що належного висвітлення в науковій літературі українського соціуму. Ми спробуємо розглянути значення міжнарод-

ного співробітництва для вищої школи України, а також виділити деякі проблеми, які утрудняють здійснення програм міжнародних обмінів і стосуються ставлення академічного середовища до учасників міжнародних програм обмінів. При цьому ми будемо спиратися на законодавчу базу України у сфері вищої освіти й на узагальнені матеріали дискусій на семінарах і конференціях.

Зміни, які відбулися в Україні після отримання незалежності, спонукали розширення контактів вищої школи у галузі міжнародного співробітництва. Україні вдалося в перші роки постперебудови зберегти якості людського капіталу й освіти, використовуючи спадщину СРСР у сфері вищої освіти. Вона також стала спадкоємцем тих міжнародних договорів колишнього СРСР, які стосувалися співробітництва в галузі вищої освіти. Згідно з 67 статтею Закону про вищу освіту, вищі навчальні заклади одержали право здійснювати міжнародне співробітництво, укладати договори про співробітництво, встановлювати прямі зв'язки з вищими навчальними закладами іноземних держав, міжнародними організаціями, фондами тощо відповідно до законодавства України [1].

Головними напрямками міжнародного співробітництва вищих навчальних закладів згідно з вказаним Законом є участь у програмах двостороннього та багатостороннього міждержавного і міжуніверситетського обмінів студентами, аспірантами, педагогічними, науковими та науково-педагогічними працівниками. У країні діє чимало різних програм розвинутих країн (США, Канада, Німеччина, Велика Британія, Угорщина, Польща тощо), які пропонують їх здійснення.

В Україні не існує міжнародних програм обміну викладачів і студентів, фінансованих за рахунок українського бюджету. На думку деяких учених, „гранти на науку, які розподіляє міністерство по державних програмах, стали за адресою надходити у певні університети й інші установи, що активно сприяє й сьогодні витраті коштів на особисті потреби, головним чином на закордонні відрядження” [2]. Україна не здійснює фінансову підтримку програм міжнародних обмінів вищих навчальних закладів. Всі поїздки викладачів і співробітників по лінії міжнародних обмінів фінансуються приймаючими сторонами країн-учасниць, які ініціюють і проводять різноманітні програми обміну. Вони самі здійснюють відбір учасників на основі угод з Україною. У нас поки що не існує прозорого, демократичного механізму виділення коштів на здійснення програм

міжнародних обмінів. Вищі навчальні заклади не мають відповідних статей витрат і відправляють викладачів і студентів, що здійснюють академічну мобільність, винятково за рахунок приймаючої сторони. В окремих випадках для поїздок на наукові закордонні конференції, які частково фінансуються приймаючою стороною, українські вищі навчальні заклади виділяють дуже скромну матеріальну допомогу.

Участь у міжнародних освітніх та наукових програмах – це важливий аспект діяльності вищих навчальних закладів України. Її успіх залежить як від потенціалу національної системи освіти, так і від рівня партнерства держав й учасників освітніх і наукових програм.

У сучасних умовах освіта й наука розглядаються як пріоритетні напрямки розвитку будь-якої держави. У сфері науки важливе значення має підготовка на сучасному рівні науково-педагогічних кадрів. Старіння знань ставить завдання підвищення кваліфікації вчених. І тут важливу роль відіграє такий напрямок міжнародного співробітництва вищої школи, як *наукові програми обміну*. Їхнє здійснення припускає підвищення освітнього й культурного рівня українського суспільства, створення умов для навчання протягом всього життя.

Українські університети зацікавлені у тому, щоб триматись на рівні міжнародних стандартів. Наприклад, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна має давні традиції міжнародного співробітництва. Університет широко розвиває міжнародні зв'язки, зокрема співробітництво з ВНЗ зарубіжних країн; відряджає викладачів, співробітників, аспірантів за кордон для участі у міжнародних конференціях, проведення наукових досліджень та стажування, на мовні курси і т.п., приймає іноземних фахівців в університеті. Викладачі, співробітники, докторанти, аспіранти і студенти беруть активну участь у конкурсах для одержання стипендій або грантів різних міжнародних організацій та фондів [3].

Автору цієї статті вдалося бути обраною для виконання програми обміну за ім'ям колишнього сенатора Конгресу США У. Фулбрайта, яку здійснює Уряд США з 1946 року. Особливість цієї програми полягає в тому, що вона інтернаціональна й щорічно поєднує 30 – 35 викладачів – учених з різних регіонів планети, у яких є загальний науковий інтерес до якої-небудь теми. Під час участі автора статті в ній були представлені Америка (США, Канада, Бразилія), Азія (Ки-

тай, Тайвань, Таїланд, Індія, Непал, Бангладеш), Європа (Болгарія, Італія, Португалія, Іспанія, Фінляндія), Близький Схід (Ізраїль, Бахрейн, Ліван), Африка (ПАР, Зімбабве, Уганда). З колишнього Радянського Союзу приїхали два вчених з Росії та України.

Програма „Учені нового сторіччя” 2009-2010 р. передбачала всебічну розробку сучасного стану вищої освіти та його ролі в національному й світовому економічному розвитку, особливу увагу приділяючи „університету як двигуну інноваційних ідей і центру знань”. Сучасне суспільство має потребу в нових технологіях, нових знаннях, які дозволять забезпечити його стійкий розвиток. Із процесом глобалізації економічні й соціальні потреби суспільства стали більш складними. Як результат – університети почали здійснювати наукові дослідження міждисциплінарного характеру в кооперації з іншими інститутами, часто використовуючи команди експертів, які прийшли з різних дисциплін і секторів економіки й суспільства. У цьому контексті, крім виробництва нових знань, за допомогою наукових досліджень, університети стали інститутами, у яких здобуті поза його стінами знання трансформуються й оцінюються. Воно набуває концептуалізації, категоризації та входить складовим елементом у програми навчання. Така широка кооперація з різними учасниками змушує університети звертати увагу на фінансування науки за допомогою міжнародних організацій, різних інститутів й агентств [див. 4].

Інноваційна місія університету в епоху глобалізації багато в чому зумовлена його швидкою реакцією на проблеми, що виникають. У ринковій економіці університети повинні орієнтуватися на потреби не тільки економіки, але й соціальної сфери. У наш час сучасні університети як соціальні інститути мають складні проблеми. Ринок не завжди адекватно й миттєво оцінює й диференціює підготовку фахівців високої кваліфікації. Взаємини між науковими дослідженнями й служінням університету суспільству символічні й дискретні. Університети повинні досліджувати процеси в соціальній сфері для того, щоб повністю інкорпоруватися в інноваційну діяльність.

Одна з головних напрямків інноваційної діяльності університету відноситься до рішення наукових й освітніх проблем на основі міжнародної кооперації. Як приклад можна привести наступний факт. Програма „Учені нового сторіччя» 2009-2010 р. передбачала всебічну розробку сучасного стану

вищої освіти і його ролі в національному й світовому економічному розвитку, особливу увагу приділяючи „університету як двигуну інноваційних ідей і центру знань”. Одна з чотирьох груп цієї програми ініціювала спеціальний проект, що був пов'язаний з рішенням такої глобальної проблеми, як охорона водних ресурсів планети. Було заявлено на заключному семінарі групи про створення незалежної неурядової мережі дії викладачів вищих навчальних закладів, які бажають допомогти в рішенні гуманітарних проблем, у тому числі й в освіті, для підвищення якості життя віддалених регіонів світу. Нова організація „Професора без кордонів” пропонує фінансування тим ученим, які згодні поїхати у віддалені регіони планети й відсталі країни, наприклад, у Руанду, Гондурас, Таїланд, гірський Китай, на Гаїті й там проводити гуманітарну роботу. Один із напрямків такої діяльності – створення шкіл й університетів. Для цієї шляхетної місії вже зібрані значні благодійні кошти. Організація відкрита для прийому нових членів, що бажають допомогти найбільш економічно нерозвиненим і віддаленим куточкам світу під час своєї відпустки.

Постановою Кабінету Міністрів України від 17 лютого 2010 року було затверджене положення про дослідницький університет. Його другий пункт визначає дослідницький університет як „національний вищий навчальний заклад, який має вагомі наукові здобутки, проводить дослідницьку та інноваційну діяльність, забезпечує інтеграцію освіти та науки з виробництвом, бере участь у реалізації міжнародних проектів і програм” (Курсив мій – Л.П.) [5]. Виконання програм міжнародного обміну їхніми учасниками сприятиме підвищенню рівня вищої освіти України до рівня розвинених демократичних держав миру й інтеграції України в міжнародне науково-освітнє співтовариство. Співробітництво вчених усього світу є цінним та конструктивним внеском у розвиток мирних взаємин між різними країнами, суспільствами й культурами.

У науковому середовищі існує думка про необхідність використання фінансової підтримки наукової роботи у вищих навчальних закладах. Деякі вчені вважають, що при аналізі якості наукових досліджень слід урахувати, крім інших, також розмір грантових коштів, залучених на наукові дослідження, з розрухунку на одного співробітника. Цей індикатор відбиває фандрайзинговий потенціал освітнього закладу та рівень його приваб-

ливості для споживачів наукової продукції [6].

Програми міжнародного обміну викладачами та студентами сприяють інтеграції України у світовий освітній простір. Вони спрямовані на зміни в уявленнях про освітній потенціал нашої країни у світі, реалізації нової парадигми вищої освіти в Україні. На цьому шляху існують бар'єри та рифи, які гальмують або утворюють труднощі для процесу урахування міжнародного рівня вимог стосовно виконання програм міжнародного обміну. Причини цих бар'єрів різноманітні. На наш погляд, до них належать:

✓ недосконалість законодавства, яке чітко не прописує основи міжнародного співробітництва й права учасників міжнародних програм;

✓ наявність бюрократичного контролю, що найчастіше утруднює здійснення міжнародних контактів;

✓ відсутність механізму відповідальності вищих навчальних закладів України за зрив участі їхніми працівниками проходження програми з вини керівництва. Так, в 2009-2010 р. у період виконання наукового міжнародного відрядження „Учений нового сторіччя” у рамках програми обмінів імені Фулбрайта, присвяченої університету, що стимулює впровадження інновацій та є джерелом знання, авторові довелося перервати контракт своєї роботи в ХНУ через особисте безпідставне негативне ставлення керівництва до здійснення програми міжнародного обміну, незважаючи на наявність та виконання у період її проходження запланованого навчального навантаження.

Серед рифів можна виділити:

✓ рудименти стереотипів масової свідомості радянських часів у сфері міжнародних обмінів. „Залізна завеса” часів СРСР, призвела до поширення багатьох, іноді сміховинних стереотипів стосовно життя за кордоном і нерозумінням закордонної системи освіти серед певної частини соціуму вищих навчальних закладів;

✓ недостатньо високий рівень володіння іноземною мовою потенційних кандидатів на участь у міжнародних програмах, що утруднює міжнародний відбір приймаючими сторонами й виконання завдань програми їхніми учасниками;

✓ наявність негативного психологічного мікроклімату на рівні міжособистісних відносин, що, на жаль, ще існує у середови-

щі вищих навчальних закладів. Саме цей мікроклімат, на наш погляд, сприяє відтоку українських учених за кордон. Авторові відомі випадки звільнення викладачів з посад працівників вищих навчальних закладів у м. Харкові, котрі брали участь у міжнародних стажуваннях (програмах обміну) як після здійснення, так і перед від'їздом науковця в закордонний університет. Так про який престиж української вищої школи на міжнародній арені можна вести мову?

Для подолання цих бар'єрів і рифів необхідні істотні зміни в правовому регулюванні трудових відносин у сфері міжнародних обмінів вищих навчальних закладів України, що сприятиме підвищенню іміджу вищої освіти України на міжнародній арені. Необхідно також значно поширити висвітлювання проблем міждержавних обмінів у засобах масової інформації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Закон про освіту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cenm.sti.lg.ua/moodle/joomla/index.php?option=com_content&view=article&id=47:zuvyshu&catid=35:zakon&Itemid=28
2. Семенченко Н. Образование в Украине / Н. Семенченко. – К.: „Саммит-книга”, 2010. – С. 113.
3. Власний сайт Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www-vmz.univer.kharkov.ua/index-ua.php>.
4. Addressing Global Environmental Security Through Innovative Educational Curricula/Ed. by Susan Allen-Gil, Lia Stelljes, Olena Borysova. – Publ. by Springer, 2009. – P. 3-5
5. Постанова Кабінету міністрів України від 17 лютого 2010 р. № 163 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pon.org.ua/dokumenty/421-kabinetom-ministriv-ukrayini-zatverdzheno.html>
6. Курбатов С. Університетські рейтинги як фактор легітимації елітного статусу освіти в сучасних умовах/ С. Курбатов. – Суми, 2010. – С. 48-49.

УДК 329:316

Прокопова О.А.
Харківський національний
Технічний університет НТУ „ХПІ”

СПЕЦИФІКА ІДЕОЛОГІЧНОЇ СТРУКТУРИЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена аналізу ідеологічної та політико-партійної структуризації українського суспільства. Через аналіз ідеологічних пріоритетів політичних партій висловлюється припущення, що специфіка ідеологічної структуризації суспільства полягає в трансформації ідеології. Обґрунтовується висновок, що головна причина, що перешкоджає побудові розвинутого суспільства в Україні – ідеологічна, а саме нездатність населення відрізнити сутність ліберальної ідеології від його створеного іміджу.

Ключові слова: ідеологія, структуризація, політичні партії, ідеологічні пріоритети, соціалізм, лібералізм.

СПЕЦИФИКА ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ СТРУКТУРИЗАЦИИ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Статья посвящена анализу идеологической и политико-партийной структуризации украинского общества. Анализируя идеологические приоритеты политических партий, высказывается предположение о том, что специфика идеологической структуризации общества основывается на самой трансформации идеологии. Обосновывается вывод о том, что главная причина, препятствующая построению развитого общества в Украине – идеологическая, а точнее неспособность населения отличать реальную сущность либеральной идеологии от ее имиджа.

Ключевые слова: идеология, структуризация, политические партии, идеологические приоритеты, социализм, либерализм.

THE SPECIFIC NATURE OF IDEOLOGICAL STRUCTURIZATION OF UKRAINIAN SOCIETY

The article is sacred to the analysis of ideological and political-partial structurization of Ukrainian society. The specific of ideological structurization of society is based on transformation of ideology. A conclusion is grounded that main reason, impedimental to the construction of the developed society in Ukraine, is ideological, and more precisely inability of population to distinguish the real essence of liberal ideology from her image.

Key words: ideological, structurization, political partes, ideological priorities, socialism, liberalism.

Актуальність статті зумовлена тим фактом, що важливою і невід’ємною умовою стабілізації та успішного функціонування будь-якого суспільства є його ідеологічна структуризація. Досягається вона на основі найбільшого поширення конкретної ідеології, тобто тим, з якою ідеологією більшість громадян ідентифікує свої політичні інтереси, а також з тією системою політичних партій, які сформувалися в суспільстві, тобто партійною системою.

Ідеологія презентується політичними партіями, громадськими об’єднаннями, рухами, організаціями, групами інтересів і групами тиску, беручи участь у діяльності яких, громадяни реалізують власні інтереси, запити і потреби, підтримують або не підтримують формальну владу та її структуру. Характерним засобом перетворення волі індивідів у колективну волю, забезпечення участі громадян у формуванні політики держави є саме політичні партії, кожна з яких має власні ідеологічні засади, систему норм і цінностей, соціальну базу, зорієнтовану на конкретні соціальні групи.

Мета статті полягає в розкритті особливостей ідеологічних пріоритетів в програмах політичних партій. Для досягнення обраної мети потрібно вирішити такі *завдання*: виявити ідеологічні ознаки та ідеологічну структуру українських політичних партій.

Ідеологія партії – це ті цінності, які поділяють однодумці в конкретній партії. Різноманітність ідеологічних напрямків виступають засадами для появи різних партій – комуністичних, соціалістичних, ліберальних, демократичних, консервативних тощо. Тому, перш за все, політична ідеологія партії повинна відтворювати сукупність ідей політичного характеру, на основі яких складаються політичні відносини і функціонують відповідні інститути, організації та установи.

На думку К. Гаджієва, політична ідеологія повинна складатися з таких структурних елементів: зв’язок із загальною світоглядною системою епохи; програмні настанови, сформульовані на основі тих чи інших положень цієї системи; стратегія реалізація програмних настанов; пропаганда, конкретні кроки з реалізації програми [1, с.17].

Українська політологічна думка має декілька типів класифікацій політичної ідеології. Наприклад, М. Головатий пропонує ідеологію поділяти на комуністичну, соціал-демократичну, ліберальну, консервативну, націоналістичну, фашистську [2, с.129]. К. Гаджієв виділяє: марксизм, соціал-демо-

кратія, лібералізм, консерватизм, тоталітаризм [1]. Г. Щокін класифікує на: лібералізм, консерватизм, соціалізм, анархізм [3].

В українському суспільстві ліберальна політична ідеологія представлена такими вченими, як С.Глушков, В.Заблоцький, В.Мойсієнко, Є.Шаталін та ін. Консервативна ідеологія в політиці знаходить своє відображення в концепціях О.Бабкіної, В.Воронкової, О.Голобуцького, О.Ситника, П.Ямчука. Національно-демократична політична ідеологія досліджується М. Головатим, М.Кармазіною, О.Картуновим, В.Тараном, Ф.Турченком. Соціалістична та соціал-демократична політична ідеологія представлена творчими доробками Т.Бевза, І.Бегея, В.Головченко, В.Гошовської, В.Гура, О.Жерноклеєва, В.Медведчука.

Міністерством юстиції України станом на кінець березня 2011 р. було зареєстровано 187 політичних партій, які представляють широкий ідеологічний спектр [4]. Ідеологічна ознака партії виявляється насамперед у її назві. Згідно з цим логічним посиланням ми можемо класифікувати політичні партії за ідеологічними принципами:

лібералізм – Ліберальна партія України; Ліберально-демократична партія України; Ліберальна партія України (оновлена) та ін.;

соціалізм – Соціалістична партія України; Прогресивна соціалістична партія України та ін.;

консерватизм – Українська Національна Консервативна партія України та ін.;

соціал-демократія – Соціал-демократична партія України; Соціал-демократична партія України (об’єднана); Українська соціал-демократична партія та ін.;

комунізм – Комуністична партія України; Комуністична партія (трудящих); Комуністична партія України (оновлена); Комуністична партія робітників і селян та інші.

Значна частина політичних партій презентують конфесійну ідеологію – Християнсько-демократична партія України; Республіканська християнська партія; Партія мусульман України та інші.

В Україні діють також політичні партії, що обстоюють інтереси національних меншин – Демократична партія угорців України; Політична партія „КМКС” Партія угорців України та інші. Певна кількість політичних партій функціонує за професійними ознаками – Селянська партія України; Молодіжна партія України; Українська партія Справедливості – Союз ветеранів, інвалідів, чорнобильців, афганців та інші.

Деякі політичні партії захищають тих, хто потерпає від соціальних проблем і незгод – Партія реабілітації народу України; Партія пенсіонерів України; Партія захисту знедоленого народу України та інші.

Існують партії, які виступають за об'єднання народів – Партія „Русько-Український Союз” (Русь); Всеукраїнське політичне об'єднання „Єдина Родина” та інші.

Зазначимо також і те, що значна частина політичних сил не чітко репрезентувала свої ідеологічні принципи або взагалі не визначилася.

Аналізуючи ідеологічні пріоритети в програмних положеннях політичних партій можна виділити деякі особливості.

По-перше. Українські політичні партії охоплювали увесь спектр ідеологій, однак по-різному їх сповідують, мають далеко не однаковий статус, авторитет, рівень впливу на процеси структуризації українського суспільства. Окремі з них взагалі не мають суспільної, економічної, політичної ваги і були створені під певні особистості й практично дезінформують громадян – це так звані клієнти. Одне з головних завдань клієнтів – відволікати увагу суспільства від тих політичних сил, які потенційно могли б зорганізувати більшість громадян і вплинути на соціально-економічні, політичні та суспільні зміни. Зазначимо, що подібний стан є притаманним більшості держав транзитивного періоду.

По-друге. За ідеологічними ознаками партії поділяються на „ліві”, „праві” та „партії центру”. Основою цього поділу є базове поняття „рівність”. Комуністи абсолютизують рівність, соціал-демократи вважають людей рівними від народження, ліберали наголошують не стільки на ролі держави, скільки на ролі самої особистості в забезпеченні свого життя, консерватори вельми скептично ставляться до природної рівності людей, фашисти взагалі заперечують рівність. Політологи, які застосовують класичну схему за шкалою „ліві-праві”, вже не можуть щільно розмістити українські партії на політичному полі, а тому дискутують, яка з них і наскільки є лівішою чи правішою за іншу, хто за цим стоїть, кому це потрібно і що це все може означати.

По-третє. У світовій сучасній політичній системі, не дивлячись на широко представлену ідеологічну класифікацію, „чистих” ідеологій не існує взагалі. Постійний процес синтезування й гібридизації ідеологічних засад призвів до зменшення відмінностей між ідеологіями та появи суміжних. Напри-

клад, такі традиційні ідеологічні доктрини як ліберальна, консервативна, фашистська мають помітне відгалуження у формі „неолібералізм”, „неоконсерватизм”, „неофашизм”.

В українській сучасній політичній системі процес синтезування й гібридизації ідеологічних засад має дещо інше поняття, структурні елементи і принцип дії.

Майже всі українські партії, свідомо чи несвідомо, у відповідь на виклик часу включають до своїх програм діаметрально протилежні ідеологічні принципи. Наприклад, такі первісні ліберальні поняття, як особисті права та свободи, особисті цінності, безпека, невтручання держави до приватної власності, широка ділова ініціатива перетинаються з поняттями соціалізму – колективні цінності, соціальна рівність, обмеження приватної власності, інтернаціоналізм.

Швидше за все це пояснюється, з одного боку, бажанням партії не звужувати електоральне коло, а з іншого – з відсутністю чітких ідеологічних уявлень. Як наслідок на виході маємо такий український політичний гібрид, як ліберальну демократію з соціалістичними принципами.

Таким чином, специфіка ідеологічної структуризації українського суспільства значною мірою полягає в тому, що самі ідеології внаслідок прискореної трансформації політичної системи, тривалої відсутності в країні справжнього політичного плюралізму здатні до трансформування. Трансформаційні процеси однаково впливають на як на державу, як на ідеологію, на якій вона ґрунтується, так і на офіційних носіїв ідеологічних принципів – політичних партій.

По-четверте. У зв'язку з відсутністю власної ідеологічної доктрини суспільного розвитку, мультипартійністю, політико-ідеологічною несформованістю і поляризованістю українського народу, деякі політичні сили задля швидшого подолання кризи пропонували використовувати іноземні схеми розвитку суспільства. Наприклад, ідеологію ліберальної демократії, яка набула широкого поширення серед європейських держав та в США.

Для західної моделі ринкової економіки і ліберальної демократії характерні такі ознаки, як меркантилізм, прагматизм, орієнтація на матеріальні цінності, орієнтація на вищий та середній класи, індивідуалізм, космополітизм, свобода, рівність, безпека. Українське суспільство орієнтувалося не на їх реальні механізми функціонування та розвитку, а на рекламне уявлення. Сенс цього полягав у тому, що це майже єдина форма цивілізова-

ного функціонування суспільства, яка забезпечує соціальну справедливість, робить людей незалежними і рівноправними. Але забезпечити європейський рівень розвитку всьому людству в рамках ліберальної моделі – не легке завдання. Перша причина пов’язана з наростанням дефіциту світових ресурсів. Розвинуті країни Заходу складають шосту частину людства, використовують близько сімдесяти відсотків світових ресурсів, що не залишає ніяких шансів досягти такого самого рівня благополуччя іншим п’яти мільярдам населення Землі. Тим паче, що через зростання дефіциту ресурсів розвинуті країни роблять все, щоб зберегти їх для себе та пропонують усім іншим, у тому числі і тим країнам, яким ці ресурси належать, обмежувати їхнє використання.

Внаслідок збільшення дефіциту ресурсів боротьба за контроль над ними буде тільки зростати. Виходячи з геополітичних реалій, воєнні дії за володіння ресурсами вже є реальністю. На користь цього вказують такі факти. По-перше, навіть під час світової кризи США нарощують свій воєнний бюджет, який в 2010 році склав 636 млрд. доларів, що перевищує сумарні витрати на ці цілі всіх інших держав світу [5]. По-друге, нова стратегія НАТО припускає у деяких випадках використовувати силовий ресурс без схвалення Ради Безпеки ООН. По-третє, на території Іраку та Афганістану постійно базуються війська НАТО. По-четверте, через продаж зброї та воєнної техніки опозиційним структурам ісламських держав, відбувалася підтримка в них революційних дій в 2011 році [5].

Другою причиною є те, що сучасна світова економіка має жорстку, ієрархічну, пірамідальну структуру, де кожна держава займає своє місце і виконує свої ролі. Тільки декілька десятків країн з ринковою економікою знаходяться на верхівці цієї піраміди, а більшість країн з ринковою структурою економіки виступають її підвалинами.

Як відмічають експерти, американський президент Б. Обама та його команда роблять все можливе для збереження домінуючих позицій США у світовому масштабі. І на це є причини. США виробляють близько 23% світового валового продукту, а споживають удвічі більше. А якщо зазначити, що значну частку цих відсотків складають фінансові „мільні бульби”, то диспропорція між працею та споживанням буде більш очевидною.

На жаль, Україна у цій системі виступає в якості донора для розвинутих країн. І однією з причин такого становища є створення

системи тотального ідеологічного контролю над свідомістю та діями більшої частки українського населення через утелюювання суспільству міфу про ліберальну демократію як світле майбутнє. В той час, коли населення практично без спротиву спостерігало за діями спритних ділків – капітал виступив одним фронтом, що дозволило йому ефективно реалізовувати свої інтереси. І якщо ми дійсно маємо бажання стати розвинутою країною, то необхідно зрозуміти механізм функціонування сучасної світ-системи, а, відповідно, і потенційні шляхи й варіанти змін нашого розташування в ній. Але, перш за все, довести, що ліберальний проект і справедливість є речі несумісні. Благополуччя одних значною мірою забезпечується вилученням додаткової вартості з інших.

Зазначимо, що такий цивілізаційний прорив у рамках наздогінної модернізації потребує кілька десятиліть великих зусиль всього суспільства, а найголовніше – його консолідацію навколо стратегічної мети розвитку.

Таким чином, на нашу думку, ліберальна демократія в європейському розумінні не є універсальною. А тому її неможливо застосувати для України. Якщо в Україні не було тих ідей і тієї суспільної структури, з якої ці ідеї вирости, якщо не було тих суспільних процесів, революцій, угод, реформ, змін, які спричинили ці ідеї, то звідки ж узятися партіям, що виникли саме за тих умов? Українські партії не є організаціями, які вирости з надр громадянського суспільства, сучасні політичні партії утворилися раніше, ніж склалися соціальні групи населення, інтереси яких ці партії мають намір представляти в органах влади. Тому партії не змогли знайти чітких соціальних адрес і виконувати функції посередника у стосунках між особою та державою. Лише запозичення назви зовсім не означає, що українські політичні партії сповідують ті самі суспільні ідеї та стоять на ідейно-політичних засадах, притаманних їй аналогам в Європі чи в інших регіонах світу. Сучасний політичний досвід України це підтверджує.

Для перетворення України на високорозвинуту державу необхідно вже зараз приймати рішення, які будуть хоча б частково перекидати ті канали, по яких створена в країні додаткова вартість перетікає до власників соціальних економік, і навпаки – розширювати ті, по яких вона доходить до громадян. Звичайно, такий метод суперечить інтересам олігархічного капіталу. Тому, що він вказує на вилучення і перерозподіл на

користь суспільству значної частки його прав, влади та прибутку. А тому для їхнього захисту капітал буде використовувати усі потужні адміністративні та силові ресурси.

Наступна особливість полягає в тому, що в умовах швидких і помітних соціально-економічних трансформацій в українському політичному полі складаються специфічні відносини між бізнесом і політикою.

Сьогодні великий бізнес, який зароджується у процесі ринкових перетворень, активно використовує задля свого захисту і розвитку політичні сили, особливо політичні блоки і партії. Існуючи фактично за рахунок певних обмежень більшості громадян, олігархи елементарно утримують, фінансують відповідні політичні партії, коли йдеться про боротьбу за владу та владні повноваження. Так, ні для кого не є таємницею, що в Україні Партію регіонів фінансує Р. Ахметов. Генеральними спонсорами БЮТ є Б. Губський, С. Буряк та О. Буряк („Брокбізнесбанк”), Т. Васадзе (автоЗАЗ), К. Жеваго („Фінанси і кредит”, Полтавський ГЕК), О. Абдуліна („Гермес інвестхолдінг”), Є. Стрибаву („Гаврилівські курчата”) та ін. „Народний союз „Наша Україна” у різний час фінансували такі відомі бізнесмени, як І. Коломойський, С. Тарута, П. Порошенко, В. Гайдук, О. Третяков та ін. [2, с. 56]. За таких умов зрощення політики і капіталу має виразне й відчутне для долі країни значення.

Як бачимо, відносини між бізнесом і політикою об’єктивно тяжіють до зближення, оскільки великий капітал зможе легалізувати своє прагнення прийти у політику за допомогою політичних партій. Однак партії, зі свого боку, не повинні забувати про головні функціональні обов’язки, а саме – відстою-

вати суспільно-політичні погляди та господарські інтереси певної частини населення, акумулювати суспільні інтереси та сприяти їх організованому й цілеспрямованому просуванню у процесі прийняття політичних рішень. Одночасно партії повинні працювати і як інструмент мобілізації суспільної підтримки у конкурентній боротьбі за владу. Мобілізація відбувається на основі ототожнення змісту суспільних інтересів, партійних програм і партійних ідеологій. Усі ці практичні дії приведуть до того, що політичні партії здобудуть собі інституційну нішу в українському суспільстві.

Українські політичні сили будуть впливовими лише тоді, коли перестануть запозичувати світові ідеологічні, економічні та інші схеми для місцевого використання та стануть виражати інтереси українських суспільних груп, а не фінансових структур, виходячи з її ідеологічних, економічних, історичних, правових, ментальних і культурних особливостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаджиев К.С. Политическая наука / К.С. Гаджиев. – М.: Наука, 1995. – С.15-22.
2. Головатий М.Ф. Класи і партії / М.Ф. Головатий. – К.: ДП, 2008. – 144 с.
3. Щокін Г.В. Основи політичної науки / Г.В. Щокін. – К., 2006. – 198 с.
4. Міністерство юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.goodvin.info/news/politika>
5. Очимовская Т. Мультиллионеров подвела Европа / Т.Очимовская // Комментарии. – 24 декабря 2010 – 7 января 2011. – №49-50(246).

УДК 316.346.32-053.6(477):316.342.6

Колісниченко Р.М.

Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА СКЛАДОВА ДЕМОКРАТИЧНОЇ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ МОЛОДІ В УКРАЇНІ

У статті здійснено аналіз поглядів громадян щодо економічної та соціальної політики, визначені основні соціально-економічні особливості демократичної електоральної культури молоді та умови її формування в Україні. Виділені регіональні особливості економічно-електоральних поглядів мешканців України.

Ключові слова: електоральна культура, економіка, молодь.

Колісниченко Р.М.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ЭЛЕКТОРАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ МОЛОДЕЖИ В УКРАИНЕ

В статье проведён анализ взглядов граждан касательно экономической и социальной политики, определены основные социально-экономические особенности демократической электоральной культуры молодёжи и условия её формирования в Украине. Выделены региональные особенности экономическо-электоральных взглядов жителей Украины.

Ключевые слова: электоральная культура, экономика, молодёжь.

Kolisnichenko R.

THE SOCIAL-ECONOMIC COMPONENT OF THE DEMOCRATIC ELECTORAL CULTURE OF YOUTH

In the article is conducted the analysis of looks of citizens concerning an economic and social policy, are certain the basic socio-economic features of democratic electoral culture of young people and condition of her forming in Ukraine. The regional characteristics of the economic-electoral preferences of Ukrainians are highlighted

Key words: electoral culture, economy, young people.

Найгострішими суспільними проблемами, що турбують сучасних українських виборців є проблеми, пов'язані із рівнем життя та якістю соціального захисту. Відтак визначальну роль у формуванні електоральних поглядів громадян виконують економічні та соціальні складові виборчих програм, декларованих політичними силами та окремими кандидатами. Значна різниця у поглядах населення щодо питань власності, ступеня державного регулювання економічних процесів, необхідності повноцінного завершення ринкових реформ та відсутність відповідних чітких вимог громадян до владних органів спричинили формування несприятливих умов для розвитку вітчизняної економіки й зростання добробуту населення. Цим обумовлена необхідність наукового дослідження поглядів

виборців щодо економічного і соціального поступу, а також визначення основних рис соціально-економічної складової демократичної електоральної культури молоді та необхідних умов її формування в нашій державі.

На дослідженні особливостей реформування і розвитку української економічної системи зосередили увагу такі вчені як І.Лазня, В.Марцин, С.Мочерний, О.Олійник, Г.Чепурко, С.Юрій та інші. Вплив економічних поглядів на формування політичної культури аналізували О.Бабкіна, В.Бебик, В.Горбатенко, Л. Нагорна, М.Остапенко та ін. Проте соціально-економічні симпатії виборців у контексті формування електоральної культури досліджені недостатньо.

Метою статті є аналіз поглядів громадян щодо економічної та соціальної політики, визначення основних соціально-економічних особливостей демократичної електоральної

культури молоді та умов її формування в Україні.

Економічна політика розглядається як діяльність держави щодо підтримки визначених принципів розвитку економічного життя, збереження певних пропорцій між галузями матеріального виробництва і невиробничої сфери, а також стимулювання економічної активності населення [1, с.179]. Під соціальною політикою розуміють діяльність держави із збалансованого розвитку суспільства, забезпечення стабільності державного управління й соціального захисту населення [1, с. 621].

Перехід від планової до ринкової економіки, що розпочався із здобуттям Україною незалежності, супроводжується помітними трансформаціями поглядів громадян щодо економічних відносин. У цілому, за ставленням до економічної системи електоральну культуру вітчизняного суспільства доцільно поділяти на три основні типи:

- планова, представники якої симпатизують крайнім лівим політичним силам, що виступають за повернення до планової економічної системи, встановлення державної власності на засоби виробництва, налагодження директивного централізованого управління економікою та відносне зрівняння розмірів оплати праці працівників різних галузей;

- ринково-корпоративна, що характеризується підтримкою правих та крайніх правих політиків, які наголошують на необхідності формування економічної системи ринково-корпоративного типу, передачі засобів виробництва виключно до приватної власності, мінімальної участі державних органів у регулюванні економічних процесів та зведення до мінімуму соціальних виплат;

- ринково-соціальна, яка відрізняється наявністю симпатій до центристських і лівих політичних партій і політичних лідерів, котрі вважають за необхідне становлення ринково-соціальної економіки, поєднання різних форм власності на засоби виробництва (приватної, колективної, державної, сімейної, муніципальної, інтегрованої тощо) за провідної ролі приватної власності (до 70%) та державне регулювання економічних відносин, достатнє для проведення широкого спектру соціальних програм для населення.

За результатами всеукраїнського опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України, на запитання „Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою?” відповіді респондентів розподілилися таким чином: 50,4%

вважають, що необхідно поєднати державне управління і ринкові методи, 29,1% виступають за повернення до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю, 6,6% схиляються до мінімізації участі держави та повного ринкового саморегулювання і 13,9% не змогли дати відповідь на поставлене запитання [2].

Як бачимо, майже третина населення (29,1%) виступають носіями планової електоральної культури, що пояснюється прагненням громадян до зменшення надмірної матеріальної диференсації суспільства, стабільності цін, відновлення розвиненої системи соціального забезпечення, а також наявністю успадкованих радянських стереотипних уявлень про винятковість командно-адміністративної системи. Проте неприйнятність такої системи для України зумовлена низкою її суттєвих недоліків, зокрема: відсутністю конкуренції між підприємствами як основної рушійної сили розвитку та як наслідок неповним використанням досягнень науково-технічного прогресу, що негативно позначається на ефективності виробництва та якості вироблених товарів і послуг; відриваністю працівників від державної форми власності, що призводить до їх незацікавленості у підвищенні продуктивності праці; наявністю прихованої інфляції та традиційного дефіциту ресурсів; бідністю населення порівняно з громадянами держав з розвинутою ринковою соціально-орієнтованою економікою, нерівномірністю розподілу матеріальних благ на користь бюрократичного апарату та інше.

Лише 6,6% громадян відносяться до представників ринково-корпоративної електоральної культури. Це переважно підприємці, основним аргументом яких постає необхідність запровадження вільної конкуренції та концентрації матеріальних ресурсів в руках власників засобів виробництва. Серед недоліків ринково-корпоративної системи виділяється здатність до монополізації економіки, що власне руйнує її конкурентні засади, а також надмірне матеріальне розшарування громадян, що спричиняє загострення суспільної напруги. Враховуючи, що означені процеси не збігаються з інтересами широких верств населення доходимо висновку про неприйнятність для України описаної економічної системи.

Позитивною рисою української суспільної свідомості є те, що більшість громадян (50,4%) є носіями ринково-соціальної електоральної культури. За умов відсутності істотних недоліків порівняно з вищеописани-

ми типами економічних систем, становлення ринково-соціальної економіки могло б забезпечити поєднання демонополізації та високої ефективності виробництва зі справедливим розподілом матеріальних благ у суспільстві. Це дає підстави віднести демократичну електоральну культуру молоді до ринково-соціального типу.

Виходячи з наявності майже 14% громадян, які не визначилися щодо питань соціально-економічної політики, впливає, що однією з основних причин того, що майже половина населення не поділяє поглядів представників ринково-соціальної електоральної культури є низька компетентність виборців щодо питань економічного характеру, чим обумовлена потреба у проведенні інформаційної діяльності серед населення з метою подальшого поширення визначеного типу електоральної культури.

Спостерігаються значні регіональні відмінності у економічних симпатіях громадян. Так, за даними соціологічного дослідження Центру Разумкова, проведеного в усіх регіонах України, якщо на Заході країни прихильниками відновлення радянської соціалістичної системи називають себе лише 5% респондентів то у Центральному, Східному та Південному регіонах кількість прибічників такої ідеї збільшується до 21,3%, 25,1% і 27,2% відповідно [3].

Очевидно виявлена різниця у поглядах обумовлена перебуванням українських земель у складі різних держав, менш тривалою пропагандистською діяльністю радянської політичної системи у західній частині країни порівняно з іншими регіонами, особливостями сучасного інформаційного простору, неоднаковим поширенням достовірних знань про ознаки економічного розвитку західно-європейських демократичних держав та ін.

За інформацією Інституту соціології НАНУ, тоді як більшість молоді віком до 30 років (53,4%) є носіями ринково-соціальної електоральної культури, кількість представників такого типу електоральної культури серед осіб, старших 55 років становить всього 41,7%, що майже на 12% менше [2]. Означені відмінності у поглядах представників різних вікових груп можуть бути пояснені відносною свободою свідомості молоді від рудиментів радянської ментальності у порівнянні з людьми похилого віку, на підставі чого можна спрогнозувати зростання кількості прибічників ринково-соціальної електоральної культури в майбутньому.

Проте згідно даних моніторингу „Українське суспільство”, проведеного Інститутом

соціології НАНУ, у період з 1992 до 2008 рр. спостерігалось вкрай незначне збільшення кількості громадян, які схвально ставляться до розвитку приватного підприємництва (з 52,7% до 53,8%) [4], чим підтверджується необхідність зміцнення довіри до бізнесу, перш за все, шляхом покращення умов праці та якості життя найманих працівників.

Значний вплив на формування електоральних уподобань виборців, що мешкають у сільській місцевості мають наміри політичних сил щодо вирішення „земельного” питання.

За ставленням до власності на землю сільськогосподарського призначення електоральна культура громадян України поділяється на усупільнену, носії якої симпатизують кандидатам, котрі виступають проти приватизації землі у будь-якій формі, приватницьку, що характеризується підтримкою політичних сил, які вважають за необхідне передачу земель до приватної власності, та земельно-нейтральну, якій характерне нейтральне ставлення до визначеного питання. При цьому слід виділити наступні підтипи приватницької електоральної культури: мікро-приватницька, на думку носіїв якої припустимою є приватизація земельних ділянок лише не значного розміру і виключно тими, хто їх обробляє; макро-приватницька, представники котрої допускають надання дозволу на приватизацію земельної власності тільки громадянам України; а також мега-приватницька, носії якої переконані у необхідності встановлення вільної купівлі-продажу землі без будь-яких додаткових обмежень.

За результатами дослідження, проведеного Центром Разумкова в усіх областях України та АРК, 14,7% опитаних виявилися представниками усупільненої електоральної культури, 37,2% – носіями мікро-приватницької, 24,8% і 7,8% – макро- та мега-приватницької відповідно і 14,1% вагалися з відповіддю [5].

Земля є засобом виробництва, а як зазначено вище, найбільш оптимальною формою врегулювання відносин власності на засоби виробництва є поєднання різних форм власності з перевагою приватної, чим обґрунтовується неприйнятність для Української держави втілення в життя ідей представників усупільненої електоральної культури.

Сприятливим фактором для ефективного розвитку та зміцнення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва є діяльність дрібних, середніх і великих фермерських господарств, які базу-

ються на використанні найманої праці, що пояснює помилковість поглядів носіїв мікро-приватницької електоральної культури.

Надання дозволу на приватизацію земельної власності іноземцям в умовах, коли іноземні інвестори мають набагато ширші фінансові можливості ніж вітчизняні виробники, може призвести до того, що більша частина українських земель опиниться у власності громадян інших держав, що суперечитиме основам національної безпеки. Тому ідеї представників мега-приватницької електоральної культури також не є найкращим варіантом вирішення означеної проблематики.

Таким чином, найбільш оптимальну позицію займають носії макро-приватницької електоральної культури, практична реалізація поглядів яких здатна забезпечити максимальну ефективність вітчизняного сільськогосподарства відповідно до національних інтересів, що дає підстави віднести демократичну електоральну культуру молоді за ставленням до власності на землю сільськогосподарського призначення до макро-приватницького типу.

Враховуючи, що ареал поширення такого типу електоральної культури охоплює менше чверті населення (24,8%), постає необхідність проведення додаткових заходів, спрямованих на її подальше формування.

Як зазначено вище, позитивне ставлення громадян до встановлення приватної власності на засоби виробництва частіше зустрічається у західних і центральних областях, ніж у Південному та Східному регіонах, що свідчить про аналогічний регіональний розподіл співвідношення кількості носіїв приватницької електоральної культури, що зумовлено ментальними характеристиками населення.

За результатами опитування, здійсненого Інститутом соціології НАН України, встановлено, що негативне ставлення до приватизації землі висловлюють 37,7% молодих людей у віці до 30 років, 52,7% громадян середнього віку та 64,9% респондентів старших 55 років [2]. Вищий рівень підтримки ідеї перетворення землі на товар серед молоді у порівнянні із старшими віковими групами є свідченням оволодіння молодими людьми об'єктивними знаннями щодо економічних закономірностей, що говорить про поширення приватницької електоральної культури в перспективі. Хоча за даними Інституту соціології НАН України у період з 1992 по 2008 рр. частка прихильників приватизації землі серед громадян України скоро-

тилася більше ніж у двічі (з 63,5% до 25,7%) [4], що очевидно пов'язано з переважно негативним ставленням населення до орендарів земельної власності, які не завжди в повному обсязі задовольняють інтереси власників земельних паїв та найманих працівників. Цим підтверджується необхідність проведення діяльності, направленої на формування макро-приватницької електоральної культури, зокрема, справедливого врегулювання відносин між орендарями, орендодавцями та найманими працівниками із врахуванням інтересів усіх сторін.

Не останню роль у формуванні електоральних поглядів виборців відіграє ставлення кандидатів до проведення економічних реформ. На думку провідних економістів, для забезпечення стрімкого розвитку національної економіки необхідним є істотне покращення умов роботи підприємницьких структур, зокрема [6; 7, с.440-442; 8]: зменшення податкового навантаження для дрібних і середніх підприємств, збалансування системи податків та соціальних платежів; забезпечення прозорого регулятивного середовища, чітке законодавче врегулювання процедур проведення перевірок державними установами, зменшення їх кількості, запобігання проведенню необґрунтованих перевірок та корупційним діям державних чиновників; спрощення процедур ліцензування та надання дозволів, оптимізація їх кількості та цін; встановлення єдиних вимог сертифікації та стандартизації продукції, адаптація до стандартів Європейського союзу санітарно-епідеміологічних, ветеринарно-санітарних правил, норм протипожежної безпеки, будівництва; значне зменшення відсотків банківських кредитів та інше. Проте ставлення населення до необхідності реформування економічної системи та відповідні вимоги до політичних сил є неоднозначними.

За ставленням до економічних реформ вітчизняна електоральна культура поділяється на такі типи: реформаторська, носії якої симпатизують політичним партіям, що виступають за реалізацію вищеописаних реформаторських кроків; контр-реформаторська, котра характеризується наявністю протилежних поглядів; реформаторсько-байдужа, ознаками якої є відсутність чіткого бачення з приводу визначеної тематики та підтримка політичних лідерів незалежно від їх поглядів щодо реформування економіки.

Виходячи з наявної необхідності реформування української економіки впливає, що демократична електоральна культура відноситься до реформаторського типу, чим обу-

мовлюється потреба у його подальшому формуванні.

За даними, проведеного автором, анкетування студентів Кіровоградського національного технічного університету та Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В.Винниченка встановлено, що

більшість респондентів впевнено підтримують більшість із запропонованих економічних заходів, найбільш популярними з яких виявилися зменшення відсотків банківських кредитів та розміру податків для дрібних і середніх підприємців (табл. 1).

Таблиця 1

„Чи потрібно здійснювати в Україні такі економічні заходи?”

Економічні заходи	Для мене це не важливо	Ні	Скоріше ні	Скоріше так	Так	Важко відповісти
Значне зменшення відсотків банківських кредитів	1,9%	3,8%	6,7%	11,5%	67,3%	8,7%
Зменшення податків для дрібних і середніх підприємців	1,9%	1,0%	3,8%	27,9%	60,6%	4,8%
Встановлення єдиних вимог сертифікації та стандартизації продукції, адаптація до стандартів Європейського союзу санітарно-епідеміологічних, ветеринарно-санітарних правил, норм протипожежної безпеки та будівництва	1,9%	3,8%	2,9%	23,1%	58,7%	9,6%
Спрощення процедур ліцензування та надання дозволів, зменшення їх кількості та цін	1,0%	7,7%	8,7%	24%	53,8%	4,8%
Проведення регулятивної реформи та чітке законодавче врегулювання процедур проведення перевірок підприємств державними установами, обмеження кількості таких перевірок	3,8%	7,7%	11,5%	21,2%	43,3%	12,5%

Виняток становить лише проведення регулятивної реформи та чітке законодавче врегулювання процедур проведення перевірок підприємств державними установами з одночасним обмеженням кількості таких перевірок.

Таким чином, більше двох третин опитаних схиляються до реформаторської електоральної культури, у той час як чітку приналежність до такого типу електоральної культури підтвердили лише 43,3% респондентів, з чого випливає необхідність більш ефективного інформування молоді щодо особливостей розвитку вітчизняної економіки та можливих шляхів її модернізації.

У той же час, як свідчать дані всеукраїнського опитування, проведеного Інститутом Демократичного Альянсу ім. Р. Шумана за підтримки міжнародного центру християнських демократів Швеції КІС та шведського

міжнародного агентства розвитку SIDA, більше двох третин громадян (68,1%) позитивно ставляться до зменшення податків для підприємств і майже третина респондентів (31,9%) виступають за їх збільшення [9].

Таким чином, економічні уподобання більшості населення дозволяють представникам державної влади реалізувати необхідні економічні реформи, проте рівень вимогливості громадян до політичних сил щодо прогресивного реформування економіки залишається низьким. При цьому виділяються певні регіональні відмінності у економічно-електоральних поглядах громадян. Як випливає з аналізу результатів всеукраїнського опитування з теми „Реформи, бізнес і політика”, що проводилося центром „Соціс”, серед мешканців Південного та Східного регіонів спостерігається більша кількість представників реформаторської електоральної культури, ніж у центральній та західній час-

тині держави [10]. Це пояснюється тим, що у південних і східних областях питома вага працівників, задіяних у недержавній сфері, а також підприємців є більш помітною, ніж в інших регіонах [10].

У цілому, наявність значної кількості представників контр-реформаторської електоральної культури викликає необхідність проведення інформаційних заходів з метою формування прогресивного бачення населення щодо реформування економічної системи та поширення електоральної культури реформаторського типу.

До основних умов формування ринково-соціальної, макро-приватницької та реформаторської демократичної електоральної культури молоді відносяться:

- здійснення регулятивної реформи, збалансування системи оподаткування, створення інших сприятливих умов для розвитку підприємництва та проведення ефективної державної соціальної політики;

- визнання приватної власності громадян України на землю сільськогосподарського призначення, забезпечення необхідних умов для вигідного продажу земельних ділянок тими власниками, які не мають наміру їх обробляти, за цінами, що відповідають реальній вартості земельної власності;

- широке висвітлення результатів проведення перелічених заходів у засобах масової інформації, реалізація програм інформування населення щодо особливостей розвитку національної економіки й соціальної інфраструктури із залученням ЗМІ, навчальних закладів, політичних партій та громадських організацій.

Становлення в Україні соціально-економічної складової демократичної електоральної культури молоді сприятиме приходу до влади політиків, зацікавлених у проведенні необхідних економічних та соціальних реформ.

Важливість визначеної проблематики обумовлює актуальність подальших наукових розробок у даному напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
2. Адаптація та ставлення громадян України до ринкових економічних перетворень (аналітична записка) [Електронний ресурс]. – Режим досту-

пу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/December2009/20.htm>

3. Чи прагнете Ви відновлення Радянського Союзу та соціалістичної системи? (результати соціологічного опитування) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=288
4. Ставлення громадян до ринкових перетворень в Україні (анотація) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/august08/03.htm>
5. Як ви ставитесь до приватної власності на землю сільськогосподарського призначення? (динаміка, 2002-2009) (результати соціологічного опитування) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=458
6. Гайдук В.А. Оцінка сучасного етапу економічного розвитку та проблеми становлення конкурентоспроможності українських підприємств. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=176>
7. Політична економія: навчальний посібник для студентів вузів / М-во освіти і науки України, Акад. муніципального управління; ред. Ю.В. Ніколенко. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 631 с.
8. Прокопенко Н.С. Соціологічні дослідження в регулюванні оподаткування аграрного бізнесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/e-journals/PSPE/2009_2/Prokopenko_209.htm
9. Політичні ідеології в українському суспільстві [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.google.com.ua/search?q=%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%B8+%D1%81%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B5+%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%82%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F+%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%8F%D0%BD&hl=ru&start=20&sa=N>
10. Результати всеукраїнського опитування „Реформи, бізнес і політика” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.google.com.ua/search?hl=ru&q=%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F+%D0%B4%D0%BE+%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%97+%D0%B2%D0%B0%D0%B0%D1%81%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96+%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%82%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F+%D0%B3%D1%80%D0%B5%D0%B3%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9%29&aq=f&aqi=&aql=&oq=&gs_rfai

ДОВІРА ЯК ВАЖЛИВИЙ ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ ЛЕГІТИМАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

У статті розглядається феномен і значення довіри, політичної довіри у суспільно-політичному житті держави під час його трансформації як багатоаспектного і динамічного явища. З'ясовується взаємозалежність наявності або відсутності довіри з боку суспільства до владних рішень і суспільно значущих модернізаційних ініціатив та їхнім кінцевим результатам.

Ключові слова: (не)довіра, політична (не)довіра, соціальний капітал, сектор довіри, соціально-політична модернізація

Новіков М.Н.

ДОВЕРИЕ КАК ВАЖНЫЙ ЭЛЕМЕНТ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛЕГИТИМАЦИИ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ УКРАИНЫ

В статье рассматривается феномен и значение доверия, политического доверия в общественно-политической жизни государства в период его трансформации как многоаспектного и динамического явления. Проясняется взаимозависимость наличия либо отсутствия доверия общества к властным решениям и общественно значимых модернизационным инициативам и их конечным результатам.

Ключевые слова: (не)доверие, политическое (не)доверие, социальный капитал, сектор доверия, соціально-політическа модернізація.

Novikov M.

TRUST AS IMPORTANT ELEMENT OF POLITICAL LEGITIMATION OF SOCIO- POLITICAL MODERNIZATION OF UKRAINE

The phenomenon and sense of trust, political trust in social and political life of state in the period of its transformation as multidimensional and dynamic phenomenon is examined in the article. Interdependence of presence or absence of trust of society clears up to the authoritative decisions and is public meaningful to modernization initiatives and their final results.

Key words: (not)trust, political (not) trust, social capital, sector of trust, social-political modernization.

Сьогодні в Україні відбуваються динамічні і разом з тим суперечливі модернізаційні процеси, метою яких є підвищення конкурентоспроможності національної економіки – головного підмурку національної незалежності та покращення добробуту громадян країни. Виконання цього завдання загальнонаціональної ваги можливе лише за умов внутрішньої політичної стабільності, яка у свою чергу зумовлюється багатьма чинниками як об’єктивного (наявність демократичного політичного режиму та демократичної політичної еліти, ефективна діяльність усіх гілок влади тощо), так і суб’єктивного (віра у демократичні цінності, позитивне ставлення людей до дій і рішень влади, їхня активна життєва позиція, особиста участь у формуванні сприятливого політичної трансформації клімату і т.ін.) характеру. Довіра громадян як елемента мікрорівня політичної системи, а відтак і свідомо підтримка ними впроваджуваних реформ, навіть якщо вони несуть (сподіваємось, тимчасове) погіршення соціального становища – є завжди важливим ресурсом соціально-політичної модернізації, який актуалізується тією обставиною, що вона збігається у часі з глибокою економічною кризою. Тобто актуальність проблеми довіри значною мірою зумовлюється взаємозалежністю ефективності функціонування політичної системи та відповідності прийнятих рішень вимогам громадян як на індивідуальному, так і загальносуспільному рівні.

Таким чином, метою статті є розгляд „довіри”, „політичної довіри” як багатоаспектного і динамічного явища з досить сильною емоційною складовою, важливого елемента формування сприятливого соціально-політичної модернізації „політичного клімату” в державі. Спробуємо з’ясувати, де, в яких сферах життєдіяльності суспільства наявність/відсутність довіри є загрозовою для ефективності функціонування політичної системи, усього соціального організму та процесу демократичної модернізації.

Феномен довіри розглядався у працях Дж. Локка, І. Канта, Е. Дюркгейма, Дж. Коулмена, Р. Патнема, Ф. Фукуями, Т. Парсонса, М. Кастельса, Г. Заболотної. У вітчизняній науковій літературі досліджується проблема політичної довіри у працях С. Білошицького, Є. Головахи, В. Ігнатова, О. Крутія, В. Мальцева, І. Мартинюка, С. Наумова, О. Радченка, А. Хохлова, С. Погорелова та ін.

На думку більшості науковців, поняття довіри спрямовано на очікування певної поведінки з боку об’єкта довіри, найчастіше – очікування виключно добрих намірів від партнера по взаємодії. Поняття „політичної довіри”, як зазначається у політологічному словнику, це „вираз відповідності цілі діяльності об’єкта і суб’єкта політики; визнання можливостей суб’єкта задовольнити потреби об’єкта ..” [1, с. 108]. Так, згідно з Т. Парсонсом, соціетальна самодостатність суспільства має бути забезпечена стабільним характером відносин взаємообміну як з фізичним середовищем і іншими системами, так і особливими стійкими відносинами особистості й суспільства і „лише у тій мірі, в якій воно може „покладатися” на те, що діяння його членів слугуватимуть адекватним „внеском” у його соціетальне функціонування” [2, с.21]. Якщо трактувати довіру як очікування взаємності у здійсненні будь-яких дій, то, як справедливо зауважує російський політолог Г. Заболотна, в концепції Т. Парсонса довіра є однією з умов, що забезпечують суспільну стабільність [3, с. 67]. Останнє є першочерговою умовою для початку й здійснення будь-яких соціально-політичних змін у державі, оскільки однією з суспільних функцій довіри і є підтримання стійкості й інтегрованості суспільства.

Політична стабільність демократичного режиму – це постійний пошук балансу між виконанням порядку денного соціально-економічного розвитку (що є завдання відповідальної владної еліти, діяльність якої обмежена періодичністю виборів) та вимогами громадян до шляхів і результатів виконання цього порядку денного. При цьому необхідною умовою є наявність демократичних переконань як у влади, так і у громадянської спільноти, тобто у всіх учасників модернізаційного процесу. Втім для успішності процесу подальшої демократизації необхідна й відповідна громадянська культура, але й тут потрібний баланс, як вказували Г. Алмонд і С. Верба, між активністю і пасивністю громадянина, а саме: „Аби еліти були сильними, і приймали владні рішення, слід обмежити участь, активність і вплив пересічного громадянина. Він має передати владу елітам і дозволити їм управляти. Потреба у владі еліт передбачає, що пересічний громадянин буде відносно пасивний, виключений із політики і шанобливий відносно правлячих еліт” [4, с.124]. Тобто від еліти вимагається відповідальність, а від громадянина – бути водночас активним (мати активістську культуру) і пасивним (мати підданську культуру)

туру). Це означає, що владна еліта має пам'ятати, а громадянин – розуміти, що в рамках громадянської культури звичайна людина володіє, за висловом Г. Алмонда і С. Верби, „резервом впливовості” [4, с.125], тобто є потенційно активною. Що у свою чергу має позитивний знак у разі наявності довіри до влади і, відповідно, – негативний у разі недовіри (аж до аномії всього суспільства за тотальної недовіри).

Про те що, політична активність громадян може різко підвищуватись внаслідок невирішеності важливих для них соціально-економічних питань, свідчить світова (та й українська) політична практика останніх років і особливо у 2010-2011 рр. Хвилі народного протесту проти намагання влади (причому і у західних сталих демократіях, і у країнах, що розвиваються), перекласти тягар негативних наслідків глибокої економічної кризи на плечі суспільства за рахунок зменшення соціальних витрат, збільшення кількості безробітних, загального погіршення економічного становища громадян, недостатність умов для їхньої політичної участі і т.п. свідчать про те, що демократія як „соціальний механізм для врегулювання проблеми соціетального прийняття рішень, дотичного до груп з конфліктними інтересами з мінімальною енергією та максимальною згодою” [5, с.122], дає збій щонайменше у сенсі довіри або до даної влади, або навіть до демократії як такої. Саме під час кризи, коли стають явними симптоми зростання злиднів і соціальної нестабільності при збільшенні масштабів диспропорції у доходах, за висловом Ю. Хабермаса, „не можна не помітити і тенденцій до суспільної дезінтеграції”, а вимоги до „інтеграційної здатності ліберального суспільства” виявляються надмірними” [6, с.224]. Зазвичай на тлі продовження процесу зубожіння більшої частини населення, зростання майнової нерівності, каталізованих загальною глобальною кризою, завжди є загроза скористатися ситуацією (політичним кліматом недовіри, нелояльності, непідтримки і зрештою соціальної напруги) як крайніми лівими, так і крайніми правими силами – тоді громадянин, його довіра/недовіра стають об'єктом активної маніпуляції, справжнім полігоном різноманітних маніпулятивних технологій.

Для України така ситуація ускладнюється наявністю розколу за історико-культурними ознаками та відсутністю сприятливого політичного клімату для реформування, оскільки: у суспільстві немає повного розуміння саме таких соціальних і політич-

них реформ, які вже задекларовані владою, причому більшою мірою тому, що ініційовані вони представниками великого бізнесу, а отже, навряд чи вповні прораховані їх соціальні наслідки. Поки що мало підстав сподіватися і на професійність уряду (з його прихильністю до неоліберальної доктрини), хоча, зауважимо, навіть його позитивні рішення, на жаль, не мають відповідного інформаційного супроводу.

Кредит довіри до законодавчої гілки влади (Верховної Ради України), президента країни та органів місцевого самоврядування був наданий громадянами під час парламентських, президентських і місцевих виборів відповідно у 2007 та 2010 рр. Висловлюючи свою підтримку шляхом голосування, громадяни при цьому можуть а) безумовно довіряти тим, кого обирають, покладаючи на них свої надії на краще майбутнє; б) не довіряти, але голосувати як за „найменше зло”, тобто виявляти лояльність до влади. Ті ж громадяни, хто не підтримав чинну владу, голосував за опозиційні сили, – теж виявляли довіру, але до політичних сил, які мали інше бачення політичної та соціально-економічної модернізації. Решта громадян або лишилася байдужою до самого виборчого процесу (проігнорували його), або проголосували проти всіх, виявивши повну недовіру до самої можливості щось змінити на краще наявною політичною елітою. Таким чином, на наш погляд, склалася така ситуація, коли у загальній, умовно кажучи, „сектор довіри”, який поки що є досить великим за рахунок тих, хто а) безумовно довіряє обраним владним суб'єктам, б) лояльний до чинної влади, аби не допустити радикалів до влади, в) байдужий (але чесно виконує свої обов'язки на своєму місці). Зрозуміло, що всі – і ті, хто довіряє, і ті, що не довіряє владі, – пильно слідкують за процесом прийняття важливих для всього суспільства і кожного громадянина політичних рішень і, відповідно, за перебігом реформування. І будь-який хибний крок, що демонструє неефективне управління, або, назвемо речі своїми іменами – антинародне рішення – автоматично зменшуватимуть „сектор довіри”, і ніякі „мантри” демократичності цих рішень не змінять ситуації, а відтак під питання попаде й сама легітимність такої демократії і навіть демократичних цінностей. У цьому сенсі особливої ваги набуває позиція (довіра або недовіра) саме „лояльних” і близьких до них „байдужих”, оскільки, на думку С. Липсета, лояльність по відношенню до політичної системи, якщо в її основі лежать прагматичні

міркування щодо ефективності останньої, ґрунтується на досить хиткій основі, оскільки надто сильно залежить від того, як ця система функціонує [цит. за: 4, с.128]. Тут важливим є той момент, що законність включає в себе здатність політичної системи створювати і зберігати думку про себе як найкращу, а ефективність взаємовідносин постійно *емоційно* оцінюється та вимірюється індивідами і групами з точки зору здійснення політичними інститутами їхніх цілей. „Групи можуть розглядати систему як законну або незаконну залежно від того, чи відповідає її цінності їхньому світогляду” [5, с.142].

Водночас, зауважимо, що і вияв довіри, і недовіри до органів публічної влади пов’язані з ризиком, оскільки можуть бути невиправдані діями органів публічної влади та їх представниками. Тут, можна сказати, діє деякий елемент гри – поставив на „довіру”/„недовіру” і – .. виграв/програв. Особливо це відбувається під час виборчої кампанії (до парламенту чи то органів місцевої влади), коли у ній бере участь безліч маловідомих і зовсім невідомих кандидатів на посади до органів місцевої влади чи до Верховної Ради від партій з привабливою програмою. Саме під час виборчих кампаній великі партії, розуміючи важливість і вагу такого „соціального капіталу” (поняття введено у науковий обіг П. Бурдье, Г. Лоурі, Дж. Коулменом, Р. Патнемом і Ф. Фукуямою), як довіра, вводять у свої передвиборчі програми такі положення, які б акумулювали цей соціальний капітал на свою користь, не зважаючи на пряму залежність масштабів позитивних сподівань і пов’язаних з ними соціальних ризиків – в першу чергу можливістю втрати довіри у разі невиправданості цих очікувань, а отже, зниженням власної легітимності та зменшенням ступеня солідаризованості суспільства, необхідного для здійснення соціальних змін. Так, Ф. Фукуяма відзначав особливу роль соціального капіталу, солідаризованості для підтримки політичних інститутів самоуправління. Соціальний капітал, на його думку, „є невід’ємним елементом правильного функціонування сучасних і раціонально влаштованих економічних і політичних інститутів, що повідомляє нам багато цікавого про процес модернізації взагалі” [7, с.529]. Таким чином, втрата довіри, зменшення соціального капіталу загрожує не лише планам модернізації, а й безперешкодному функціонуванню політичної системи у стабільному режимі взагалі. Відновлювати довіру з боку населення завжди

важче і вимагає більших матеріальних і ідеологічних зусиль, ніж вселяти довіру на початку будь-якого суспільно-політичного реформування.

Долати „синдром недовіри” (термін П. Штомпки) у людини до абстрактних систем (політичного режиму, економічній та суспільній системі) допомагають довіра у рамках дружніх стосунків і примордіальних соціальних груп (сім’ї, етносу, релігійних спільнот). Персоніфікована (і не персоніфікована) довіра стає частиною культури особистості і суспільства, а отже, утворює нову якість – „базову довіру” [3, с.68-69]. Але для того, щоби розширити цю „базову довіру” до масштабів політичної культури всього суспільства, необхідно, щоби влада під час процесу соціально-політичної модернізації крок за кроком демонструвала демократичний зміст кожної реформи (які б не погіршували соціальне та економічне становище і не зменшували обсяг політичних прав і свобод), виявляла зацікавленість в інноваційних ініціативах громадян, підтримуючи тим самим його позитивну суспільну активність, забезпечувала зворотний зв’язок з громадянами та громадськими організаціями.

Зрозуміло, що політична система будь-якого типу демонструє незбіг намірів і реальних результатів, але „за будь-якої політичної системи, – стверджує Ч. Ендрейн, – люди продовжують сподіватися на таку державну політику, яка надасть їм більше прав, економічні блага і забезпечить розвиток особистості” [8, с.280]. Ці сподівання потенційно живлять і розширюють базу довіри до публічної влади.

Після вирішення гострих для суспільства питань демократичною політичною системою активність громадян, як правило, знижується, тобто вони не лише поступово відновлюють лояльність і довіру до держави, а й стають свідомими виконавцями її владних рішень. Динамічність явища довіри/недовіри, таким чином, певною мірою залежить від того, як швидко, яким чином (під тиском з боку суспільства чи автоматично, тобто через ефективний механізм функціонування демократичної політичної системи, реалізацію прийнятих раніше законів), з якими наслідками (збільшення/зменшення обсягу наявних соціальних і економічних прав і свобод) вирішуються життєво важливі для громадян питання. Іншими словами, довіра громадян залежить від усвідомлення власної значущості, власної впливовості на процес прийняття політичних рішень.

Ризики, пов'язані з процесом соціально-політичної модернізації, можуть бути мінімізовані лише за умови довіри, а відтак і підтримки до демократичних політичних інститутів, що підвищує їхню легітимність та ефективність їх функціонування. У зв'язку з цим є необхідність через спеціальні соціологічні служби (яких є досить багато в Україні) виявляти зони недовіри у суспільній думці щодо функціонування чинної політичної системи та перспектив її реформування, виявляти його причини, оцінювати соціальні втрати й переваги (як з точки зору сьогодення, так і у довгостроковій перспективі), а результати експертної оцінки мають робитися крізь призму виявлення неблагополуччя в інституціональній системі та можливостей їх виправлення з метою стабілізації.

Таким чином, в умовах наявності цивілізаційного розколу та необхідності його подолання заради подальшої консолідації суспільства як головної підйоми соціально-економічного розвитку країни та її євроінтеграційного поступу суспільство має право очікувати і вимагати від влади розроблення зваженої системи об'єднувальних заходів у сфері внутрішньої політики. Саме у цій сфері сьогодні здійснюються перші кроки реформування, а отже, саме тут влада потребує розуміння, довіри й підтримки з боку населення по обидва боки Дніпра. Приводом для оптимізму щодо прогресу політичного й економічного буття країни є величезний запас моральності нашого народу, який здатний витратити свій потенціал на еволюцію. З боку ж влади, здається, таке розуміння є. Так, 22 січня 2011 р. Президент України В. Янукович у своєму виступі на урочистому зібранні з нагоди Дня Соборності України, визнаючи занижкі показники України щодо її конкурентоспроможності, декларує необхідність держави „спиратися на високий рівень громадянської довіри, толерантності та солідарності”, а пріоритетом модернізації – „відновлення людського капіталу” [9].

Межі статті примушують звзити коло питань, пов'язаних з проблемою довіри. А саме: поза увагою залишилися такі питання: довіра як конструктивна форма реакції на ризик і невизначеність політичних рішень, індикатори довіри і недовіри, конкретніше торкнутися функцій довіри і т.д. Втім, ці питання можуть бути предметом окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політологічний енциклопедичний словник: [навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів]. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
2. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс; [пер. с англ.]. — М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
3. Заболотная Г.М. Феномен доверия и его социальные функции / Г.М. Заболотная // Вестник РУДН, серия Социология. – 2003. – № 1(4). – С.67-73.
4. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полис. – 1992. – № 4. – С.122-134.
5. Липсет С. Политическая социология / Сеймур Липсет // Социология сегодня. Проблемы перспективы. Американская буржуазная социология середины XX века; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1965. – С. 119-149.
6. Хабермас Ю. Учиться на опыте катастроф? / Юрген Хабермас // Политические работы; [сост. А.В. Денежкина; / пер. с нем.]. – М.: Праксис, 2005. – 368 с. – С. 209-233.
7. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию [Электронная версия] / Ф. Фукуяма; [пер. с англ.]. — М.: ООО „Издательство АСТ”: ЗАО НПП „Ермак”. – Режим доступа: <http://yanko.lib.ru/books/cultur/fukuyama-doverie-a.htm>
8. Эндрейн Ч. Сравнительный анализ политических систем. Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования / Чарльз Эндрейн; [пер. с англ.]. – М.: Изд. Дом „ИНФРА-М”, Изд-во „Весь мир”, 2000. – 320 с.
9. Держава повинна спиратися на високий рівень громадянської довіри, толерантності та солідарності [Електронний ресурс] // Виступ Президента України Віктора Януковича на урочистому зібранні з нагоди Дня Соборності України 22 січня 2011р. — Режим доступу: http://zadonbass.org/news/all/message_24480

УДК 321.32:28(100)

Гарник Л.П.
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ИСЛАМ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНА ТЕОРІЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ІСТОРИЧНИЙ СПАДОК ТА СУЧАСНІСТЬ

Стаття присвячена аналізу сучасних трактувань змісту теорії глобалізації та дослідженням історичних а також соціально-політичних умов виникнення та розвитку універсальної багатовимірної системи, що отримала назву „Pax Islamica”, та можливості сприйняття цієї системи у „якості альтернативної теорії глобального розвитку суспільств у добу постмодерну. Пропонується аналіз когерентності Ісламу в контексті глобалізації та соціокультурного простору постмодерну.

Ключові слова: „Pax Islamica”, когерентність, альтернативна теорія глобалізації.

Гарнык Л.П.

ИСЛАМ КАК АЛЬТЕРНАТИВНАЯ ТЕОРИЯ ГЛОБАЛИЗАЦИИ: ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Статья посвящена анализу современных трактовок содержания теории глобализации и исследованиям исторических, а также и социально-политических условий возникновения и развития универсальной многомерной системы, получившей название „Pax Islamica”, и возможности ее рассмотрения в качестве альтернативной теории глобального развития обществ в эпоху постмодерна. Предлагается анализ когерентности Ислама в контексте глобализации и социокультурного пространства постмодерна.

Ключевые слова: „Pax Islamica”, когерентность, альтернативная теория глобализации.

Garnyk L.

ISLAM AS ALTERNATIVE THEORY OF GLOBALIZATION: HISTORICAL HERITAGE AND MODERN TIME

The article is devoted to analysis of modern interpretation of globalization theories substance and investigations of historical and also social and political conditions of occurrence and development of unique multivariate system, named „Pax Islamica”, and possibilities of its consideration as the alternative theory of global development of communities during the postmodern epoch. The analysis of coherence of Islam in the context of globalization and social-cultural area of postmodern age is given in the article.

Key words: „Pax Islamica”, coherence, alternative theory of globalization.

На початку ХХІ сторіччя ісламський світ зазнав кардинальних змін, спричинених впливом процесів глобалізації. Сьогоднішня характеризується суттєвим розширенням сфер діяльності міжнародних ісламських ідейно-політичних рухів та організацій, що стало можливим в умовах технологічного прогресу та розвитку новітніх засобів масової комунікації. Численні релігійні центри та ідейно-політичні рухи, зорієнтовані раніше

на локальні спільноти, розширили свої можливості впливу на масову свідомість, вийшовши на глобальний рівень, дуже часто використовуючи теологічну підміну релігійних догм та ціннісних орієнтацій. Наприклад, шляхом вестернізації та секуляризації у низці економічно слаборозвинених країн робляться спроби досягти гомогенності у царині ціннісних орієнтацій та сприяти розповсюдженню в ісламському світі новацій – інших норм та політичних традицій. Тому глобалізація сприяє не тільки економічним та полі-

тичним змінам у суспільстві, але ще й трансформує соціальні, культурні, релігійні та інші царини суспільного життя, наслідком чого є посилення суспільних протиріч між окремими групами впливу, що отримують зиск від глобалізації більше, ніж інші.

Сучасне тлумачення терміну „глобалізація” сформувалося під впливом теорій, що нині стали класикою та є продуктом соціально-економічних процесів ХХ сторіччя. Так, наприклад, *Ентоні Макґрю* визначає глобалізацію як наслідок розвитку системи комунікацій та транспорту, росту взаємозв'язку та взаємного проникнення національних економік, інформаційних технологій, що спричинили уніфікацію соціальної, культурної та духовної складових буття людини. Його колега *Джеймс Розенау* стверджує, що дефініція „глобалізація” є скоріше трендом – точним визначенням різноманітних мультивекторних явищ та процесів у сучасному суспільстві, яке розкриває сутність цього явища через дихотомію „глобалізація – глокалізація”. Цікаво що ідеї *Д. Розенау* практично збігаються з концепцією „ассабіях” (зміна формацій), запропонованою „батьком соціології” та засновником теорії номадизму, вихідцем з Андалусії *Абу Зейом Абдуррахманом ібн Мухаммадом ібн Хальдуном аль-Хадрамі аль-Эшбіліі*, відомим у європейській науці як *Ібн Хальдун*. Але, не зважаючи на великий проміжок часу, що розділяє їх, обидва вчені розглядають зміну правлячих еліт та політичних режимів, підкреслюючи, що зазвичай авторитарні режими сприяють посиленню локалізації шляхом накладання суворих заборон та обмежень на соціально-економічне та духовно-культурне життя суспільства. У такий спосіб вони забезпечують легітимність свого існування та права на владу. Але з часом, коли економічний та політичний базиси цих авторитарних урядів слабшають, розпочинається процес становлення та розвитку нової політичної формації та більш прогресивних конструктивних ідей щодо форми та змісту оптимального для тої чи іншої країни політичного режиму.

Одну з альтернативних теорій глобалізації пропонує *Томас Фрідман*, розглядаючи феномен глобалізації через призму соціальних, економічних, ідейно-політичних, комунікативно-інформаційних та культурно-духовних аспектів життя сучасних суспільств. Ця ідея полягає у пошуку балансу між вимушеною необхідністю боротьби шляхом розвитку новітніх технологій за належне місце серед інших країн світової спільноти та прагненням не втратити свої істо-

ричні корені та культурну ідентичність. Після ознайомлення з його працею „Лексус та оливкове дерево” виникає провокаційне запитання: „Чи може Іслам розглядатися у якості однієї з альтернативних теорій глобалізації?”. Чи є можливим для країн ісламського світу знайти компроміс між зовнішньополітичними й економічними інтересами (так званим „Лексусом”) та ментальним („оливковим деревом”) просторами людського буття? Окрім цього спробуємо висунути тезу про те, що Іслам, як універсальна цивілізаційно-культурна система передбачає плюралізм ладів суспільного життя, формує єдину гнучку політичну та громадянську культури. Враховуючи складність обраних систем, залучимо для їх аналізу та порівняння взаємозв'язків і протиріч окремих їх складових частин закони категоріальної когерентності, викладені *Т.Н. Горништейном* [1].

Отже, звернемося семантики поняття „когерентність”, утвореного від латинського слова „*cohaerens*” (той, що пов'язаний). У суспільнознавчих науках когерентність – подолання теоретичного розриву між різними рівнями соціальної реальності чи рівнями соціального аналізу, які в залежності від обраного теоретичного фокусу, можуть концептуалізуватися у вигляді дихотомій, наприклад: мікро- та макрорівнях, суб'єктивності чи об'єктивності, простору та часу, дії чи порядку, діяльності чи структури, тощо. Але, незалежно від дискурсу дослідження, зумовленого приналежністю до тої чи іншої теоретичної школи, пріоритет надається лише одному з полюсів дихотомії, а інший – виступає його похідним, яке зазвичай має нижчий онтологічний чи аналітичний статус. Таким чином пошук теоретичної когерентності спрямовується на продукування цілісного уявлення про соціальну реальність, створюючи таким чином потенціал для майбутнього теоретичного прориву [2]. Закони когерентного зв'язку поширюється також і на фундаментальні категорії протилежностей буття.

Категоріальна когерентність ґрунтується на певній закономірності, основні риси якої повторюються у практично незмінному вигляді в усіх шарах буття. Тому значення законів когерентного зв'язку поширюється також і на фундаментальні категорії протилежностей буття. Спираючись на доробок *М. Гартмана*, *Т. Горништейн* формулює основне положення категоріальної когерентності, підкреслюючи, що кожна категорія визначена всім даним шаром категорій та не може існувати без зв'язку з ними. Аспекти цього

положення конкретизуються законами: зв'язку (*Gesetz der Verbundenheit*), єдності (*Gesetz der Schichteneinheit*) та цілісності ша-

ру (*Gesetz der Schichtenganzheit*), імплікації (*Gesetz der Implikation*), представлені у таблиці 1.1.

Таблиця 1.1

Законо категоріальної когерентності

Назва закону	Коротка характеристика закону
Закон єдності шару (<i>Gesetz der Schichteneinheit</i>)	Характеризує якість системи взаємозв'язків між категоріями у межах шару.
Закон цілісності шару (<i>Gesetz der Schichtenganzheit</i>)	Характеризують категорії одного шару, що утворюють між собою особливий тип зв'язку – когерентний зв'язок.
Закон зв'язку (<i>Gesetz der Verbundenheit</i>)	Встановлює вісь співвідношення категорій як принципів до їх конкретного, обґрунтовують вид та спосіб цієї кореляції.
Закон імплікації (<i>Gesetz der Implikation</i>)	Визначають ступені та логіку конструювання зв'язків між категоріями, їх компліментарність.

Колінеарність процесів глобальних трансформацій зумовлена, перш за все геополітичним та гео економічним суперництвом держав Моря та Суходолу (теллурократія проти таласократії). Тобто процес відносин між групою держав, орієнтованих на досягнення політичних переваг, розвиток некомерційних економічних систем, розміщення військових баз для охорони суходільних кордонів, та іншою групою держав, зорієнтованих на розвиток морської торгівлі, охорони свого узбережжя та захоплення розташованих поза їх межами земель для подальшої колонізації. Цю ситуацію оригінально трактує російський дослідник Олександр Дугін, пропонуючи у своїй праці [3] загальну схему основних парадигм глобальних політологічних досліджень XXI сторіччя (рис.1), за допомогою якої, на думку автора „можна прогнозувати основні фундаментальні тенденції та тренди, відслідковувати динаміку розвитку та змін балансу базових подій, розшифровувати їх значення”. Уособленням теллурократії виступає концептуальний Схід, де домінують такі геополітичні гравці, як Сирія, Росія, Китай, Іран, Туреччина та Індія. Таласократичні країни – концептуальний Захід – США та Європа, розділені „серединним океаном”, а також усі ко-

лонії, де країни заходу розміщують свої військові бази.

Геополітичний Атлантичний полюс уособлений США сьогодні активно стверджується у всіх трьох парадигмах „предмодерні”, „модерні” та „постмодерні”. Так званому „традиційному” суспільству відповідає база для американської державності та суспільства протестантська релігія та розповсюдження протестантських сект із штабквартирами у США може розглядатися, як один із інструментів геополітичної експансії. Сполучені Штати використовують американоцентричний протестантизм задля посилення свого контролю за політичним життям традиційних суспільств. Оскільки саме протестантська етика та система цінностей лежить у основі сучасних західних капіталістичних суспільств, то розширення зони впливу протестантської конфесії цілком може розглядатися як створення плацдарму для наступу атлантизму як геополітичного явища, що спричиняє зміну релігії або модернізації традиційних для певного регіону релігій та вірувань за шаблоном протестантизму та створенню численних сект та релігійних течій, які фінансуються та є підконтрольними уряду США.

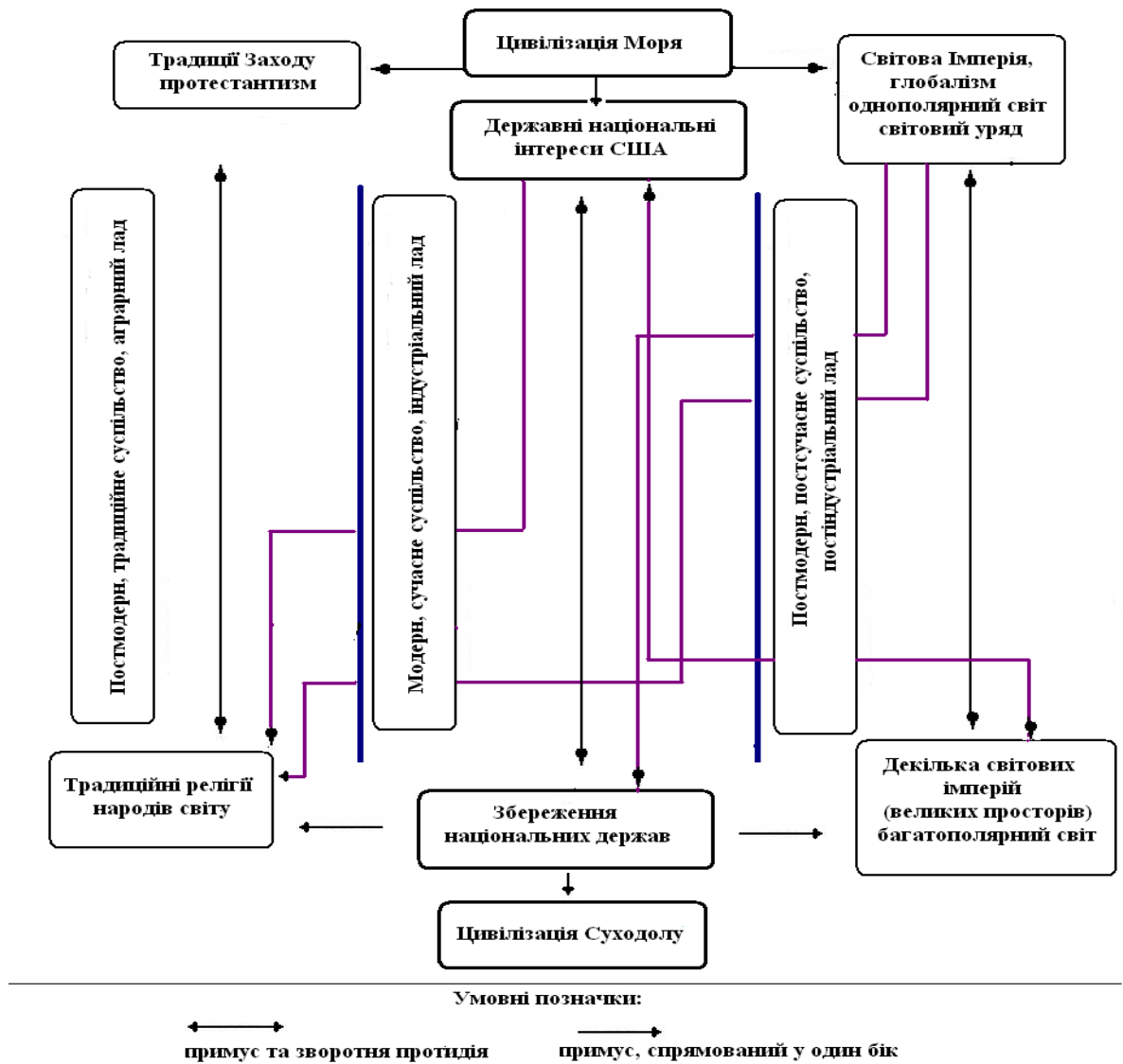

Рис.1. Схема основних парадигм глобальних політологічних досліджень XXI сторіччя.

Держава у добу постмодерну стає інструментом інтеграції населення через громадянство, але завжди підґрунтям подібній інтеграції виступають секулярний й інтелектуальний дискурси, підвищення громадянської активності щодо визнання прав та свобод людини з метою подальшої реалізації цих принципів у правовому полі, духовних та соціальних відносинах. Француз Луї де Бональд визначає сутність такого громадянського суспільства як гармонійне поєднання релігійного та політичного його компонентів, які покликані виконувати функцію захисту соціальної людини.

Теоретично традиційні конфесії автохтонних народів можуть чинити опір чужорідному протестантському впливу. Але дії

американського уряду. скеровано на фінансування та всебічну підтримку розповсюдженню протестантизму через гуманітарні фонди (фонд Сороса), недержавні громадські організації, правозахисні групи. Найчастіше традиційні релігії протистоять прямим атакам протестантських місіонерів та нажалі вони не можуть симетрично впливати на американську державність чи на мережу глобалістів. У якості антитези О. Дугін наводить атаку 11 вересня 2001 року на нью-йоркські хмарочоси Всесвітнього торговельного центру, яку приписують „Аль-Каїді” [3, с. 16-17]. Коментуючи цю подію слушно навести тезу французького філософа Жана Бодріяра (він не є ні мусульманином, ні екстремістом, ані представником будь-якої з

псевдо ісламських радикальних сект), про те, що терактам у Вашингтоні потай раділи європейці, бо одноосібна гегемонія Сполучених Штатів нікому не подобається. Теракти та акти спротиву, на думку О. Дугіна, є не проявом хантінгтонівського конфлікту цивілізацій, а лише побічним продуктом конструювання однополярного світу. Моноцентричний світ з необмеженою домінацією США, передбачає перетворення всіх без винятку міжнародних інститутів у «провайдерів» американської світової гегемонії, що призведе до побудови нової Імперії Постмодерну та проєкції американської системи цінностей на світове суспільство. Усіх незгідних із таким станом речей буде знищено, що й побачив світ у Іраці. Та чи є цьому сумному сценарію гідна альтернатива? Певною мірою так.

Дослідник впливу глобалізаційних трансформацій на ісламський світ, Ларбі Саддікі, наголошує на існуванні дихотомії між концепцією та реальністю існування усіх демократій: „Не одна з абсолютних демократій ніколи не існувала та не буде існувати”, бо демократія є дифузною та мультифакторною за своєю сутністю, чим пояснюється наявність її дискурсу та контрдискурсу, що є двома невід’ємними складовими її політичного цілого. Тому альтернативою євроатлантизму може виступити Іслам, як економічна, ментально-духовна та політична система, що відкрита до інкорпорації світового досвіду з метою консолідації суспільства для досягнення оптимального синергетичного ефекту [4, с. 11-21].

Англійський дослідник *Монтгомері Уотт* та його колега *Евген Роган* трактують зародження та формування Ісламу як однієї з глобальних релігій через концепцію *Pax Islamica*, як процес еволюції та консолідації соціуму, у основу якого покладено багато локальних традицій та загальне прагнення до оптимізації та уніфікації соціально-економічного та політичного життя численних племен, що населяли Хіджаз. Клани та племена, що населяючи цю територію між двома агонізуючими імперіями, переважно були торговцями та кочівниками й сповідували різні релігійні культури. Місто Мекка здавна вважалось крупним торговельним та релігійно-культурним центром арабського півострова, а політична вага та ступінь впливу того чи іншого мекканського роду (племінного клану) прямо залежало не тільки від успіху у економічній сфері, але й від наявності кривно родових зв’язків з представниками інших домінуючих кланів. Таким чином,

положення індивіда у соціумі та його легітимне право на владу було зумовлено ступенем родоплеменних зв’язків та розміром статусу. Подібна потестарна традиція була оптимальною лише для локального соціуму, втрачаючи актуальність у масштабах міжнародних відносин, що й стало причиною для утворення союзів та системи договірних відносин, не основаних на кривному родстві. Тому процес еволюції соціально-економічних зв’язків зумовив необхідність уніфікації культурного, мовного та релігійно-духовного простору.

Основи нової політичної системи, закладені Пророком Мухаммадом, стали підґрунтям універсальної системи, до якої могли бути включені різноманітні племена та народи. Свідчення тому ми можемо знайти у багатьох сурах Корану, наприклад у 110 аяті сури „Аль-Імран” ми знаходимо: (كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ), що у перекладі з арабської означає «ви є найкращою спільнотою, якій заборонено зло та дозволено добро». Тобто на перший план виходить не рід чи плем’я (потестарна традиція), а спільнота, що складається з індивідів, які належать до різних народів, етносів та кланів. Таким чином було здійснено першу спробу переходу від „предполітичного” до політичного, цей перехід триває й досі – деякі потестарні традиції зберігаються до наших днів у вигляді локальних та регіональних звичаїв та вірувань. Наприклад у країнах Магрибу, Хіджазі та Шамі збереглася традиція „вести свій рід від Пророка Мухаммада”, а серед представників правлячих королівських родин та опозиційних їм кланів – ступінь кривного зв’язку забезпечує соціальний статус та адміністративні посади чи легітимність зазіхань на владу [5, 6].

Беручи до уваги те, що будь-яка теорія, щоб бути альтернативною до іншої, вона має відповідати таким вимогам: бути подібною за структурою, відповідати вимогам того ж самого проміжку часу а також давати більш конструктивну і універсальну відповідь на основні цивілізаційні виклики. Узагальнюючи основні структурні елементи сучасної теорії глобалізації, виокремимо її структурні елементи: ідейно-політичний, соціально-економічний та духовно-культурний, який є найбільш спірним стосовно динаміки внутрішніх та зовнішніх змін.

Якщо зміна ідеології є досить природною реакцією суспільства на системну кризу за допомогою якої воно адаптується до нових умов та потреб, намагаючись виправити помилки, яких було припущено у минулому і

які призвели до кризи. Відносна мінливість панівної ідеології викликана не тільки її адаптивною роллю, але й безумовною її вторинністю стосовно культури суспільства. Ідеологію можна порівняти з наслідками виховання, культуру – з генетично закладеними особливостями. Коли ідеологія дає суспільству систему умовних, набутих рефлексів, то культура – систему рефлексів безумовних, які не піддаються корегуванню навіть при залученні виховання упродовж всього життя. Тому культура як сукупність ціннісних систем, стереотипів поведінки та мислення, притаманних певному суспільству, є ключовим елементом його сталості та визначає ступень його пристосування до зовнішнього впливу без зруйнування його унікальних рис. „Культурний код” суспільства визначає та зберігає ці риси у рамках загальної змінюваності, слугуючи аналогом генетичного коду індивідууму [7, с. 98].

Культура суспільства включає в себе багато різноманітних соціальних рефлексів, які можна визначити як „національний характер” та „національна психологія”. Саме культура на без свідомому рівні забезпечує виживання того чи іншого суспільства, підтримуючи розумність його поведінки та слідування власним, а не нав’язаним ззовні інтересам. Інтереси суспільства фіксуються та підтримуються за допомогою культурних стереотипів на несвідомому, генетичному для суспільства, а саме культурному рівні. Тому культура стає стихійним та важливим в умовах інформаційної революції та хаотичного формування свідомості механізмом підтримки адекватності суспільства, забезпечуючи конкурентоспроможність суспільства незважаючи на тиск зі сторони конкурентів, відіграючи роль „критерію істини” для невизначених ситуацій. Звертаючись до Ісламу, слід зауважити, що у ньому ідейно-політичний простір є генетично пов’язаним та невід’ємним від духовно-культурного базису, що в свою чергу зумовлює як його сталість так і його інваріантність. Стосовно ідеологічного архетипу, що залишається, попри існування багатьох часом навіть протилежних трактовок, сталим елементом Pax Islamica то він закріплений у Корані та забезпечує універсальність системи. За сторіччя еволюції (колоніальна система та спроби вестернізації суспільства) Pax Islamica як система суспільного ладу показала свою життєздатність та вміння адаптуватися до постійно змінюючихся умов зовнішнього середовища.

Наприклад, сура 109 „Аль-кафірун”:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا . لِمَا أُعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ . قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ .
وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أُعْبُدُ . وَلَا أَنَا عَابِدٌ مِمَّا عَبَدْتُمْ . أُعْبُدُ

لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ .

можна інтерпретувати у світлі сучасних реалій, як прояв толерантного ставлення до іншого світогляду, культури та суспільного ладу. Хоча не слід заперечувати й те, що спочатку ця сура розглядалася лише як констатація ідейно-політичних розбіжностей між Пророком Мухаммадом та язичниками Мекки на чолі з Абу-Джахлем.

Як це може здатися на перший погляд, моноліт Pax Islamica, заснований на ролі релігії як ідеологічного імперативу у політиці, економічному та культурному житті суспільства, є за своєю сутністю досить гнучким утворенням, що знаходить оптимальне співвідношення між загальним та місцевим та також спрямованим на використання ефекту синергії при укладанні союзів з тими, хто не є частиною цієї системи. Російський дослідник Олександр Ігнатенко підкреслюючи соціокультурну гнучкість Ісламу, пояснює наявність різноманіття досить офіційних трактувань та інтерпретацій (у вигляді хадісів, фатв, тавсірів) основних догм його віровчення, які повсякчас стають невичерпним джерелом ідей для створення нових політико-культурних імперативів та традицій.

Але попри постмодерні трансформації, що торкнулися всіх сфер людського буття, сталість системи Ісламу забезпечують такі фундаментальні категорії та принципи, як:

- альтернативна світовому капіталізму (торгівельній демократії та лібералізації міжнародної торгівлі) економічна система;
- гендерна співпраця заснована на принципах справедливості та гідності;
- самодостатні екологічні спільноти;
- використання провідних технологій для комунікації спільноти;
- толерантне ставлення до мирних представників інших релігій та вірувань;
- держава під керівництвом справедливого та гідного, всенародно обраного очільника.

Аналіз сучасної теорії міжнародних відносин та ролі альтернативних теорій глобалізації у їх формуванні дозволять уникнути зіткнення цивілізацій, яке теоретично обґрунтував Самюель Хантінгтон.

Сучасна система міжнародних відносин, у формуванні якої важливу роль відіграватимуть альтернативні теорії глобалізації, буде спроможна уникнути згаданої вище цивілізаційної катастрофи – конфлікту Заходу та Ісламського світу. Тобто взаємне визнання і повага історичних, культурних, релігійних традицій та соціальних норм мають стати її підґрунтям.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горнштейн Т. Н. Философия Николая Гартмана. (Критический анализ основных проблем онтологии) / Т.Н. Горнштейн - Л.: Наука, 1969.г. — 280 с.
2. Климовицкий С.В. Решение проблемы когерентности в современных западных социологических теориях: автореф. дис. канд. социол. наук:

22.00.01 / Климовицкий С.В. – Москва: Институт социально-политических исследований РАН, 2008. – 20с.

3. Дугин А. Геополитика постмодерна. Времена новых империй. Очерки геополитики XXI века / А. Дугин. – СПб.: Амфора. ТИД Амфора, 2007. – 382 с.
4. Sadiki L. The Search for Arab Democracy: Discourses and Counter-Discourses / L. Sadiki - India: C. Hurst & Co. Ltd, 2004 – 215 p.
5. Rogan E. The Arabs. A History / E. Rogan – London: Penguin Books, 2009 – 553 p.
6. Уотт У.М. Мухаммад в Медине / Пер. с англ. – СПб: Издательство „Диля”, 2007. – 480 с.
7. Делягин М.Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации / Курс лекций. – 3е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2003. – 768 с.

УДК 342.1

Вауліна Ф. В.

Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна

ПОТЕНЦІАЛ КОНСОЛІДАЦІЇ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті розглянуто поняття „ідентичність”, його основні види та роль в життєдіяльності індивіда. Проаналізовано поняття релігійної ідентичності та його місце в житті сучасних українців. Автор розглядає можливість використання релігійної ідентичності як основи для формування національної ідеї України.

Ключові слова: релігійна ідентичність, релігійність, консолідація.

Вауліна Ф. В.

КОНСОЛИДИРУЮЩИЙ ПОТЕНЦИАЛ РЕЛИГИОЗНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

В статье рассмотрено понятие „идентичность”, его основные виды и роль в жизнедеятельности индивида. Проанализировано понятие религиозной идентичности и его место в жизни современных украинцев. Автор рассматривает возможность использования религиозной идентичности как основы для формирования национальной идеи Украины.

Ключевые слова: религиозная идентичность, религиозность, консолидация.

CONSOLIDATING POTENTIAL OF RELIGIOUS IDENTITY

In the article the notion of "identity", its main types and role in the person's life are considered. The concept of religious identity and its place in the life of Ukrainians are analyzed. The author examines the use of religious identity as the basis for the formation of the national idea of Ukraine.

Key words: religious identity, religion, consolidation.

Глобалізаційні процеси, що набирають обертів у сучасному світі, роздуми про те, що наразі більша частина людства втрачає усвідомлення того, ким власне вона є, ведуть до того, що на передній план виходять питання про ідентичність особистості та про місце, яке вона посідає у системі цінностей індивіда.

Поруч з цими проблемами актуальності набувають питання релігійності, релігійної ідентичності та секуляризованості сучасного суспільства. Глобалізація ж та прагнення України вступити до Європейського Союзу, бути активним учасником міжнародних процесів та сильним членом міжнародного співтовариства виводять питання про самоідентифікацію українства на передній план.

Проблема ідентичності доволі розгалужено та детально презентована в науковій літературі. Так, загальне поняття ідентичності та релігійної ідентичності зокрема, розкриваються в роботах таких дослідників, як: Е. Сміт, С. Гантінгтон, Е. Еріксон, Ч. Тейлор, М. Заковоротна, Г. Люббе, В. Хесле, П. Бергер та Т. Лукман. Також цієї тематики торкаються й такі вітчизняні дослідники, як Т. Стефаненко, П. Гнатенко, М. Козловець, І. Дзюба, Г. Касянов, М. Попович, І. Пасько, В. Попов та ін.

Метою даної статті є вивчення місця, що посідає релігійна ідентичність у свідомості українців, та з'ясування того, яким чином вона впливає на їхні погляди стосовно держави й суспільства.

Питання, що стосуються поняття „ідентичність”, є досить дискусійними у сучасній науковій думці. Їхня дискусійність викликана тим, що деякі автори використовують це поняття, не пояснюючи, що мається на увазі, інші говорять про ідентичність лише в контексті її окремих частин – соціальної, релігійної, регіональної, абощо, треті взагалі не визнають права використання цього терміну. Висловлюючи незгоду з останніми, слід відзначити, що неможливо уявити людину без її ототожнення з певною соціальною групою, до якої вона належить або ж без її усвідомлення власного „я”, що теж входить до поняття „ідентичність”.

Людина пізнає і розпізнає не тільки світ, але й саму себе і своє оточення. Вона зайнята пошуками соціальної, національної, конфесійної, психологічної, гендерної ідентичності. Одна з них може подавлятися, інша – виходити на передній план і ставати домінуючою в комплексі варіантів ідентичності [1].

Ідентичність – це відповідь на питання про те, хто ми такі [2, с. 55].

Ідентичність (*лат. identicus – тотожний, однаковий*) виявляється у зосередженості людини на собі, в ототожненні її з соціальною групою та оточенням, у визначенні цінності людини та її соціальної ролі [3].

Визначити власну ідентичність вимагають від людини умови її зовнішнього життя. Вона змінюється залежно від контексту, в якому існує. За спостереженнями М. М. Козлової, у радянську епоху людина повинна була стати носієм культури нового типу, опанувати її мову. Це не завжди означало повну ідентичність з новою культурою, хоча людина прагнула її продемонструвати, наприклад, в особистих записках. З точки зору дослідника, важко назвати цю ідентичність особистісною – це ідентичність соціальна [1].

На думку С. Московіті, основу ідентифікаційної матриці людини складає велика сукупність ідентичностей. І саме та ідентичність, яка стає провідною на певний момент, організує свою ієрархію і свій порядок у структурі ідентифікаційної матриці. Саме вона визначає параметри, за якими відбувається соціально-психологічне порівняння [4].

Е.Еріксон стверджує, що ідентичність індивіда ґрунтується на двох спостереженнях, які існують водночас: відчутті тотожності самому собі та неперервності свого існування в часі та просторі й усвідомленні того факту, що твої тотожність і неперервність визнаються оточуючими [3].

Ідентичність – це динамічна структура, яка розвивається упродовж всього людського життя, причому цей розвиток є нелінійним і нерівномірним, він проходить через подолання криз ідентичності, може йти як у прогресивному, так і у регресивному напрямку.

мі. Відповідно, ідентифікація розглядається нами як процес, включений в цілісну життєдіяльність суб'єкта, нерозривно пов'язаний з когнітивною, емоційною, ціннісно-сисловою та поведінковою сферами особистості, зумовлений її потребами, мотивами, цілями і установками, опосередкований мовою, нормативно-звичаєвими, знаково-символічними, ідейно-образними та ціннісно-сисловими системами культури [5].

Найчастіше виділяють два аспекти ідентичності: особистісний і соціальний. Особистісна ідентичність – це динамічна структура, яка визначається прагненням людини до цілісності, вона розвивається протягом усього життя, проходить через подолання криз, може змінюватися в прогресивному і регресивному напрямках. Зміни ідентичності зумовлені соціальними змінами. Соціальна ідентичність – це цілісне динамічне утворення, яке виступає як система ключових соціальних конструктів особистості. Вона активно конструюється суб'єктом, котрий перебуває у ситуації переоцінки свого місця в новому соціальному середовищі, під час соціального порівняння. Соціальна ідентичність є когнітивно-мотиваційною основою сприйняття індивідом соціальних цінностей [4].

Одним із видів соціальної ідентичності є релігійна ідентичність. Під релігійною ідентичністю розуміється певна спільність уявлень членів суспільства щодо його релігійної сфери. При цьому релігійна ідентичність нації може бути як конфесійно гомогенна, так і плюралістична. Головне, щоб цей стан прийняли в суспільстві, щоб не було його оскарження й ревізійнізму [6].

Релігійна ідентичність це когнітивна система, що виконує роль регулятора поведінки особистості у відповідних умовах. Вона містить у собі дві підсистеми: особистісну (екзистенційну) та соціальну. Перша стосується самовизначення в термінах сакрального простору, які задають узагальнений релігійний етос. Друга складається з окремих ідентифікацій і визначається належністю особи до певних релігійних конфесій [7].

Релігійна ідентичність може вибиратися і конструюватися індивідами залежно від їхнього досвіду, диспозицій, очікувань та інтересів. Мотиви і пошуки індивідів, що впливають на послаблення релігійних інститутів, виявляються не менш значимими, ніж форми організації релігійних вірувань і практик. Релігійна ідентичність відіграє роль, ідентифікаційного та інтегративного

маркера, і виступає одним із найважливіших факторів соціалізації сучасної молоді [8].

Релігійна ідентичність залежить від політичних, соціальних, економічних, культурних та інших умов, які пропонують сьогодні сучасні реалії, в яких проходить процес соціалізації. Аналіз відносин між внутрішньою динамікою віри, роллю зовнішніх впливів, іншими сферами побудови ідентичності дуже важливий. Те, яким чином відбуватиметься сьогодні передача релігійної культури не тільки через тексти, а й через взаємодію людей, є головною умовою відтворення релігійної традиції та релігійних інновацій [8].

Україна відома як країна з достатньо високим рівнем толерантності до представників різноманітних релігійних конфесій. Процес становлення християнства, укладення та поширення релігійної унії на теренах Заходу країни та розділення православних конфесій сприяє формуванню релігійного плюралізму на території України. Не можна відкидати і факту існування на теренах держави досить великої частки мусульманської та іудейської спільноти.

Період, що минув з часів отримання Україною незалежності, характеризується бурхливим розростанням інституційної структури різноманітних релігійних напрямів. За часів існування Радянського Союзу релігійна сфера перебувала під значним тиском держави. Після більшовицької революції релігію намагалися викоринити насильницьким шляхом, руйнуючи церкви, конфіскуючи культові предмети, знищуючи церковну інфраструктуру (священиків, заклади релігійного виховання тощо). Під час та після Великої Вітчизняної війни підхід трохи змінився – церква отримала певну автономію, насильницький вплив на неї було значною мірою обмежено. Боротьба перейшла до сфери ідеологічного, неформального тиску на віруючих, а реалізація релігійних потреб значною мірою залишалася ускладненою [9].

Після проголошення незалежності завдяки режиму відкритості й релігійної свободи Україна отримала такі сприятливі передумови для віднайдення власної релігійної ідентичності, яких ніколи не мала. Тому поліконфесійність українського суспільства не є перешкодою відновлення втрачених ідентичностей, а навпаки, є основною передумовою знаходження нової інтегральної релігійної ідентичності [6].

Опитування, що було проведено Київським міжнародним інститутом соціології, зафіксувало досить велику релігійність насе-

лення сучасної України (за випадковою вибіркою було опитано 2036 респондентів, що за всіма демографічними, освітніми та регіональними ознаками репрезентують доросле населення старше 18 років, яке постійно проживає на території України).

Дослідження показало, що частка тих, хто називає себе релігійною людиною, наближається до 90 %. Цікавим є той факт, що релігійність населення змінюється з Заходу на Схід, тобто найбільш релігійним є населення Заходу України, в той час як релігійність населення зменшується на Сході. Втім, говорити про „меншу” релігійність Сходу можна досить відносно, оскільки частка релігійності зменшується з 90 до 86 %.

Дані дослідження, що проводилось протягом 1993 – 2010 років на території України, вказують на досить вагому роль релігійної ідентичності в системі ідентичностей населення України.

У цих проектах упродовж 1993 – 2010 рр. було досліджено статеvu (або гендерну) ідентичність, особистісну; вікову; сімейну; соціально-професійну; майнову; релігійну; етнічну; метаєтнічну; місцеву (локальну); регіональну; національну (або громадянсько-політичну); європейську (або континентальну); планетарну (або загальнолюдську) та пострадянську ідентичність громадян України різних регіонів. Загалом було обстежено понад 30 000 респондентів віком від 18 до 85 років [5].

Особливості респондентів		„Християни”	„Православні”
Тип політичного само-визначення	Суб’єктний	48%	22%
	Досуб’єктний	52%	78%
Тип національно-культурного визначення	Повсякденний	32%	34%
	Ситуативний	16%	39%
	Екзистенційний	27%	20%
	Ціннісний	25%	7%
Рівень патріотичних почуттів	Високий	88%	37%
	Низький	12%	63%

З’ясувалося, що етнічна ідентичність представників першої і другої групи проявляється на різних рівнях інтенсивності (етнічна індиферентність, гіпоідентичність, нормальна ідентичність, гіперідентичність); що для представників першої і другої групи респондентів властиві чотири типи етнічної ідентичності (за типологією Беррі): а) моноетнічна ідентичність з власною етнічною групою (відповідно – 71% і 24%); б) змінена ідентичність, що постала на основі самоідентифікації з чужою етнічною групою (відповідно –

За даними цього дослідження, можна виділити такі типи релігійної ідентичності населення України: православну та християнську. Слід відмітити, що перший тип ідентичності більше притаманний Сходу України, в той час як другий – Заходу.

Цікавим є факт, що залежно від типу релігійної ідентичності змінюється і процес розстановки значення тієї чи іншої ідентичності для громадян.

Для представників групи „християни” характерна така ієрархія ідентичностей:

- 1) етнічна,
- 2) громадянсько-політична,
- 3) релігійна,
- 4) європейська,
- 5) регіональна,
- 6) метаєтнічна,
- 7) планетарна,
- 8) пострадянська ідентичність

Ієрархія ідентичностей групи „православні” є такою:

- 1) метаєтнічна,
- 2) етнічна,
- 3) пострадянська,
- 4) регіональна,
- 5) планетарна,
- 6) релігійна,
- 7) громадянсько-політична,
- 8) європейська ідентичність.

Також цікавою є залежність основних світоглядних принципів від типу релігійної ідентичності.

5% і 36%); в) біетнічна ідентичність (19% і 6%); г) маргінальна етнічна ідентичність (5% і 34%). При цьому чужа етнічна група розцінюється як така, що має вищий економічний і соціальний статус, ніж власна. Цей феномен пояснюється бажанням індивіда інтегруватися в домінуючу групу і таким чином здобути позитивний соціальний статус [5].

Таким чином, можна прослідкувати досить велику релігійність населення України та значний вплив релігійної ідентичності на сприйняття українцями самих себе, своєї

держави та ототожнення себе з іншими соціальними групами.

Результати наведених вище досліджень доводять, що, попри всезагальну впевненість у секуляризації сучасного суспільства, релігійність та релігійна ідентичність займає досить важливе місце в житті сучасного українства. Крім того, слід зазначити, що релігійна ідентичність населення України має досить довгу історію становлення. Українці довго сприймали нові віхи релігійного життя (протистояння християнізації, що прийшла на зміну язичництву, протидія становленню уніатської церкви), однак, засвоївши їх, вже не відходили від шляху сприйняття світу крізь призму релігійних догматів та релігійної символіки. Разом з тим необхідно зазначити і те, що на релігійність населення України не справила великого впливу навіть насильницька секуляризація, що відбувалася за часів панування більшовиків на території України.

З усього цього можна зробити висновок про те, що релігійна ідентичність населення України є досить „живучою”, адже їй не змогли викоринити навіть дії влади, спрямовані на знищення релігійних традицій та нав'язування замість них світської ідеології. Це дає підстави стверджувати, що релігійна ідентичність може стати ґрунтом для формування національної ідеї України. Під цим мається на увазі те, що національна ідея має базуватися на основних засадничих елементах релігійної ідентичності, наприклад, сакральній символіці.

Національна ідея має містити у собі переважно емоційно-сакральні елементи, що є характерними для релігійного світосприйняття, замість раціональних. Національна ідея України має сприйматися на емоційному рівні, містити у собі основні сакральні елементи релігійної ідентичності, поряд, без сумніву, з досить великою часткою світської орієнтованості на цінність політичної незалежності. Іншими словами, національна ідея має бути продуктом синтезу світськості і релігійності українства, базуватися на основних сакральних символах і не раціональному, а емоційному осмисленні основних реалій українського життя та майбутнього держави.

Крім того, зважаючи на те, що більшість населення України відноситься все-таки до різних конфесій християнства, національна ідея у своїх пошуках релігійного підґрунтя має знаходити спільні риси в різних частинах християнства, підкреслювати їх та ставити вище за відмінності.

Ця необхідність стає ще більш значущою, якщо згадати про те, що одним із головних чинників „розколу” України на Захід і Схід є релігійна розділеність українців. Тож, пошук спільних рис між християнським конфесіями сприятиме консолідації українців в релігійній сфері.

Усе це означає, що, якщо згадати основні типи релігійної ідентичності громадян України, тобто „православний” та „християнин”, треба змінювати ідентичність перших до рівня ідентичності других. Тобто населення України могло б ототожнювати себе саме з „християнами”, не віддаючи переваги якійсь одній конфесії цієї релігії.

Для формування і поширення такої національної ідеї слід використовувати методи творення ідеології, що існували у Радянському Союзі за часів розвинутого становлення соціалізму. Як відомо, ідеологія цих часів носила яскравий характер світської релігії. Тобто для поширення ідеї про вищість Й. Сталіна над рештою людей та продукування міфу про „батька всіх народів” радянськими політичними технологами використовувалися суто релігійні методи. Навіть плакати, що зображували генералісимуса, були написані в кращих традиціях іконопису. Тобто для поширення національної ідеї слід використовувати саме ці методи, що були запозичені з релігійної сфери для домінування „ідеї великого Сталіна”.

Дієвість цього методу може бути доведена навіть прикладом сучасної Росії, де останнім часом активно поширюється ідея про великого вождя „всіх народів” та про велич його епохи. Цікавим з цих позицій є і факт написання ікони, на якій зображено Й. Сталіна. На цій іконі вождя зображено поруч з православною святою блаженною Матроною Московською. Причому, слід зазначити, що ікона написана в кращих традиціях доби сталінізму, оскільки Й. Сталін зображений вищим за святу, що свідчить про його більш високий статус, який демонструється на цьому зображенні.

Іншими словами, використання таких методів для поширення національної ідеї буде досить дієвим з точки зору її закріплення в свідомості громадян. Прикладом такого використання може бути створення і поширення символу України, на якому було б зображено символ, який би зайняв вище порівняно з іншими символами місце.

Сакралізація національної ідеї буде досить дієвою ще й з огляду на те, що для українства є досить сильною віра в надприродні сили. У народній пам'яті існує безліч

згадок про мавок, домовиків та решту добрих і злих надприродних істот, які справляли певний вплив на свідомість українця і тоді, коли християнство було вже досить поширеним на історичній території України. Водночас українці мають досить стійку традицію святкування Різдва, Трійці, Великодня. Навіть той факт, що 3 з 10 державних свят України [7] мають релігійний характер, свідчить про визнання владою великого значення релігійності для українців.

Без сумніву, більшість релігійних свят втрачають свій сакральний характер, тим не менше, вони є продовженням релігійної традиції українства і, з другого боку, це є виправданим з точки зору формування світської національної ідеї на їх підставі, адже залишається простір для „світськості”, а, отже, і до сприйняття світських ідей поруч із церковними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Солдатова Г. У. Этническая идентичность / Г. У. Солдатова – С.: Бахрус, 2000. – 656 с.
2. Крижанівський О.П. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3 кн. - Кн. 3. / О. П. Крижанівський, С.М. Плохій. – К: Либідь. – 1994. – 336 с.
3. Іванюк І. Становлення ідентичності особистості в контексті зарубіжної психології [Електронний ресурс]/ І.Іванюк – Режим доступу: <http://www.univerua.rv.ua/12-14.11.09/pdf/Ivanuk.pdf>
4. Пилипович Л. Українські візії релігійної свободи і національної ідентичності [Електронний ресурс] / Л. Пилипович. – Режим доступу: http://www.socialscience.com.ua/jornal_content/189/17e7a40d01aec98607a81108003dba41
5. Воропаєва Т. Формування релігійної та європейської ідентичності громадян України (1993 — 2010) [Електронний ресурс] / Т.Воропаєва. – Режим доступу: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=107&Itemid=58
6. Парашевин М. Деякі особливості релігійності населення України [Електронний ресурс] / М. Парашевин]. – Режим доступу: <http://www.risu.org.ua/ukr/religion.and.society/analysis/article;28412>
7. Сакральна символіка як засіб конструювання релігійної ідентичності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iifpo.pp.net.ua/publ/11-1-0-96>
8. Процюк Р. Релігійна ідентичність нації як чинник побудови громадянського суспільства / Р. Процюк // Вісник Львівського університету. — 2004. – № 6. – С. 122-130
9. Минченко Т. К вопросу об определении идентичности в современном мире [Електронний ресурс] / Т. Минченко. – Режим доступу: <http://sun.tsu.ru/mminfo/000063105/324/image/324-099.pdf>

УДК 32.019.51:378

Бабічев Є.Р.

Харківський національний технічний університет
сільського господарства імені Петра Василенка

ФОРМУВАННЯ АКТИВНОЇ ЖИТТЄВОЇ ПОЗИЦІЇ МАЙБУТНЬОГО СПЕЦІАЛІСТА В КОНТЕКСТІ ВИКЛАДАННЯ ПОЛІТОЛОГІЇ

У статті аналізується роль політології як гуманітарної науки та її значення в формуванні світогляду і життєвих принципів сучасного спеціаліста. Особлива увага приділяється формуванню рис і характеристик, які сприяють активізації особистості, вихованню її активної життєвої позиції. Обґрунтовується точка зору, що викладання політології в сучасному вищому навчальному закладі є необхідною умовою формування активної громадянської позиції молодій людині, і задля цього необхідно збільшення кількості годин викладання в аудиторних умовах – на лекційних та семінарських заняттях.

Ключові слова: політологія, активна життєва позиція, політична позиція, громадянська активність.

Бабічев Е.Р.

ФОРМИРОВАНИЕ АКТИВНОЙ ЖИЗНЕННОЙ ПОЗИЦИИ БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА В КОНТЕКСТЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ПОЛИТОЛОГИИ

В статье анализируется роль политологии как гуманитарной науки и ее значение в формировании мировоззрения и жизненных принципов будущего специалиста. Особое внимание уделяется формированию черт и характеристик, которые способствуют активизации личности, воспитанию у нее активной жизненной позиции. Обосновывается точка зрения, что преподавание политологии в современном высшем учебном заведении является необходимым условием формирования активной гражданской позиции молодого человека и для этого необходимо увеличение количества часов преподавания в аудиторных условиях – в процессе лекционных и семинарских занятий.

Ключевые слова: политология, активная жизненная позиция, политическая позиция, гражданская активность.

Babichev Ye.

FORMATION OF ACTIVE SOCIAL POSITION OF FUTURE SPECIALIST IN CONTEXT OF TEACHING OF POLITOLOGY

The analysis of the role of Politology as humanitarian science and its meaning in formation of general outlook and social values of future specialist is presented in the paper. Special attention is paid to those characteristics which promote student's personal development, his active social position. Teaching of Politology at the establishments of higher education is vitally essential for forming active social attitudes of students. Therefore, it is propounded to increase the number of academic hours for teaching Politology.

Key words: Politology, active social position, political position, social attitudes.

Вища освіта в Україні, гуманітарна, зокрема, знаходиться на етапі глибоких та системних змін. На цьому етапі суспільно-політичного розвитку суспільства вкрай не-

обхідні докорінні реформи, які б вивели Україну на рівень провідних країн Європи та світу. Ці реформи можливі при якісних керівних кадрах і спеціалістах майже у всіх галузях економіки, політики, гуманітарної сфери. Однією із характерних рис керівника і спеціаліста, що спроможна забезпечити ін-

новаційний розвиток України, є активна життєва та громадянська позиція, формування якої починається в особистості ще у період навчання. Звичайно, що на її формування у студентської молоді впливає вельми широке коло важелів та факторів. Це і соціально-економічний, і суспільно-політичний розвиток держави, моральний клімат у суспільстві, постійна боротьба зі злочинністю і корупцією і ще ціла низка чинників, обставин і факторів.

Одним із важливіших факторів, що впливають на формування життєвої позиції молоді, є рівень та якість вищої освіти. У процесі формування позитивних громадянських рис у молодій людині в контексті здобуття нею вищої освіти велика роль відводиться гуманітарним наукам. Викладання цих наук формує у молоді почуття патріотизму, нетерпіння до порушень норм моралі, бажання бути серед тієї частини суспільства, яка сприяє успішній реалізації реформ в Україні і наближає інтеграцію країни до світового та європейського простору.

Значна питома вага в процесі формування громадянських якостей належить державі та суспільству. Саме їхні проблемні поля найбільш ретельно вивчаються в курсі політології, відтак роль цієї дисципліни в формуванні громадських рис є значною.

Проблеми викладання політології в вищій школі України досліджуються досить довгий час і мають дуже об'ємну науково-методологічну базу. Фундаментальними дослідженнями в цій галузі можна вважати праці В. Антоненка, В. Полуреза, М. Сазонова, Ф. Кирилюка, О. Тягла та інших. Є дослідження нової хвилі науковців і методистів щодо проблем оптимізації викладання політології. Найбільший внесок, на наш погляд, зробили Г. Аляєв, С. Гелей, Б. Голованов, О. Кузь, Б. та Н. Москальови та інші. Значною є база дослідження шляхів активізації життєвої та громадянської позиції як людини взагалі, так і молоді, зокрема. Для подальшого вивчення цих проблем можна спиратись на дослідження О. та В. Бабкіних, В. Лозового, О. Романовського, В. Ямницького, В. Мухіної, В. Сафіна та інших.

Але, на наш погляд, є певний дефіцит у працях щодо вивчення безпосереднього впливу, особливо крізь призму сучасної соціально-політичної, економічної та гуманітарної ситуації, що склалася в країні, як політології, так і інших гуманітарних наук, наприклад, історії, філософії і соціології, на

життєву та громадську активність студента, майбутнього молодого спеціаліста.

Вивчення наукової та методичної літератури з проблем викладання політології дають підстави стверджувати, що оволодіння політологічними знаннями сприяє формуванню у молодих спеціалістів, чіткої та активної життєвої позиції, вміння аналізувати суспільно-політичні явища, не тільки на засадах особистісних інтересів, але й з позиції громадянської і суспільної доцільності, на підвалинах особистісних переконань, що базуються на науковому світогляді. Саме в аналізі специфіки цих проблем і полягає, на наш погляд, мета даної статті.

Досліджуючи проблему формування активної життєвої позиції особистості, насамперед треба визначитись у деяких категоріях. У статті формування активної життєвої позиції буде розглядатися як синонім громадянської і політичної активності (поза аналізом професійних рис особистості). Така постановка проблеми статті зумовлена тим, що саме громадянськість і політична активність формуються найбільшою мірою саме політологією. Звичайно, це твердження ніяк не применшує значення та роль фахових і гуманітарних, таких, як історія України, філософія, соціологія та культурологія, дисциплін.

Політична активність у сучасній політології визначається як „одна із форм суспільної активності, яка має на меті впливати на прийняття політичних рішень, здійснення своїх інтересів” [1, с. 22]. Зацікавленість суспільства у підвищенні політичної активності особистості обумовлена деякими причинами: по-перше, вона сприяє підвищенню ефективності функціонування всієї його політичної системи; по-друге, допомагає молодій людині знайти своє місце в межах соціуму; по-третє, спроможна мінімізувати в особистості таку рису, як байдужність до політики і, як наслідок, такої життєвої позиції, що властива за сучасних умов багатьом молодим людям (з вищою освітою, зокрема) як абсентеїзм.

Тобто, кожна демократична держава, (і українська – не є винятком), об'єктивно зацікавлена в розвитку політичної активності особистості, і насамперед молодих спеціалістів. У політичній активності громадян традиційно вбачається одна з основних умов здійснення її політики, досягнення і забезпечення політичної стабільності. Індивіди, що мають вищу освіту, „як правило, демонструють більш високий рівень політичної активності в порівнянні з тими, хто закінчив

тільки середню школу” [1, с. 23]. Позбутися байдужості до політики (і до виборів, зокрема) у молоді можна багатьма методами. На наш погляд, для молодих людей, що перебувають у системі вищої освіти, найбільш ефективним методом є регулярна роз’яснювальна робота викладачів під час лекцій і семінарів з курсу „Політологія” та в процесі викладання інших гуманітарних дисциплін.

Політична активність пов’язана з політичною позицією особистості. Важливо визначитися в категорії „політична позиція”. Під нею слід розуміти ставлення індивіда до політики і політичної діяльності завдяки чому особа „виявляє свої ідеали, цінності, інтереси і здійснює власну діяльність у сфері політики, визначає спрямованість вчинків, вибір цілей і засобів їх досягнення, характер ставлення до різноманітних політичних явищ” [1, с. 495].

Можна констатувати, що політична позиція особистості формується під впливом цілої низки внутрішніх і зовнішніх чинників. Політична позиція в сучасних умовах диференціюється як активна чи пасивна за ступенем участі в політичному житті. Політична позиція громадян є одним із показників рівня розвитку політичної свідомості і культури в державі та суспільстві.

Активна життєва громадянська позиція передбачає участь у проведенні політичних дій таких, як вибори, референдуми, обговорення документів загальнодержавного значення (наприклад, Конституції і Законів) на засадах власної політичної позиції, обґрунтованої всією сукупністю набутих знань. Ознаками політичної і громадянської активності можуть бути: звернення з усними та письмовими заявами до органів державного управління; робота в партійних та політичних організаціях; виступи в засобах масової інформації з політичних питань.

В умовах вищого навчального закладу активна громадянська і політична позиція студента – майбутнього спеціаліста – може формуватися виключно як легітимна, творча і конструктивна щодо держави та її політичної системи. У вищих навчальних закладах, де готують інженерно-технічні кадри, життєва позиція за змістом, повинна бути прогресивною, тобто такою, яка сприяє створенню інноваційних технологій, і базуватись на принципах, які об’єднують суспільство та відтворюють його корінні інтереси.

Взагалі, аналізуючи багаторічні дослідження представників багатьох гуманітарних наук (політологів, соціологів, психологів, філософів, культурологів), можна ствер-

джувати, що активна політична та громадянська позиція притаманна людям з неординарними соціальними і психологічними чеснотами (наприклад, зі значним рівнем сили волі, з певним типом психологічного темпераменту (або так званого „холерика”, або – „сангвініка”). Цій людині також притаманні екстравертність, завищені претензії як до себе, так і до оточуючого її середовища, особливо соціального. Індивід з активною громадянською та політичною позицією в своїй діяльності, і навіть житті, керується такими мотивами як – зробити світ кращим, більш справедливим, підвищувати якість життя, професіоналізм та ефективність влади, поліпшувати соціально-політичний стан суспільства та держави. Людина з активною життєвою позицією, як правило, має якісну освіту, високий інтелект, соціальну мобільність. Її свідомості близькі громадські і суспільні проблеми та інтереси, моральні ідеали, еталони суспільної моралі і поведінки, почуття власної гідності та справедливості яке високо розвинуте. У наш час вельми важливо „звернути увагу на об’єктивну зацікавленість нашого суспільства і його політичної еліти у формуванні у громадян здатності раціонально-критично оцінювати політичний процес, вільно визначатися в політичному житті” [2, с. 47].

У контексті всього вищезгаданого, слід підкреслити, що професорсько-викладацький склад сучасної системи вищої освіти засобами викладання такої гуманітарної дисципліни, як політологія, може реально сприяти формуванню у студентів рис, які б у сукупності можна ідентифікувати як активну життєву позицію. Основні завдання системи вищої освіти щодо розвитку особистості студента, як майбутнього спеціаліста, можна представити такими педагогічними цілями, в контексті реалізації яких у останнього формується:

– критичне мислення, самостійність, відповідальність, організованість та цілеспрямованість;

– бажання оволодіти методами системного та порівняльного аналізу;

– уміння вчитись і вдосконалюватися в процесі навчальної і професійної діяльності;

– уміння творчо мислити і діяти;

– повага до іншої людини, її думок, поглядів тощо.

Досягнення цих педагогічних цілей, у свою чергу, сприяє формуванню таких рис особистості, як:

– громадянськість та патріотизм;

– почуття причетності до справ, що відбуваються в Україні;

– бажання долучитися до справ, що наближують соціально-економічний і політичний процес модернізації і перетворень;

– неприйняття фактів корупції.

Аналізуючи наукову та методичну літературу з проблем викладання політології та інших гуманітарних дисциплін, досвід, накопичений цілою низкою провідних вищих навчальних закладів Харкова, можна стверджувати, що мету, яка зазначена в назві статті, можна досягти, насамперед, через якісне вивчення самого предмету та його окремих тем, які викладач вбачає необхідними і актуальними. У цьому контексті дуже важлива сама постать викладача, його професіоналізм, рівень та глибина світогляду, педагогічний хист, вміння слухати і переконувати аудиторію.

Вагомими засобами формування політичної і громадянської активності студента може стати вивчення праць і біографій творців української державності – М. Грушевського, В. Винниченка, та їхньої творчої спадщини. Також можна досліджувати приклади з біографій героїчних постатей, застосувати факти з біографій борців за незалежність, дисидентів, інших непересічних громадсько-активних діячів.

У процесі формування активної життєвої позиції студента, майбутнього спеціаліста, необхідно виходити з ситуації, коли студент виступає не тільки як об’єкт виховання і навчання, а і як суб’єкт, що активно визначає свою позицію до держави, її політики, політичної системи, Конституції, інших символів державності. Він постійно і свідомо працює під час лекцій, бере активну участь у діалозі з викладачем на семінарських заняттях, розвивається в процесі самостійної та індивідуальної роботи над теоретичними і практичними питаннями сучасної політології.

Розвиток інтелекту студентів, їх прагнення до саморозвитку, пізнання дійсності і, на кінцевій фазі, як квінтесенція всього навчального процесу, спроможність індивіда до активного громадянського і політичного життя, може стимулювати проблемний метод викладання гуманітарних дисциплін, і політології, зокрема. У вищій школі України накопичено солідний досвід викладання політології з використанням різних методик та технік стимулювання розумової активності студентів. Основним інструментом цього методу є обговорення під час вивчення змісту навчального матеріалу курсу „Політологія”, основних напрямків їхньої майбутньої

професії та громадської діяльності. Тобто, у самому проблемному методі навчання міститься момент (так званий „ключ”), що стимулює у найбільш креативної частини молоді політичну та громадянську активність через активність пізнавальну.

Принципи Болонського процесу вимагають від викладачів приділяти значно більше уваги організації та здійсненню індивідуальної та самостійної роботи студентів. Саме факт пізнання матеріалу і вивчення дисципліни через самостійні зусилля вже є фактом активності. Регулярні зусилля студента через самостійне вивчення всіх предметів, що входять до навчального плану, гуманітарних дисциплін і політології зокрема, об’єктивно стимулюють студента до активності. Значну роль в стимулюванні відіграють оцінки, представлені викладачем в процесі перевірки контрольних робіт, здачі модулів, заліків, іспитів. Пізнання дисципліни, що вивчає політику і політичні процеси, значно підвищує можливість і вірогідність того, що у цієї особистості сформується активна життєва громадянська і політична позиція на засадах засвоєння неупереджених наукових знань.

Заняття науковими дослідженнями також сприятиме формуванню у студента рис, які притаманні особистості з активною життєвою і громадянською позицією. Сам метод наукового пізнання в гносеології вважається таким, який найбільше сприяє розвитку в особистості потреби самостійно розібратися в глибинній сутності речей. Пізнаючи загальні політичні процеси через вивчення політологічних законів та категорій, майбутній молодий спеціаліст з власної ініціативи, самостійно, пізнає політичне буття нашої держави й світу. Через наукову роботу, яка проводиться під керівництвом професорсько-викладацького складу, стимулюється пізнавальна активність, і це, в свою чергу, є передумовами, що сприяють формуванню активної життєвої позиції.

В усіх вищих навчальних закладах Харкова активно розвивається і стимулюється участь студентів у науковій роботі. Наприклад, в Харківському національному технічному університеті сільського господарства імені Петра Василенка діє політичний клуб студентів, яким керують досвідчені професори і доценти. Цей клуб має міжвузівський масштаб і постійно проводить засідання разом зі студентами Харківського державного технічного університету будівництва і архітектури. Як приклад заохочення студентів до політичних наукових досліджень можна навести таке: у Харківському національному

університеті імені В.Н. Каразіна з 2007 року активно функціонує Асоціація політологів Слобожанщини. У її складі, згідно зі статутом, діє секція молодих політологів, куди входять студенти філософського та соціологічного факультетів.

У Харківському національному технічному університеті сільського господарства імені Петра Василенка та в Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди проводяться глибокі дослідження наукової спадщини класика і фундатора української філософії Григорія Савича Сковороди. Пізнання його теорії „спорідненої праці” допомагає майбутньому спеціалісту оптимально підходити до активного пізнання світу і його політичної складової, що, безсумнівно, на кінцевій фазі сприяє формуванню у студентів цих університетів активної життєвої позиції.

У цілому, на основі аналізу, що був викладений в даній статті, можна зробити певні висновки.

По-перше. В українському суспільстві є велика потреба у появі в різних галузях економіки, культури, освіти, науки тощо молодих спеціалістів з вищою освітою, які б мали не тільки високий професійний рівень, але й активну життєву громадянську і політичну позицію.

По-друге. Головними постачальниками таких кадрів можуть бути вищі навчальні заклади держави всіх рівнів акредитування, особливо III та IV рівня.

По-третє. Одним із основних шляхів формування у студентської молоді, майбутніх спеціалістів, активної життєвої позиції є високий рівень викладання гуманітарних дисциплін і, в зв'язку з тим, що мова йде про формування активної громадянської та політичної позиції молодого спеціаліста, роль такого предмету, як політологія, є дуже важливою і значною.

По-четверте. Болонський процес, висока питома вага в межах навчального процесу, що відводиться індивідуальній та самостійній роботі студентів під керівництвом висококваліфікованого викладача, об'єктивно великою мірою сприяють формуванню активності, яка при наполегливій праці самого студента, у сукупності з іншими факторами, має перерости в активну життєву позицію.

По-п'яте. Одним із вирішальних чинників в цій соціально і політично значущій справі є постать та особистість викладача, його моральний, професійний, науковий, загальнокультурний рівень.

По-шосте. В Україні, і в Харкові зокрема, висококваліфікованими викладачами багатьох вищих навчальних закладів накопичений значний досвід, який необхідно активно акумулювати і застосувати всім, хто причетний до роботи зі студентською молоддю.

По-сьоме. У межах навчального процесу і системи, що активізує наукову діяльність студентів, є реальні можливості для підготовки молодих спеціалістів з такими якостями і характеристиками, й саме задля зростання рівня ефективності їхнього функціонування необхідно збільшити кількість годин викладання політології в аудиторних умовах – на лекційних та семінарських заняттях

На наш погляд, у даній статті розглядаються, безумовно, не всі проблеми викладання політології в контексті формування у студентської молоді громадянської та політичної активності. Вважаємо, що позиції, які представлені в статі, є лише підставами для подальшого їхнього обговорення і дискусування в професійному середовищі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Політологічний енциклопедичний словник/ [за ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка]. – Київ: Генеза, 2004. – 735 с.
2. Іванов М.С. Політологічна освіта в контексті політичних трансформацій суспільства/ М.С. Іванов.– Миколаїв: Видавництво МДГУ імені Петра Могили, 2004. – 278 с.

БІОГРАФІЧНІ НАРИСИ

УДК 316.2

Титар І. О.

Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна

ЖИТТЯ ТА ТВОРЧІСТЬ АДАМА ПШЕВОРСЬКОГО

Стаття представляє собою нарис життя та творчості американського соціолога, політолога та економіста польського походження Адама Пшеворського. Розглядаються основні роботи, які принесли цьому автору всесвітню наукову славу. Серед них: роботи з методології порівняльного дослідження, історії соціал-демократії, зв'язку між стабільністю політичних режимів та їх соціально-економічними показниками. Крім цього аналізується стиль Пшеворського, а також робляться припущення щодо причин його успіху.

Ключові слова: Адам Пшеворський, демократія.

Титар И. А.

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО АДАМА ПШЕВОРСКОГО

Статья представляет собой набросок жизни и творчества американского социолога, политолога и экономиста польского происхождения Адама Пшеворского. Рассматриваются основные работы, которые принесли этому автору всемирную научную славу. Среди них: работы по методологии сравнительного исследования, истории социал-демократии, связи между стабильностью политических режимов и их социально-экономическими показателями. Кроме этого анализируется стиль Пшеворского, а также делается предположение относительно причин его успеха.

Ключевые слова: Адам Пшеворский, демократия.

Titar I.

LIFE AND WORKS OF ADAM PRZEWORSKI

The article deals with life and scientific activity of Polish-born American sociologist, political scientist and economist Adam Przeworski. The main works which made this author scientifically famous worldwide are considered. Among them there are works on methodology of comparative research, history of social democracy, links between the stability of political regimes and their socio-economic performance. Przeworski's style is also analyzed and assumptions about the factors of his success are made.

Key words: Adam Przeworski, democracy.

Американський учений польського походження Адам Пшеворський – одна з найвпливовіших постатей західної соціальної науки. Більшість досліджень Пшеворського міждисциплінарні, здебільшого знаходячись на „території” між політологією, соціологією, економікою та подеколи історією. Найвідоміші роботи Пшеворського пов'язані з теорією демократії.

Проблемна ситуація:

1) Пшеворський цікавий не лише своїми працями, а й сам по собі¹. В науці так буває далеко не завжди.

2) Можливо, Пшеворський в недалекому майбутньому отримає Нобелівську премію (щоправда, як економіст, а не соціолог). Навіть, якщо цього не станеться, сам факт спе-

¹ Здатність людини бути більшим за свої навіть навидатніші творіння німецький філософ Ханна Арендт вважала унікальною людською рисою, про яку часто забувають.

куляцій на цю тему говорить про значущість та серйозні заслуги перед наукою цієї людини.

Актуальність. В минулому році Адаму Пшеворському виповнилось 70 років.

Біографія

Серед переліку видатних польських соціологів та політологів у першу чергу спадають на думку Ф. Знанецький, З. Бауман, П. Штомпка, Зб. Бжезинський, ну і, зрозуміло, А. Пшеворський. Більшість з них (якщо не всі) досягли успіху в Англії та США. Бути поляком означає багато, і це не легко зрозуміти й описати словами, навіть українцю. Проте одна з речей, які не дуже викликають сумнів, полягає у тому, що бути поляком в ХХ сторіччі означало мати досвід маргінальності та вразливості. Крім цього, бути поляком означало бути добре знайомим зі злом. З цього приводу влучно висловився польський філософ Лешек Колаковський (якого ми ще згадаємо нижче), коли написав: „Диявол є часткою нашого життєвого досвіду”.

А. Пшеворський, наскільки відомо, ніколи не підкреслював свою польськість, але ніколи цілковито від неї не відмовлявся. Ще в молодості він, схоже, без особливих вагань вибрав шлях мігранта, тобто в якомусь сенсі порвав багато ниточок, які пов'язували його з батьківщиною². Але водночас він постійно слідкував, за тим, що відбувається в Польщі, писав про неї і до неї приїжджав.

Адам Пшеворський народився в сім'ї лікарів у травні 1940 року в окупованій німцями Польщі. Він ніколи не бачив свого батька – той загинув ще до його народження. Батько був призваний до армії, попав у полон до радянських військ і загинув під час розстрілів польських офіцерів у Катині³.

Адам Пшеворський народився в сім'ї лікарів у травні 1940 року в окупованій німцями Польщі. Він ніколи не бачив свого батька – той загинув ще до його народження. Батько був призваний до армії, попав у полон до радянських військ і загинув під час розстрілів польських офіцерів у Катині³.

² В інтерв'ю Жерардо Мунку він прямо сказав: “Я ніколи не почувався комфортно в польській культурі” [див.: 1, с. 490]. Це інтерв'ю є джерелом більшості біографічної інформації, яка наведена в цій статті.

³ Здається, після загибелі президента Польщі Качинського практично всі знають, де розташована Катинь. Однак вояків польської армії розстрілювали не тільки в Росії, а й на території України, зокрема безпосередньо під Харковом (по дорозі на П'ятихатки). Таким чином, ця історія не настільки далека від нас, як може здаватись.

У 1957 році Пшеворський вступив до Варшавського університету, маючи за мету вивчати філософію. Оскільки філософські дисципліни в цьому університеті суміщені з соціологічними, Пшеворський вирішив отримати другу освіту і врешті-решт став магістром філософії та соціології. Період навчання Пшеворського в університеті прийшовся на період „десталінізації” (аналог радянської „відлиги”) і був позначений суттєвим зростанням інтелектуальної свободи. Серед викладачів Варшавського університету працювали видатні особистості. Зокрема, в той же час там працював філософ Лешек Колаковський, пізніше змушений емігрувати, автор багатьох видатних філософських робіт⁴, серед яких – „Основні течії марксизму” – найвпливовіше до цього часу на Заході дослідження марксизму як наукової парадигми та політичної програми⁵. Найбільш науково домінуючими в той час течіями, були логічний позитивізм (який мав у Польщі своє міцне коріння) та марксизм. Сліди впливу цих підходів можна знайти в усій подальшій творчості Пшеворського.

У 1961 році двадцятирічному студенту Адаму Пшеворському випала нагода поїхати до Америки, щоб отримати освіту з політичної науки в Північно-Західному університеті (Northwestern University). А. Пшеворський з радістю скористався цим шансом. Пізніше він говорив, що погодився би стати навіть моряком, аби тільки виїхати з країни. Додамо, що сама така можливість існувала завдяки більшій відкритості і відносній м'якості політичного режиму в Польщі⁶. У Радянському Союзі цю ситуацію уявити майже неможливо.

У Північно-Західному університеті, на факультеті, де він почав учитись, працювали добрі вчені, представники „біхевіоралістської революції” в американській політичній науці. На жаль, за словами Пшеворського, вони були не найкращими викладачами, тому, за його власними словами, він практично не дізнався нічого корисного. Єдиним суттєвим винятком був курс з розробки дослідни-

⁴ Декілька з них перекладені українською.

⁵ З англійськими виданнями цієї книги зокрема можна ознайомитись в бібліотеці Інституту ім. Ковальських Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Книга передана з власної бібліотеки Омеляна Прицака.

⁶ Більше про поїздки польських соціологів в Америку в післявоєнний період (і значенні цього для польської соціології) можна прочитати в цікавій статті А. Сулека [2].

цьких програм відомого в цій сфері класика Дональда Т. Кемпбелла.

Провівши два роки в Америці, Пшеворський повернувся до Польської народної республіки. Першою його роботою стало місце соціолога в Польській академії наук. У цей час Пшеворський писав дві дисертаційні роботи. Першу з них, з політології, – для США, другу, з соціології, – для Польщі. Як не дивно, йому вдалося захистити обидві, і при цьому зробити це в Варшаві (завдяки тому, що туди приїхали декілька професорів його американського університету). Це відбулося відповідно в 1966 і 1967 роках. Якщо абстрагуватись від біографічної канви, вищенаведений факт є показовим для всієї творчості Пшеворського – він добре демонструє характерні для нього творчу плодючість та міждисциплінарність.

У 1967 році Пшеворського запросили навчатись на один семестр в Пенсильванський університет, а дещо пізніше – в Університет Вашингтона в Сейнт Луїсі. Час перебування в останньому прийшовся на 1968 рік, славетний своїми антиурядовими виступами як на Заході, так і в комуністичному світі. Як наслідок, оскільки польська влада подавила студентські мітинги у Варшаві та провела численні арешти (зокрема і серед студентів Пшеворського, багато з яких стали дисидентами), друзі порадили Адаму не повертатись назад до країни. Напевно, Пшеворський уже давно був готовий до цього рішення.

На жаль, саме в той час Пшеворський мав ще одну проблему: термін дії його візи добігав кінця, і він не міг залишитись у США. Пошуки можливостей хоч якось „зачепитись” нічого не дали. У результаті, майже випадково в кінці 1968 року він на півроку потрапив до Чилі. Цей, на перший погляд незначний, епізод мав велике значення. Досвід ближчого знайомства з країнами Латинської Америки справив далекосяжний вплив на наукові інтереси та пошуки Пшеворського, і сліди роздумів над латиноамериканською проблематикою можна знайти в більшості його робіт. Пізніше Пшеворському все-таки вдалось отримати гранти та роботу в США, і наступні декілька років він провів в Америці, Франції і знову в Чилі.

Врешті-решт, він отримав постійну роботу в США в Чиказькому університеті, де пропрацював більше двадцяти років (з 1973 по 1995 рік). Час, проведений в цьому університеті, можна охарактеризувати як період одного з найбільших творчих злетів Пшеворського. Зокрема, як ми побачимо, саме в цей період були написані одні з його найва-

жливіших і найцитованіших книг. Злету творчої активності Пшеворського в цей період сприяли як доброзичлива атмосфера його факультету, так і наявність дружнього кола наукового спілкування. Справа в тому, що в 1980-х і на початку 1990-х років Пшеворський входив до так званого гуртка „аналітичних марксистів”. Останній являв собою групу вчених⁷, які поставили собі за мету розвивати марксистські питання, виходячи за межі марксистської методології. Однією з основних завдань було намагання верифікувати положення марксизму за допомогою сучасних наукових методів. Таке спілкування, крім того, що приносило Пшеворському психологічне задоволення, мало важливий стимулюючий ефект: деякі роботи були написані як спільні пошуки або відповіді на роботи інших членів групи; крім того, відомо, що завдяки групі та діалогу завжди легше отримувати нову інформацію та розвивати власні ідеї.

На початку 1990-х років Пшеворський вийшов з названої вище групи, оскільки розчарувався в марксизмі, прийшовши до висновку, що з нього практично не можна вже видавити нічого „наукового”. Після Чикаго Адам Пшеворський переїхав до Нью Йорка і до теперішнього часу працює в університеті цього міста (New York University).

Основні роботи

Зрештою Пшеворський прославився не поворотами своєї долі, а відкриттями та науковими пошуками. Пшеворський є автором і співавтором (останнє для нього дуже характерно) принаймні тринадцяти книг, а також численних статей (серед яких значна доля науково-публіцистичних статей та інтерв'ю).

Перші роботи Пшеворського були написані польською мовою і були присвячені місцевій політиці⁸. Деякі з них мали певний успіх і зокрема передруковувалися. Наступними стали дві дисертаційні роботи, які вже згадувалися в розділі „Біографія”.

На світовому рівні першою прізвище Пшеворського прославила книга „Логіка порівняльного соціального дослідження” („Logic of Comparative Social Inquiry”) (1970), написана разом з Генрі Теуне [4]. Ця праця являє собою спробу двох на той момент малознаних учених підсумувати деякі методологічні аспекти порівняльного аналізу

⁷ Крім Пшеворського, вона складалася з Джона Роймера (John Roemer), Джері Коена (Gerry Cohen), Йона Елстера (Jon Elster) та інших.

⁸ Детальний перелік робіт Пшеворського станом на 2007 рік можна знайти тут: [3].

в соціальних науках. Як з'ясувалося, попри зростаючу популярність порівняльного методу, його методологічні проблеми не стали предметом відкритої рефлексії, тому він фактично використовувався „наосліп”. Пшеворський та Теуне спробували навести в цьому питанні хоча б якийсь порядок, і з'ясували, що багато вчених цього вже давно очікували. Як наслідок, після появи вищезгаданої роботи, посилалися на неї при розгляді порівняльної методології стало правилом доброго тону, а розрізнення двох стратегій порівняльного аналізу – методу „найбільш подібних систем” і методу „найбільш відмінних систем” – перетворилося на базову істину, хоча вперше в соціальних науках воно було введено фактично Пшеворським та Теуне. Крім цього, названа книга – одна з перших робіт, яка привертає увагу до проблеми нееквівалентності досліджуваних феноменів у різних соціальних середовищах, наприклад, країнах з різною культурою або соціальною структурою. Висловлені Пшеворським та Теуне в зв'язку з цим застереження на сьогодні також перетворилися на загальноновизнані істини. Звичайно, пізніші роботи (наприклад, роботи Чарльза Рейджи-на [5]) пішли у питаннях розвитку порівняльної методології набагато далі, однак класичний статус „Логіки порівняльного соціального дослідження” це не підірвало.

У другій половині 1980-х років під впливом згаданого вище „аналітичного марксизму” Пшеворський написав дві книги (і чимало статей), присвячених соціалізму та соціал-демократії. Перша книга – „Капіталізм і соціальна демократія” (1985) [6], друга – „Паперове каміння: історія електорального соціалізму” (1986), створена у співавторстві з Джоном Спрагом [7]. Обидві праці були історичні за методом. Ці книги були суб'єктивно дуже важливими для Пшеворського, заінтригованого долею соціалізму на Заході. Зокрема, Пшеворського цікавила дилема, чому відбувся непрогнозований класичним марксизмом перехід від революційної соціалістичної стратегії до реформістської соціал-демократичної (іншими словами – чому робітники вирішили не повставати й робити революцію, а голосувати на „буржуазних” виборах). Одна з ключових відповідей – виникнення класового компромісу і привабливість капіталізму з точки зору забезпечення добробуту. Зазначимо, що популярність цих книг серед ширшої наукової аудиторії була помірною.

Найбільший успіх серед робіт Пшеворського здобула книга „Демократія і ринок:

Політичні та економічні реформи у Східній Європі та Латинській Америці” (1991) [8].⁹ Наскільки відомо, це найцитованіша робота даного автора і одна з найвпливовіших книг західної соціальної науки першої половини 1990-х років. Зокрема, це одна з базових робіт в області теорії демократії – сфері, де новим публікаціям отримати статус класичних дуже важко.

Центральна тема роботи – можливість переходу до демократії та ринкової економіки в країнах Східної Європи, враховуючи досвід Латинської Америки. Умовно книга поділена на дві частини (кожна з двох глав), присвячені двом великим частинам загального питання – переходам до демократії та ринковим реформам. Передусе розгляду цих питань „артпідготовка” у вигляді дуже неортодоксального теоретичного аналізу того, що таке демократія, а також капіталізм із соціалізмом. Звичайно, книга могла б розраховувати на чималий успіх уже внаслідок актуальності обраних тем (особливо на початку 1990-х років), але насправді причини її величезної популярності набагато серйозніші. Одна з основних причин полягає у тому, що „Демократія і ринок” насичена евристичними моделями. Це дуже сильна сторона цієї книги. Наприклад, у першій главі Пшеворський аналізує різні точки зору на демократію і доходить висновку, що демократію в багатьох аспектах можна розглядати як невизначеність результату гри політичних сил. У демократії „правила гри” (процедури) відомі, але результат ніколи не можна цілком передбачити. Натомість, у недемократичному режимі „правила гри” можуть мінятися довільно, але результат дуже прогнозований – правляча група продовжує зберігати владу. Там же Пшеворський пропонує розглядати стабільність демократії як рівновагу – це теж надзвичайно евристична модель.¹⁰ У другій главі Пшеворський представляє тепер уже класичну модель переходу від недемократичного режиму до демократії, яка використовує розрізнення фаз лібералізації та демократизації, а також аналіз взаємодії представників „твердої” і „м'якої” ліній у владній та

⁹ Перекладена більш, ніж десятьма мовами, зокрема російською – повністю [9], українською – фрагмент Глави 2 [10].

¹⁰ Пізніше Пшеворський розвинув цю ідею в статті «Демократія як рівновага» [11], крім цього, її підхопили й інші автори. Загалом же ідея рівноваги в соціальних науках виникла завдяки Вільфредо Парето.

опозиційній елітах¹¹. Нарешті, в четвертій главі автор представляє модель соціально-політичної підтримки ринкових реформ – модель, яка цілком актуальна і зараз (особливо для тих, хто займається соціальною експертизою). Пшеворський показує, як можна приблизно визначити „ціну реформ”, а також яким чином ця ціна по-різному впливає на різні соціальні групи.

Ще однією причиною успіху „Демократії і ринку” є те, що книга (особливо її перша глава) насичена визначеннями, які стали спочатку новим словом, а пізніше і класикою в дослідженнях демократії. Зокрема, це вже згадана дефініція демократії як невизначеності або демократії як „системи, при якій партії програють вибори”. Важливо відзначити ще одну річ. Попри те, що книга базується на розгляді багатьох теорій, справжнім її фундаментом, якому вона зобов’язана своїм успіхом, є теорія ігор. Саме застосуванням цієї теорії книга зобов’язана і успіхом своїх моделей, і своїх визначень. До речі, дещо відволікаючись від теми, зазначимо, що Пшеворський рекомендує всім своїм студентам обов’язково прослухати курс з теорії ігор, оскільки сучасна політична аналітика без володіння цим інструментарієм, на його думку, вже практично неможлива.

Важливий напрямок робіт Пшеворського, особливо в останні півтора десятиліття, складало дослідження зв’язку демократії з економічним розвитком (власне саме за досягнення в цій сфері його й можуть нагородити Нобелівською премією). Етапами на цьому шляху були стаття „Модернізація: теорії та факти” (1997), написана разом з Фернандо Лімонжі [12], а також книга „Демократія та розвиток: політичні інститути та добробут у світі, 1950-1990” (2000), співавторами якої були Майкл Альварез, Хосе Антоніо Чеїбаб, а також Фернандо Лімонжі [13]. Основними інструментами досліджень, які лягли в основу названих праць, були статистичні методи.

Фактично обидві роботи перевіряють а) висновки класиків модернізаційної парадигми – Сеймура Мартіна Ліпсета та Семюеля Хантінгтона – щодо впливу соціально-економічного розвитку на виникнення або

стабільність демократії¹², а також б) поширені погляди на сприятливість або несприятливість різних політичних режимів для економічного розвитку. Стаття „Модернізація: теорії та факти” розвінчує висновок Ліпсета про сприятливість високого рівня соціально-економічного розвитку для виникнення демократії¹³. Водночас, на базі аналізу статистичного матеріалу, в ній робиться висновок про негативний вплив падіння економічного рівня країни на демократичну стабільність¹⁴. „Демократія і розвиток”, в порівнянні зі статтею, досліджує близьке коло питань, але дещо ширше та глибше

„Модернізація ..” та „Демократія і розвиток” викликали чималу реакцію, але багато в чому суперечливу. Частина вчених оцінила кропітку працю зі збору статистичної бази даних (те, що зараз називають data mining), на основі якої були зроблені висновки. Частина поставила під сумнів коректність деяких процедур (і, відповідно, висновків). Інші мали враження, що з точки зору методології, а також з точки зору багатьох висновків названі роботи були майже протилежністю книги „Демократія та ринок” (з якою їх вимушено порівнювали).

У результаті такої зацікавленості економікою А.Пшеворський написав підручник з цієї тематики – „Держави та ринки: посібник з політичної економії” (2003) [14]. Це дуже нетрадиційна і цікава книга, але, на жаль, складна для читачів-політологів. Остання на сьогоднішній день книга Пшеворського – „Демократія та межі самоврядування” (2010), яка повертається до питань обґрунтування демократії в філософії Нового часу і розглядає, наскільки воно є виправданим [15].

Стиль

Про стиль робіт Адама Пшеворського варто писати, оскільки він індивідуальний і

¹¹ Хоча ця модель відома як модель Г. О’Доннелла-Ф. Шміттєра, Пшеворський був тим, хто у 1980-ті вплинув на її розробку, до того ж в пострадянських країнах вона широко відома саме в його формулюванні.

¹² Ліпсет відомий висновком щодо позитивного впливу високого рівня соціально-економічного розвитку на встановлення в країні демократії. Хантінгтон стверджував, що швидкий економічний розвиток навпаки може бути дестабілізуючою силою для політичних режимів і веде до падіння демократії.

¹³ Пшеворський та Лімонжі лише знайшли підтвердження того, що демократія, встановившись, вірогідніше збережеться в багатшій країні.

¹⁴ В той же час, на думку авторів, не підтвердилась гіпотеза С.Хантінгтона: економічне зростання не впливає негативно на стабільність як демократичних, так і недемократичних режимів (навпаки – впливає позитивно).

неповторний, здатний привертати увагу сам по собі.

Для Пшеворського дуже характерна чітка постановка питань. Крім цього, для нього характерне намагання знайти, наскільки він це бачить, чіткі відповіді. Це добре в двох аспектах. По-перше, чіткість, послідовність та прозорість – це ідеали, до яких тягнуться більшість науковців. Така зразковість робіт Пшеворського приводить до того, що в американських університетах вони нерідко використовуються в ролі підручників або важливих навчальних робіт. По-друге, стиль Пшеворського робить читання його робіт надзвичайно приємним і виокремлює їх серед інших. Але водночас роботи Пшеворського не прості в багатьох аспектах. Його намагання дійти до суті часом вимагають від читачів зосередженості і розумової напруги. Як і будь-які хороші роботи, праці Пшеворського необхідно перечитувати, оскільки повертаючись до начебто вже добре зрозумілого тексту, бачиш в ньому нові пласти. Крім цього, він використовує математичні формули, статистичні методи та різноманітні графіки – спочатку це робить розуміння робіт складним, але потім – простішим.

Ще одна риса, характерна для Пшеворського, – повернення до деяких базових питань, які його цікавлять. Це згадані вище порівняльний аналіз, зміни та виживання демократичних режимів, економічне зростання¹⁵. Інша риса, парадоксально властива Пшеворському, – постійні зміни тем і методів досліджень. Перефразовуючи Ханну Арендт, можна сказати, що Пшеворський був їм і вірний, і невірний, але обома почуттями керувала його любов до істини.

Стиль робіт Пшеворського іронічний і навіть інколи здається цинічним. Він відверто (або як він сам сказав би - *прямо*) пише про не дуже приємні речі (наприклад, диктаторські режими або недоліки демократій), але не намагається їх морально „викривати”, тобто засуджувати в душі того, що вони для нього апіорі „недобрі”.

Замість висновків

Безперечно, Пшеворський – видатний науковець і одна з найяскравіших фігур соціальних наук останньої третини ХХ сторіччя. Його роботи залишили глибокий відбиток на науковій методології у сфері порівняльних досліджень, теорії демократії, а також

дослідженнях модернізації та соціально-економічного розвитку. Впливи його робіт настільки широкі, що дуже часто ми їх просто не усвідомлюємо, особливо враховуючи те, що багато з них залишаються відокремленими від нас мовним бар’єром.

Чим пояснюється секрет значного успіху праць А.Пшеворського (особливо якщо врахувати емігрантське походження та ліві політичні погляди цього автора)? Скоріше за все, справа в тому, що для робіт А. Пшеворського характерний незаанга-жований аналіз важливих, хоча й часто добре відомих проблем. Розглядаючи їх під новими кутами зору, начебто щодо них не було десятиліть або й століть дискусій, Пшеворський намагається перевірити старі висновки (в різних співвідношеннях покриті бронзою та пилом) за допомогою нових даних та методів¹⁶. А те, що якимось темам, методам та висновкам він при цьому залишається вірним, а якимось ні, – не так уже й важливо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Munck G . Adam Przeworski: Capitalism, Democracy, and Science / Munck Gerardo L. and Richard Snyder // *Passion, Craft, and Method in Comparative Politics*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2007. – P. 456-503.
2. Sulek A . „To America!”: Polish Sociologists in the United States after 1956 and the Development of Empirical Sociology in Poland” // *East European Politics and Societies*. – 2010. – Vol. 24. – No. 3 (Summer). – P. 327-352.
3. Curriculum Vitae Adam Przeworski [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://politics.as.nyu.edu/object/AdamPrzeworski>
4. Przeworski A. *The Logic of Comparative Social Inquiry* / Adam Przeworski and Teune Henry. – New York: Wiley-Interscience, 1970. – 153 p.
5. Ragin C. *The Comparative Method: Moving beyond Qualitative and Quantitative Strategies* / C. C. Ragin. – Berkeley: University of California Press, 1987. – 218p.

¹⁶ Парадоксально або ні, але продовжувати цю лінію – означає скептично ставитись і перевіряти самого Пшеворського. Найяскравішим прикладом такого підходу є робота Захарії Елкінса [16], в якій він перевіряє висновки Пшеворського щодо переваг дихотомічного підходу до режимів (демократичні/недемократичні) у порівнянні зі шкальним. На широкому матеріалі з застосуванням статистичних методів Елкінс показує, що Пшеворський не правий.

¹⁵ В інтерв’ю Ж. Мунку сам А.Пшеворський назвав дещо інший список: демократія, розвиток, розподіл доходів.

6. Przeworski A. Capitalism and Social Democracy / Adam Przeworski. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985. – 280 p.
7. Przeworski A. Paper Stones. A History of Electoral Socialism / A. Przeworski and John Sprague. – Chicago: University of Chicago Press, 1986. – 230 p.
8. Przeworski A. Democracy and the Market; Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America / Adam Przeworski. – New York: Cambridge University Press, 1991. – 228 p.
9. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке; [пер с англ. Под ред. Проф. Бажанова В. А.] – М.: „Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 1999. – 320 с.
10. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація // Демократія: Антологія ; [упоряд. О. Проценко]. – К.: „Смолоскип”, 2005. – С. 605 - 648.
11. Przeworski A. „Democracy as an equilibrium” / Adam Przeworski. – Public Choice. – 2005. – Vol. 123. – No. 3/4 (January). – P. 253-273.
12. Przeworski A. Modernization: Theories and Facts / Adam Przeworski and Fernando Limongi. – World Politics. – 1997. – Vol. 49. – P. 155-183.
13. Przeworski A. Democracy and Development; Political Institutions and Well-Being in the World, 1950-1990 / Adam Przeworski. – New York: Cambridge University Press, 2000. – 336 p.
14. Przeworski A. States and Markets; A Primer in Political Economy / Adam Przeworski. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 236 p.
15. Przeworski A. Democracy and the Limits of Self-Government / Adam Przeworski. – Cambridge: Cambridge University Press, 2010. – 216 p.
16. Elkins Z. Gradations of Democracy? Empirical Tests of Alternative Conceptualizations / Zachary Elkins. – American Journal of Political Science. – 2000. – Vol. 44. – No. 2. (April). – P. 293-300.

Наукове видання

В І С Н И К

*ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА*

№ 949

**Серія: „Питання політології”
Випуск 18**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Українською, російською та англійською мовами

Підписано до друку 4.05.11. Формат 60x84/8. Папір офсетний.

Друк ризограф. Ум.-друк. арк. 32,5 Обл.-вид. арк. 38,0.

Тираж 100 пр. Ціна договірна.

61077, м. Харків, пл. Свободи, 4.

Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна,

Надруковано ФОП „Петрова І.В.”

61144, Харків-144, вул. Гв. Широнінців, 79-в, к.137, т.(057) 362-01-52

e-mail: bookfabrik@rambler.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ВОО № 948011 від 03.01.03р.